

خەمىت تۇمۇر

ھازىرقى زامان

ئۇيغۇر تىلى گرامماتىكىسى

Modern Uyghur Grammar

مىللەتلەر نەشرىياتى
بېيجىڭ

مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى «211 قۇرۇلۇشى»نىڭ 3 - باسقۇچلۇق قۇرۇلۇش تۈرى
中央民族大学“211 工程”三期建设项目

خەمىت تۇمۇر

هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى گرامماتىكىسى

Modern Uyghur Grammar

مىللەتلەر نەشرىياتى

كتابنىڭ قايتا نەشرىگە ئىزاھات

پروفېسسور خەمىت تۆمۈر ئەپەندىنىڭ «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى گراممماتىكىسى» (مورفولوگىيە) ناملىق ئەسىرى 1987-يىلى مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغاندىن بۇيان مەملىكىتىمىزدىكى ھەرقايسى ئالىي مەكتەپلەرنىڭ مۇناسىپ كەسىپلىرىدە ئوقۇتۇلىدىغان زۆرۈر دەرسلىك ۋە تۈركىي تىللار تەتقىقاتىدا، بولۇپمۇ ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىدا جەزمەن ئوقۇلىدىغان ئاساسلىق كىتاب بولۇپ كەلدى. لېكىن، يېقىنقى بىر نەچچە يىلدىن بۇيان بۇ كىتابنى كىتابخانىلاردىن تاپقىلى بولمايدىغان بولۇپ قالغانىدى. بىز فاكۇلتېتىمىزنىڭ دەرسلىك ئېھتىياجى، شۇنداقلا كەڭ ئوقۇرمەنلەرنىڭ ئارزۇسىنى قانىدۇرۇش ئۈچۈن، مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلارغا بۇ كىتابنى قايتا نەشر قىلدۇرۇشقا ئىلتىماس سۇنغانىدۇق. مەكتېپىمىز «211 ۋە 985 قۇرۇلۇشلىرى» نىڭ ئىقتىسادىي ياردىمى ۋە مىللەتلەر نەشرىياتى ئۇيغۇر تەھرىر بۆلۈمىنىڭ يېقىندىن ماسلىشىشى بىلەن، بۇ كىتابنىڭ ئىككىنچى نەشرى مانا ئەمدى نەشردىن چىقتى. بىز بۇ كىتابنىڭ قايتا نەشر قىلىنىشىغا ياردەم بەرگەن ئورۇنلارغا رەھمەت ئېيتىمىز.

ئۇستازىمىز خەمىت تۆمۈر ئەپەندى (1935-2006) مەملىكىتىمىزدىكى ئاتاقلىق مائارىپچى، تىلشۇناس ۋە يېتۈك تەرجىمان بولۇپ، مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى ئۇيغۇر تىلئەدەبىيات كەسپىگە ئۇل سالغۇچىلاردىن بىرىدۇر. ئۇ ئۆزىنىڭ پۈتۈن ئۆمرىنى پارتىيىنىڭ مىللىي مائارىپ ئىشلىرىغا بېغىشلاپ، بىر تۈركۈم غوللۇق ئىزباسارلارنى يېتىشتۈردى. ئۇ ئۆزىنىڭ تولۇپ تاشقان قىزغىنلىقى بىلەن ئۇيغۇر تىلى ۋە مەدەنىيىتى، خەلقى-

چە-ئۇيغۇرچە تەرجىمە نەزەريىسى ۋە ئەمەلىيىتى قاتارلىق ساھەلەردىكى ئىلمىي تەتقىقاتقا چوڭقۇرلاپ كىرىپ، ئۆزىنىڭ ئىخچام، ئەمما چوڭقۇر پەلسەپىۋي مەنىگە تولغان تىلى بىلەن ئۇزلۇكسىز قولغا كەلتۈرگەن يېڭى-يېڭى تەتقىقات نەتىجىلىرىنى شەرھىلەپ، بىزگە بىر قاتار مول مىراسلارنى قالدۇرۇپ كەتتى. «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى گراماتىكىسى» (مورفولوگىيە) بۇلار ئىچىدىكى ۋەكىل خاراكتېرلىك ئەسەردۇر. ئۇ ئۇستازىمىز خەمىت تۆمۈر ئەپەندىنىڭ ھەرقايسى دەۋرلەردە قولغا كەلتۈرگەن بۆسۈش خاراكتېرلىك تەتقىقات نەتىجىلىرىنى ئۆزىگە مۇجەسسەملەشتۈرگەن بولۇپ، ئۇيغۇر تىلشۇناسلىق تارىخىدا ئابىدە سۈپىتىدىكى نوپۇزلۇق ئەمگەك بولۇپ قالدى، شۇڭا بۇ ئەسەر ئىنگلىزچىغا تەرجىمە قىلىنىپ نەشر قىلىنغان، ئىستانبۇل ئۇنىۋېرسىتېتىدا خاس مۇشۇ ئەسەر ھەققىدە تۆت ماگىستىرلىق دىسسېرتاتسىيىسى ياقلانغان، ئۇنىڭ خەنزۇچە تەرجىمىسىمۇ پۈتۈپ ئوقۇرمەنلەر بىلەن يۈز كۆرۈشۈش ئالدىدا تۇرماقتا. نۆۋەتتە، تىلشۇناسلىق نەزەريىسىنىڭ يېڭىلىنىشى ۋە ئوخشىمىغان تىلشۇناسلىق ئېقىملىرىنىڭ شەكىللىنىشىگە ئەگىشىپ، بۇ ئەسەردىكى ئوخشاش تىل ھادىسىلىرىگە ئوخشىمىغان نۇقتىلاردىن تەبىر بېرىش ۋە چۈشەندۈرۈش ئېھتىماللىقلىرى تۇغۇلدى. شۇنىڭغا ئىشىنىمىزكى، مەيلى تىلشۇناسلىق نەزەريىسى قانچىلىك يېڭىلانسۇن، خەمىت تۆمۈر ئەپەندىنىڭ بۇ ئەسەردە ئۆزۈندىن بېرى خاتىرىلەپ قالدۇرغان ئۇيغۇر تىلى ھادىسىلىرىنىڭ بىرىنچى قول ماتېرىيالىلىرى ھەمدە ئۇلارنى شۇ چاغدىكى نوپۇزلۇق تىلشۇناسلىق ئېقىمى بولغان قۇرۇلمىچىلارنىڭ نەزەريىۋى رامكىسىدا بىرىنچى بۇلۇپ ئىلمىي تۈرلەرگە ئايرىپ ۋە شەرھىلەپ پۈتكۈزگەن بۇ ئەمگىكى ئۆزىنىڭ ئىلمىي قىممىتىنى مەڭگۈ ساقلاپ قالغۇسى.

شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش زۆرۈركى، گەرچە خەمىت تۆمۈر ئەپەندى بۇ ئەسەرنىڭ نامىنى «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى گراماتىكىسى» (مورفولوگىيە) دەپ ئاتاپ، سىنتاكسىس تەتقىقاتىنى تىلغا ئالمىغانىدەك قىلسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ ھەربىر سۆز تۈركۈمىنىڭ گراماتىك خۇسۇسىيىتىگە ۋە پېئىلنىڭ ھەرقايسى خەۋەر شەكىللىرىگە بەرگەن تەپسىلىي بايانلىرىنىڭ يىغىندىسى ئەمەلىيەتتە سىنتاكسىس قىسمىغا پۇختا ئۇل سېلىپ بولغان. مانا بۇلار بۇ ئەسەرنى قايتا نەشر قىلدۇرۇشىمىزنىڭ يەنە بىر سەۋەبى.

مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى
ئۇيغۇر تىل-ئەدەبىيات فاكۇلتېتى
لىتىپ توختى
2011-يىل 4-ئاينىڭ 25-كۈنى

كىرىش سۆز

مەن 1955 - يىلىدىن ھازىرغىچە مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتىنىڭ ئۇيغۇر تىل - ئەدەبىياتى كەسپىدىكى ئوقۇغۇچىلارغا ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىن دەرس ئۆتۈپ كېلىۋاتىمەن. 1966 - يىلدىن بۇرۇن ئۇيغۇر تىلى كەسپىدە ئۇيغۇر تىلىنى باشتىن ئۆگەنگەن خەنزۇ ئوقۇغۇچىلارغا دەرس بەردىم، 1972 - يىلدىن كېيىن ئۇيغۇر تىلىنى كەسىپ قىلغان ئۇيغۇر ئوقۇغۇچىلارغا دەرس بەردىم، 1980 - يىلدىن باشلاپ يەنە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنى تەتقىقات نىشانى قىلغان ئاسپىرانتلارغا دەرس بەردىم ۋە ئۇلارنىڭ ئىلمىي ماقالىلىرىگە يېتەكچىلىك قىلدىم. بۇ كىتاب شۇ جەريانىدا توپلانغان ماتېرىيال ۋە دەرس زۆرۈرىيىتى بىلەن ئېلىپ بېرىلغان تەتقىقاتلار ئاساسىدا بارلىققا كەلدى.

كىتابنىڭ بۇ قىسمى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ مورفولوگىيىسىگە بېغىشلانغان بولۇپ، بۇ قىسمدا ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى ئەمەلىيىتىدىكى سۆزلەردە كۆرۈلىدىغان گراماتىك ھادىسىلەرنى تولۇق كىرگۈزۈشكە، ئۇلارنى ئۆز ئالاھىدىلىكلىرى بويىچە تۈرگە بۆلۈپ سىستېمىلاشتۇرۇشقا، ئۇلارنىڭ گراماتىكىلىق مەنە ۋە قوللىنىلىش ئورۇنلىرىنى كەڭرەك بايان قىلىشقا، شۇنداق قىلىپ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئەمەلدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ئۆزىگە خاس مورفولوگىيىلىك قۇرۇلمىسىنى ھەم ئۇنىڭدىكى مول ۋە خىلمۇخىل گراماتىكىلىق ئۇقۇملارنى تولۇقراق ئېچىپ بېرىشكە ھەرىكەت قىلىندى. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئۇيغۇر تىلى بويىچە مۇندىن بۇرۇن چىققان گراماتىكا كىتابلىرىدا بايان قىلىنىپ كېلىۋاتقان بەزى گراماتىكىلىق بىرلىكلەرنى باشقىچە بايان قىلىشقا ۋە بۇ كىتابلاردا ئېيتىلمىغان بەزى گراماتىكىلىق بىرلىكلەرنى

تۇرغۇزۇشقا توغرا كەلدى. سەۋىيە چەكلىك بولغانلىقى ئۈچۈن، كىتابتا قويۇلغان يېڭى قاراشلارنى پۈتۈنلەي توغرا بولدى، دەپ ئېيتقىلى بولمايدۇ، ئەلۋەتتە. بۇ يەردىكى ئاساسىي مەقسەت ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى گراماتىكىسى ئۇستىدىكى تەتقىقاتنىڭ چوڭقۇرلىشىشى ئۈچۈن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى گراماتىكىسى بويىچە تەتقىق قىلىشقا تېگىشلىك تىل پاكتلىرىنى ۋە ئۇلارنىڭ قانداق تەھلىل قىلىنىشى، قانداق تەسۋىرلىنىشى توغرىسىدىكى بىر لايىھىنى ئوتتۇرىغا قويۇشتىنلا ئىبارەت.

مەن بۇ يەردە ئالدى بىلەن مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتى ئۇيغۇر تىل-ئەدەبىيات كافېدراسىدىكى كەسىپداشلىرىمغا چىن قەلبىمدىن مىننەتدارلىق بىلدۈرىمەن، بۇ كىتابتىكى بىرمۇنچە نۇقتىئىنەزەرلەر ئۇلارنىڭ قىممەتلىك پىكىرلىرىنى سىڭدۈرۈش ئارقىلىق تۇرغۇزۇلغان ياكى تولۇقلانغان. مەن يەنە بىرمۇنچە نۇقتىئىنەزەرلەرنىڭ تۇرغۇزۇلۇشىغا مۇھىم ئىلمىي مەسلىھەتلەرنى بەرگەن ئۇستاز ئىبراھىم مۇتىئىغا چىن قەلبىمدىن مىننەتدارلىق بىلدۈرىمەن.

بۇ كىتابنى تۇزۇش جەريانىدا ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى بويىچە ئېلىمىزدە ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىدا نەشر قىلىنغان ئەسەرلەردىن پايدىلاندىم، بولۇپمۇ ئەمىر نەجىپ تەرىپىدىن تۇزۇلۇپ موسكۋادا نەشر قىلىنغان «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى»، قازاق س س ر پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئۇيغۇرشۇناسلىق بۆلۈمى تەرىپىدىن تۇزۇلۇپ، ئالماتىدا نەشر قىلىنغان «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى»دىن كۆپ مەنپەئەتدار بولدۇم. مەن بۇ يەردە بۇ ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورلىرىغا مىننەتدارلىق بىلدۈرىمەن.

ئاپتور

1987-يىل مارت، بېيجىڭ.

مۇندەرىجە

بىرىنچى باب: گراماتىكا ئىلمىدىكى ئاساسىي ئۇقۇملار 1

1.1. گراماتىكا 1

2.1. لېكسىكىلىق مەنە ۋە گراماتىكىلىق مەنە 6

3.1. گراماتىكىلىق شەكىل 7

4.1. گراماتىكىلىق كاتېگورىيە 10

5.1. مورفولوگىيە ۋە سىنتاكسىس 18

6.1. مورفېما 19

7.1. سۆز 21

8.1. سۆز بىرىكمىسى 22

9.1. جۈملە 23

10.1. جۈملە بۆلىكى 23

11.1. سۆز تۈركۈمى 24

ئىككىنچى باب: ئۇيغۇر تىلىنىڭ مورفولوگىيىلىك خۇسۇسىيىتى 25

1.2. سۆزنىڭ تۈزۈلۈشى 25

2.2. سۆز تۈركۈمى 29

3.2. سۆزنىڭ مورفولوگىيىلىك شەكىللىرى 31

4.2. كۆپ ۋارىيانتلىق قوشۇمچىلارنىڭ قوللىنىلىشى 35

ئۈچىنچى باب: ئىسىم 39

1.3. ئىسىمنىڭ مەنىسى 39

2.3. ئومۇمىي ئىسىم ۋە خاس ئىسىم 39
3.3. ئىسىمنىڭ سان كاتېگورىيىسى 41
4.3. ئىسىمنىڭ تەۋەلىك كاتېگورىيىسى 45
5.3. ئىسىمنىڭ كېلىش كاتېگورىيىسى 49
6.3. ئىسىم-تىركەلمە قۇرۇلمىسى 66
7.3. ئىسىمنىڭ رەۋىشلىشىشى 75
8.3. ئورۇن-تەرەپ ئىسىملىرى 76
9.3. ئىسىم بېقىندىلىرى 77
10.3. ئىسىم ياسىغۇچى قوشۇمچىلار 78
تۆتىنچى باب: سۈپەت 93
1.4. سۈپەتنىڭ مەنىسى 93
2.4. دەرىجىلىك ۋە دەرىجىسىز سۈپەتلەر 93
3.4. سۈپەتنىڭ دەرىجە كاتېگورىيىسى 95
4.4. سۈپەتنىڭ تەكرارلانما شەكلى 99
5.4. سۈپەتنىڭ ئىسىملىشىشى 100
6.4. سۈپەتنىڭ ئالماشلىشىشى 100
7.4. سۈپەتنىڭ جۈملىدىكى رولى 101
8.4. سۈپەت بېقىندىلىرى 102
9.4. سۈپەت ياسىغۇچى قوشۇمچىلار 103
بەشىنچى باب: سان 112
1.5. سانىنىڭ مەنىسى 112
2.5. ئاددىي سان ۋە مۇرەككەپ سان 112

3.5. سانىنىڭ مورفولوگىيىلىك تۈرلىرى 114
4.5. سانىنىڭ ئالاھىدە قوللىنىلىشى 126
5.5. سان بېقىندىلىرى 132
ئالتىنچى باب: مىقدار 133
1.6. مىقدارنىڭ مەنىسى 133
2.6. مىقدارنىڭ تۈرى 133
3.6. مىقدارنىڭ گرامماتىكىلىق خۇسۇسىيىتى 136
يەتتىنچى باب: رەۋىش 140
1.7. رەۋىشنىڭ مەنىسى 140
2.7. رەۋىشنىڭ مەنە بويىچە تۈرگە بۆلۈنۈشى 140
3.7. رەۋىشنىڭ گرامماتىكىلىق خۇسۇسىيىتى 141
4.7. رەۋىشلەشكەن سۆز-ئىبارىلەر 142
5.7. رەۋىش ياسىغۇچى قوشۇمچىلار 143
سەككىزىنچى باب: ئالماش 147
1.8. ئالماشنىڭ مەنىسى 147
2.8. ئالماشنىڭ تۈرى 147
3.8. ئالماشنىڭ گرامماتىكىلىق خۇسۇسىيىتى 148
4.8. شەخس ئالماشلىرى 149
5.8. كۆرسىتىش ئالماشلىرى 155
6.8. سوئال ئالماشلىرى 170
7.8. ئۆزلۈك ئالماشلىرى 181
8.8. بەلگىلەش ئالماشلىرى 185

9.8. بولۇشسىز ئالماشلىرى 192
10.8. ئېنىقسىزلىق ئالماشلىرى 196
توققۇزىنچى باب: پېئىل توغرۇلۇق ئۇمۇمىي چۈشەنچە 201
1.9. پېئىلنىڭ مەنىسى 201
2.9. پېئىلنىڭ تۈرى 201
ئونىنچى باب: پېئىلنىڭ تۈرغۇن سۆز شەكىللىرى 225
1.10. ئۇمۇمىي چۈشەنچە 225
2.10. سۈپەتداشلار 228
3.10. ئىسمداشلار 233
4.10. رەۋىشداشلار 254
5.10. مەقسەت پېئىلى 263
ئون بىرىنچى باب: پېئىلنىڭ خەۋەر شەكىللىرى 264
1.11. ئۇمۇمىي بايان 264
2.11. شەخس كاتېگورىيىسى 265
3.11. مەيل كاتېگورىيىسى 267
4.11. ھال - زامان كاتېگورىيىسى 285
ئون ئىككىنچى باب: پېئىلنىڭ ئۆزەك شەكىللىرى 335
1.12. ئۇمۇمىي بايان 335
2.12. دەرىجە كاتېگورىيىسى 338
3.12. بولۇشلۇق - بولۇشسىزلىق كاتېگورىيىسى 350
4.12. پېئىلنىڭ تۈسلۈك ئۆزەك شەكىللىرى 351
5.12. پېئىلنىڭ ھاللىق ئۆزەك شەكىللىرى 378

ئون ئۈچىنچى باب: تۈرغۇن سۆز - باغلامچى قۇرۇلمىلىرى 388
1.13. ئۇمۇمىي بايان 388
2.13. تۈرغۇن سۆزلەرنىڭ پېئىل شەكىللىرى 388
3.13. تۈرغۇن سۆزلەرنىڭ خەۋەر شەكىللىرى 395
4.13. تۈرغۇن سۆزلەرنىڭ بولۇشسىز شەكلى ۋە ھۆكۈملۈك ئىسىم شەكلى 401
ئون تۆتىنچى باب: تەقلىد سۆزلەر 403
1.14. تەقلىد سۆزلەرنىڭ مەنىسى 403
2.14. تەقلىد سۆزلەرنىڭ تۈرى 404
3.14. تەقلىد سۆزلەرنىڭ گرامماتىكىلىق خۇسۇسىيىتى 406
ئون بەشىنچى باب: يارىمچى سۆزلەر 409
1.15. تىركەلمىلەر 409
2.15. باغلىغۇچلار 412
3.15. يۆكلىمىلەر 414
ئون ئالتىنچى باب: ئىملىق سۆز 454
1.16. ئىملىق سۆزلەرنىڭ خۇسۇسىيىتى 454
2.16. ئىملىق سۆزلەرنىڭ تۈزۈلۈشى 457
3.16. ئىملىق سۆزلەرنىڭ تۈرى 458

بىرىنچى باب

گراممماتىكا ئىلمىدىكى ئاساسىي ئۇقۇملار

1.1. گراممماتىكا

گراممماتىكا تىلنىڭ قۇرۇلما قانۇنى بولۇپ، سۆزلەرنىڭ تۈرلىنىش قائىدىلىرى بىلەن سۆز-جۈملىلەرنىڭ بىرىكىش قائىدىلىرىدىن ئىبارەت ئىككى يۈرۈش قائىدىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدا "-لار//-لەر" قوشۇمچىسى قوشۇلمىغان ئىسىملار ئىسمنىڭ بىرلىك شەكلى ھېسابلىنىپ، بىر تېپتىكى شەيئىنى ياكى بىر شەيئىنى ئىپادىلىسە، "-لار//-لەر" قوشۇمچىسى قوشۇلغان ئىسىملار ئىسمنىڭ كۆپلۈك شەكلى ھېسابلىنىپ، بىر خىل شەيئىنىڭ بىرقانچىسىنى ياكى ھەممىسىنى بىلدۈرىدۇ؛ "-نىڭ" قوشۇمچىسى قوشۇلغان ئىسىملار ئىسمنىڭ ئىگىلىك كېلىش شەكلى ھېسابلىنىپ، باشقا شەيئىنى ئىگىلىگۈچى شەيئىنى بىلدۈرۈپ كەلسە، "-نى" قوشۇمچىسى قوشۇلغان ئىسىملار ئىسمنىڭ چۈشۈم كېلىش شەكلى ھېسابلىنىپ، مەلۇم ھەرىكەتنى قوبۇل قىلغۇچى شەيئىنى بىلدۈرىدۇ، "-دى//-تى" قوشۇمچىسى قوشۇلغان پېئىللار پېئىلنىڭ ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى ئاددىي ئۆتكەن زامان III شەخس خەۋەر شەكلى ھېسابلىنىپ، شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ III شەخس تەرىپىدىن ئورۇنلانغانلىقىنى ۋە بۇنىڭدىن سۆزلىگۈچى بىۋاستە خەۋەردار ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ، ۋەھاكازا. مانا شۇنىڭغا ئوخشاش بىر سۆزنىڭ تۈرلۈك

شەكىللىرىگە دائىر قائىدىلەر ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆزلەرنىڭ تۈرلىنىش قائىدىلىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا سۆزلەر ئۆز ئارا بىرىككەندە ئېنىقلىغۇچى ۋەزىپىسىدە كەلگەن سۆز ئېنىقلانغۇچى سۆزنىڭ ئالدىدا كېلىدۇ. (مەسىلەن: چوڭ شەھەر)، بايان قىلىنغۇچىنى بىلدۈرىدىغان سۆز بايان قىلغۇچى ۋەزىپىسىدە كەلگەن سۆزنى شەخس، سان جەھەتتىن ئۆزگە قارىتىپ ئومۇمەن ئۇنىڭ ئالدىدا كېلىدۇ (مەسىلەن: مەن كەلدىم)، ۋەھاكازالار. مانا موشۇ خىلدىكى قائىدىلەر ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆز-جۈملىلەرنىڭ بىرىكىش قائىدىلىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇيغۇر تىلى گرامماتىكىسى مانا شۇنداق ئىككى يۆرۈش قائىدىلەردىن تەركىب تاپقان.

گرامماتىكا تىلنىڭ كەم بولسا بولمايدىغان بىر ئاملى. تىل — تىل تاۋۇشى، سۆزلۈك ۋە گرامماتىكىدىن ئىبارەت ئۇچ ئاملدىن تەركىب تاپقان. بۇ ئۇچ ئامل بىر-بىرىنى شەرت قىلغان ھالدا چەمبەرچەس باغلانغان بولۇپ، بىر-بىرىدىن ئايرىلالمايدۇ. تىل تاۋۇشى تىلنىڭ ماددىي پوستى. سۆزلۈك بىلەن گرامماتىكا پەقەت تىل تاۋۇشى ئارقىلىقلا مەۋجۇت بولۇپ تۇرالايدۇ. تىل تاۋۇشىمۇ ئۆز نۆۋىتىدە پەقەت سۆزلۈك ۋە گرامماتىكا ئاساسىدىلا تىل تاۋۇشى بولۇپ، باشقا تاۋۇشلاردىن پەرقلىنەلەيدۇ. سۆزلۈك تىلنىڭ قۇرۇلۇش ماتېرىيالى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. خۇددى قۇرۇلۇش ماتېرىيالى بولمىسا، ئىمارەت سېلىش مۇمكىن بولمىغاندەك، سۆزلۈك بولمىسا، تىلنىڭ بولۇشىمۇ مۇمكىن ئەمەس. لېكىن سۆزلۈكنىڭ ئۆزى تىل بولالمايدۇ. چۈنكى يەككە-يەككە سۆزلەر بىلەن، ياكى سۆزلەرنىڭ تەرتىپسىز ھالدا بىر يەرگە يىغىپ قويۇلۇشى بىلەن ئېنىق بىر پىكرنى ئىپادىلەپ، ئالاقىلىشىش مەقسىتىگە يەتكىلى بولمايدۇ.

مەسىلەن: ئۇيغۇر تىلىدا "بىز"، "پايتەخت"، "بېيجىڭ"، "ئوقۇ" دېگەن سۆزلەر ئايرىم-ئايرىم ئېيتىلسا ياكى شۇ پېتى بىر يەرگە يىغىپ قويۇلسا، ئايرىم-ئايرىم ئۇقۇملاردىن باشقا، ھېچقانداق ئېنىق بىر پىكىر ئىپادىلەنمەيدۇ. ئۇلار پەقەت ئۇيغۇر تىلىنىڭ گرامماتىكىلىق قائىدىسى بويىچە "بىز پايتەختىمىز بېيجىڭدا ئوقۇيمىز" ياكى "بىز پايتەختىمىز بېيجىڭدا ئوقۇۋاتىمىز" ۋە ياكى "بىز پايتەختىمىز بېيجىڭدا ئوقۇدۇق" شەكلىدە تەشكىللەنگەندىلا ئاندىن بىر پىكرنى ئىپادىلەيدۇ. دېمەك، گرامماتىكا تىلنى تەرتىپلىك، چۈشىنىشلىك خاراكتېرگە ئىگە قىلىدۇ.

گرامماتىكىنىڭ ئەڭ مۇھىم خۇسۇسىيىتى ئۇنىڭ قائىدىلىرىنىڭ ئابستراكتلىق (ئومۇميلىق) قا ئىگە بولۇشىدۇر. ھەرقانداق گرامماتىكىلىق قائىدە مەلۇم كونكرېت سۆزنىڭ تۈرلىنىشى ياكى مەلۇم كونكرېت سۆز-جۈملىلەرنىڭ بىرىكىشىگە قارىتىلغان بولماستىن، بەلكى مەلۇم بىر تىپقا كىرىدىغان ھەرقانداق سۆزنىڭ تۈرلىنىشى ياكى مەلۇم بىر تىپقا كىرىدىغان سۆز (جۈملە) بىلەن مەلۇم بىر تىپقا كىرىدىغان ھەرقانداق سۆز (جۈملە) نىڭ بىرىكىشىگە قارىتىلغان بولىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى بىر سۆزگە "-لار//-لەر" قوشۇمچىسىنى قوشۇش بىلەن ئۇنىڭ كۆپلۈك شەكلىنى ياساش قائىدىسى مەلۇم بىر كونكرېت سۆزگە قارىتىلغان بولماستىن، بەلكى ئىسىم تىپىغا كىرىدىغان ھەرقانداق سۆزگە قارىتىلغان (باللار، دەرسلەر، تاغلار، گۈللەر، چىراغلار، شەھەرلەر، يېزىلار...)؛ ئېنىقلىغۇچى ئېنىقلانغۇچىنىڭ ئالدىدا كېلىدۇ، دېگەن قائىدە مەلۇم بىر كونكرېت سۆز بىلەن يەنە بىر كونكرېت سۆزنىڭ بىرىكىش ئۇسۇلىغا قارىتىلغان بولماستىن، بەلكى ئىسىم تىپىغا كىرىدىغان ھەرقانداق سۆز بىلەن ئۇنىڭغا ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كەلگەن ھەرقانداق سۆزنىڭ

بىرىكىش ئۇسۇلىغا قارىتىلغان (مېنىڭ قەلەمىم، ئېگىز ئىمارەت، يېڭى دەرىس، ئىككىنچى ئۆي، گۈللەنگەن شىنجاڭ...). كونكرېت مەنە جەھەتتىن ئالغاندا، ئۇيغۇر تىلىدىكى نەچچە ئون مىڭلىغان سۆزلەردىن سانسىزلىغان جۈملىلەر قۇرۇلۇشى مۇمكىن. لېكىن، گراماتىكا جەھەتتىن ئالغاندا، ئۇلار چەكلىك بولغان بىرمۇنچە تىپلارنىلا تەشكىل قىلىدۇ.

گراماتىكىنىڭ يەنە بىر خۇسۇسىيتى ئۇنىڭ قائىدىلىرىنىڭ سىستېمىچان بولۇشىدۇر. گراماتىكا سۆزلەرنىڭ تۈرلىنىش قائىدىلىرى ۋە سۆز-جۈملىلەرنىڭ بىرىكىش قائىدىلىرىنىڭ ئاددىي يىغىندىسى ئەمەس، بەلكى شۇ قائىدىلەرنىڭ ئوخشاش بولمىغان قاتلاملار بويىچە بەلگىلىك مۇناسىۋەتتە بىرلىشىشىدىن ھاسىل بولغان مۇكەممەل بىر سىستېمىدىن ئىبارەت.

ئۇيغۇر تىلىنى ئالساق، بىر تەرەپتىن، ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆزلەرنىڭ تۈرلىنىش قائىدىلىرى ئۆز ئارا مۇناسىۋەتلىرى بويىچە تۈر ۋە قاتلاملارغا ئايرىلىپ، تۈرلۈك تۈرلىنىش خۇسۇسىيەتلىرىگە ئىگە بولغان سۆز تۈركۈملىرى سىستېمىلىرىنى ھاسىل قىلىدۇ، بۇ سۆز تۈركۈملىرى يەنە تۈرلىنىش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە بولمىغان سۆز تۈركۈملىرى ۋە مۇستەقىل ئىشلەنمەيدىغان سۆز تۈركۈملىرى بىلەن قوشۇلۇپ، ئۇيغۇر تىلىنىڭ مورفولوگىيە سىستېمىسىنى ھاسىل قىلىدۇ؛ يەنە بىر تەرەپتىن، سۆز-جۈملىلەرنىڭ بىرىكىش قائىدىلىرى بىر-بىرىنى شەرت قىلغان بىر مۇنچە تۈرلەرگە ئايرىلىپ، ئۇيغۇر تىلىنىڭ سىنتاكسىس سىستېمىسىنى ھاسىل قىلىدۇ، كېيىن مورفولوگىيە سىستېمىسى بىلەن سىنتاكسىس سىستېمىسىنىڭ بىر-بىرىنى شەرت قىلغان ھالدا زىچ بىرىكىشى بىلەن ئۇيغۇر تىلىنىڭ مۇكەممەل گراماتىكىلىق سىستېمىسى ھاسىل بولىدۇ.

گراماتىكىنىڭ يەنە بىر مۇھىم خۇسۇسىيىتى ئۇنىڭ تۇراقچانلىق خاراكتېرىگە ئىگە بولۇشىدۇر. گراماتىكىلىق قۇرۇلما نۇرغۇن دەۋرلەر ئىچىدە ۋۇجۇدقا كەلگەن بولۇپ، تىلدا چوڭقۇر يىلتىز تارتقان، شۇڭا ئۇنىڭ ئۆزگىرىشى ئاساسىي لۇغەت فوندىنىڭ ئۆزگىرىشىدىنمۇ ئاستا بولىدۇ. ئەلۋەتتە، زامانىنىڭ ئۆتۈشى بىلەن گراماتىكىلىق قۇرۇلمىدىمۇ ئۆزگىرىش يۈز بېرىدۇ. ئۇ تەدرىجىي ياخشىلىنىپ بارىدۇ، ئۆز قائىدىلىرىنى مۇكەممەللەشتۈرۈپ ۋە تۈزىتىپ بارىدۇ، يېڭى قائىدىلەر بىلەن تولۇقلىنىپ تۇرىدۇ، لېكىن گراماتىك قۇرۇلمىنىڭ ئاساسلىرى ناھايىتى ئۇزاق زامان ئىچىدە ساقلىنىپ تۇرىدۇ. VIII ئەسىردە يېزىلغان ئورخون-يېنىسەي يادىكارلىقلىرىدىكى "ئول سابىن ئەسدىپ، تۈن يەمە ئۇدسقىم كەلمەس ئەرتى." (بۇ سۆزنى ئىشتىپ، تۈن بويى ئۇيقۇم كەلمىدى) دېگەن جۈملىنىڭ، "تۈركىي تىللار دىۋانى" (XIئەسىر) دىكى، "ئۆكۈز ئاداقى بولغىچە بۇزاغۇ باشى بولسا يىگ" (ئۆكۈزنىڭ پۇتى بولغىچە، موزاينىڭ بېشى بولغان ياخشى) دېگەن جۈملىلەرنىڭ ئايرىم سۆزلىرىگە ئىزاھات بېرىلسىلا بىز ئۇچۇن چۈشىنىشلىك بولۇشى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى ئاساسىي گراماتىك قائىدىلەرنىڭ شۇ دەۋرلەردىلا شەكىللىنىپ بولغانلىقىنى، ئۇلارنىڭ ھازىرغىچىلا ئاساسەن ئۆزگەرمەستىن، ئۇنۇملۇك خىزمەت قىلىپ كېلىۋاتقانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

"گراماتىكا" دېگەن ئاتالغۇ يەنە، سۆزلەرنىڭ تۈرلىنىش قائىدىلىرى ۋە سۆز-جۈملىلەرنىڭ بىرىكىش قائىدىلىرىنى تەتقىق قىلىدىغان ئىلىم — گراماتىكا ئىلمى، دېگەن مەنىدىمۇ قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن، "گراماتىكا تىلشۇناسلىقنىڭ مۇھىم بىر تەركىبىي قىسمى" دېسەك، بۇ يەردىكى "گراماتىكا" سۆزى سۆزلەرنىڭ تۈرلىنىش قائىدىلىرى ۋە سۆز جۈملىلەرنىڭ بىرىكىش

قائىدىلىرىنى تەتقىق قىلىدىغان ئىلىم ــ گراماماتىكا ئىلمى دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

ھەر قايسى تىللار توغرىسىدا يېزىلغان گراماماتىكا كىتابلىرىمۇ گراماماتىكا ئىلمى كاتېگورىيىسىگە كىرىدۇ. مەسىلەن، "بۇ «ئۇيغۇر تىلى گراماماتىكىسى» مىللەتلەر ئىنستىتۇتىدا تۇزۇلگەن" دېسەك، بۇ يەردىكى "ئۇيغۇر تىلى گراماماتىكىسى" دېگەن ئاتالغۇ ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆزلەرنىڭ تۈرلىنىش قائىدىلىرى ۋە سۆز-جۈملىلەرنىڭ بىرىكىش قائىدىلىرى توغرىسىدىكى گراماماتىكا ئىلمى، دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. بىر تىلنىڭ گراماماتىك سىستېمىسى ئوبيېكتىپ مەۋجۇت نەرسە بولۇپ، بۇ ئەلۋەتتە بىرلا خىل بولىدۇ. لېكىن، بۇ تىل ھەققىدە يېزىلغان گراماماتىكا كىتابلىرى خىلمۇخىل بولۇشى مۇمكىن. بۇ گراماماتىكا كىتابلىرى ئۆزى ئوبيېكت قىلغان تىلنىڭ ئوبيېكتىپ مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان گراماماتىك سىستېمىسىنى قانچىلىك دەرىجىدە توغرا ئەكس ئەتتۈرگەنلىكى بىلەن بىر-بىرىدىن پەرقلىنىدۇ.

2.1. لېكسىكىلىق مەنە ۋە گراماماتىكىلىق مەنە

جۈملىدىكى ھەربىر سۆز ئومۇمەن لېكسىكىلىق مەنە ۋە گراممـاتىكىلىق مەنىدىن ئىبارەت ئىككى خىل مەنىگە ئىگە. لېكسىكىلىق مەنە دېگىنىمىز ھەربىر سۆزنىڭ ئۆزىگىلا خاس بولغان كونكرېت مەنىسى؛ گراماماتىك مەنە دېگىنىمىز بولسا ھەربىر سۆزنىڭ شۇ تىلدىكى بىر تۈركۈم سۆزلەر ئۈچۈن ئورتاق بولغان بەلگىلىك تۈرلىنىش قائىدىسى ياكى بىرىكىش قائىدىسى ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن ئابستراكت مەنىسىدۇر. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى "ئوقۇغۇچىلار كەلدى" دېگەن جۈملىدىكى ئىككى سۆزنى ئالساق، بىر تەرەپتىن، بۇ ئىككى سۆزنىڭ ھەربىرى باشقا ھەر قانداق سۆزدىن پەرقلىنىدىغان كونكرېت مەنىنى بىلدۈرىدۇ، مانا

بۇ ئۇلارنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسى؛ يەنە بىر تەرەپتىن، "ئوقۇغۇچىلار" دېگەن سۆزنىڭ "كۆپلۈك"، "باش كېلىش"، "ئىگە" دېگەن ئابستراكت مەنىلىرى بولۇپ، ئۇ بۇ مەنىلەرگە ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىسىملار ئۈچۈن ئورتاق بولغان تۈرلىنىش ۋە بىرىكىش قائىدىلىرى بويىچە ئىپادىلەنگەن، "كەلدى" دېگەن سۆزنىڭ "ئەسلىي دەرىجە"، "بولۇشلۇق"، "ۋاستىسىز بايان مەيلى"، "ئاددىي ئۆتكەن زامان"، "III شەخس"، "خەۋەر" قاتارلىق ئابستراكت مەنىلىرى بولۇپ، ئۇ بۇ مەنىلەرگە ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللار ئۈچۈن ئورتاق بولغان تۈرلىنىش ۋە بىرىكىش قائىدىلىرى بويىچە ئىپادىلەنگەن، مانا بۇلار بۇ ئىككى سۆزنىڭ گراممـاتىكىلىق مەنىسى. لېكسىكىلىق مەنە ھەربىر سۆزنىڭ ئۆزىگىلا خاس بولىدۇ. گراماماتىك مەنە بولسا بەلگىلىك بىر قائىدە بويىچە تۈرلەنگەن ياكى بىرىككەن ھەرقانداق سۆز ئۈچۈن ئورتاق بولىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى "ياتاققا، سىنىپقا، باغچىغا، بازارغا، يېزىغا، كىتابقا، دەپتەرگە" دېگەن سۆزلەر لېكسىكىلىق مەنە جەھەتتىن بىر-بىرىگە ئوخشىمايدۇ، ئۇلارنىڭ كونكرېت مەنىلىرى تامامەن باشقا-باشقا، لېكىن ئولارنىڭ گراممـاتىكىلىق مەنىسى تامامەن ئوخشايدۇ، چۈنكى ئۇلارنىڭ ھەممىسى بىر خىل قائىدە بويىچە تۈرلەنگەن.

3.1. گراماماتىكىلىق شەكىل

سۆزلەرنىڭ بەلگىلىك تۈرلىنىش ياكى بىرىكىش قائىدىسىنى كۆرسەتكۈچى، يەنى بەلگىلىك گراماماتىك مەنىگە ۋەكىللىك قىلغۇچى تاشقى بەلگە گراماماتىك شەكىل دېيىلىدۇ. مەسىلەن، يۇقىرىدا مىسال قىلىنغان "ئوقۇغۇچىلار كەلدى" دېگەن جۈملىدىكى ئىككى سۆزنى ئالساق، "ئوقۇغۇچىلار" دېگەن سۆزنىڭ كۆپلۈك مەنىسى ئۇنىڭغا "-لار" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن

ئىپادىلەنگەن؛ ئۇنىڭ "باش كېلىش" مەنىسى ئۇنىڭغا باشقا كېلىش قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلمىغانلىقى (نۆل بەلگە) بىلەن ئىپادىلەنگەن؛ ئۇنىڭ "ئىگە" مەنىسى ئۇنىڭ باش كېلىشتە كەلگەنلىكى، بايان قىلغۇچى سۆزنى شەخس جەھەتتىن ئۆزىگە قارىتىپ، ئۇنىڭ ئالدىدا كەلگەنلىكى بىلەن ئىپادىلەنگەن؛ "كەلدى" دېگەن سۆزنىڭ "ئەسلىي دەرىجە" مەنىسى ئۇنىڭغا باشقا دەرىجە قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلمىغانلىقى (نۆل بەلگە) بىلەن ئىپادىلەنگەن، "بولۇشلۇق" مەنىسى ئۇنىڭغا بولۇشسىزلىق قوشۇمچىسى قوشۇلمىغانلىقى (نۆل بەلگە) بىلەن ئىپادىلەنگەن، ئۇنىڭ "ۋاستىسىز بايان مەيلى"، "ئاددىي ئۆتكەن زامان" مەنىلىرى ئۇنىڭغا "-دى" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلغانلىقى بىلەن ئىپادىلەنگەن، ئۇنىڭ III شەخس مەنىسى ئۇنىڭغا باشقا شەخس قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلمىغانلىقى (نۆل بەلگە) بىلەن ئىپادىلەنگەن، ئۇنىڭ "خەۋەر" مەنىسى، ئۇنىڭ شەخس جەھەتتىن بايان قىلىنغۇچىغا ماسلىشىپ، ئۇنىڭ كەيىنىدە كەلگەنلىكى بىلەن ئىپادىلەنگەن. مانا مۇشۇ تاشقى بەلگىلەر گرامماتىك شەكىل ھېسابلىنىدۇ. بۇ يەردە شۇنى ئېيتىپ ئۆتۈش كېرەككى، سۆزگە مەلۇم بىر قوشۇمچىنى قوشۇش بىر خىل تاشقى بەلگە (گرامماتىك شەكىل) ھېسابلانسا، ئۇنىڭغا نىسپىي ھالدا شۇ بەلگىنىڭ قوشۇلماسلىقى (نۆل بەلگە) مۇ بىر خىل تاشقى بەلگە (گرامماتىك شەكىل) ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى سۆزلەرنىڭ تۈرلىنىش قائىدىسىدە مەلۇم بىر قوشۇمچىنىڭ قوشۇلۇشى بىر خىل تۈرلىنىش قائىدىسى بولسا، ئۇنىڭغا نىسپىي ھالدا ئۇ قوشۇمچىنىڭ قوشۇلماسلىقىمۇ بىر خىل تۈرلىنىش قائىدىسى بولىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدا ئىسىملارغا "-لار//-لەر" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىر خىل قائىدە بولۇپ، بۇنىڭ

بىلەن ئىسىمنىڭ كۆپلۈك مەنىسى ئىپادىلىنىدۇ؛ ئۇنىڭغا نىسپىي ھالدا "-لار//-لەر" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلماسلىقىمۇ بىر خىل قائىدە بولۇپ، بۇنىڭ بىلەن ئىسىمنىڭ بىرلىك مەنىسى ئىپادىلىنىدۇ.

ھەرقانداق گرامماتىكىلىق مەنە بەلگىلىك گرامماتىك شەكىل بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. گرامماتىك شەكىل بىلەن ئىپادىلەنمىگەن مەنىنى گرامماتىكىلىق مەنە ھېسابلاشقا بولمايدۇ.

گرامماتىكىلىق شەكىللەر تۈرلۈك گرامماتىك ۋاستىلەر (ئۇسۇل) ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ، ھەرقايسى تىللاردا كۆپ ئۇچرايدىغان گرامماتىك ۋاستىلەر تۆۋەندىكى بىرنەچچە خىلدۇر:

1. قوشۇمچە قوشۇش. ئۇيغۇر تىلىدىكى گرامماتىك شەكىللەرنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى قوشۇمچە قوشۇش يولى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن، ئىسىمنىڭ كېلىش شەكىللىرى ۋە تەۋەلىك شەكىللىرى.

2. سۆز تەرتىپى. گرامماتىكىلىق شەكىلنى سۆز تەرتىپى ئارقىلىق تەشكىل قىلىش خەنزۇ تىلىدا مۇھىم ئورۇندا تۇرىدىغان گرامماتىك ۋاستىدۇر. مەسىلەن، 他识认我 (مەن ئۇنى تونۇيمەن)، 我识认他 (ئۇ مېنى تونۇيدۇ) دېگەن ئىككى جۈملە پەقەت سۆز تەرتىپىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقى ئارقىلىقلا پەرقلىنىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىمۇ بەزى گرامماتىك شەكىللەر سۆز تەرتىپى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن: بەزى ئېنىقلىغۇچى ۋە ھالەتلەر (قىزىل قەغەز، چىرايلىق يېز...)

3. يارىمچە سۆز. يارىمچە سۆزلەرمۇ خەنزۇ تىلىدا گرامماتىك شەكىللەرنى ھاسىل قىلىشتىكى مۇھىم گرامماتىك ۋاستىلەردىن بىرىدۇر. ئۇيغۇر تىلىدا كېلىش قوشۇمچىلىرى

بىلەن ئىپادىلىنىدىغان گراماتىك شەكىللەرنىڭ كۆپچىلىكى خەنزۇ تىلىدا ياردەمچى سۆزلەر بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن، 把书 (كىتابنى)، 在学校 (مەكتەپتە)، 向群众 (ئاممىغا). ئۇيغۇر تىلىدىمۇ بىر مۇنچە گراماتىك شەكىللەر ياردەمچى سۆزلەر ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن، پېئىلنىڭ بەزى ھال زامان شەكىللىرى (كەلگەن ئىدىم)، تۇس شەكىللىرى (يېزىپ بول-)، بەزى سۆزلەرنىڭ سوراق شەكلى (كەلدىڭمۇ، سەنمۇ).

4. تەكرارلاش. سۆزلەرنى تەكرارلاش ئارقىلىقمۇ بەزى گراماتىك شەكىللەر ياسىلىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى سۈپەتنىڭ تەكرار شەكلى (چوڭ-چوڭ، ئۇزۇن-ئۇزۇن...).

5. تاۋۇش ئالماشتۇرۇش. بەزى تىللاردا سۆزنىڭ تومۇرىدىكى تاۋۇشلارنى ئالماشتۇرۇش يولى بىلەنمۇ گراماتىك شەكىللەر ھاسىل قىلىنىدۇ. مەسىلەن، ئەرەب تىلىدا "كتاب" سۆزنىڭ بىرلىك شەكلى "كتاب" (كتاب) بولسا، كۆپلۈك شەكلى "كتب" (كۇتۇپ) بولىدۇ.

6. يىلتىز ئالماشتۇرۇش. بەزى تىللاردا بىر سۆز بەلگىلىك بىر گراماتىك شەكىلگىلا خاس بولۇپ، ئۇنىڭ باشقا گراماتىك شەكلى ئۇچۇن باشقا بىر سۆز قوللىنىدىغان ئەھۋالمۇ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن، رۇس تىلىدا "человек" سۆزى "ئادەم" سۆزنىڭ بىرلىك شەكلى ئۇچۇن قوللىنىلسا، ئۇنىڭ كۆپلۈك شەكلى ئۇچۇن "люди" (ئادەملەر) سۆزى قوللىنىلىدۇ.

7. ئاگىسىنت. بەزى گراماتىك شەكىللەر ئاگىسىنت ئارقىلىقمۇ ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى بەزى سوئال جۈملىلەر (كەلدىم؟ مەنمۇ باريمەن؟).

4.1. گراماتىكلىق كاتېگورىيە

سۆزلەرنىڭ تۈرلىنىش قائىدىلىرى بىلەن سۆز-جۈملىلەرنىڭ

بىرىكىش قائىدىلىرىنىڭ تېپ بىرلىكلىرى "گراماتىكلىق كاتېگورىيە" دېيىلىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدا ئىسىملار تۈرلىنىش ئارقىلىق بىرلىك ۋە كۆپلۈك ئوقۇملىرىنى ئىپادىلەيدۇ (كتاب-كتابلار، بالا-بالىلار)؛ مانا بۇ، سۆزلەرنىڭ تۈرلىنىش قائىدىلىرىنىڭ بىر تېپى بولۇپ، "سان كاتېگورىيىسى" دېيىلىدۇ؛ ئىسىملار تۈرلىنىش ئارقىلىق ئۆزى بىلدۈرگەن شەيئىنىڭ باشقا بىر شەيئىگە تەۋە ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ (كتابىم، كتابىڭ، كتابى)؛ مانا بۇ، سۆزلەرنىڭ تۈرلىنىش قائىدىلىرىنىڭ يەنە بىر تېپى بولۇپ، "تەۋەلىك كاتېگورىيىسى" دېيىلىدۇ؛ ئىسىملار يەنە تۈرلىنىش ئارقىلىق ئۆزىنىڭ جۈملىدىكى باشقا سۆزلەر بىلەن بولغان تۈرلۈك مۇناسىۋەتىنى ئىپادىلەيدۇ (كتاب، كتابنىڭ، كتابقا، كتابنى)، مانا بۇ، سۆزلەرنىڭ تۈرلىنىش قائىدىلىرىنىڭ يەنە بىر تېپى بولۇپ، "كېلىش كاتېگورىيىسى" دەپ ئاتىلىدۇ؛ ئۇيغۇر تىلىدا بىر قىسىم سۆزلەرنى ئىسىمنىڭ ئالدىغا قويۇش ئارقىلىق شۇ سۆزنىڭ ئىسىمغا بېقىنغانلىقى ئىپادىلىنىدۇ. مانا بۇ، سۆزلەرنىڭ بىرىكىش قائىدىلىرىنىڭ بىر تېپى بولۇپ، "ئېنىقلىغۇچى كاتېگورىيىسى" دەپ ئاتىلىدۇ.

بىر قىسىم گراماتىك كاتېگورىيىلەر ئۆزىدىن تۆۋەن قاتلامدىكى گراماتىك كاتېگورىيىلەر بىلەن مەلۇم نۇقتىدىن ئۆز ئارا پەرقلەنسىمۇ، لېكىن مەلۇم نۇقتىدىن بىر تېپقا كىرىدىغان كىچىك گراماتىك كاتېگورىيىلەرنىڭ قارىمۇ قارشىلىقىنىڭ بىرلىكى مۇناسىۋەتتىدىن ھاسىل بولىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىسىملارنىڭ سان كاتېگورىيىسى بىرلىك كاتېگورىيىسى بىلەن كۆپلۈك كاتېگورىيىسىنىڭ قارىمۇقارشىلىقىنىڭ بىرلىكى مۇناسىۋەتتىدىن ھاسىل بولغان، كېلىش كاتېگورىيىسى نۇرغۇن خىل ئوخشاش بولمىغان كېلىش كاتېگورىيىلىرىنىڭ

قارىمۇقارشىلىقىنىڭ بىرلىكى مۇناسىۋىتىدىن ھاسىل بولغان؛ بەزى گرامماتىك كاتېگورىيىلەر بولسا بىرلا خىل تىپ بىرلىكىدىن ئىبارەت بولىدۇ، مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى "ئىگە"، "خەۋەر"، "تولدۇرغۇچى"، "ھالەت" كاتېگورىيىلىرىنىڭ ھەربىرى پەقەت بىرلا خىل تىپ بىرلىكىدىن ئىبارەت.

گرامماتىك كاتېگورىيە مەسىلىسى گرامماتىكا ئىلمىدىكى مەركىزىي مەسىلىدۇر. گرامماتىكا ئىلمى پەقەت تىل قۇرۇلمىسىنى تەشكىل قىلغۇچى تىپ بىرلىكلىرىنى ئېنىق ئايرىپ، بۇ تىپ بىرلىكلىرىنىڭ قارىمۇقارشىلىقىنىڭ بىرلىكى مۇناسىۋىتى ۋە قانۇنىيىتىنى مۇناسىۋەتلىرىنى توغرا چۈشەندۈرۈپ بەرگەندىلا، ئاندىن تىلنىڭ ئوبيېكتىپ مەۋجۇت گرامماتىك سىستېمىسىنى ئەينەن ئەكس ئەتتۈرەلەيدۇ.

بىر تىلدىكى گرامماتىك كاتېگورىيىلەرنى توغرا ئايرىش ئۇچۇن، تۆۋەندىكى بىرقانچە نۇقتىغا ئالاھىدە دىققەت قىلىش كېرەك.

1. ھەرقانداق گرامماتىك كاتېگورىيە گرامماتىكلىق مەنە بىلەن گرامماتىك شەكىلنىڭ بىرلىكىدىن ئىبارەت بولىدۇ، لېكىن گرامماتىك شەكىل بىلەن گرامماتىكلىق مەنىنىڭ مۇناسىۋىتى ھەر ۋاقىت بىرگە بىر بولۇپ كېتەلمەيدۇ. بۇ جەھەتتە تۆۋەندىكىدەك ئەھۋاللار ئۇچرىشى مۇمكىن:

1) بىر خىل گرامماتىك شەكىل بىرلا ۋاقىتتا بىر نەچچە خىل گرامماتىك مەنىنى ئىپادىلەپ، بىر نەچچە گرامماتىك كاتېگورىيىگە تەۋە بولۇشى مۇمكىن. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدا "بالام" دېگەندىكى "-م" تەۋەلىك مەنىسىنى، بىرىنچى شەخس مەنىسىنى ۋە بىرلىك مەنىسىنى ئىپادىلەيدۇ، دېمەك، بىر ۋاقىتتا تەۋەلىك، شەخس ۋە ساندىن ئىبارەت ئۈچ خىل گرامماتىك كاتېگورىيىگە تەۋە بولىدۇ؛ "كەلدىم" دېگەندىكى "-دى" ئاددىي

ئۆتكەن زامان مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ، "-م" بىرىنچى شەخس ۋە بىرلىك مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. ئىككىسى بىرلىشىپ يەنە ۋاستىسىز بايان مەيلى مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ، دېمەك "-دىم" دېگەن بۇ شەكىل بىر ۋاقىتتا راي، زامان، شەخس ۋە ساندىن ئىبارەت تۆت خىل گرامماتىك كاتېگورىيىگە تەۋە بولىدۇ.

2) بىر خىل گرامماتىك شەكىل ئەمەلىيەتتە ئاھاڭداش بىر نەچچە خىل گرامماتىك شەكىل بولۇپ، ئوخشاش بولمىغان ئورۇندا پۈتۈنلەي ئوخشاش بولمىغان گرامماتىكلىق مەنىلەرنى ئىپادىلەپ، بىرنەچچە خىل گرامماتىك كاتېگورىيىگە تەۋە بولۇشى مۇمكىن. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدا پېئىلنىڭ "-ش//-ىش//-ۇش" قوشۇمچىسى بىلەن بىرىككەن شەكلى پېئىلنىڭ دەرىجە كاتېگورىيىسىگە تەۋە بولۇشى مۇمكىن، ئىسىمداش كاتېگورىيىسىگە تەۋە بولۇشمۇ مۇمكىن.

3) بىر خىل گرامماتىك مەنە بىر نەچچە خىل گرامماتىك شەكىل بىلەن ئىپادىلىنىشى مۇمكىن. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدا پېئىلنىڭ پۈتمىگەن ھازىرقى زامان شەكلى ئادەتتە پېئىل ئۇزىكىگە ئاۋۇال "-ي//-ى" قوشۇمچىسى، ئاندىن شەخسلىك قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇش بىلەن ئىپادىلەنسە (ئوينايمەن، كېلىمەن، ئوينايسەن، كۆرىسەن)، شېئىر ۋە ماقال-تەمسىللەردە پېئىلنىڭ "-ار//-ەر" قوشۇمچىسى ئارقىلىق ياسالغان سۈپەتداش شەكلىگە شەخسلىك قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەنمۇ ئىپادىلىنىدۇ. (ئوينارمەن، كۆرەرمەن، ئوينارسەن، كۆرەرسەن...).

4) بىر خىل گرامماتىكلىق مەنە بىر قىسىم سۆزلەردە بىر خىل، بىر قىسىم سۆزلەردە يەنە بىر خىل شەكىلدە ئىپادىلىنىشى مۇمكىن. رۇس تىلىدىكى ئىسىمنىڭ كېلىش شەكىللىرىنى ئالساق، تۆلىسى ئۈچ خىل شەكىلدىن تەركىب تاپىدۇ. مەسىلەن، книга

(كتاب) دېگەن ئىسىمنىڭ 3-كېلىش شەكلى книге بولسا، стол (ئۈستەل) دېگەن سۆزنىڭ 3-كېلىش شەكلى столу بولىدۇ. тетрадь (دەپتەر) دېگەن سۆزنىڭ 3-كېلىش شەكلى тетради بولسا بولىدۇ.

5) بىر خىل گراماتىكا مەنە كونتېكستتا ئوخشاش بولمىغان مەزمۇنلارنى بىلدۈرۈشى مۇمكىن. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدا ئىسىمنىڭ بىرلىك شەكلى ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن بىرلىك ئۇقۇمى بىر يەردە بىر تېپتىكى شەيئىنى بىلدۈرسە (مەسىلەن، پويىز — قاتناش قورالى)، يەنە بىر يەردە بىر تېپتىكى شەيئىنىڭ مەلۇم بىرىنى بىلدۈرىدۇ (مەسىلەن، مەن مۇشۇ پويىزدا كەلدىم). بۇ ئەھۋال گراماتىكا شەكلىنىڭ كۆپ مەنىلىك ھادىسىسى بولۇپ، بۇنى يۇقىرىدا ئېيتىلغان گراماتىكا شەكىللەرنىڭ شەكىلداشلىق ھادىسىسى بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ قويماسلىق كېرەك. شەكىلداش گراماتىكا شەكىللەر پۈتۈنلەي ئوخشىمايدىغان گراماتىكا مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. كۆپ مەنىلىك گراماتىكا شەكىللەر بولسا بىر خىل گراماتىكا مەنە بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان بىر نەچچە ئۇقۇمنى بىلدۈرىدۇ.

2. گراماتىكىلىق كاتېگورىيە لوگىكىلىق كاتېگورىيىگە باراۋەر ئەمەس. گراماتىكىلىق كاتېگورىيە تىلنىڭ قۇرۇلما قانۇنىيىتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك مەسىلە، لوگىكىلىق كاتېگورىيە بولسا تەپەككۇر قانۇنىيىتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك مەسىلە، گەرچە ھەرقانداق گراماتىكا كاتېگورىيە ئومۇمەن لوگىكىلىق كاتېگورىيىنى ئاساس قىلسىمۇ، لېكىن ئىككىسى بىر نەرسە ئەمەس، چۈنكى بىرىنچىدىن، بىر خىل لوگىكىلىق كاتېگورىيىنىڭ ھەممىلا تىللاردا گراماتىكا كاتېگورىيە بولۇپ ئىپادىلىنىشى ناتايىن، مەسىلەن، كىشىلەرنىڭ شەيئىلەرنىڭ

جىنس پەرقى توغرىسىدىكى چۈشەنچىسى (جىنس توغرىسىدىكى لوگىكىلىق كاتېگورىيە) رۇس تىلىدا گراماتىكا كاتېگورىيە بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ، خەنزۇ، ئۇيغۇر تىللىرىدا بولسا گراماتىكا كاتېگورىيە بولۇپ ئىپادىلەنمەستىن، زۆرۈر تېپىلغاندا لېكسىكىلىق يول بىلەن ئىپادىلىنىدۇ: كىشىلەرنىڭ شەخس توغرىسىدىكى چۈشەنچىسى (شەخس توغرىسىدىكى لوگىكىلىق كاتېگورىيە) ئۇيغۇر تىلىدا گراماتىكا كاتېگورىيە بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ (كەلدىم، كەلدىڭ، كەلدى)، خەنزۇ تىلىدا بولسا گراماتىكا كاتېگورىيە بولۇپ ئىپادىلەنمەستىن، لېكسىكىلىق يول بىلەن ئىپادىلىنىدۇ (你来了，他来了，我来了)؛ ئىككىنچىدىن، لوگىكىلىق كاتېگورىيە بىلەن گراماتىكا كاتېگورىيە مەزمۇن جەھەتتىن بىرگە بىر بولالمايدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىسىملارنىڭ بىرلىك شەكلى ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن گراماتىكا ئۇقۇم كىشىلەرنىڭ شەيئىلەرنىڭ بىرلىكى توغرىسىدىكى لوگىكىلىق ئۇقۇم بىلەن پۈتۈنلەي ئوخشاپ كەتمەيدۇ؛ لوگىكىلىق ئۇقۇم بولغان بىرلىك ئۇقۇمى پەقەت بىرلا ئايرىم شەيئىگە قارىتىلدۇ، ئۇيغۇر تىلىدىكى گراماتىكا ئۇقۇم بولغان بىرلىك ئۇقۇمى بولسا بىرلا ئايرىم شەيئىدىن باشقا يەنە بىر تېپتىكى شەيئىلەرگىمۇ، شۇنىڭدەك ئېنىق سانى كۆرسىتىلگەن كۆپ سانلىق شەيئىلەرگىمۇ قارىتىلدۇ. رۇس تىلىدا گراماتىكا ئۇقۇم بولغان ئەركەك جىنس، چىشى جىنس ئۇقۇملىرى جانلىقلارنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملاردا بىئولوگىيە جەھەتتىكى ئەركەك جىنس، چىشى جىنس ئۇقۇملىرى (لوگىكىلىق ئۇقۇملار) بىلەن ئاساسەن بىرلىككە كېلەلىسىمۇ (отец ئاتا — ئەركەك جىنس، мать ئانا — چىشى جىنس، петух خوراز — ئەركەك جىنس، курица مېكىيان — چىشى جىنس)، لېكىن جانسىز شەيئىلەرنى

بىلدۇرىدىغان ئىسىملاردا لوگىكىلىق ئاساسقا ئىگە بولالمايدۇ. نېمە ئۈچۈن книга (كىتاب) دېگەن ئىسىم چىشى جىنس كاتېگورىيىسىگە كىرىپ، словарь (لۇغەت) دېگەن ئىسىم ئەركەك جىنس كاتېگورىيىسىگە كىرىدۇ؟ نېمە ئۈچۈن карандаш (قېرىنداش) دېگەن ئىسىم ئەركەك جىنس كاتېگورىيىسىگە كىرىپ، ручка (رۇچكا) دېگەن ئىسىم چىشى جىنس كاتېگورىيىسىگە كىرىدۇ؟ بۇنىڭغا لوگىكىلىق ئاساس تېپىپ بەرگىلى بولمايدۇ. ھەتتا بەزى ئىسىملاردا گراماتىك ئۇقۇم بولغان جىنس ئۇقۇمى بىلەن بىئولوگىيە جەھەتتىكى جىنس ئۇقۇمى زىتلىشىپمۇ قالىدۇ. مەسىلەن، ребёнок (بوۋاق) دېگەن ئىسىم گراماتىك جەھەتتىن ئەركەك جىنس كاتېگورىيىسىگە كىرسىمۇ، لېكىن ئەمەلىيەتتە ئوغۇل بوۋاققىمۇ، قىز بوۋاققىمۇ قارىتىلمۇ-ھېرىدۇ.

دېمەك، گراماتىك كاتېگورىيە بىلەن لوگىكىلىق كاتېگورىيە بىر نەرسە ئەمەس. شۇنىڭ ئۈچۈن گراماتىكا تەتقىقاتىدا ھەرگىزمۇ گراماتىك كاتېگورىينى لوگىكىلىق كاتېگورىيىگە مۇۋاپىقلاشتۇرۇشقا ئۇرۇنماسلىق كېرەك، چۈنكى بۇنداق ئۇرۇنۇش مۇقەررەر يوسۇندا تىلدىكى ئوبىيېكتىپ مەۋجۇت گراماتىك كاتېگورىيىلەرنىڭ بۇرمىلىنىپ كېتىشىگە سەۋەبچى بولىدۇ.

3. بىر تىلدىكى گراماتىك كاتېگورىيىلەر بىلەن يەنە بىر تىلدىكى (ئاساسەن غەيرىي تۈغقان تىلدىكى) گراماتىك كاتېگورىيىلەر پۈتۈنلەي ئوخشايدىغان ئەھۋال زادى بولمايدۇ. ھەربىر تىل ئۆزىگە خاس بولغان گراماتىك كاتېگورىيىلەر ئارقىلىق باشقا تىللاردىن پەرقلىنىدۇ. ئوخشاش بولمىغان تىللارنىڭ گراماتىك كاتېگورىيە جەھەتتىكى پەرقى تۆۋەندىكى ئىككى جەھەتتە كۆرۈلىدۇ:

1) بىر تىلدا بار بولغان بەزى گراماتىك كاتېگورىيىلەر يەنە بىر تىلدا بولماسلىقى مۇمكىن، مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدا ئىسىمنىڭ تەۋەلىك، كېلىش كاتېگورىيىلىرى بار، خەنزۇ تىلىدا بولسا مۇنداق گراماتىك كاتېگورىيىلەر يوق. خەنزۇ تىلىدا "تولۇقلىغۇچى" كاتېگورىيىسى بار، ئۇيغۇر تىلىدا بولسا مۇنداق كاتېگورىيە يوق. رۇس تىلىدا جىنس كاتېگورىيىسى بار، لېكىن خەنزۇ، ئۇيغۇر تىللىرىدا مۇنداق كاتېگورىيە يوق.

2) ئوخشاش بولمىغان تىللاردا ئورتاق بار بولغان گراماتىك كاتېگورىيىلەرنىڭ مەزمۇنى ئوخشاش بولمايدۇ. مەسىلەن: ئۇيغۇر تىلى بىلەن رۇس تىلىنىڭ ھەر ئىككىلىسىدە پېئىلنىڭ دەرىجە كاتېگورىيىسى بار، لېكىن رۇس تىلىدا ئۇيغۇر تىلىدىكىدەك "مەجبۇرىي دەرىجە"، "ئۆملۈك دەرىجە" دېگەن كاتېگورىيىلەر كۆرۈلمەيدۇ. ئۇيغۇر تىلى بىلەن رۇس تىلىنىڭ ھەر ئىككىسىدە كېلىش كاتېگورىيىسى بار، لېكىن ئۇيغۇر تىلىدىكى كېلىش كاتېگورىيىسىنىڭ تەركىبى بىلەن رۇس تىلىدىكى كېلىش كاتېگورىيىسىنىڭ تەركىبى ئوخشاش ئەمەس، ئۇنىڭ ئۈستىگە ھەر ئىككىسىدە بار كېلىشلەرنىڭ مەزمۇنىمۇ بىر-بىرىگە تامامەن ئوخشاپ كېتەلمەيدۇ. مەسىلەن: رۇس تىلىدىكى ئىگىلىك كېلىش ئىگىلىك مۇناسىۋىتىنى ئىپادىلىگەندىن تاشقىرى، بەزىدە ھەرىكەتنىڭ ئوبىيېكتىنى بىلدۈرىدۇ (مەسىلەن: Чтение газет полезно — گېزىت ئوقۇش پايدىلىق)، بىردىن باشقا سانلار بىلەن ئىنىقلانغان ئىسىملارنىڭ ئىگىلىك كېلىشتە كېلىشى تەلەپ قىلىنىدۇ (مەسىلەن: Здес два журнала — بۇ يەردە ئىككى ژۇرنال بار)، لېكىن ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىگىلىك كېلىش ئاساسەن ئىگىلىك مۇناسىۋىتىنى بىلدۈرىدۇ.

قىسقىسى، ھەر بىر تىل ئۆزىگە خاس گراماتىك

كاتېگورىيلەرگە ئىگە. شۇنىڭ ئۈچۈن گرامماتىكا تەتقىقاتىدا بىر تىلدىكى گرامماتىك كاتېگورىيىنى شۇ پېتىلا يەنە بىر تىلغا تېڭىپ قويۇشتىن قەتئىي ساقلىنىش كېرەك.

5.1. مورفولوگىيە ۋە سىنتاكسىس

گرامماتىكا مورفولوگىيە ۋە سىنتاكسىس دەپ ئىككى قىسمغا بۆلۈنىدۇ. مورفولوگىيە سۆزلەرنىڭ گرامماتىك تۈرلىرى (سۆز تۈركۈملىرى) ۋە سۆزلەرنىڭ تۈرلىنىش قائىدىلىرى (سۆزنىڭ گرامماتىك شەكىللىرى) نى تەتقىق قىلىدۇ. تەلەپچانلىق بىلەن ئېيتقانىدا، مورفولوگىيىنىڭ ئوبيېكتى پەقەت يۇقىرىدىكىلەر بىلەنلا چەكلىنىپ، سۆز ياساش قائىدىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالمايدۇ. بىراق، بىرمۇنچە تىللاردا، جۈملىدىن ئۇيغۇر تىلىدا يېڭى سۆزلەرنىڭ ياسلىشىمۇ خۇددى سۆزنىڭ گرامماتىك شەكىللىرىنىڭ ياسلىشىغا ئوخشاش، ئاساسەن سۆزگە قوشۇمچىلار قوشۇلۇش يولى بىلەن ئەمەلگە ئاشىدىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭ ئۈستىگە ياسالغان ھەرقانداق يېڭى سۆز سۆز تۈركۈمى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغىنى ئۈچۈن، ئادەتتە، سۆز ياساش قائىدىسىمۇ مورفولوگىيە ئىچىگە كىرگۈزۈلىدۇ، مورفولوگىيە سۆز ياساش قائىدىسىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغاندا، كەڭ مەنىدىكى مورفولوگىيە بولىدۇ.

سىنتاكسىس سۆزلەرنى تەشكىللەپ، ئۇلاردىن سۆز بىرىكمىسى ۋە جۈملىلەرنى ھاسىل قىلىش ئۇسۇللىرىنى، جۈملە تىپلىرىنى ۋە ئۇلارنى تەشكىللەپ مۇرەككەپ جۈملىلەرنى ھاسىل قىلىش يوللىرىنى تەتقىق قىلىدۇ.

مورفولوگىيە بىلەن سىنتاكسىس بىر-بىرىنى شەرت قىلغان ھالدا چەمبەرچاس باغلانغان. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدا باش كېلىشتىكى ئىسىم (مورفولوگىيىلىك كاتېگورىيە) جۈملىدە كۆپىنچە ئىگە (سىنتاكسىسلىق كاتېگورىيە) بولۇپ كېلىدۇ. ئىگە

بولسا باش كېلىشتىكى ئىسىم ياكى ئىسىم رولىدىكى سۆز بىلەن ئىپادىلىنىدۇ؛ پېئىلنىڭ خەۋەر شەكىللىرى (مورفولوگىيىلىك كاتېگورىيە) جۈملىدە خەۋەر (سىنتاكسىسلىق كاتېگورىيە) بولۇپ كېلىدۇ. خەۋەر بولسا پېئىلنىڭ خەۋەر شەكلى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. چۈشۈم كېلىشتىكى ئىسىم (مورفولوگىيىلىك كاتېگورىيە) جۈملىدە تولدۇرغۇچى (سىنتاكسىسلىق كاتېگورىيە) بولۇپ كېلىدۇ، تولدۇرغۇچى بولسا چۈشۈم كېلىشتىكى ئىسىم ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ.

6.1. مورفېما

تىلدىكى ئەڭ كىچىك، باشقا مەنىلىك بۆلەككە ئاجراتقىلى بولمايدىغان مەنە بۆلەكلىرى مورفېما دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى "ئىشچىلارغا" دېگەن سۆزنى ئالساق، بۇنى "ئىش-چى-لار-غا" دېگەن تۆت بۆلەككە ئاجرىتىشىمىز مۇمكىن، بۇ بۆلەكلەرنىڭ ھەر بىرى بەلگىلىك مەنىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ. "ئىش" — بەلگىلىك شەيئىنى بىلدۈرىدۇ، "-چى" — مەلۇم بىر ئىش بىلەن شۇغۇللانغۇچى دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ، "-لار" — كۆپلۈك مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ؛ "-غا" — مەلۇم ھەرىكەت ياكى بەلگە قارىتىلغان ئوبيېكتنى بىلدۈرىدۇ. بۇ مەنىلىك بۆلەكلەرنى باشقا مەنىلىك بۆلەكلەرگە ئاجراتقىلى بولمايدۇ. شۇڭا مۇشۇ تۆت بۆلەكنىڭ ھەر بىرى بىر مورفېما دەپ ئاتىلىدۇ.

بەزى مورفېمىلار ئۆز ئالدىغا ئايرىم تۇرۇپ، بەلگىلىك مەنە بىلدۈرەلەيدۇ، بۇنداق مورفېمىلار مۇستەقىل مورفېما دەپ ئاتىلىدۇ. يۇقىرىدىكى تۆت مورفېمىدىن "ئىش" دېگەن مورفېما مۇستەقىل مورفېمىغا كىرىدۇ. بەزى مورفېمىلار پەقەت سۆزلەرگە (مۇستەقىل مورفېمىلارغا) قوشۇلۇپ كەلگەندىلا، ئاندىن بەلگىلىك مەنە بىلدۈرەلەيدۇ. بۇنداق مورفېمىلار قوشۇمچە

مورفېما دېيىلىدۇ. يۇقىرىدىكى تۆت مورفېمدىن "-چى"، "-لار"، "-غا" دېگەن مورفېملار قوشۇمچە مورفېمىغا كىرىدۇ (ئادەتتە "قوشۇمچە" دەپلا ئاتىلىدۇ).

قوشۇمچە مورفېملار ئۆزىنىڭ رولىغا قاراپ يەنە سۆز ياسىغۇچى مورفېملار ۋە سۆز تۈرلىگۈچى مورفېملار دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

بىر سۆزگە قوشۇلۇپ يېڭى بىر سۆزنى ياسايدىغان مورفېملار سۆز ياسىغۇچى مورفېما دېيىلىدۇ (ئادەتتە سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچە دېيىلىدۇ). مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدا "-چى" دېگەن مورفېما "ئش" دېگەن سۆزگە قوشۇلسا، "ئىشچى" دېگەن بىر يېڭى سۆز ھاسىل قىلغان بولىدۇ. "تۇمۇر" دېگەن سۆزگە قوشۇلسا "تۇمۇرچى" دېگەن بىر يېڭى سۆز ھاسىل قىلىدۇ. "-لىق" دېگەن مورفېما "دەرەخ" دېگەن سۆزگە قوشۇلسا، "دەرەخلىق" دېگەن بىر يېڭى سۆز ھاسىل بولىدۇ. "خۇشال" دېگەن سۆزگە قوشۇلسا، "خۇشاللىق" دېگەن بىر يېڭى سۆز ھاسىل بولىدۇ. مانا مۇشۇ "-چى"، "-لىق" دېگەنگە ئوخشاش مورفېملار سۆز ياسىغۇچى مورفېمىغا كىرىدۇ.

بىر سۆزگە قوشۇلۇپ ئۇنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسىنى ئۆزگەرتمەستىن، ئۇنىڭغا تۈرلۈك گراماتىك مەنىلەرنى قوشىدىغان مورفېملار سۆز تۈرلىگۈچى مورفېملار دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدا "-لار" دېگەن مورفېما "ئىشچى" دېگەن ئىسىمغا قوشۇلسا، "ئىشچى" دېگەن ئىسىمنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسى ئۆزگەرمەستىن، ئۇنىڭغا كۆپلۈك مەنىسى قوشۇلىدۇ، "-غا" دېگەن مورفېما "ئىشچى" دېگەن ئىسىمغا قوشۇلسا، "ئىشچى" دېگەن ئىسىمنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسنى ئۆزگەرتمەستىن، ئۇنىڭغا يۆنىلىش كېلىش مەنىسىنى قوشىدۇ. مانا مۇشۇ "-لار"، "-غا" دېگەنگە

ئوخشاش مورفېملار سۆز تۈرلىگۈچى مورفېمىغا كىرىدۇ.

بەزى سۆز تۈرلىگۈچى مورفېملار نۆل بەلگىلىك بولىدۇ. بۇ مەسىلە گراماتىك شەكىلنىڭ نۆل بەلگىلىك بولۇشى بىلەن بىر مەسىلە بولۇپ، بىز بۇ ھەقتە يۇقىرىدا توختالغان، بەزى سۆز تۈرلىگۈچى مورفېملار بىر ۋاقىتتا بىر نەچچە خىل مورفېمىغا ۋەكىللىك قىلىپ، بىر نەچچە خىل گراماتىك مەنىنى ئىپادىلەيدۇ، بەزى سۆز تۈرلىگۈچى مورفېملار ئوخشاش بولمىغان ئورۇندا ئوخشاش بولمىغان مورفېملارغا ۋەكىللىك قىلىدۇ، بەزى سۆز تۈرلىگۈچى مورفېملار مەنىداش بولىدۇ، بەزى سۆز تۈرلىگۈچى مورفېملار كۆپ مەنىلىك بولىدۇ، بۇ مەسىلىلەر گراماتىك شەكىل بىلەن گراماتىك مەنىنىڭ مۇناسىۋىتى توغرىسىدىكى مەسىلە بىلەن بىر مەسىلە بولۇپ، بىز بۇ ھەقتىمۇ يۇقىرىدا توختىلىپ ئۆتكەنىدۇق.

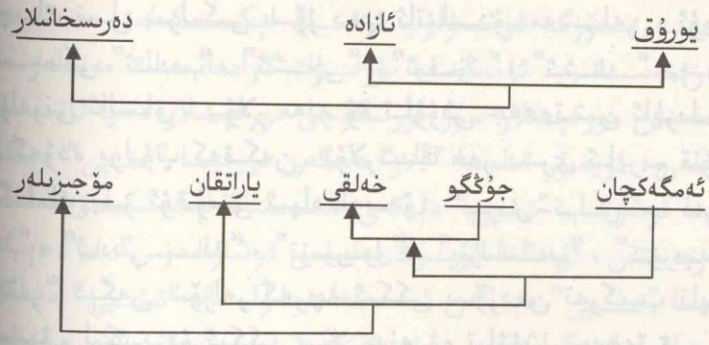
7.1. سۆز

مەنە ۋە تاۋۇش جەھەتتىن ئايرىلماس بىر گەۋدە بولۇپ شەكىللەنگەن، ئايرىم تۇرۇپ بىر ئۇقۇمنى ئىپادىلەيدىغان ئەڭ كىچىك تىل بىرلىكى سۆز دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى "ئادەم"، "ئىشچى"، "ئوقۇ-"، "ئىشلە-" دېگەن سۆزلەرنى ئالساق، بۇلار مەنە ۋە تاۋۇش جەھەتتىن ئايرىلماس بىر گەۋدە بولۇپ كەتكەن. بۇلارنىڭ ھەر بىرى ئايرىم تۇرۇپ بەلگىلىك بىر ئۇقۇمنى ئىپادىلەيدۇ؛ "بېرىش-كېلىش"، "دەپتەر-قەلەم"، "ئاددىي-ساددا"، "تۇمۇرىسول"، "بىرلىكسەپ"، "كۆزەينەك"، "قولقاپ" دېگەن سۆزلەر گەرچە ئىككى سۆزدىن تەركىب تاپقان بولسىمۇ، لېكىن بۇ ئىككى سۆز مەنە ۋە تاۋۇش جەھەتتىن بىر گەۋدە بولۇپ، بىرلا ئۇقۇمنى ئىپادىلەپ كەلگەن. شۇڭا بۇلارنىڭ ھەربىرى بىر سۆز بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

8.1. سۆز بىرىكمىسى

ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق مۇستەقىل سۆزنىڭ سىنتاكسىسلىق يول بىلەن بىرىكىشىدىن ھاسىل بولۇپ، بەلگىلىك بىر ئوي-پىكرىنى ئەمەس، بەلكى سۆزگە قارىغاندا مۇرەككەپ بىر ئۇقۇمنى بىلدۈرىدىغان تىل بىرلىكى سۆز بىرىكمىسى دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى "تۆرسۈننىڭ دادىسى"، "شەھەرگە كىر-"، "چىرايلىق يېز-"، "تىرىشچان ئوقۇ-" دېگەنلەرنى ئالساق، ئۇلار ئىككى سۆزنىڭ سىنتاكسىسلىق يول بىلەن بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان، ھەممىسى بەلگىلىك بىر ئوي-پىكرىنى ئەمەس، بەلكى سۆزگە قارىغاندا مۇرەككەپ بولغان بىر ئۇقۇمنى بىلدۈرىدۇ، مانا بۇلار ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆز بىرىكمىلىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

سۆز بىرىكمىلىرى سۆز بىلەن سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ ياكى سۆز بىرىكمىلىرى بىلەن سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ بىرىكىشى ئارقىلىق مۇرەككەپلىشىدۇ. سۆز بىرىكمىلىرى مۇرەككەپلەشكەنسېرى، ئۇلار بىلدۈرىدىغان ئۇقۇمۇ مۇرەككەپلىشىدۇ. مەسىلەن:

9.1. جۈملە

سۆزلىگۈچىنىڭ بەلگىلىك ئوي-پىكرىنى بىلدۈرىدىغان تىل بىرلىكى جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ. جۈملە ئادەتتە ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق سۆز ياكى سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ بىرىكىشىدىن ھاسىل بولىدۇ. بەزى ھاللاردا يالغۇز بىر سۆزمۇ بەلگىلىك بىر ئوي-پىكرىنى ئىپادىلەپ بىر جۈملە بولۇپ كېلىشى مۇمكىن. ھەرقانداق بىر جۈملىدە سۆزلىگۈچىنىڭ بەلگىلىك بىر پوزىتسىيىسىنى ئىپادىلەيدىغان بىر مەيىل ئۇقۇمى بولىدۇ. مەسىلەن:

بىز ۋەزىپىنى چوقۇم ئادا قىلىمىز.

تەيۋەن ۋەتىنىمىزنىڭ مۇقەددەس زېمىنى.

ئىتتىپاقلىشىپ سوتسىيالىستىك قۇدرەتلىك مەملىكەت قۇرۇش ئۈچۈن كۈرەش قىلايلى!

— بۈگۈنكى يىغىنغا سىزمۇ قاتنىشامسىز؟

— قاتنىشىمەن.

ئىككى ياكى ئىككىدىن ئارتۇق ئاددىي جۈملىنىڭ بەلگىلىك ئۇسۇلدا بىرىكىشى ئارقىلىق، تېخىمۇ مۇرەككەپ ۋە تېخىمۇ تولۇق ئوي-پىكرىنى ئىپادىلەيدىغان قوشما جۈملىلەر ھاسىل بولىدۇ. مەسىلەن:

ئەكسىيەتچىلەر ئاغدۇرولدى، جاھانگىرلار قوغلاپ چىقىرىلدى، جۈڭگو خەلقى ئازاد بولدى، ئەمگەكچىلەرنىڭ بەختلىك ھاياتى باشلاندى.

ھەممىمىزگە مەلۇمكى، ئەگەر "تۆت كىشىلىك گۇرۇھ" ئاغدۇرولمىغان بولسا، جۈڭگونىڭ خەلق ئىگىلىكى ئاللىقاچان ۋەيران بولغان بولاتتى.

10.1. جۈملە بۆلۈكى

سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ جۈملە ياكى سۆز

بىرىكمىسىدىكى ۋەزىپىسى بويىچە تۇرگە بۆلۈنۈشى جۈملە بۆلىكى دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، جۈملىدە بايان قىلىنغۇچى ۋەزىپىسىنى ئۆتەپ كەلگەن سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرى "ئىگە" دەپ ئاتىلىدۇ، بايان قىلغۇچى ۋەزىپىسىنى ئۆتەپ كەلگەن سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرى خەۋەر دەپ ئاتىلىدۇ. ئىسىمغا بېقىنىپ كەلگەن سۆزلەر ئېنىقلىغۇچى دەپ ئاتىلىدۇ.

11.1. سۆز تۈركۈمى

تىلدىكى سۆزلەرنىڭ مەنە ۋە گرامماتىك خۇسۇسىيەتلىرى بويىچە تۈرگە بۆلۈنۈشى سۆز تۈركۈمى دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدا شەيئىلەرنى بىلدۈرۈپ، سان، تەۋەلىك ۋە كېلىش كاتېگورىيىلىرى بويىچە تۈرلىنىدىغان سۆزلەر بىر تۈركۈمگە ئاجرىتىلىپ، "ئىسىم" دەپ ئاتىلىدۇ (مەسىلەن: كىتاب، ئادەم، سىياسەت، خۇشاللىق، بوران، يامغۇر...)؛ شەيئىلەرنىڭ ھەرىكىتىنى بىلدۈرۈپ، دەرىجە، مەيىل، ھال-زامان، شەخس قاتارلىق گرامماتىك كاتېگورىيىلەر بويىچە تۈرلىنىدىغان سۆزلەر يەنە بىر تۈركۈمگە ئاجرىتىلىپ، "پېئىل" دەپ ئاتىلىدۇ (مەسىلەن: يا-، ئىشلە-، ئولتۇر-، يە-، يار-، شاتلان-)؛ شەيئىلەرنىڭ بەلگىسىنى بىلدۈرۈپ، ئىسىملارغا بىۋاستە بېقىنىپ كېلىپ ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلەلەيدىغان سۆزلەر يەنە بىر تۈركۈمگە ئاجرىتىلىپ، "سۈپەت" دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن: قىزىل، ئېگىز، چوڭقۇر، يۇمىلاق، قىزغىن، شەرەپلىك، زېھنىي...)

ئىككىنچى باب

ئۇيغۇر تىلىنىڭ مورفولوگىيىلىك خۇسۇسىيىتى

1.2. سۆزنىڭ تۈزۈلۈشى

ئۇيغۇر تىلىنىڭ لۇغەت تەركىبىدىكى سۆزلەر تۈزۈلۈشىگە قاراپ، تۇپ سۆز، ياسالما سۆز، بىرىككەن سۆز، قاتما سۆز، جۈپ سۆز، قىسقارتىلما سۆز دېگەن تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ.

1.1.2. تۇپ سۆز. تۇپ سۆزلەر بىرلا مورفېمدىن ئىبارەت بولىدۇ. مەسىلەن:

تاغ، يەر، سۇ، ئادەم، ئىش، ماڭ، يۈگۈر، كۆك، ئېگىز، بەش، ئون، كىم، ئۇچۇن...

2.1.2. ياسالما سۆز. ياسالما سۆزلەر تۇپ سۆزلەرگە سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

ئىشچى (ئىش + چى)، كۆچلۈك (كۈچ + لۈك)، ئىنقلابىي (ئىنقلاب + ىي)، گۈلزار (گۈل + زار)، ئىشلە (ئىش + لە)، ياشار (ياش + ار)

ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنىڭ كۆپچىلىكى ئارقا قوشۇمچە بولۇپ، سۆزنىڭ ئارقىغا قوشۇلىدۇ، بىراق، سۆزنىڭ ئالدىغا قوشۇلۇپ سۆز ياساش رولىنى ئويناىدىغان ئاز بىر قىسىم ئالدى قوشۇمچىلارمۇ قوللىنىلىدۇ،

بۇلار ئاساسەن ئىران تىلىدىن ئۆزلەشكەن. مەسىلەن:

بىچارە (بى + چارە)، نائۇمىد (نا + ئۇمىد)، بەتقىلىق (بەت + قىلىق)، دەرۋەقە (دەر + ۋەقە)

ئۇيغۇر تىلىدا بىر تۈپ سۆزگە ئايرىم-ئايرىم ھالدا ياكى كەينى-كەينىلەپ تۇرلۇك سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار قوشۇلۇپ تۇرلۇك ياسالما سۆزلەر ھاسىل بولۇشى مۇمكىن. مەسىلەن:

ئىش	ئىشچى	ئىشچىلىق
	ئىشچان	ئىشچانلىق
	ئىشسىز	ئىشسىزلىق
	ئىشلە	ئىشلەمچى
		ئىشلەمچىلىك
	ئىشلەت	
	ئىشلەن	
	ئىشۇاز	ئىشۇازلىق
	ئىشخانە	

مۇشۇنداق بىر تۈپ سۆز ئاساسىدا ياسالغان بىر تۇپ سۆز "يىلتىزداش سۆزلەر" دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇلارغا ئاساس بولغان تۈپ سۆز "سۆز يىلتىزى" دەپ ئاتىلىدۇ.

3.1.2. قاتما سۆز. ئۇيغۇر تىلىدا مەلۇم سۆز ياكى سۆز بىرىكمىسىنىڭ بەلگىلىك گراماتىك شەكىلدە تۇراقلىشىپ قېلىشىدىن ھاسىل بولغان بىر قىسىم لېكسىكىلىق بىرلىكلەر بولۇپ، بۇلارنى قاتما سۆز دەپ ئاتاشقا بولىدۇ. مەسىلەن:

ئاخۇنۇم، كۈندە، ھەققىدە، قارىغاندا، بىردىن، يېڭىۋاشتىن، ھەدەپ، ھەدىگەندە، دېگەنىلەن، تۇرسۇن، تىلۋالدى، سېتىۋالدى، خۇدابەردى

4.1.2. بىرىككەن سۆز. بىرىككەن سۆزلەر ئىككى سۆزنىڭ

بىقىنىش-بىقىنداۋرۇش ياكى ئىگە-خەۋەر مۇناسىۋىتىدە بىرىكىپ تاۋۇش ۋە مەنە جەھەتتىن ئايرىلماس بىر گەۋدىگە ئايلىنىپ كېتىشى نەتىجىسىدە ھاسىل بولغان لېكسىكىلىق بىرلىكلەردۇر. مەسىلەن:

ئاشقازان، تامگىزىت، بەلۋاغ، قىزىلگۈل، مايتاغ، ئاقساقال، ھۇۋقۇش، ئەتىياز، كۈنچىقىش، تۆگىقۇش، زەڭسال، رېئايە قىل

بىرىككەن سۆزلەر پارچىلانماسلىق خۇسۇسىيىتىگە ئىگە بولغىنى ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ بىرمۇنچىلىرى زامانىنىڭ ئۆتۈشى بىلەن فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشكە ئۇچراپ، تۈپ سۆزلەرگە ئايلىنىپ قېلىشى مۇمكىن. تىلىمىزدىكى "بۇگۈن" (بۇ + كۈن)، "سەكسەن" (سەككىز + ئون)، بىلەزۈك (بىلەك + ئۈزۈك)، "يانپاش" (يان + باش) قاتارلىقلار ئەنە شۇنداق سۆزلەرگە كىرىدۇ.

5.1.2. جۈپ سۆز. جۈپ سۆزلەر تەڭداش ئىككى بۆلەكنىڭ جۈپلىشىشىدىن ھاسىل بولغان لېكسىكىلىق بىرلىكلەردۇر. جۈپ سۆزلەرنى تۈزۈلۈشىگە قاراپ يەنە تۆۋەندىكى تۈرلەرگە بۆلۈشكە بولىدۇ:

1) مەلۇم جەھەتتىن مۇناسىۋەتلىك بولغان ئىككى سۆزنىڭ جۈپلىشىشىدىن ھاسىل بولغان جۈپ سۆزلەر. بۇ خىل جۈپ سۆزلەر ئىككى سۆزنىڭ مەنە جەھەتتىن يۇغۇرولۇپ كېتىشىدىن ھاسىل بولغان يېڭى بىر لېكسىكىلىق مەنىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

قىش-ياز ("يىل بويى "دېگەن مەنىدە)، دەپتەر-قەلەم ("ئوقۇش قوراللىرى"، "يېزىش قوراللىرى" مەنىسىدە)، بۇگۈن-ئەتە ("يېقىنقى بىر نەچچە كۈن ئىچىدە " مەنىسىدە)، چاپا-مۇشاققەت ("تۇرلۇك قىينىچىلىق" مەنىسىدە).

بۇ خىل جۈپ سۆزلەر تەركىبىدىكى ئىككى سۆزنىڭ مەنە جەھەتتىكى مۇناسىۋىتى مۇنداق بىر نەچچە خىل بولىدۇ:

مەنىداشلىق مۇناسىۋىتى. مەسىلەن:

پۇتمەس - تۈگمەس، مېھىر - شەپقەت، قايغۇ - ھەسرەت، ئارزۇ - ئارمان.

تۇرداشلىق مۇناسىۋىتى. مەسىلەن:

دەپتەر - قەلەم، يوتقان - كۆرپە، ئوق - دورا، قوغۇن - تاۋۇز، ئاچ - يالىڭاچ.

قارىمۇقارشىلىق مۇناسىۋىتى. مەسىلەن:

ئاستىن - ئۈستۈن، ئاق - قارا، ئېگىز - پەس، بۈگۈن - ئەتە، كىرىش - چىقىش، بېرىش - كېلىش.

2) بىر سۆزنىڭ تەكرارلىنىشىدىن ھاسىل بولغان جۈپ سۆزلەر. مەسىلەن:

يول - يول، چىكىم - چىكىم، قاچ - قاچ، ئۇر - ئۇر، باس - باس.

3) بىر سۆزنىڭ ئايرىم قوللىنىلمايدىغان بىر بۆلەك بىلەن جۈپلىشىشى ئارقىلىق ھاسىل بولغان جۈپ سۆزلەر. بۇ خىل جۈپ سۆزلەرنىڭ تەركىبىدىكى ئايرىم قوللىنىلمايدىغان بۆلەك، ئۆزى جۈپلەشكەن سۆزنىڭ مەنە دائىرىسىنى كېڭەيتىش رولىنى ئويناىدۇ. مەسىلەن:

بالا - چاقا، قاچا - قومۇچ، تۇمۇر - تەسەك، ئاغرىق - سىلاق، مېۋە - چېۋە، كىيىم - كېچەك، پارچە - پۇرات

4) بىر سۆزگە، ئاساسەن ئىسىملارغا "پ" ياكى "م" تاۋۇشى بىلەن باشلانغان بىر قاپىيىداش بۆلەكنىڭ جۈپلىشىشى ئارقىلىق ھاسىل بولغان جۈپ سۆزلەر. بۇ خىل جۈپ سۆزلەرنىڭ تەركىبىدىكى قاپىيىداش بۆلەك ئۆزى جۈپلەشكەن سۆزنىڭ مەنە دائىرىسىنى كېڭەيتىش، سۆزلىگۈچىنىڭ سۆزىگە غەيرىي

رەسمىيلىك ياكى ياقتۇرماسلىق تۇيغۇسىنى كىرگۈزۈش رولىنى ئويناىدۇ. مەسىلەن:

نان - پان، چاي - پاي، كتاب - پىتاپ، ئۆي - مۆي، ئات - پات، ھويلا - پويلا، ماشىنا - پاشىنا، پارتا - مارتا.

5) ئايرىم قوللىنىلمايدىغان ئىككى بۆلەكنىڭ جۈپلىشىپ كېلىشى ئارقىلىق ھاسىل بولغان جۈپ سۆزلەر. مەسىلەن:

ئوغۇل - دوغۇل، ئوغلىي - توغلىي، گۆگۈر - مۆگۈر، ئاپاق - چاپاق.

6.1.2. قىسقارتىلما سۆز. شەيئىلەرنىڭ نامىنى بىلدۈرىدىغان سۆز بىرىكمىلىرى تەركىبىدىكى ھەربىر سۆزنىڭ بېشىدىن بىر تاۋۇشنى (يېزىقتا ھەرپنى) ياكى بىر بۇغۇمنى ئېلىش يولى بىلەن ياسالغان سۆزلەر قىسقارتىلما سۆزلەر دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا مۇنداق سۆزلەر تېخى كۆپ ئەمەس. مەسىلەن:

ش ئۇ ئا ر (شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى)
ج خ (جامائەت خەۋپسىزلىكى)
ب د ت (بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى)
رايكوم (رايونلۇق كومىتېت)

2.2. سۆز تۈركۈمى

ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆزلەر مەنىسىگە ھەم تۇرلىنىش ئالاھىدىلىكى ۋە باشقا سۆزلەر بىلەن بىرىكىش ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن، ئىسىم، سۈپەت، سان، مىقدار، رەۋىش، ئالماش، پېئىل، تەقلىد سۆز، تىركەلمە، باغلىغۇچى، يۆكلىمە، ئىملىق سۆزلەردىن ئىبارەت 12 سۆز تۈركۈمىگە بۆلۈنىدۇ. بۇلارنىڭ ئالدىنقى سەككىزى ئۆز ئالدىغا جۈملە بۆلۈكى بولۇپ كېلەلەيدىغانلىقى ئۈچۈن، "مۇستەقىل سۆزلەر" دەپ ئاتىلىدۇ،

كېينكى تەركەلمە، باغلىغۇچى، يۆكلىمىلەر باشقا مۇستەقىل سۆزلەرگە ياكى جۈملىلەرگە قوشۇلۇپ گراماتىك مەنە ياكى قوشۇمچە مەنە ئىپادىلەيدىغانلىقى ياكى سۆز، جۈملىلەرنى باغلاش رولىنىلا ئويناىدىغانلىقى ئۈچۈن، "ياردەمچى سۆزلەر" دەپ ئاتىلىدۇ.

ئىملىق سۆزلەر مۇستەقىل سۆزلەر بىلەن ياردەمچى سۆزلەرنىڭ ئارىلىقىدا تۇرىدىغان ئالاھىدە سۆز تۈركۈمى. پېئىلدىن باشقا مۇستەقىل سۆزلەر يەنە ئورتاق بىر مۇنچە خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە بولغىنى ئۈچۈن، "تۇرغۇن سۆزلەر" دەپ ئاتىلىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆز تۈركۈملىرىنى تۆۋەندىكى جەدۋەل بويىچە كۆرسىتىشكە بولىدۇ.

سۆز تۈركۈمىنىڭ نامى			مىسالالار
مۇستەقىل سۆزلەر	پېئىل		ياز-، ماڭ-، كۈل-، سەمرى-، كۆكەر-
	تۇرغۇن سۆزلەر	ئىسىم	تاغ، سۇ، كەتمەن، نان، ئىرادە، كۆلكە
		سۈپەت	قىزىل، ئېگىز، يۇمىلاق، سۈنئىي، گراماماتىك
		سان	بەش، ئون بىر، ئىككىنچى، بەشچە، ئۈچتىن بىر
		مىقدار	يۈتۈم، سىلىم، كىلومېتىر، سەر، چارەك، نەپەر
		رەۋىش	بۈگۈن، ئۆگۈنلۈكە، دەرھال، ناھايىتى، قەستەن
		ئالماش	مەن، بىز، نېمە، قانداق، قانچە، ئۆزۈم، ئاللىكىم
		تەقلىد سۆز	ۋاراڭ-چۇرۇڭ، پال-پۇل، لوق-لوق، شىر-شىر
ياردەمچى سۆزلەر	باغلىغۇچى		ۋە، بىلەن، ھەم، ھەمدە، چۈنكى، لېكىن
	تىركەلمە		ئۈچۈن، توغرۇلۇق، ئارقىلىق، ئائىت، قارىغاندا
	يۆكلىمە		مۇ، چۇ، غۇ، ئېھتىمال، لا، زە
ئىملىق سۆز			پاھ، ۋايجان، ئەستاغپۇرۇللا، ئاپلا، تىر-تىر

3.2. سۆزنىڭ مورفولوگىيىلىك شەكىللىرى

ئۇيغۇر تىلى مورفولوگىيىلىك شەكىللەرگە ئىنتايىن باي تىل. سۆزنىڭ مورفولوگىيىلىك شەكىللىرى سۆزگە سۆز تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلارنىڭ قوشۇلۇشى ياكى مەخسۇس ياردەمچى سۆزلەرنىڭ بىرىكىپ كېلىشى ئارقىلىق ياسىلىدۇ. بىر سۆزنىڭ تۈرلۈك مورفولوگىيىلىك شەكىللىرى ئۇ سۆزنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسىنى ئۆزگەرتمەستىن، ئۇنىڭغا تۈرلۈك مۇناسىۋەت مەنىلىرىنى (گراماماتىك مەنىلەرنى) قوشىدۇ ياكى ئۇنىڭ گراماماتىك ئىقتىدارىنى ئۆزگەرتىدۇ.

1) ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆز تۈركۈملىرى ئىچىدە پېئىل تۈركۈمى مورفولوگىيىلىك شەكىلگە ئەڭ باي سۆز تۈركۈمى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللار تۈرلىنىش ئارقىلىق تۆۋەندىكى مورفولوگىيىلىك شەكىللەرنى ھاسىل قىلىدۇ: پېئىلنىڭ ئۆزەك قىسمىدا كۆرۈلىدىغان دەرىجە شەكىللىرى (مەسىلەن: ياز-، يازدۇر-، يېزىل-، يېزىش-)؛ بولۇشلۇق-بولۇشسىز شەكلى (مەسىلەن: ياز-، يازما-)؛ پېئىلنىڭ خەۋەر شەكلىدە كۆرۈلىدىغان تۈرلۈك مەيىل شەكىللىرى (مەسىلەن: يازدىم-يېزىپتىمەن- يازغۇدەكمەن- يازسام- يازاي- يازغىيدىم...)؛ ھال-زامان شەكىللىرى (مەسىلەن: يازمەن- يېزىۋاتىمەن- يازماقچىمەن- يازدىم- يازغانمەن- يازغانىدىم- يازاتتىم- يېزىۋاتاتتىم- يازماقچىدىم)؛ شەخس شەكىللىرى (مەسىلەن: يازمەن- يازمىز- يازسەن- يازسىلەر- يازىدۇ)؛ پېئىلنىڭ سۈپەت، ئىسىم ۋە رەۋىش رولىدا كېلىدىغان تۈرلۈك تۈرغۇن سۆز شەكىللىرى، يەنى سۈپەتداشلار (مەسىلەن: يازغان- يازىدىغان- يېزىۋاتقان- يازار)؛ ئىسمداشلار (مەسىلەن: يازماق- يېزىش- يازغۇ- يازغۇچى- يازغانلىق- يېزىۋاتقانلىق- يازىدىغانلىق) ۋە رەۋىشداشلار (مەسىلەن: يازا- يېزىپ- يازغاچ- يازغاچقا- يازغۇچە- يازغلى- يازغانسېرى).

ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللار يەنە تۇرغۇن سۆز شەكلىدە بىر قىسىم ياردەمچى پېئىللار بىلەن بىرىكىپ، پېئىللىنىڭ مۇرەككەپ ئۆزەك شەكىللىرىنى ھاسىل قىلىدۇ، پېئىللىنىڭ بۇ خىل مۇرەككەپ ئۆزەك شەكىللىرى خىلمۇخىل تۈس، ھال مەنىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان مول گراماتىك مەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ (مەسىلەن: يېزىپ بول- يېزىپ قوي- يېزىۋەت- يازىۋەر- يېزىپ چىق- يېزىۋال- يېزىپ بەر- يېزىپ تۇر- يېزىپ ئولتۇر- يېزىپ يات (يېزىۋات)- يېزىشقا باشلا- يازغىلى تۇر- يېزىپ باق- يازغان بول- يازىدىغان بول- يېزىۋاتقان بول...)

ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللار جۈملىگە كىرگەندە، بىر ۋاقىتتا بىر قانچە خىل مورفولوگىيىلىك شەكىلنى مۇجەسسەملەشتۈرۈپ، بىر قانچە خىل گراماتىك مەنىنى ئىپادىلەپ كېلىشى مۇمكىن، مەسىلەن: "كۆرۈشتۈرەلمىدىم" دېگەن پېئىل شەكلىنى ئالساق، ئۇنىڭ دەرىجە، مەجبۇرىي دەرىجە، ئىمكان تۈس، بولۇشسىزلىق، ۋاستىسىز بايان مەيلى، ئاددىي ئۆتكەن زامان، I شەخس، بىرلىكتىن ئىبارەت سەككىز خىل گراماتىكىلىق مەنىنى ئىپادىلەپ كەلگەن.

2) ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىسىملارمۇ ئۆزگىرىشچان سۆز تۈركۈمى. ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىسىملار تۈرلىنىش ئارقىلىق، تۆۋەندىكى مورفولوگىيىلىك شەكىللەرنى ھاسىل قىلىدۇ: بىرلىك ۋە كۆپلۈك شەكلى (مەسىلەن: ئۆي- ئۆيلەر)؛ تەۋەلىك شەكىللىرى (مەسىلەن: ئۆيۈم- ئۆيۈڭ- ئۆيىگىز- ئۆيىمىز- ئۆيۈڭلار- ئۆيى)؛ ھەر خىل كېلىش شەكىللىرى (مەسىلەن: ئۆي- ئۆينىڭ- ئۆيگە- ئۆينى- ئۆيدە- ئۆيدىن- ئۆيدەك- ئۆيدىكى- ئۆيگىچە- ئۆيچىلىك).

ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىسىملار يەنە "تىركەلمە" دەپ ئاتىلىدىغان ياردەمچى سۆزلەر بىلەن بىرىكىپ، ئىسىم- تىركەلمە

قۇرۇلمىلىرىنى ھاسىل قىلىدۇ. بۇ خىل قۇرۇلمىلار ئەمەلىيەتتە ئىسىمنىڭ ئانالىتىك كېلىش شەكىللىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ (مەسىلەن: ئۆي توغرۇلۇق- ئۆي ئارقىلىق- ئۆي بويىچە- ئۆي قاتارلىق- ئۆي كەبى- ئۆيگە ئائىت...).

ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىسىملار جۈملىگە كىرگەندە، بىر ۋاقىتتا بىرقانچە خىل مورفولوگىيىلىك شەكىلنى مۇجەسسەملەشتۈرۈپ، بىر قانچە خىل گراماتىكىلىق مەنىنى ئىپادىلەپ كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن: "باللىرىمنىڭ" دېگەن ئىسىم شەكلىنى ئالساق، كۆپلۈك، تەۋەلىك، I شەخس، بىرلىك، ئىگىلىك كېلىشتىن ئىبارەت بەش خىل گراماتىك مەنىنى ئىپادىلەپ كەلگەن.

3) ئۇيغۇر تىلىدا بىردىن ئونغىچە بولغان پۈتۈن سانلار، ئونلار خانىنىڭ ھەربىر ئونلۇق پەللىسىدىكى پۈتۈن سانلار ۋە "يۈز"، "مىڭ"، "مىليون"، "مىليارد" قاتارلىق چوڭ سانلار ئاددىي سان ھېسابلىنىپ ئايرىم يەككە سۆز بىلەن ئىپادىلىنىدۇ، بۇنىڭدىن باشقا پۈتۈن سانلار مۇرەككەپ سان ھېسابلىنىپ چوڭ خانىلىق سانلارغا كىچىك خانىلىق سانلارنىڭ قوشۇلۇشىدىن (مەسىلەن: ئون بىر، سەكسەن بەش، يۈز بەش) ياكى كىچىك خانىلىق سانلارنىڭ چوڭ خانىلىق سانلارنى ھەسسىلەپ كېلىشىدىن (مەسىلەن: ئىككى يۈز بەش مىڭ، ئون ئۈچ مىڭ، ئون يەتتە مىليون) ھاسىل بولىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا يۈزلەر خانىسى ۋە ئۇنىڭدىن يۇقىرى خانىدىكى ئاددىي سانلارلا ھەسسىلىنىدۇ (مەسىلەن: ئىككى يۈز، بەش مىڭ، تۆت يۈز مىڭ، ئون ئۈچ مىليون).

ئۇيغۇر تىلىدىكى ئاددىي ۋە مۇرەككەپ سانلارنىڭ ئەسلي شەكلى مەنە ۋە مورفولوگىيىلىك شەكىل جەھەتتىن "ساناق سان" ھېسابلىنىدۇ ۋە ئۇلارنىڭ تۈرلىنىشى ئارقىلىق مۆلچەر سان

(مەسىلەن: ئونچە، مىڭچە، مىڭدەك، بەش-ئون، ئون نەچچە)، تەرتىپ سان (مەسىلەن: بىرىنچى، ئون ئىككىنچى...)، كەسىر سان (مەسىلەن: تۆتتىن بىر، يۈزدىن يىگىرمە...)، تەقسىم سان (مەسىلەن: بىردىن، بەش-ئالتىدىن...)، رەۋىش سان (مەسىلەن: مىڭلاپ، بىرلەپ - ئىككىلەپ)، كىشىلىك سان (مەسىلەن: بىرەيلەن، بەشەيلەن، ئون نەچچەيلەن...) ئالماش سان (ئىككىمىز، بەشىڭلار، تۆتى...) قاتارلىق سان تۈرلىرى ياسىلىدۇ.

4) ئۇيغۇر تىلىدىكى مەنسىنى كۆچەيتىشكە يېڭى ئاجىزلاشتۇرۇشقا بولىدىغان سۆپەتلەر (دەرىجىلىك سۆپەتلەر) تۈرلىنىش ئارقىلىق، ئەسلىي دەرىجە (مەسىلەن: ئاددىي، قىسقا)، كىچەيتمە دەرىجە (مەسىلەن: ئاددىيراق، قىسقراق)، ئاشۇرما دەرىجە (مەسىلەن: ئاپئاددىي، قىپقىسقا) ئەركىلەتمە دەرىجە (مەسىلەن: ئاددىيغىنا، قىسقغىنا) شەكىللىرىنى ھاسىل قىلىدۇ.

5) ئالماش — ئىسىم، سۆپەت، سان قاتارلىق سۆزلەر بىلەن ئالمىشىپ، شۇلارنىڭ ئورنىدا كىلىدىغان سۆز تۈركۈمى. ئۇيغۇر تىلىدىكى ئالماشلار قايسى سۆز تۈركۈمىدىكى سۆز بىلەن ئالمىشىپ كەلگەن بولسا، ئاساسىي جەھەتتىن شۇ سۆز تۈركۈمى بىلەن ئوخشاش تۈرلىنىپ، شۇ سۆز تۈركۈمىنىڭ مورفولوگىيىلىك شەكىللىرىگە ئوخشاش مورفولوگىيىلىك شەكىللەرنى ھاسىل قىلىدۇ.

6) ئۇيغۇر تىلىدىكى تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ تولۇق باغلامچى رولىدىكى "بول"، "قىل" قاتارلىق يارىدەمچى پېئىللار بىلەن بىرىكىشىدىن شۇ سۆزلەرنىڭ پېئىل شەكلى ھاسىل بولۇپ، خۇددى ئادەتتىكى پېئىللارغا ئوخشاش قوللىنىلىدۇ (مەسىلەن: باغ بول، باغ قىل، ئادەم بول، كىچىك بول، كىچىك قىل، چىرايلىق بول، چىرايلىق قىل، ئون بەش بول، ئون بەش قىل، مۇنداق بول، مۇنداق قىل...).

4.2. كۆپ ۋاريانتلىق قوشۇمچىلارنىڭ قوللىنىلىشى

ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆز ياسىغۇچى ۋە سۆز تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلارنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى ئىككىدىن ئارتۇق شەكىلگە ئىگە، مەسىلەن، ئىسىمنىڭ كۆپلۈك قوشۇمچىسى بىر يەردە "-لار" (كىتابلار) شەكلىدە كەلسە، بىر يەردە "-لەر" (دەپتەرلەر) شەكلىدە كىلىدۇ؛ ئىسىمنىڭ ئورۇن كىلىش قوشۇمچىسى بىر يەردە "-دا" (بازاردا)، بىر يەردە "-دە" (ئۆيدە)، بىر يەردە "-تا" (كىتابتا)، بىر يەردە "-تە" (مەكتەپتە) شەكلىدە كىلىدۇ. بىر قوشۇمچىنىڭ مۇشۇنداق ئوخشاش بولمىغان شەكىللىرى "ۋاريانت" دەپىلىدۇ. بىز كۆپ ۋاريانتلىق قوشۇمچىلارنى كۆرسەتكەندە، ۋاريانتلار ئارىسىغا "//" بەلگىسىنى قويىمىز، مەسىلەن: ئىسىمنىڭ كۆپلۈك قوشۇمچىسىنى "-لار//-لەر" شەكلىدە، ئورۇن كىلىش قوشۇمچىسىنى "-دا//-تا//-دە//-تە" شەكلىدە كۆرسىتىمىز.

قوشۇمچىلارنىڭ كۆپ ۋاريانتلىق بولۇشىنى ئۇيغۇر تىلىدىكى تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى كەلتۈرۈپ چىقارغان بولۇپ، بىر قوشۇمچىنىڭ ئوخشاش بولمىغان ۋاريانتلىرى شۇ قوشۇمچە قوشۇلىدىغان ئۆزەكنىڭ تاۋۇش ئالاھىدىلىكىگە ماسلاشقان ھالدا قوشۇلىدۇ. ۋاريانتلارنىڭ ئۆزەككە ماسلىشىش ئەھۋالى تۆۋەندىكىچە:

1) "-دىن//-تىن" غا ئوخشاش بېشىدىكى تاۋۇش جاراڭلىق-جاراڭسىزلىق جەھەتتىن پەرقلەنگەن ۋاريانتلار جاراڭلىقلىرى جاراڭلىق تاۋۇش (جۈملىدىن سوزۇق تاۋۇش) بىلەن ئاخىرلاشقان ئۆزەكلەرگە ئۇلىنىدۇ، جاراڭسىزلىرى جاراڭسىز تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان ئۆزەكلەرگە ئۇلىنىدۇ، مەسىلەن:

قەغەز+دىن ← قەغەزدىن، تالا+دىن ← تالادىن، قولىمىز+دىن ← قولىمىزدىن، ئات+تىن ← ئاتتىن، ئاش+تىن ← ئاشتىن، ئۇگۈنش

+تىن ← ئۆگىنىشتىن.

2) "-سا//-سە" گە ئوخشاش تەركىبىدىكى سوزۇق تاۋۇش تىل ئورنى جەھەتتىن پەرقلەنگەن ۋاريانتلار ئۆزەكنىڭ ئاخىرقى بوغۇمىدىكى سوزۇق تاۋۇشقا تىل ئورنى جەھەتتىن ماسلىشىپ ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن:

ياز+سا ← يازسا، كەل+سە ← كەلسە، ئولتۇر+سا ← ئولتۇرسا، كۆزلە+سە ← كۆزلىسە.

3) "-ى//-سى" غا ئوخشاش بېشىدا سوزۇق تاۋۇش بار-يوقلۇقى جەھەتتىنلا پەرقلىنىدىغان ۋاريانتلارنىڭ سوزۇق تاۋۇش بىلەن باشلانغىنى ئۇزۇك تاۋۇشلار بىلەن ئاخىرلاشقان ئۆزەكلەرگە، ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن باشلانغىنى سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان ئۆزەكلەرگە ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن:

قەلەم+ى ← قەلىمى، مەيدان+ى ← مەيدانى، گەۋدە+سى ← گەۋدىسى، ياخشى+سى ← ياخشىسى.

4) "-ي//-ساي//-ەي" گە ئوخشاش بېشىدا سوزۇق تاۋۇش بار-يوقلۇقى جەھەتتىن ۋە سوزۇق تاۋۇش تىل ئورنى جەھەتتىن پەرقلەنگەن ۋاريانتلارنىڭ سوزۇق تاۋۇشسىز كەلگىنى سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن ئاخىرلاشقان ئۆزەكلەرگە ئۇلىنىدۇ، سوزۇق تاۋۇش بىلەن كەلگەنلىرى ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان ئۆزەكلەرنىڭ ئاخىرقى بوغۇمىدىكى سوزۇق تاۋۇشقا تىل ئورنى جەھەتتىن ماسلىشىپ ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن:

سۆزلە+ي ← سۆزلەي، قارا+ي ← قاراي، ئولتۇر+ئاي ← ئولتۇراي، قايت+ئاي ← قايتاي، كەل+ئەي ← كېلەي، كۆندۈر+ئەي ← كۆندۈرەي.

5) "-غان//-قان//-گەن//-كەن" گە ئوخشاش بېشىدىكى ئۇزۇك

تاۋۇشلار جاراڭلىق-جاراڭسىزلىق جەھەتتىن، تەركىبىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار تىل ئورنى جەھەتتىن پەرقلەنگەن ۋاريانتلار بىر تەرەپتىن ئۆزەكنىڭ ئاخىرىدىكى تاۋۇشقا جاراڭلىق-جاراڭسىزلىق جەھەتتىن ماسلاشسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئۆزەكنىڭ ئاخىرقى بوغۇمىدىكى سوزۇق تاۋۇشقا تىل ئورنى جەھەتتىن ماسلىشىپ ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن:

ياز+غان ← يازغان، ئوقۇ+غان ← ئوقۇغان، ئوقۇت+قان ← ئوقۇتقان، ئاس+قان ← ئاسقان، يۇگۇر+گەن ← يۇگۇرگەن، ئەت+كەن ← ئەتكەن، تۇگەت+كەن ← تۇگەتكەن.

6) "-لىق//-لىك//-لۇق//-لۈك" كە ئوخشاش تەركىبىدىكى سوزۇق تاۋۇش ھەم تىل ئورنى، ھەم لەۋ ھالىتى جەھەتتىن پەرقلەنگەن ۋاريانتلار ئۆزەكنىڭ ئاخىرقى بوغۇمىدىكى سوزۇق تاۋۇشقا ھەم تىل ئورنى ھەم لەۋ ھالىتى جەھەتتىن ماسلىشىپ ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن:

كۆچار+لىق ← كۆچارلىق، خوتەن+لىك ← خوتەنلىك، قۇمۇل+لۇق ← قۇمۇللۇق، بۈگۈر+لۈك ← بۈگۈرلۈك.

7) "-ئلار//-ىڭلار//-ۇڭلار//-ۈڭلار" گە ئوخشاش بېشىدا سوزۇق تاۋۇش بار-يوقلۇقى جەھەتتىن پەرقلەنگەن ھەم بېشىدىكى سوزۇق تاۋۇش تىل ئورنى ۋە لەۋ ھالىتى جەھەتتىن پەرقلەنگەن ۋاريانتلارنىڭ ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن باشلانغىنى سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان ئۆزەكلەرگە ئۇلىنىدۇ، لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇش بىلەن باشلانغىنى ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان ۋە ئاخىرقى بوغۇمىدا لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇش كەلگەن ئۆزەكلەرگە ئۇلىنىدۇ، لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇش بىلەن باشلانغانلىرى ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان ۋە ئاخىرقى بوغۇمىدا لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇش كەلگەن ئۆزەكلەرگە

ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن:

بالا + ئالار ← بالاغلار، يېڭە + ئالار ← يېڭىلار، ژۇرنال + لار ← ژۇرنىللار، دەپتەر + لار ← دەپتەرلەر، ئوقۇش + ۇش + ئالار ← ئوقۇشۇشالار، ئامبۇر + ۇش + ئالار ← ئامبۇرۇشالار، كۆن + ۇش + ئالار ← كۆنۈشلەر، كۆڭۈرۈك + ۇش + ئالار ← كۆڭۈرۈكۈشلەر.

8) "- دىك// - تىك// - دۇك// - تۇك// - دۈك// - تۈك" گە ئوخشاش بېشىدىكى ئۈزۈك تاۋۇشلار جارانغلىقلىق - جارانغسىزلىق جەھەتتىن، تەرىكىبىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار ھەم تىل ئورنى، ھەم لەۋ ھالىتى جەھەتتىن پەرقلەنگەن ۋاريانتلار ھەم ئۆزەكنىك ئاخىرىدىكى تاۋۇشقا جارانغلىق - جارانغسىزلىق جەھەتتىن، ھەم ئۆزەكنىك ئاخىرقى بوغۇمىدىكى سوزۇق تاۋۇشقا تىل ئورنى ۋە لەۋ ھالىتى جەھەتتىن ماسلىشىپ ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئوينا + دىك ← ئويندىك، كەل + دىك ← كەلدىك،

سۆزلە + تىك ← سۆزلەشتىك، يەت + تىك ← يەتتىك،

ئوقۇ + دۇك ← ئوقۇدۇك، ئولتۇر + دۇك ← ئولتۇردۇك

ئوقۇت + تۇك ← ئوقۇتتۇك، ئۇقۇش + تۇك ← ئۇقۇشتۇك،

يەتكۈز + دۈك ← يەتكۈدۈك، كۆر + دۈك ← كۆردۈك

پۈتۈش + تۈك ← پۈتۈشتۈك، كۈت + تۈك ← كۈتتۈك.

ئەسكەرتىش: بەزى سۆزلەرگە قوشۇمچە ئۇلانغاندا، ئۆزەك بىلەن قوشۇمچىنىك ئارىلىقىدا باشقا ئېلېمېنتلار قوشۇلۇپ قېلىش ئەھۋالى كۆرۈلىدۇ، بۇنى مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلاردا تونۇشتۇرىمىز.

ئۈچىنچى باب ئىسىم

1.3. ئىسىمنىك مەنىسى

ئىسىم شەيئىلەرنىك نامىنى بىلدۈرىدىغان سۆز تۈركۈمى. بۇ يەردىكى شەيئى سۆزى كەڭ مەنىدە قوللىنىلغان گرامماتىك ئاتالغۇ بولۇپ، "كىم"، "نېمە"، "قەيەر" دېگەن سوئاللارغا جاۋاب بولغانلارنىك ھەممىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەسىلەن:

— كىم؟

ئوقۇتقۇچى، دوختۇر، جەڭچى، ئەخمەت، ئايشەم، ئانا...

— نېمە؟

ئات، تۆگە، قوڭغۇز، تاش، سۇ، دەرەخ، بۇغداي، جوزا، ئۈي، ھويلا، بۇران، يامغۇر، چېقىن، تاشقىن، جەڭ، ھور، نەزەربىيە، سىياسەت، ھۆكۈمەت، ئويۇن، كۆلكە، ھۇجۇم، خۇشاللىق، قەھرىمانلىق...

— قەيەر؟

ئاسىيا، يىراق شەرق، بېيجىڭ، ئۈرۈمچى، تۇرپانيۇز...

2.3. ئومۇمىي ئىسىم ۋە خاس ئىسىم

ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىسىملار مەنە جەھەتتىكى خۇسۇسىيىتىگە قاراپ، ئومۇمىي ئىسىم ۋە خاس ئىسىم دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

بىر تىپتىكى شەيئى ئۇچۇن ئورتاق نامنى ياكى بىر خىل ئابستراكت چۈشەنچىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملار ئومۇمىي ئىسىم

دېيىلىدۇ. مەسىلەن: "تاغ" دېگەن ئىسىم ھەممە تاغلار ئۈچۈن، "ئادەم" دېگەن ئىسىم ھەممە ئادەم ئۈچۈن، "شەھەر" دېگەن ئىسىم ھەممە شەھەر ئۈچۈن ئورتاق؛ "نەزەرىيە"، "سىياسەت"، "دېموكراتىزم" قاتارلىق ئىسىملارنىڭ ھەر بىرى بىر خىل ئابستراكت چۈشەنچىنى بىلدۈرىدۇ. مانا مۇشۇ خىلدىكى ئىسىملارنىڭ ھەممىسى ئومۇمىي ئىسىمغا كىرىدۇ. ئومۇمىي ئىسىملار تىلدىكى ئىسىملارنىڭ ئاساسىي قىسمىنى تەشكىل قىلىدۇ.

بىر تىپتىكى شەيئىلەرنى بىر-بىرىدىن پەرقلەندۈرۈش رولىنى ئوينايدىغان مەخسۇس نامىلار خاس ئىسىم دېيىلىدۇ، مەسىلەن، "تەڭرىتاغ" دېگەن ئىسىم بىر تاغنىڭ نامى بولۇپ، بۇ تاغ شۇ نام ئارقىلىق باشقا تاغلاردىن پەرقلىنىدۇ؛ "ئەخمەت" دېگەن ئىسىم بىر ئادەمنىڭ نامى بولۇپ، بۇ ئادەم شۇ نامى ئارقىلىق باشقا ئادەملەردىن پەرقلىنىدۇ؛ "ئۇرۇمچى" دېگەن ئىسىم بىر شەھەرنىڭ نامى بولۇپ، بۇ شەھەر شۇ نام ئارقىلىق باشقا شەھەرلەردىن پەرقلىنىدۇ، ۋەھاكازا. مانا مۇشۇ خىلدىكى مەخسۇس نامىلار خاس نامىلارغا كىرىدۇ.

نۇرغۇنلىغان خاس ئىسىملار ئومۇمىي ئىسىملارنىڭ ياكى باشقا سۆز تۈركۈمىدىكى سۆزلەرنىڭ خاسلاشتۇرۇپ قوللىنىلىشى ئارقىلىق ھاسىل بولىدۇ. مەسىلەن، "باھار"، "پولات" دېگەن ئادەم ئىسىملىرى (خاس ئىسىملار) "باھار"، "پولات" دېگەن ئومۇمىي ئىسىملارنىڭ خاسلاشتۇرۇپ قوللىنىلىشى ئارقىلىق، "ئادىل"، "ئەركىن" دېگەن ئادەم ئىسىملىرى (خاس ئىسىملار) "ئادىل"، "ئەركىن" دېگەن سۈپەتلەرنىڭ خاسلاشتۇرۇپ قوللىنىلىشى ئارقىلىق، "ئالغا" دېگەن گېزىت ياكى دادۇي نامى "ئالغا" دېگەن رەۋىشنىڭ خاسلاشتۇرۇپ قوللىنىلىشى ئارقىلىق ھاسىل بولغان،

بۇ خىل خاس ئىسىملار شۇ خىلدىكى ئومۇمىي ئىسىم، سۈپەت ۋە رەۋىشلەر بىلەن ئاھاڭداش سۆز بولۇپ قالىدۇ.

3.3. ئىسىمنىڭ سان كاتېگورىيىسى

1.3.3. ئىسىمنىڭ سان كاتېگورىيىسى — ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىنىڭ سان بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى بىلدۈرىدىغان گراماتىك كاتېگورىيە. ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىسىملار جۈملىگە كىرگەندە، زۆرۈرىيەتكە قاراپ ياكى بىرلىك ئۇقۇمىنى بىلدۈرىدىغان بىرلىك شەكلىدە كېلىدۇ ياكى كۆپلۈك ئۇقۇمىنى بىلدۈرىدىغان كۆپلۈك شەكلىدە كېلىدۇ.

ئىسىمنىڭ بىرلىك شەكلى بىلەن كۆپلۈك شەكلى شۇ ئىسىمغا "-لار//-لەر" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇش-قوشۇلماسلىقى بىلەن بەلگىلىنىدۇ: "-لار//-لەر" قوشۇمچىسى قوشۇلمىغان ئىسىملار ئىسىمنىڭ بىرلىك شەكلى ھېسابلىنىدۇ؛ "-لار//-لەر" قوشۇمچىسى قوشۇلغان ئىسىملار ئىسىمنىڭ كۆپلۈك شەكلى ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن:

بىرلىك شەكلى	كۆپلۈك شەكلى
كتاب	كتابلار
قەغەز	قەغەزلەر
بالا	باللار
شەھەر	شەھەرلەر

2.3.3. ئىسىمنىڭ بىرلىك شەكلى تۆۋەندىكىچە قوللىنىلىدۇ:

1) بىر تىپتىكى شەيئىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئات ئالساڭ مىنىپ كۆر، **چىنە** ئالساڭ چېكىپ (ماقال).

پويىز — قاتناش قورالى.
ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىش پىلانى تۈزۈلدى.

2) بىر تېپتىكى شەيئىنىڭ ئايرىم بىرىنى ياكى ئايرىم بىر جۈپىنى ياكى ئايرىم بىر قېتىملىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:
بىزنىڭ دەرسخانىمىز ناھايىتى يورۇق.
ئۇنىڭ كۆزى بەك ئۆتكۈر.
تۇنۇگۈنكى مەجلىسكە مەنمۇ قاتناشتىم.

3) سان-مىقدارى ئېنىق ئېيتىلغان كۆپ سانلىق شەيئىلەر ئىسمىنىڭ بىرلىك شەكلىدە ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:
ئەللىك ئات، بەش مەكتەپ، ئوتتۇز ئوقۇغۇچى، بىر ئۆي ئادەم، بىر قوتان قوي...

4) بەزى ئابستراكت ئىسىملار ھامان بىرلىك شەكلىدىلا ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:
تىنچلىق، دېموكراتىزم، كوممۇنىزم.

3.3.3. ئىسمىنىڭ كۆپلۈك شەكلى تۆۋەندىكىچە قوللىنىلىدۇ:

1) ساناشقا بولىدىغان شەيئىنى بىلدۈرگۈچى ئىسىملارنىڭ كۆپلۈك شەكلى بىر تېپتىكى شەيئىنىڭ ھەممىسىنى ياكى مەلۇم بىر توپىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:
يىللار مەيدەكتى تۇتۇپ قاقاقلاپ كۈلمە،
ئالدىڭدا قىزىرىشتىن ئارتۇق كۆرىمەن ئۆزۈمنى. (ل. مۇتەللىپ)
بۇ بىنالار بۇلتۇر سېلىندى.
بىزنىڭ سىنىپتىكى ئوقۇغۇچىلار كېلىپ بولدى.

2) ساناشقا بولمايدىغان شەيئىنى بىلدۈرگۈچى ئىسىملارنىڭ كۆپلۈك شەكلى شۇ شەيئىنىڭ ھەر خىللىقىنى ياكى كۆپ

قېتىملىقىنى ياكى ئۇ يەر-بۇ يەردە ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:
مۇنداق ئىشلار بىلەن كارىم يوق، دېدى، ئۇ.
مەزھەپچىلىكنىڭ قالدۇقلىرى پارتىيە ئىچىدىكى مۇناسىۋەتلەردە يوقىتىلىشى كېرەك، پارتىيە سىرتىدىكى مۇناسىۋەتلەردىمۇ يوقىتىلىشى كېرەك. (ماۋ زېدۇڭ)
بۇنداق تەييارلىقنى قىلماسلىق تۇغرا ئەمەس، كەلگۈسىدىكى ئۇرۇشلار ئۇچۇن پايدىسىز. (ماۋ زېدۇڭ)
... يىگىت ... ھەيۋەتلىك، ئېگىز، كۆنىلۈن چوققىلىرىغا، ئۇنىڭ ئۈستىدە ئالماستەك پارقىراپ تۇرغان قارلارغا ھېرىسمەنلەك بىلەن قاراپ ئولتۇراتتى. (قەييۇم تۇردى)
سابىر داجەيدىن قايتقاندىن كېيىن، بىزنىڭ ئۇي-پىكرىمىز ئاشۇ تاغدا، قار سۇلىرىدا بولۇپ قالدى. (قەييۇم تۇردى)

3) بىرلا ئادەمنى بىلدۈرگۈچى ئىسىملارنىڭ كۆپلۈك شەكلى شۇ ئادەم بىلەن مۇناسىۋەتلىك بىر توپ ئادەم نەزەردە تۇتۇلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:
بىزنىڭ مەكتەپ يېقىن، ئۇكاملارنىڭ مەكتىپى بىر ئاز يىراق.
سۇئال مېنى زەيتۇنەملەرنىڭ ئۆيىگە باراتتى. (قەييۇم تۇردى)
سابىرلار دادۇي ئالدىغا يېتىپ كەلگەندە، تەرەپ-تەرەپتىن كەلكۈندەك ئېتىلىپ كېلىۋاتقان ئەزالار توپى ئاربىسىدا قالدى. (قەييۇم تۇردى)

4) بەزى ئىسىملارنىڭ كۆپلۈك شەكلى قاتناشقان جۈملىلەر بەزى كونكرېتلىقىدا مۇناسىۋەتلىك بىرمۇنچە ئىشلارنىڭ گەۋدىلىك بىرىنى كۆرسىتىش رولىنى ئويناپدۇ. مەسىلەن:
ئۇ بالا ھازىر چوڭ بولۇپ تراكتورلارنى ھەيدەيدىغان بولۇپ كېتىپتۇ. (بالا نۇرغۇن ئىشلارنى قىلالايدۇ، تراكتور ھەيدەش شۇ ئىشلارنىڭ

گەۋدىلىك بىرى).

تەشكىل ئۇنۇقى بىلىم ئاشۇرۇشقا كۆپ ئىمكانىيەتلەرنى يارىتىپ بەردى، بېيجىڭلارغىمۇ ئەۋەتتى.

بۈگۈن پەقەتلا مەجەزىم يوق، باشلىرىم ئاغرىپ تۇرىدۇ.

5) بەى ئىسىملارنىڭ كۆپلۈك شەكلى بەزى كونتېكستلاردا مۆلچەر مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

مەن شۇ چاغلاردا 20 ياشلاردا بار ئىدىم.

ئۇلار ھازىر لەنجۇلارغا يېتىپ بارغاندۇ.

6) تەڭ مۇناسىۋەتتە تىزىلىپ كەلگەن ئىسىملارنىڭ ئاخىرقى قىسمى كۆپلۈك شەكلىدە كېلىپ ئومۇملاشتۇرۇش رولىنى ئويناىدۇ. مەسىلەن:

بۈگۈنكى يىغىنغا بىزنىڭ سىنىپتىن قاسىم، تۇردى، ئەخمەتلەر قاتناشتى.

ئاقسۇ، كۇچار، قەشقەر، يەكەن، خوتەنلەرنى ئايلىنىپ كەلدىم.

7) كۆپلۈك قوشۇمچىسى تۆۋەندىكى ئەھۋالدا سۆز ياساش رولىنى ئويناىدۇ:

(1) ئوندىن 90 گىچە بولغان ئاراىلىقتىكى تاق سۆزلۈك تەرتىپ سانلار بىلەن ئېنىقلانغان "يىل" سۆزىگە قوشۇلسا، شۇ سان پەللىسى ئىچىدىكى ئون يىلنى ئىپادىلەيدىغان ۋاقىت ئىسمى ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

30-يىللار، 50-يىللار، 80-يىللار...

(2) بىر، ئون، يۈز، مىڭ، ئونمىڭ، يۈزمىڭ، مىليون قاتارلىق سانلارغا قوشۇلسا ساندىكى خانا ئىسمىنى ئىپادىلەيدىغان ئىسىملار ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

بىرلەر، ئونلار، يۈزلەر، مىڭلار، ئونمىڭلار، يۈزمىڭلەر، مىليونلار، ئون مىليونلار، يۈز مىليونلار...

(3) بەزى سۈپەتلەرگە قوشۇلۇپ، شۇ خىل سۈپەتكە ئىگە ئادەملەر ئومۇمىيەتنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

كونىلار، چوڭلار، قەدىمكىلەر، ئاقىلار، قىزىللار،

4.3. ئىسىمنىڭ تەۋەلىك كاتېگورىيىسى

1.4.3. ئىسىمنىڭ تەۋەلىك كاتېگورىيىسى — ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىنىڭ مەلەم بىر شەيئىگە تەۋە ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان گراماتىك كاتېگورىيە. ئۇيغۇر تىلىدا بۇ كاتېگورىيە ئىسمىنىڭ تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇپ ياسالغان تەۋەلىك شەكىللىرى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىسىملارنىڭ تەۋەلىك شەكىللىرى تەۋەلىگۈچىنىڭ شەخسىگە مۇۋاپىق ھالدا I شەخس، II شەخس ۋە III شەخستىن ئىبارەت ئۈچ شەخسكە بۆلۈنىدۇ؛ I شەخس سان جەھەتتىن پەرقلىنىپ، بىرلىك ۋە كۆپلۈككە بۆلۈنىدۇ؛ II شەخس ئالدى بىلەن ئاتاش تۇرى جەھەتتىن پەرقلىنىپ، ئاددىي تۇر، سىپايە تۇر ۋە ھۆرمەت تۇر دېگەن ئۈچ تۇرگە بۆلۈنىدۇ، بۇلاردىن ئاددىي تۇرى يەنە بىرلىك ۋە كۆپلۈككە بۆلۈنىدۇ، سىپايە تۇرى بىرلىك بويىچىلا قوللىنىلىدۇ، ھۆرمەت تۇرى سان جەھەتتىن پەرقلەنمەيدۇ؛ III شەخسمۇ سان جەھەتتىن پەرقلەنمەيدۇ. ئىسىمنىڭ تەۋەلىك شەكىللىرىنىڭ بۇ تۇرلىرىنى ۋە ئۇلارنىڭ ياسىلىش ئەھۋالىنى تۆۋەندىكى جەدۋەلدىن كۆرۈشكە بولىدۇ.

	تۇرى	تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى	مىسالالار
I شەخس	بىرلىك تۇرى	- م// - بم// - ۋم// - ۇم	بالام، قەلەمىم، قولۇم، كۆزۈم
	كۆپلۈك تۇرى	- مىز// - بىز	بالىمىز، قەلەمىمىز، قولىمىز، كۆزىمىز
II شەخس	بىرلىك ئاددىي تۇرى	- ڭ// - بڭ// - ۋڭ// - ۇڭ	بالاڭ، قەلەمىڭ، قولۇڭ، كۆزۈڭ
	كۆپلۈك ئاددىي تۇرى	- ڭلار// - بڭلار// - ۋڭلار// - ۇڭلار	بالاڭلار، قەلەمىڭلار، قولۇڭلار، كۆزۈڭلار
	بىرلىك سىپايە تۇرى	- ڭىز// - بڭىز	بالىڭىز، قەلەمىڭىز، قولىڭىز، كۆزىڭىز
	كۆپلۈك ھۆرمەت تۇرى	- لىرى	بالىلىرى، قەلەملىرى، قوللىرى، كۆزلىرى
III شەخس	تۇرى	- سى// - ى	بالىسى، قەلىمى، قولى، كۆزى

ئەسلىدە ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان بولسىمۇ، لېكىن كېيىنكى كۆنلەردە ئۇزۇك تاۋۇش چۈشۈپ قالغان بەزى ئىسىملار مەسىلەن، ئەسلىدە "سۇۇ"، "ماتائ" بولغان "سۇ"، "ماتا" سۆزلىرى ۋە ئاخىرقى بوغۇمى ئۇزۇنراق تەلەپپۇز قىلىنىدىغان "پولۇ"، "ياڭيۇ" قاتارلىق سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان ئىسىملارغا تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى قوشۇلغاندا، ئىسىمنىڭ ئاخىرىدا بىر "ي" تاۋۇشى پەيدا بولۇپ، ئاندىن تەۋەلىك قوشۇمچىلىرىنىڭ ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان ئىسىملارغا قوشۇلىدىغان ۋاريانتلىرى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

سۇ + ي + ۇم ← سۇيۇم، ماتا + ي + ىڭ ← ماتايىڭ، ياڭيۇ + ي + ىڭىز ← ياڭيۇيىڭىز، پولۇ + ي + ىڭ ← پولۇيىڭ.

2.4.3. ئىسىمنىڭ تەۋەلىك كاتېگورىيىسى ئىسىمنىڭ سان كاتېگورىيىسى ئاساسىدا ئىپادىلىنىدۇ، ئىككىنچى تۇرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، تەۋەلىك شەكلىگە كىرگەن ئىسىملار ئۆزىنىڭ بىرلىك ياكى كۆپلۈك شەكلىنى ساقلايدۇ. مەسىلەن:

بىرلىك تەۋەلىك شەكلى	كۆپلۈك تەۋەلىك شەكلى
قەلەمىم	قەلەملىرىم
قەلەمىمىز	قەلەملىرىمىز
قەلەمىڭ	قەلەملىرىڭ
قەلەمىڭلار	قەلەملىرىڭلار
قەلەمىڭىز	قەلەملىرىڭىز
قەلەمى	قەلەملىرى

3.4.3. ئىسىمنىڭ تەۋەلىك شەكىللىرى تۆۋەندىكىچە قوللىنىلىدۇ:

1) ئىگىلىك كېلىش شەكلىدىكى شەخس ئالماشلىرى بىلەن ئېنىقلانغان ئىسىملار شۇ ئالماشنىڭ شەخس ۋە سانى بىلەن مۇۋاپىقلاشقان تەۋەلىك شەكلىگە كىرىدۇ. مەسىلەن:

مېنىڭ كىتابىم، بىزنىڭ كىتابىمىز، سېنىڭ كىتابىڭ، سىلەرنىڭ كىتابىڭلار، سىزنىڭ كىتابىڭىز، سىلىنىڭ كىتابلىرى، ئۇنىڭ (ئۇلارنىڭ) كىتابى

2) ئىگىلىك كېلىش شەكلىدىكى ياكى ئىگىلىك كېلىش خاراكتېرىدىكى ئىسىملار تەرىپىدىن ئېنىقلانغان ئىسىملار III شەخس تەۋەلىك شەكلىگە كىرىدۇ. مەسىلەن:

قاسىمنىڭ ئاكىسى، مەكتەپنىڭ دەرۋازىسى، جوزىنىڭ ئۈستى، كىنو بىلىتى، رەسىم كۆرگەزمىسى، تاريم دەرياسى،

3) ئۇيغۇر تىلىدا مەلۇم شەيئىنى شۇ شەيئى بىلەن تەۋەلىك مۇناسىۋەتتە بولغان يەنە بىر شەيئىنىڭ بەلگىسى ئارقىلىق ئېنىقلايدىغان ئىگە — خەۋەر بىرىكمىلىرى كۆپ قوللىنىلىدۇ، بۇ ئارقىلىق بىرىكمە تەركىبىدە ئىگە بولۇپ كەلگەن ئىسىملار ھامان تەۋەلىك شەكلىدە كېلىدۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ئىگىلىك كېلىشتىكى

ئېنىقلىغۇچىلىرى بولمايدۇ. مەسىلەن:

جۇڭگو يېرى چوڭ، بايلىقى مول، ئاھالىسى كۆپ بىر مەملىكەت.

مەن قابىلىيتسىم تۆۋەن، تەجرىبەم يوق بىر ئادەم.

4) ئىسىمنىڭ تەۋەلىك كاتېگورىيىسى بەزى گرامماتىكا كىتابلىرىدا "ئىسىمنىڭ شەخس كاتېگورىيىسى" دەپ ئاتىلىدۇ، بەزى گرامماتىكا كىتابلىرىدا بولسا "ئىسىمنىڭ ئىگىلىك كاتېگورىيىسى" دەپ ئاتىلىدۇ.

بىزنىڭ قارىشىمىزچە، بۇ كاتېگورىيىنى "ئىسىمنىڭ شەخس كاتېگورىيىسى" دەپ ئاتاش مۇۋاپىق ئەمەس، چۈنكى بۇ كاتېگورىيىدە شەخس ئۇقۇمى ئىپادىلەنمىگەن، لېكىن ئۇ پەقەت تەۋەلىگۈچىنىڭ شەخسى بىلەنلا مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، ئىسىمنى شەخس جەھەتتىن ئۆزگەرتىش رولىنى ئويناپ I ۋە II شەخستىكى تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى قوشۇلغان ئىسىملارمۇ يەنىلا III شەخس ئورنىدا تۇرىۋېرىدۇ. مەسىلەن: "ئاكام كەلدى"، "ئاكىڭلار كەلدى"، "ئاكىسى كەلدى" دېگەنگە ئوخشاش. بۇ كاتېگورىيىنى "ئىسىمنىڭ ئىگىلىك كاتېگورىيىسى" دەپ ئاتاشىمۇ ئانچە مۇۋاپىق ئەمەس، چۈنكى مۇنداق بولغاندا، "ئىگىلىك" دېگەن بۇ پەرقلەندۈرگۈچى نام "ئىگىلىك كېلىش" نىڭ پەرقلەندۈرگۈچى نامى بىلەن ئوخشاش بولۇپ قالىدۇ، ۋەھالەنكى، ئىگىلىك كېلىشىتىكى ئىسىم تەۋەلىگۈچىنى بىلدۈرسە، تەۋەلىك شەكلىدىكى ئىسىم تەۋەلەنگۈچىنى بىلدۈرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ ئىككىسىگە ئوخشاش بولمىغان پەرقلەندۈرگۈچى نامىلارنى قوللانغان ياخشى.

5.3. ئىسىمنىڭ كېلىش كاتېگورىيىسى

1. ئىسىمنىڭ كېلىش كاتېگورىيىسى — ئىسىمنىڭ باشقا سۆزلەر بىلەن بولغان سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋىتىنى بىلدۈرۈپ، ئىسىمنىڭ جۈملە ياكى سۆز بىرىكمىسىدىكى ۋەزىپىسىنى بەلگىلەيدىغان گراممااتىك كاتېگورىيە.

بۇ كاتېگورىيە ئۇيغۇر تىلىدا ئىسىملارنىڭ كېلىش قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇپ ياسالغان كېلىش شەكىللىرى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىسىملارنىڭ كېلىش شەكلى باش كېلىش، ئىگىلىك كېلىش، يۆنىلىش كېلىش، چۈشۈم كېلىش، ئورۇن كېلىش، چىقىش كېلىش، ئورۇن-بەلگە كېلىش، چەك كېلىش، ئوخشاتما كېلىش، تەڭلەشتۈرمە كېلىش دېگەن ئون خىلغا بۆلۈنىدۇ. بۇ كېلىش شەكىللىرىنىڭ ياسىلىش ئەھۋالى 49-بەتتىكى جەدۋەلدە كۆرسىتىلدى.

كېلىش نامى	كېلىش قوشۇمچىلىرى	مىسالالار
باش كېلىش	-o	مەيدان، كتاب، ئۆي، دەرس
ئىگىلىك كېلىش	-نىڭ	مەيداننىڭ، كتابنىڭ، ئۆينىڭ، دەرسنىڭ
چۈشۈم كېلىش	-نى	مەيدانني، كتابنى، ئۆينى، دەرسنى
يۆنىلىش كېلىش	-غا//-قا//-گە//-كە	مەيدانغا، كتابقا، ئۆيگە، دەرسكە
ئورۇن كېلىش	-دا//-تا//-دە//-تە	مەيداندا، كتابتا، ئۆيدە، دەرستە
چىقىش كېلىش	-دىن//-تىن	مەيداندىن، كتابتىن، ئۆيدىن، دەرستىن
ئورۇن-بەلگە كېلىش	-دىكى//-تىكى	مەيدانىدىكى، كتابتىكى، ئۆيدىكى، دەرستىكى
چەك كېلىش	-غىچە//-قىچە//-گىچە//-كىچە	مەيدانغىچە، كتابقىچە، ئۆيگىچە، دەرسكىچە
ئوخشاتما كېلىش	-دەك//-تەك	مەيداندەك، كتابتەك، ئۆيدەك، دەرستەك
تەڭلەشتۈرمە كېلىش	-چىلىك (-چە)	مەيدانچىلىك، كتابچىلىك، ئۆيچىلىك، دەرسچىلىك

2. ئىسىمنىڭ كېلىش كاتېگورىيىسى ھەردائىم ئىسىمنىڭ سان كاتېگورىيىسى ئاساسىدا ياكى سان كاتېگورىيىسى بىلەن تەۋەلىك كاتېگورىيىسى ئاساسىدا ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

كتاب - كتابلار، كتابىم - كتابلىرىم، كتابىڭ - كتابلىرىڭ، كتابىمنىڭ - كتابلىرىمنىڭ، كتابقا - كتابلارغا، كتابىڭغا - كتابلىرىڭغا...

3. ئىسىمنىڭ ھەرقايسى كېلىش شەكىللىرىنىڭ مەنىسى ۋە قوللىنىلىشى تۆۋەندىكىچە:

1.5.3. باش كېلىش

1) جۈملە ياكى سۆز بىرىكمىسىدە ئىگە ۋەزىپىسىدە كېلىپ، بايان قىلىنغۇچىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

باھار كەلدى.
ۋەتىنىمىز گۈللەنمەكتە.
ۋاقىت قىممەت.
قاسىم سورىغان كىتاب مۇشۇ.

2) جۈملىدە قاراتما ۋەزىپىسىدە كېلىپ، نۇتۇق ئوبيېكتىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئەخمەت، كىنوغا بارامسەن؟
يولداشلار، دىققەت قىلىڭلار.
باللىرىم، سىلەرگە بىر گېپىم بار، قۇلاق سېلىڭلار.

3) ئېنىقلىغۇچى ۋەزىپىسىدە كېلىپ، ئېنىقلانغۇچى شەيئىنىڭ يەنە بىر خىل نامىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇيغۇر ئوقۇغۇچى، ئايال دوختۇر، ياغاچ كارىۋات.

4) بەلگىلىك شارائىتتا، خەۋەر بولۇپ كېلىپ، ئىگىنىڭ تۈر تەۋەلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

مەن ئوقۇغۇچى. ئەخمەت ئىشچى. بۇ — كتاب.

2.5.3. ئىگىلىك كېلىش

ئىسىمنىڭ ئىگىلىك كېلىش شەكلى تەۋەلىگۈچى شەيئىنى بىلدۈرۈپ، كۆپىنچە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ، بەزىدە خەۋەر بولۇپ كېلىشىمۇ مۇمكىن. ئىگىلىك كېلىشتىكى ئىسىم ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كەلگەندە، ئېنىقلانغۇچى ئىسىم III شەخس تەۋەلىك شەكلىگە كىرىدۇ. مەسىلەن:

تۇرسۇنىڭ لۇغىتى، ئاكامنىڭ چاپىنى، جەڭچىنىڭ ئارزۇسى،
مەكتەپنىڭ دەرۋازىسى، قازاننىڭ تۇۋىقى، تۇرپاننىڭ ئۈزۈمى،
ئەخمەتنىڭ ئۇستازى
بۇ لۇغەت ئوقۇتقۇچىنىڭ.

تەل شارائىتى ئېنىق بولغان ئەھۋال ئاستىدا، ئىگىلىك كېلىش شەكلىدىكى ئىسىم تەرىپىدىن ئېنىقلانغان ئىسىمنى قىسقارتىپ، ئىگىلىك كېلىش شەكلىدىكى ئىسىمنى ئالماشلاشتۇرۇپ قوللىنىشقا بولىدۇ. ئىگىلىك كېلىشتىكى ئىسىم ئالماشلاشقاندا، ئۆزىنىڭ ئېنىقلانغۇچىسىغىمۇ ۋەكىللىك قىلىپ، ئىسىم ئورنىدا قوللىنىلىدۇ، ئىگىلىك كېلىش شەكلىدىكى ئىسىملارنىڭ ئالماشلىشىش ئۇسۇلى مۇنداق:

ئۇ باش كېلىش شەكلىدىكى ئېنىقلانغۇچى ئورنىدا كەلگەندە، بۇ ئاستە ئالماشلىشىمۇ مۇمكىن، "كى" قوشۇمچىسى بىلەن بىرىكىپ ئالماشلىشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

مېنىڭ لۇغىتىم ياخشى ئەمەس، قاسىمنىڭ (قاسىمنىكى) ياخشى.
(قاسىمنىڭ//قاسىمنىكى = قاسىمنىڭ لۇغىتى).

باش كېلىشتىن باشقا كېلىشتىكى ئېنىقلانغۇچى ئورنىدا كەلگەندە، "كى" قوشۇمچىسى بىلەن بىرىكىپ ئالماشلىشىدۇ. مەسىلەن:

ئەخمەتنىڭ سومكىسىنى ئال، تۇرسۇنىنىكىنىڭ سىرتىمسى يوق.

(تۇرسۇنىڭكىنىڭ = تۇرسۇنىڭ سومكىسىنىڭ).

مېنىڭ سوئالىمغا جاۋاب بەرمەي، تۇرسۇنىڭكىگە جاۋاب بەردى.

(تۇرسۇنىڭكىگە = تۇرسۇنىڭ سوئالىغا).

مېنىڭ ماقالەمنى باسمىدى، تۇرسۇنىڭكىنى باستى.

(تۇرسۇنىڭكىنى = تۇرسۇنىڭ ماقالىسىنى).

ئۇلار بۇ ئۆيدە ئەمەس، تۇرسۇنىڭكىدە.

(تۇرسۇنىڭكىدە = تۇرسۇنىڭ ئۆيىدە).

بۇ لۇغەت تۇرسۇنىڭكىدىن ياخشى. (تۇرسۇنىڭكىدىن = تۇرسۇنىڭ لۇغىتىدىن). بۇ لۇغەت تۇرسۇنىڭكىدەك تولۇق ئەمەس.

(تۇرسۇنىڭكىدەك = تۇرسۇنىڭ لۇغىتىدەك).

بۇ بوغچىدىكى لۇغەت سېنىڭ ئەمەس، ئەخمەتنىڭكىدىكى سېنىڭ.

(ئەخمەتنىڭكىدىكى = ئەخمەتنىڭ بوغچىسىدىكى).

ئەخمەتنىڭ ئۆيىدىن تۇرسۇنىڭكىگىچە مېڭىپ باردۇق.

(تۇرسۇنىڭكىگىچە = تۇرسۇنىڭ ئۆيىگىچە)

ئۇنىڭ بويىمۇ تۇرسۇنىڭكىچىلىك بار.

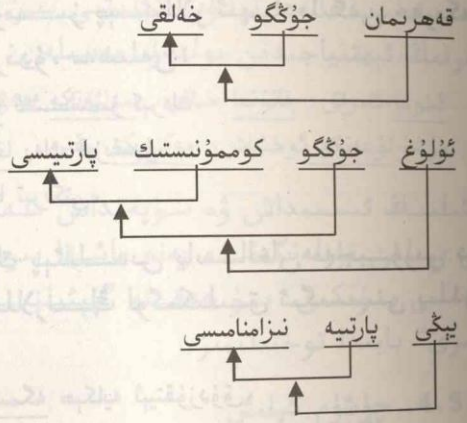
(تۇرسۇنىڭكىچىلىك = تۇرسۇنىڭ بويىچىلىك)

بەزىدە ئىسىملار "باش كېلىش" شەكلىدە تەۋەلىگۈچى شەيئىنى بىلدۈرۈپ ئىسىملارغا ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ. ئۇ ئېنىقلانغۇچى ئىسىمنىڭ تەۋەلىك شەكلىگە كىرىشىنى تەلەپ قىلىدۇ. بىز بۇنداق ئىسىملارنى ئىگىلىك كېلىش خاراكتېرىدىكى ئىسىملار دەپ ئاتايمىز. ئىگىلىك كېلىش خاراكتېرىدىكى ئىسىملار تەۋەلىگۈچى شەيئى بىلەن تەۋەلەنگۈچى (ئېنىقلانغۇچى) شەيئىنىڭ مۇناسىۋىتىنى ئابستراكتىلاشتۇرۇپ، زېچ بىرىككەن ئىسىم بىرىكمىلىرىنى ھاسىل قىلىش رولىنى ئويناىدۇ. بۇ خىل زېچ بىرىككەن ئىسىم بىرىكمىلىرىنىڭ ئاتالغۇلۇق خاراكتېرى كۈچلۈك بولۇپ، ئومۇمەن بىر سۆز ئورنىدا قوللىنىلىدۇ.

مەسىلەن:

جۇڭگو خەلقى، خەلق ھۆكۈمىتى، خەلق قۇرۇلتىيى، پارتىيە نىزامنامىسى، دەرس ۋاقتى، ئىشلەپچىقىرىش كۈچى، غۇلجا ئالمىسى، قازاق قويى، تارىم دەريا‌سى.

بۇنداق زېچ بىرىككەن ئىسىم بىرىكمىلىرىنىڭ ئالدىدا كەلگەن ئېنىقلىغۇچىلار بىرىكمىنىڭ بېشىدىكى ئىسىمنى ئەمەس، بەلكى پۈتۈن بىرىكمىنى ئېنىقلايدۇ. مەسىلەن:

3.5.3. يۆنىلىش كېلىش

يۆنىلىش كېلىش شەكلىدىكى ئىسىملار ئومۇمەن پېئىل ياكى پېئىل بىرىكمىلىرىگە بېقىنىپ ھالەت بولۇپ كېلىدۇ، بەزىدە بىر قىسىم سۆپەت ۋە ئايرىم رەۋىشلەرگە بېقىنىپ ھالەت بولۇپ كېلىشمۇ مۇمكىن.

يۆنىلىش كېلىش شەكلىدىكى ئىسىملار پېئىل ياكى پېئىل بىرىكمىلىرىگە بېقىنىپ ھالەت بولۇپ كەلگەندە، ئۆزى بېقىنغان پېئىل ياكى پېئىل بىرىكمىسىنىڭ خاراكتېرىگە قاراپ تۆۋەندىكى مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ.

1) ھەربىرىدىكى نىشانىنى بىلدۇرىدۇ. مەسىلەن:

بىز بېيجىڭغا كەلدۇق.
ئوقۇغۇچىلار مەيدانغا توپلاندى.
ئوقۇتقۇچى سىنىپقا كىردى.
بۇ ئورۇندۇققا ئولتۇرۇڭ.
كىتابنى جوزىغا قويۇپ قويدۇم.
ئۇكىڭىزغا خەت ئەۋەتتىڭىزمۇ؟

2) بەزى ئۆتۈمۈشتىكى پېئىللار ئىپادىلىگەن ھەربىرىدىكى ئوبيېكتنى بىلدۇرىدۇ. مەسىلەن:

بىز ئاممىغا ئىشىنىشىمىز كېرەك.
ئۇ مۇزىكىغا بەك قىزىقىدۇ.
ئۇ بالىسىغا تەربىيەلى.

3) ئۆتۈمۈشتىكى پېئىللارنىڭ لوگىكىلىق ئىگىسىنى بىلدۇرىدۇ. مەسىلەن:

بىز مۇئەللىمگە ھېكايە ئېيتقۇزدۇق.
بۇ كېسەلنى دوختۇرغا ياخشى تەكشۈرتۈپ بېقىڭ.
بۇگۈن مۇئەللىم ئوقۇغۇچىلارغا ماقالە يازغۇزدى.

4) ھەربىرىدىكى مەقسىتىنى بىلدۇرىدۇ، بۇ جاغدا يۆنىلىش كېلىشتىكى ئىسىم ئۆزى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بىر ھەربىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەسىلەن:

ئوقۇغۇچىلار دەرسكە ماڭدى (دەرسكە = دەرس ئوقۇشقا).
مەن دوختۇرغا بارىمەن (دوختۇرغا = دوختۇرغا كۆرۈنۈشكە).
ئۇ سۇغا چىقىپ كەتتى (سۇغا = سۇ ئىلىشقا).
ئۇلار تاماققا ئولتۇردى (تاماققا = تاماق يېيىشكە).

5) بەزى ھەربىرىدىكى ئاستىسى ياكى بەدىلىنى بىلدۇرىدۇ. مەسىلەن:

زال ئادەمگە لىق تولدى.
ئەتراپ گۈللەرگە پۈركەندى.
ئىتنزلار سۇغا قاندى.
بۇ لۇغەتنى 12 كويغا ئالدىم.

يۆنىلىش كېلىش شەكلىدىكى ئىسىملارنىڭ سۈپەت ۋە رەۋىشكە بېقىنىپ ھالەت بولۇپ كېلىشى بىر قىسىم سۈپەت ۋە رەۋىشلەرنىڭ ئېھتىياجىدىن بولىدۇ. مەسىلەن:

كىنوغا ئامراق، قانۇنغا خىلاپ، سەنئەتكە ھەۋەسكار،
مۇشۇ لۇغەتكە ئوخشاش، مەكتەپكە يېقىن

پېئىلنىڭ ئىسىمداش ۋە سۈپەتداش شەكىللىرى يۆنىلىش كېلىش بىلەن تۇرلەنگەندە يەنە باشقا بىرمۇنچە مەنىلەرنى بىلدۇرۇشى مۇمكىن. بۇ ھەقتە "پېئىلنىڭ تۇرغۇن سۆز شەكىللىرى" بابىدا توختىلىمىز.

4.5.3. چۈشۈم كېلىش

چۈشۈم كېلىش شەكىلدىكى ئىسىملار ئۆتۈمۈلۈك پېئىل ياكى ئۆتۈمۈلۈك پېئىل بىرىكمىسىگە بېقىنىپ تولدۇرغۇچى بولۇپ كېلىپ، ھەربىرىنى قوبۇل قىلغۇچى شەيئىنى بىلدۇرىدۇ. مەسىلەن:

پىلانىنى تۈزۈپ بولدۇق.
بۇ ئۆيلەرنى بىز سالدۇق.
بۇ پاپىياقنى سىڭلىم توقۇپ بەرگەن.
سىنىپنى تازىلاپ قويۇڭلار.
تاپشۇرۇقنى ئىشلەپ بولدۇڭمۇ؟

بۇ كىتابنى ئىككى قېتىم ئوقۇدۇق.
بۇ ئاتنى مەن مىنىمەن.
ۋەتەننى قوغداش بىزنىڭ مۇقەددەس بۇرچىمىز.
بىز ئوقۇتقۇچىمىزنى ھۆرمەتلەيمىز.

بەزىدە ئىسىملار "باش كېلىش" شەكلىدە ئۆتۈملۈك پېئىللارغا بېقىنىپ، تولدۇرغۇچى بولۇپ كېلىپ، ھەرىكەتنى قوبۇل قىلغۇچى شەيئىنى بىلدۈرىدۇ. بىز بۇنداق ئىسىملارنى چۈشۈم كېلىش خاراكتېرىدىكى ئىسىملار دەپ ئاتايمىز. چۈشۈم كېلىش خاراكتېرىدىكى ئىسىملار ھەرىكەتنى قوبۇل قىلغۇچى شەيئىنى ئابستراكتلاشتۇرۇپ تولدۇرغۇچى بىلەن پېئىلنىڭ مۇناسىۋىتىنى زىچلاشتۇرىدۇ، نەتىجىدە بىر پېئىل ئورنىدا قوللىنىلىدىغان تولدۇرغۇچى — پېئىل بىرىكمىلىرى ھاسىل بولىدۇ. مەسىلەن:

كىنو كۆرمەك، دوكلات ئاڭلىماق، تراكتور ھەيدىمەك، خەت يازماق، تاماق يېمەك، دەم ئالماق...

5.5.3. ئورۇن كېلىش

ئورۇن كېلىش شەكلىدىكى ئىسىملار ئاساسەن پېئىللارغا بېقىنىپ، بەزىدە سۆپەتلەرگە بېقىنىپ ھالەت بولۇپ كېلىدۇ، بەزىدە خەۋەر بولۇپ كېلىدۇ. پېئىللارغا بېقىنىپ ھالەت بولۇپ كەلگەندە، تۆۋەندىكى مەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ.

1) ھەرىكەتنىڭ بارلىققا كېلىش ئورنىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

بۇگۈن كۆلۈبتا چوڭ يىغىن ئۆتكۈزۈلدى.
يىغىندا مەنمۇ سۆزلىدىم.
ئەخمەت سىنىپتا دەرس تەكرارلاۋاتىدۇ.

2) ھەرىكەتنىڭ بارلىققا كېلىش ياكى داۋاملىشىش ۋاقتىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

يىغىن كەچتە ئېچىلدۇ.
ئۇلار چۈشتە كېلىدۇ.
مەن ئۇ يەرگە كۈزدە بارىمەن.
بۇ خىزمەت ئىككى كۈندە تۈگەيدۇ.

3) ھەرىكەت بارلىققا كەلگەن شارائىت، كەيپىياتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

سۆھبەت قىزغىن ۋە دوستانە كەيپىياتتا ئۆتتى.
ئۇ قىيىن ئەھۋالدا قالدى.

4) ھەرىكەتنىڭ ۋاستىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئانكىت گاڭىبدا ياكى موبىدا تولدۇرولسۇن.
ئۇلار ئايروپىلاندا كەلدى.

سۆپەتكە بېقىنىپ ھالەت بولۇپ كەلگەن ئورۇن كېلىشتىكى ئىسىملار ئورۇن ياكى دائىرىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

بۇگۈن مەكتەپتە كىنو يوق.
ئەخمەت تەرجىمىدە ياخشى.
ئۇ ئۆگىنىشتە قىينچىلىقى بار ئوقۇغۇچىلارغا ياردەم قىلدۇ.

خەۋەر بولۇپ كەلگەن ئورۇن كېلىشتىكى ئىسىملار ئىگىنىڭ ئورنىنى ياكى مەنبەسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

كىتاب جوزىدا.
سىنىڭ لوغىتىڭ ئەخمەتتە.
ئۆزۈم ھەر جايدىمەن، كۆڭلۈم سەندىدۇر.
ئىش ئۆملۈكتە، كۆچ بىرلىكتە.

6.5.3. چقىش كېلىش

چقىش كېلىش شەكلىدىكى ئىسىملار ئاساسەن پېئىللارغا، بەزىدە بىر قىسىم سۈپەت ۋە رەۋىشلەرگە بېقىنىپ ھالەت بولۇپ كېلىدۇ، بەزىدە خەۋەر بولۇپ كېلىشىمۇ مۇمكىن. چقىش كېلىش شەكلىدىكى ئىسىملار پېئىلغا بېقىنىپ ھالەت بولۇپ كەلگەندە، تۆۋەندىكى مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ:

1) ھەرىكەتنىڭ ئىگىسىنىڭ ياكى ھەرىكەتنى قوبۇل قىلغۇچى شەيئىنىڭ ئايرىلىش ئورنىنى ياكى بېسىپ ئۆتۈش ئوبيېكتىنى بىلدۈرىدۇ، مەسىلەن:

بۇ ئوقۇغۇچىلار شىنجاڭدىن كەلدى.
بۇ كىتابنى كۆتۈپخانىدىن ئالدىم.
ئۇ بۇ گەپنى ئەخمەتتىن ئاڭلاپتۇ.
چوڭ ئىشكتىن كىرىڭ.
پويىز ئىككىنچى تونىلدىن ئۆتتى.
ماشىنىڭ روجىكىدىن باشنى چىقىرىشقا بولمايدۇ.

2) ھەرىكەت ئىگىسى روھىي جەھەتتىن يىراقلىشىدىغان شەيئىلەرنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

شۇنداق قىلىپ، چوڭ بىر غەمدىن قۇتۇلدۇم.
ئەكسىيەتچىلەر خەلقتىن قورقىدۇ.
ئۇ بۇ خىيالدىن ۋاز كەچتى.

3) ھەرىكەتنىڭ مەنبەسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

سىزنىڭ سۆزىڭىزدىن ئىلھاملاندىم.
ئۇ تەشكىلدىن ناھايىتى رازى بولدى.

4) ھەرىكەت بىلەن مۇناسىۋەتلىك چەكنىڭ باشلىنىش نۇقتىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

دادۇيمىزنىڭ يەرلىرى مۇشۇ ئېتىزدىن باشلىنىدۇ.
ئونىچى بەتتىن 12- بەتكىچە ئوقۇڭ.

5) ھەرىكەت ئىگىسىنىڭ ياكى ھەرىكەتنى قوبۇل قىلغۇچى شەيئىنىڭ ماتېرىيالىنى ياكى تەركىبىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

بۇ ئورۇندۇق بامبۇكتىن توقۇلغان.
قارا چېبەرقۇتتىن ئىشتان- چاپان كىيگەن بىر ئادەم كىرىپ كەلدى.
ئۇلار دەرەخ شاخلىرىدىن بىر كەپە ياسۇالدى.
ئوقۇغۇچىلاردىن بىر ئۆمەك تەشكىل قىلىندۇ.

6) بىرى ياكى بىر قىسمى ھەرىكەت بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان ئومۇمىيەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

نەمۇنىچىلاردىن ئەخمەت سۆزلىدى.
بۇ يىغىنغا بىزنىڭ مەكتەپتىن ئۈچ ۋەكىل قاتنىشىدۇ.
پارسچە- خەنزۇچە لۇغەتتىن بىرنى ئالدىم.

7) ھەرىكەت مەزمۇن قىلغان ساھەنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ بىزگە تارىختىن دەرس بېرىدۇ.
ئۇ خەلقئارا ۋەزىيەتتىن سۆزلەپ بېرىدۇ.
ئەتە گرامماتىكىدىن ئىمتىھان بېرىمىز.

8) ھەرىكەتنىڭ سەۋەبىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ خۇشاللىقتىن نېمە قىلىشنى بىلمەي قالدى.
خىجىلچىلىقتىن بېشىمنى كۆتۈرەلمىدىم.
غەزەپتىن ئۇنىڭ چىشلىرى غۇچۇرلاپ كەتتى.

سۈپەتكە بېقىنىپ ھالەت بولۇپ كەلگەن چقىش كېلىشتىكى ئىسىملار، ئاساسەن، سىلىشتۇرۇشتىكى تەڭسىز ئۆلچەمنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئەخمەتتىن ياش بىر بالا كەلدى.
ئاتتىن ئېگىز، ئىتتىن پەس (تېپىشماق)
ئۇ تۇرسۇندىن چۈك.

بەزى سۆپەتلەر بەزىدە چىقىش كېلىشتىكى ئىسىملارنىڭ هالەت بولۇپ كېلىشىگە موهتاج بولىدۇ. مەسىلەن:

ئۇنىڭ بار يېرىنى ئەخمەتتىن باشقا ئادەم بىلمەيدۇ.
ئۇلارنىڭ ئۆيى شەهەردىن يىراق.

چىقىش كېلىش شەكلىدىكى ئىسىملارنىڭ رەۋىشكە بېقىنىپ هالەت بولۇپ كېلىشى بەزى رەۋىشلەرنىڭ ئېهتىياجىدىن بولىدۇ. مەسىلەن:

شۇ كۈندىن بۇيان، شۇ سۆزدىن كېيىن، تۇرسۇندىن بۇرۇن،
ئىشكتىن نېرى.

7.5.3. ئورۇن - بەلگە كېلىش

ئورۇن - بەلگە كېلىش شەكلىدىكى ئىسىملار جۈملىدە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ، ئېنىقلانغۇچىنىڭ ئورۇن، ۋاقىت جەهەتتىكى بەلگىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

باغدىكى گۈل، شەهەردىكى ئىمارەت، كۆكۈلدىكى گەپ،
تۇرسۇندىكى كتاب، 1982-يىلدىكى ۋەزىپە، يازدىكى ۋەقە

تىل شارائىتى ئېنىق بولغان ئەهۋالدا، ئورۇن-بەلگە كېلىش شەكلىدىكى ئىسىم تەرىپىدىن ئېنىقلانغان ئېنىقلانغۇچىنىڭ قىسقارتىپ، ئورۇن-بەلگە كېلىشتىكى ئىسىمنىڭ ئۆزىنى ئالماشلاشتۇرۇپ قوللىنىشقا بولىدۇ. ئورۇن-بەلگە كېلىشتىكى ئىسىم ئالماشلاشقاندا، ئۆزىنىڭ ئېنىقلانغۇچىسىغىمۇ ۋەكىللىك قىلىپ، باشقا كېلىشلەر بىلەن تۇرلىنىدۇ. مەسىلەن:

بۇ يىل ئاشلىق مەهسۇلاتى 1981-يىلدىكىگە قارىغاندا 15پىرسەنت

ئاشتى (1981- يىلدىكىگە = 1981- يىلدىكى ئاشلىق مەهسۇلاتىغا).
بۇ دوسكا بىزنىڭ سىنىپتىكىدىن بىر هەسسە چوڭ (بىزنىڭ سىنىپتىكىدىن = بىزنىڭ سىنىپتىكى دوسكىدىن).
ئۇ كۆڭلىدىكىنى ئېيتتى (كۆڭلىدىكىنى = كۆڭلىدىكى گەپنى).

8.5.3. چەك كېلىش

چەك كېلىش شەكلىدىكى ئىسىملار جۈملىدە ئاساسەن پېئىللارغا بېقىنىپ هالەت بولۇپ كېلىدۇ، بەزىدە خەۋەر بولۇپ كېلىشمۇ مۇمكىن. چەك كېلىش شەكلىدىكى ئىسىملار هالەت بولۇپ كەلگەندە، هەربىرىدە بىلەن مۇناسىۋەتلىك چەكنىڭ ئاخىرقى نۇقتىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇنىڭ يۈزى قۇلقىغىچە قىزىرىپ كەتتى.
سىز بىرىنچى بەتتىن ئۇچىنچى بەتكىچە ئوقۇڭ.
مەن بۇ قېتىم خوتەنگىچە بارىمەن.
ئۇ 54-يىلدىن58-يىلغىچە شىنجاڭ داشۆدە ئوقۇغان.

چەك كېلىش شەكلىدىكى ئىسىملار خەۋەر بولۇپ كەلگەندە، ئىگىنىڭ ئاخىرقى چېكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

بىزنىڭ تازىلايدىغان يېرىمىز مەشەدىن ئىككىنچى بىناغىچە.
كۇرس مۇددىتى 6-ئايدىن 9-ئايغىچە.

9.5.3. ئوخشاتما كېلىش

ئوخشاتما كېلىش شەكلىدىكى ئىسىملار جۈملىدە ئېنىقلىغۇچى ياكى هالەت بولۇپ كېلىدۇ ۋە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كەلگەندە ئېنىقلانغۇچىنىڭ، هالەت بولۇپ كەلگەندە هەربىرىدە ياكى سۆپەتنىڭ ئوخشىتىلما بەلگىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

پولاتتەك ئىرادە بولغاندا، تاغدەك قىينىچىلىقنى يەڭگىلى بولىدۇ.
ئالمىدەك يۈزەكتە ئالەمچە سۆيگۈ.

مەنمۇ سېنىڭ قەلىمىڭدەك قەلەمدىن بىرنى ئالمەن.

ئالقاندەك يەرمۇ بوش ئەمەس.

ھاۋا ئوتتەك قىزىپ كەتتى.

ئۇنىڭ بەدىنىدىن تەر سۇدەك ئېقىشقا باشلىدى.

چوغدەك قىزىل گالستۇك ئۇنىڭ ھۆسنىگە ھۆسن قوشۇپ تۇراتتى.

بىزنىڭ سېپىمىز ئۈيۈلتاشتەك مۇستەھكەم.

10.5.3. تەڭلەشتۈرمە كېلىش

تەڭلەشتۈرمە كېلىش شەكلىدىكى ئىسىملار جۈملىدە ئېنىقلىغۇچى ياكى ھالەت بولۇپ كېلىدۇ ۋە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كەلگەندە ئېنىقلانغۇچىنىڭ، ھالەت بولۇپ كەلگەندە ھەرىكەت ياكى سۈپەتنىڭ مىقدارى، ئۆلچەم ياكى دەرىجە جەھەتتىكى ئوخشىتىلما بەلگىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئالقانچە يەرمۇ بوش ئەمەس.

مۇشۇ ئىستاكاندىكى چايچىلىك دورىنى بىراقلا ئىچىۋەتتى.

سېنىڭ بويۇڭچىلىك بويى بار ئادەم ناھايىتى ئاز.

مەن خەنزۇچىنى ئەخمەتجىلىك سۆزلىيەلمەيمەن .

ئۇمۇ تۇرسۇنجىلىكلا ئوقۇغان.

مېنىڭ كىتابىم سىزنىڭ كىتابىڭىزچىلىك كۆپ ئەمەس.

پېئىلنىڭ ئىسىمداش، سۈپەتداش شەكىللىرىمۇ كېلىش بىلەن تۇرلىنىپ كېلىدۇ، ئۇلار ھەرقايسى كېلىشلەر بىلەن تۇرلەنگەندە، ئۆزىگە خاس بولغان بىر مۇنچە مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. بۇ ھەقتە "پېئىلنىڭ تۇرغۇن سۆز شەكىللىرى" بابىدا توختىلىمىز.

ئۇيغۇر تىلىغا دائىر گراماتىكا كىتابلىرىدا، ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىسىملارنىڭ كېلىش كاتېگورىيىسى ئالتە كېلىشتىن

تەركىب تاپىدۇ، دەپ تونۇلۇپ، بىز كېلىش كاتېگورىيىسىگە كىرگۈزگەن ئورۇن-بەلگە كېلىش (قوشۇمچىسى:-دىكى//تىكى)، چەك كېلىش (قوشۇمچىسى:-غچە//-قچە//-گچە//-كچە)، ئوخشاتما كېلىش (قوشۇمچىسى:-دەك//-تەك) ۋە تەڭلەشتۈرمە كېلىش (قوشۇمچىسى:-چە ياكى -چىلىك) لەر كېلىش ھېسابلانمايدۇ*.

بىزنىڭ قارىشىمىزچە، بۇلارنى كېلىش ھېسابلىماسلىق مۇۋاپىق ئەمەس. چۈنكى، بىرىنچىدىن، بۇ قوشۇمچىلار ئېتىراپ قىلىنغان كېلىش قوشۇمچىلىرىغا ئوخشاشلا، ئۆزى قوشۇلغان ئىسىمنىڭ جۈملىدىكى باشقا سۆزلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى بىلدۈرىدۇ؛ ئىككىنچىدىن، ئېتىراپ قىلىنغان كېلىش قوشۇمچىلىرى ئىسىمنىڭ قانداق شەكىللىرىگە قوشۇلۇپ كەلسە، بۇ قوشۇمچىلارمۇ ئىسىمنىڭ شۇنداق شەكىللىرىگە قوشۇلۇپ كېلىپ، باشقا كېلىش قوشۇمچىلىرى بىلەن ئىزچىل نۆۋەتلىشىپ كېلىدۇ. دېمەك، بۇ قوشۇمچىلار مەيلى رول جەھەتتىن بولسۇن، ياكى قوشۇلۇش ئىقتىدارى جەھەتتىن بولسۇن، ئېتىراپ قىلىنغان باشقا كېلىش قوشۇمچىلىرى بىلەن بىر تىپقا كىرىدۇ. رول ۋە قوشۇلۇش ئىقتىدارى جەھەتتىن بىر تىپقا كىرىدىغان گراماتىك ھادىسىلەرنى ئەلۋەتتە بىر كاتېگورىيىگە ئومۇملاشتۇرۇش كېرەك. بۇ گراماتىكا ئىلمىدىكى مۇھىم بىر پرىنسىپ.

بىرمۇنچە ئەسەرلەردە بۇ قوشۇمچىلار سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار قاتارىغا كىرگۈزۈلىدۇ. بىزنىڭچە، بۇ قوشۇمچىلارنى سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچە ھېسابلاشقا بولمايدۇ. چۈنكى،

* ئەمىر نەجىپ "-دەك//-تەك" قوشۇمچىسىنى "ئوخشاتما كېلىش" قوشۇمچىسى ھېسابلىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنى كېلىش سىستېمىسىغا كىرگۈزمەي، ئۆز ئالدىغا بىر تۈر قىلغان (ئەمىر نەجىپ: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى»، 1960-يىل، موسكۋا، رۇسچە نەشرى.)

بىرىنچىدىن، سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار مەلۇم بىر سۆزگە قوشۇلسا، ئۇنىڭدىن يېڭى بىر سۆز ھاسىل بولىدۇ، مەسىلەن، "-چى" قوشۇمچىسى "ئىش" دېگەن سۆزگە قوشۇلسا، "ئىشچى" دېگەن يېڭى بىر سۆز ھاسىل بولىدۇ. "-لىق" قوشۇمچىسى "سامان" دېگەن ئىسىمغا قوشۇلسا، "سامانلىق" دېگەن يېڭى بىر ئىسىم ھاسىل بولىدۇ، "تىرىشچان" دېگەن سۈپەتكە قوشۇلسا، "تىرىشچانلىق" دېگەن بىر يېڭى ئىسىم ھاسىل بولىدۇ. لېكىن بىز مۇزاكىرە قىلىۋاتقان قوشۇمچىلار مەلۇم ئىسىمغا قوشۇلغاندا، شۇ ئىسىم ئاساسىدا يېڭى بىر سۆز ھاسىل بولمايدۇ، بەلكى شۇ ئىسىمنىڭ گراماتىكا شەكلىلا ئۆزگىرىدۇ، مەسىلەن، "-دىكى" قوشۇمچىسى "قەغەز" دېگەن ئىسىمغا قوشۇلۇپ، "قەغەزدىكى" بولسا، "قەغەز" دېگەن ئىسىمنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسى ئۆزگىرىپ باشقا سۆزگە ئايلىنىپ قالمايدۇ، بەلكى شۇ "قەغەز" دېگەن لېكسىكىلىق مەنە ئاساسىدىكى بىر خىل گراماتىكا مەنە ئاڭلىنىدۇ. "قەغەزگىچە"، "قەغەزدەك"، "قەغەزچىلىك" دېگەنلەرنىمۇ "قەغەز" گە نىسبەتەن باشقا بىر سۆز دېگىلى بولمايدۇ، ئەلۋەتتە. ئىككىنچىدىن، سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار ئادەتتە سۆزلەرنىڭ گراماتىكا شەكلى ئەمەس، بەلكى ئۇلارنىڭ لېكسىكىلىق ئاساسىغا ئولىنىدۇ، لېكىن بىز مۇزاكىرە قىلىۋاتقان قوشۇمچىلار ئىسىملارنىڭ لېكسىكىلىق ئاساسىغا ئەمەس، بەلكى ئىسىملارنىڭ كۆپلۈك شەكلى، تەۋەلىك شەكلى ۋە كۆپلۈك-تەۋەلىك شەكىللىرىگىمۇ ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن:

بالدىكى، بالىغچە، بالدەك، بالىچىلىك، بالامدىكى،
بالامغچە، بالامدەك، بالامچىلىك، بالىمزدىكى،
بالىمزغچە، بالىمزدەك، بالىمزچىلىك، بالاڭدىكى،
بالاڭغچە، بالاڭدەك، بالاڭچىلىك، بالىڭزدىكى،

بالىسدىكى، بالىسغچە، بالىسدەك، بالىسچىلىك،
بالىلاردىكى، بالىلارغچە، بالىلاردەك، بالىلارچىلىك،
بالىلىرىدىكى، بالىلىرىغچە، بالىلىرىدەك، بالىلىرىمچىلىك...

ئەگەر بۇ قوشۇمچىلارنى سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچە ھېسابلىغاندا، يۇقىرىقىلارنىڭ ھەربىرىنى بىر يېڭى سۆز ھېسابلاش كېرەك. بۇ ئەلۋەتتە ئەقىلگە سىغمايدۇ. ئۇچىنچىدىن، سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار ھەرقانچە ئۇنۇملۇك بولغاندىمۇ، بىر سۆز تۈركۈمىگە كىرىدىغان سۆزلەرنىڭ ھەممىسىگە قوشۇلۇپ كېتەلمەيدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى ئەڭ ئۇنۇملۇك قوشۇمچىلارنىڭ بىرى بولغان "-چى" قوشۇمچىسىنى ئالساق، ئۇمۇ پەقەت بىر قىسىم ئىسىملار بىلەنلا چەكلىنىدۇ، ئۇنى "كۆڭۈل"، "قان"، "ئېغىز"، "بۇرۇن"، "كىرپىك" قاتارلىق ئىسىملارغا قوشۇپ، "*كۆڭۈلچى"، "*ئېغىزچى"، "*بۇرۇنچى"، "*كىرپىكچى" قاتارلىق سۆزلەرنى ھاسىل قىلغىلى بولمايدۇ، "-لىق//-لىك//-لۇق//-لۈك" قوشۇمچىسىنىمۇ ئادەم ئىسىملىرىغا قوشۇپ "*تۇرسۇنلۇق"، "*ئەخمەتلىك" دېگەندەك يېڭى سۆزلەرنى ياسىغىلى بولمايدۇ، لېكىن، بىز مۇزاكىرە قىلىۋاتقان بۇ قوشۇمچىلار ئىسىم تېپىغا كىرىدىغان سۆزلەرنىڭ ھەممىسىگە دېگۈدەك قوشۇلۇپ كېلەلەيدۇ. دېمەك، بۇ قوشۇمچىلارنىڭ ئابستراكتلىق دەرىجىسى سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلارغا قارىغاندا كۆپ يۇقىرى. قىسقىسى، بۇ قوشۇمچىلار سۆ ياسىغۇچى قوشۇمچىلار ئەمەس، ئەگەر ئۇلار سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار قاتارىغا كىرگۈزۈپ قويۇلسا، ئۇ چاغدا سۆز تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلار بىلەن سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنىڭ چېكى ئېنىقسىزلىشىپ، گراماتىكا تەتقىقاتى ناھايىتى زور قىيىنچىلىقلارغا دۇچ كېلىدۇ.

6.3. ئىسىم ـ تىركەلمە قۇرۇلمىسى*

1.6.3. ئىسىملارنىڭ "تىركەلمە" دەپ ئاتىلىدىغان يارىمچە سۆزلەر بىلەن بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان "قەلەم بىلەن"، "خەلق ئوچۇن"، "دەرس توغرۇلۇق"، "ئەخمەت ئارقىلىق"، "سىنىپ بويىچە" دېگەنگە ئوخشاش قوروللىلار "ئىسىم ـ تىركەلمە قۇرۇلمىسى" دەپ ئاتىلىدۇ. سۆزلەرنىڭ گرامماتىك شەكلى يارىمچە سۆزلەر ئارقىلىقمۇ ياسىلىدۇ، دېگەن پرىنسىپ بويىچە، بۇ خىل قۇرۇلمىلار ئەلۋەتتە ئىسىمنىڭ گرامماتىك شەكلى ھېسابلىنىشى كېرەك. بۇ قۇرۇلمىلار مەنە جەھەتتىن ئىسىمنىڭ كېلىش شەكىللىرى بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ، يەنى ئىسىمنىڭ كېلىش شەكىللىرىگە ئوخشاشلا ئىسىمنىڭ جۈملىدىكى باشقا سۆزلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى بىلدۈرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇلار ئەلۋەتتە ئىسىمنىڭ ئانالىتىك شەكلى ھېسابلىنىشى كېرەك. لېكىن، ئۇيغۇر تىلىغا دائىر گرامماتىكا كىتابلىرىدا بۇ خىل قۇرۇلمىلار نە مورفولوگىيە سىستېمىسىدا يوق، نە سىنتاكسىس سىستېمىسىدا يوق بىر نەرسە بولۇپ كەلمەكتە. بۇ ئەلۋەتتە مۇڭاپىق ئەمەس، بىز بۇ قۇرۇلمىلارنى گرامماتىك سىستېمىنىڭ سىرتىدا قويماسلىق ئۈچۈن، "ئىسىم ـ تىركەلمە قۇرۇلمىسى" دېگەن نام بىلەن ئىسىم بابىغا كىرگۈزدۇق. بۇ قۇرۇلمىلار ئەمەلىيەتتە ئىسىمنىڭ ئانالىتىك كېلىش شەكلى سۈپىتىدە قوللىنىلىدۇ.

2.6.3. ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىسىم ـ تىركەلمە قۇرۇلمىلىرى

* "تىركەلمە" ئاتالغۇسى قازاق س س ر پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئۇيغۇرشۇناسلىق بۆلۈمى تەرىپىدىن تۈزۈلۈپ، 1966 ـ يىلى ئالمۇتىدا نەشر قىلىنغان «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» دىن قوبۇل قىلىندى. بۇ خىل يارىمچە سۆزلەر باشقا گرامماتىكا كىتابلىرىدا "سۆز ئارقا يارىمچىلىرى" دەپ ئاتالغان.

ئىسىملارنىڭ تۆۋەندىكى تىركەلمىلەر بىلەن بىرىكىشىدىن ھاسىل بولىدۇ:

بىلەن، ئۈچۈن، توغرۇلۇق (توغرىسىدا، ھەققىدە)، ئارقىلىق، بويىچە، ئارا، قاتارلىق، باشلىق، تەرىپىدىن، كەبى، ئائىت، دائىر، قەدەر، قارىتا، قارىغاندا، نىسبەتەن، يارىشا، بىنائەن، ئاساسەن، تارتىپ، باشلاپ، ئېتىبارەن.

بۇ تىركەلمىلەر ئارقىلىق قۇرۇلغان ئىسىم ـ تىركەلمە قۇرۇلمىلىرىنىڭ رولى ۋە مەنىسى تۆۋەندىكىچە:

1.2.6.3. "بىلەن" قۇرۇلمىسى

"بىلەن" تىركەلمىسىنىڭ نۆل كېلىشتىكى ئىسىمغا تىركىلىپ كېلىشىدىن ھاسىل بولىدىغان ئىسىم ـ تىركەلمە قۇرۇلمىسى جۈملىدە ھالەت بولۇپ كېلىپ، تۆۋەندىكى مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ:

1) ھەرىكەتنىڭ ۋاستىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

مەن ئۇرۇمچىگە پويىز بىلەن بېرىپ، خوتەنگە ئايروپىلان بىلەن باردىم.

ئەپەندىم ئۇنى چۆچۈرە بىلەن مېھمان قىپتۇ.

شەيئىلەر تۆپتۈز يول بىلەن ئەمەس، بەلكى ئەگرى ـ توقاي يوللار بىلەن راۋاجلىنىدۇ.

2) ئىككى تەرەپنىڭ قاتنىشىشى بىلەن بولىدىغان ھەرىكەتنىڭ قارشى تەرىپىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

مەن تۇرسۇن بىلەن ئىككى سائەت پاراڭلاشتىم.

مەن ئۇ يولداش بىلەن تونۇشمايدىكەنمەن.

دۇشمەن بىلەن جەڭ قىلىپ، ئۇلگىنىمگە رازىمەن. (قوشاق)

3) ئابستراكت مەنىدىكى ئىسىملار بىلەن بىرىككەندە، ھەرىكەتنىڭ قانداق روھىي ھالەتتە ئورۇنلىنىشىنى بىلدۈرىدۇ.

مەسلەن:

ئۇ ئۆز ۋەزىپىسىنى ساداقەتلىك بىلەن ئورۇنلىدى.

ئۇلار بىزنى خۇشاللىق بىلەن قارشى ئالدى.

ئۇ غەزەپ بىلەن كىرىپ كەلدى.

4) "بىلە" رەۋىشى ۋە ئايرىم پېئىل، سۈپەتلەر "بىلەن" قۇرۇلمىسىنىڭ ھالەت بولۇپ كېلىشىنى تەلەپ قىلىدۇ. مەسلەن:

مەن ئەخمەت بىلەن بىللە بارىمەن.

ئۇ تۇرسۇن بىلەن تەڭ.

ئۇ ئىلمي تەتقىقات بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

كۆپ ھاللاردا "بىلە" رەۋىشى چۈشۈپ قېلىپ، "بىلەن" قۇرۇلمىسىنىڭ ئۆزى بىلىلىك ئۇقۇمنى بىلدۈرۈپ كېلىدۇ. مەسلەن:

مەن ئۇ يەرگە تۇرسۇن بىلەن باردىم.

2.2.6.3. "ئۇچۇن" قۇرۇلمىسى

"ئۇچۇن" تىركەلمىسىنىڭ نۆل كېلىشتىكى ئىسىمغا تىركىلىپ كېلىشىدىن ھاسىل بولىدىغان ئىسىم-تىركەلمە قۇرۇلمىسى جۈملىدە ھالەت بولۇپ، مەلۇم ھەرىكەت بېغىشلانغان ياكى مەلۇم ھۆكۈم قارىتىلغان شەيئىنى بىلدۈرىدۇ. مەسلەن:

بىز خەلق ئۇچۇن خىزمەت قىلىمىز.

مەن بۇ كىتابنى ئۇكام ئۇچۇن ئالدىم.

جۇڭگو خەلقىنىڭ ئەركىنلىك ئۇچۇن، دېموكراتىيە ئۇچۇن، بىرلەشمە ھۆكۈمەت ئۇچۇن ئىلىپ بارغان ھەرىكىتى، ئەينى زاماندا، بىرلىككە كېلىش ئۇچۇن ئىلىپ بېرىلغان ھەرىكەت. (ماۋ زېدۇڭ)

بۇ ئەھۋال فاشىستلار ئۇچۇن ۋە ئەمەلىيەتتە فاشىستلارغا يارىدەم بېرىۋاتقان ھەرقايسى ئەل ئەكسىيەتچىلىرى ئۇچۇنلا پايدىسىز، بارلىق

ئەللەر خەلقى ۋە ئۇلارنىڭ تەشكىللەنگەن دېموكراتىك كۈچلىرى ئۇچۇن بولسا خۇش خەۋەر.

3.2.6.3. "توغرۇلۇق // توغرىسىدا // ھەققىدە" قۇرۇلمىسى

"توغرۇلۇق // توغرىسىدا // ھەققىدە" تىركەلمىسىنىڭ نۆل كېلىشتىكى ئىسىمغا تىركىلىپ كېلىشىدىن ھاسىل بولىدىغان ئىسىم-تىركەلمە قۇرۇلمىسى جۈملىدە ھالەت بولۇپ، مەلۇم ھەرىكەت ياكى ھۆكۈمنىڭ مەزمۇنىنى بىلدۈرىدۇ. مەسلەن:

بۈگۈن خىزمەت پىلانى توغرۇلۇق (توغرىسىدا، ھەققىدە) مۇزاكىرىلەشتۇق.

بۇ، ماركسىزم توغرىسىدا قۇرۇق سەپسەتە سېتىشقا قارشى تۇرۇش كېرەك، دېگەنلىك... (ماۋ زېدۇڭ)

بۇ مەسىلە توغرۇلۇق مېنىڭ باشقا پىكرىم يوق.

4.2.6.3. "ئارقىلىق" قۇرۇلمىسى

"ئارقىلىق" تىركەلمىسىنىڭ نۆل كېلىشتىكى ئىسىمغا تىركىلىپ كېلىشىدىن ھاسىل بولىدىغان ئىسىم-تىركەلمە قۇرۇلمىسى جۈملىدە ھالەت بولۇپ، ھەرىكەتنىڭ ۋاستىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسلەن:

پوچتا ئارقىلىق ئەۋەتكەن كىتابلارنى تاپشۇرۇۋالدىم.

ئۇلار تەرجىمان ئارقىلىق سۆزلەشتى .

بىز باۋتۇ ئارقىلىق كېلىدىغان پويىزغا چۈشتۇق.

بۇ قېتىمقى يىغىن ئارقىلىق يولداشلارنىڭ تونۇشى ئاساسەن بىرلىككە كەلدى.

5.2.6.3. "بويىچە" قۇرۇلمىسى

"بويىچە" تىركەلمىسىنىڭ نۆل كېلىشتىكى ئىسىمغا تىركىلىپ كېلىشىدىن ھاسىل بولىدىغان ئىسىم-تىركەلمە قۇرۇلمىسى

جۈملىده هالەت بولۇپ، مەلۇم ھەرىكەتنىڭ دائىرىسىنى ياكى ئەندىزىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

بۇگۈن مەكتەپ بويىچە چوڭ يېغىن ئېچىلدى.

بۇ مەسىلىدە ھېلىمۇ مەركەز كۆرسەتكەن چارە بويىچە ئىش كۆرۈۋاتىمىز.

6.2.6.3. "ئارا" قۇرۇلمىسى

"ئارا" تىركەلمىسىنىڭ نۆل كېلىشتىكى ئىسىمغا تىركىلىپ كېلىشىدىن ھاسىل بولىدىغان ئىسىم-تىركەلمە قۇرۇلمىسى جۈملىدە ھالەت بولۇپ، ئورۇننى ياكى "...ئىچىدە" دېگەن ئۇقۇمنى بىلدۈرىدۇ (ئاساسەن شېئىرلاردا قوللىنىلىدۇ). مەسىلەن:

ئەي سازەندەم تارىم، بىزدە ئارمان يوق،
چال سازىڭنى كۆڭۈل ئارا ئەپغان يوق. (ئا.خوجا)

راھىتى تۇرماق، مۇشەققەت پەيتىمۇ راھەت ماڭا،
داتلىسام راھەت ئارا تۇزكور بولۇپ ئۆلمەمدىمەن! (ت.ئېلىيۇۋ)

7.2.6.3. "قاتارلىق" قۇرۇلمىسى

"قاتارلىق" تىركەلمىسىنىڭ نۆل كېلىشتىكى ئىسىمغا تىركىلىپ كېلىشىدىن ھاسىل بولىدىغان ئىسىم-تىركەلمە قۇرۇلمىسى جۈملىدە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ، ئېنىقلانغۇچىنىڭ مىسالىنى ياكى ۋەكىلىنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن:

بۇ يىغىنغا بىزنىڭ كاۋىدىرادىن تۇرسۇن قاتارلىق بەش ئوقۇتقۇچى قاتناشتى.

بۇ دۆكاندا دەپتەر، قەلەم، سىياھ قاتارلىق مەدەنىيەت بۇيۇملىرى سېتىلىدۇ.

بېيجىڭ، شاڭخەي قاتارلىق چوڭ شەھەرلەرگە بارىمىز.

بۇ قۇرۇلما بەزىدە ئالماشلىشىپ، ئېنىقلانغۇچىغا ۋەكىللىك قىلىپ كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

بۇ دۆكاندا دەپتەر، قەلەم، سىياھ قاتارلىقلار سېتىلىدۇ.

ئۇ شۇ چاغدىلا لىن بياۋ قاتارلىقلار بىلەن قەتئىي كۆرەش ئېلىپ باردى.

8.2.6.3. "باشلىق" قۇرۇلمىسى

بۇ قۇرۇلمىدا تىركەلمە رولىدىكى "باشلىق" سۆزى نۆل كېلىشتىكى ئىسىمغا تىركىلىپ كېلىدۇ. بۇ قۇرۇلما جۈملىدە كۆپ سانلىق ئادەمنى بىلدۈرىدىغان ئىسىم ياكى ئىسىم بىرىكمىسىگە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ، شۇ كۆپ سانلىق ئادەمنىڭ يېتەكچىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

بۇ يىغىنغا بىزنىڭ كاۋىدىرادىن تۇرسۇن باشلىق بەش ئوقۇتقۇچى قاتناشتى.

9.2.6.3. "تەرىپىدىن" قۇرۇلمىسى

بۇ قۇرۇلمىدا تىركەلمە رولىدىكى "تەرىپىدىن" سۆزى نۆل كېلىشتىكى ئىسىمغا تىركىلىپ كېلىدۇ. بۇ قۇرۇلما جۈملىدە ھالەت بولۇپ، مەجھۇل دەرىجىدىكى پېئىللار ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ لوگىكىلىق ئىگىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئەكسىچە شاڭخەي ۋە چاخاردا ياپۇن باسقۇنچىلىرىغا قارشى كۆتۈرۈلگەن ئىككى قېتىملىق ھەرىكەت گومىنداڭ ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن بەربات قىلىندى. (ماۋ زېدۇڭ)

بۇلارنىڭ ھەممىسى كاپىتالىستىك ئەللەردىكى كوممۇنىستىك پارتىيىلەر تەرىپىدىن شۇنداق قىلىنغان. (ماۋ زېدۇڭ)

10.2.6.3. "كەبى" قۇرۇلمىسى

بۇ قۇرۇلمىدا تىركەلمە رولىدىكى "كەبى" سۆزى نۆل

كېلىشتىكى ئىسىمغا تىركىلىپ كېلىدۇ. بۇ قۇرۇلما جۈملىدە ئېنىقلىغۇچى ياكى ھالەت بولۇپ، ئېنىقلانغۇچىنىڭ ياكى ھەرىكەت، سۈپەتلەرنىڭ ئوخشىتىلما بەلگىسىنى بىلدۈرىدۇ (ئاساسەن شېئىرلاردا ئۇچرايدۇ). مەسىلەن:

كىمكى بىر قاراپ قويسا ئۇ كۆزگە،

تېگەر بىر ئوق كەبى كىرپىك شۇ كۆزگە. (ت. ئۆتكۈر)

ئوت ئىدىك گۈلخان كەبى يالقۇنلىنىپ، تۇننى يېرىپ،

كونا دۇنيا ھېلىسىنى قەھرىگىدە تىنماي ئۆرتىگەن. (ئەزىزۇۋ قاسىم)

مانا بىللە يۈرۈپ ئۆسكەن ئەزىز باغ،

يۈرگەنسىز تاي كەبى باللىق چاغ. (ت. ئۆتكۈر)

11.2.6.3. "ئائىت // دائىر" قۇرۇلمىسى

بۇ قۇرۇلمىدا "ئائىت" ياكى "دائىر" تىركەلمىسى يۆنىلىش كېلىشتىكى ئىسىمغا تىركىلىپ كېلىدۇ. بۇ قۇرۇلما جۈملىدە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ، ئېنىقلانغۇچىنىڭ مەزمۇن دائىرىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

بۈگۈنكى يىغىنىدا ئۆگىنىشكە ئائىت (دائىر) مەسىلىلەر مۇزاكىرە قىلىندى.

مەھسۇلات سۈپىتىگە دائىر (ئائىت) پىكىرلەرنى رەتلەپ چىقتىم.

رۇسچىدا كەسىپكە ئائىت (دائىر) كىتابلارنى كۆرەلەيمەن.

12.2.6.3. "قەدەر" قۇرۇلمىسى

بۇ قۇرۇلمىدا "قەدەر" تىركەلمىسى يۆنىلىش كېلىشتىكى ئىسىمغا تىركىلىپ كېلىدۇ. بۇ قۇرۇلما جۈملىدە ھالەت بولۇپ كېلىدۇ، ئاساسەن ھەرىكەت بىلەن مۇناسىۋەتلىك ۋاقىتنىڭ ئاخىرقى چېكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

51-يىلدىن 56-يىلغا قەدەر ئوتتۇرا مەكتەپتە ئوقۇدۇم.

13.2.6.3. "قارىتا" قۇرۇلمىسى

بۇ قۇرۇلمىدا "قارىتا" تىركەلمىسى يۆنىلىش كېلىشتىكى ئىسىمغا تىركىلىپ كېلىدۇ. بۇ قۇرۇلما جۈملىدە ھالەت بولۇپ، ھەرىكەت قارىتىلغان شەيئىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئوقۇغۇچىلار دەرسكە قارىتا بىرمۇنچە ياخشى پىكىرلەرنى بەردى.

14.2.6.3. "قارىغاندا" قۇرۇلمىسى

بۇ قۇرۇلمىدا تىركەلمە رولىدىكى "قارىغاندا" سۆزى يۆنىلىش كېلىشتىكى ئىسىمغا تىركىلىپ كېلىدۇ. بۇ قۇرۇلما جۈملىدە ھالەت بولۇپ، سېلىشتۇرۇش ئۆلچىمى قىلىنغان شەيئىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئەخمەتكە قارىغاندا تۇرسۇن تېخىمۇ مۇۋاپىق.

رۇس تىلى گرامماتىكىسى ئىنگلىز تىلى گرامماتىكىسىغا قارىغاندا تەس.

15.2.6.3. "نىسبەتەن" قۇرۇلمىسى

بۇ قۇرۇلمىدا تىركەلمە رولىدىكى "نىسبەتەن" سۆزى يۆنىلىش كېلىشتىكى ئىسىمغا تىركىلىپ كېلىدۇ. بۇ قۇرۇلما جۈملىدە ھالەت بولۇپ، بەزىدە "قارىتا" تىركەلمىسى بىلەن مەنداش بولسا، بەزىدە "قارىغاندا" تىركەلمىسى بىلەن مەنداش بولۇپ قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

شۇڭا ئادەملەرنىڭ بىلىشىمۇ، تەبىئەتكە نىسبەتەن (قارىتا) بولسۇن، جەمئىيەتكە نىسبەتەن (قارىتا) بولسۇن، قەدەممۇ قەدەم تۆۋەن باسقۇچتىن يۇقىرى باسقۇچقا ... راۋاجلىنىدۇ.

ئەخمەتكە نىسبەتەن (قارىغاندا) تۇرسۇن تېخىمۇ مۇۋاپىق.

16.2.6.3. "يارىشا" قۇرۇلمىسى

"يارىشا" تىركەلمىسىنىڭ يۆنىلىش كېلىشتىكى ئىسىمغا

تركىلىپ كېلىشىدىن ھاسىل بولىدىغان ئىسىم-تىركەلمە قۇرۇلمىسى جۈملىدە ھالەت بولۇپ، ھەربىر مۇۋاپىق كېلىدىغان شەيئىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ھەركىم قابىلىيىتىگە يارىشا ئىشلەش، ھەركىمگە ئەمگىكىگە يارىشا تەقسىم قىلىش.

17.2.6.3. "بىنائەن // ئاساسەن" قۇرۇلمىسى

بۇ قۇرۇلمىدا "بىنائەن" تىركەلمىسى ياكى تىركەلمە رولىدىكى "ئاساسەن" سۆزى يۆنىلىش كېلىشتىكى ئىسىمغا تىركىلىپ كېلىدۇ. بۇ قۇرۇلما جۈملىدە ھالەت بولۇپ كېلىدۇ، مەلۇم ھەربىر نەرسىنىڭ بولۇشى ئۈچۈن ئاساس بولغان شەيئىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئوقۇش پىلانىغا بىنائەن (ئاساسەن) بۇ مەۋسۈمدە گرامماتىكىنىڭ مورفولوگىيە قىسمى سۆزلىنىدۇ.

پىلان ئەمەلىي ئەھۋالغا ئاساسەن (بىنائەن) تۇرۇلغان نەرسە ئىشەنچلىك بولىدۇ.

بىز بۇ ئىشنى يۇقىرىنىڭ يوليورۇقىغا بىنائەن (ئاساسەن) قىلدۇق.

18.2.6.3. "تارتىپ" قۇرۇلمىسى

بۇ قۇرۇلمىدا تىركەلمە رولىدىكى "تارتىپ" سۆزى چىقىش كېلىشتىكى ئىسىمغا تىركىلىپ كېلىدۇ. بۇ قۇرۇلما جۈملىدە ھالەت بولۇپ، ھەربىر بىلەن مۇناسىۋەتلىك مەلۇم چەكنىڭ باشلىنىش نۇقتىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

مۇشۇ ئۆستەڭدىن تارتىپ بۇ تەرەپنىڭ ھەممىسى بىزنىڭ ناھىيىگە قارايدۇ.

ئەتىدىن تارتىپ سائەت ئالتىدە ئىشتىن چۈشمىز.

ئالتە ياشلىق باللاردىن تارتىپ 60 ياشلىق بوۋايلارغىچە ھەممىسى قاتناشتى.

19.2.6.3. "باشلاپ" قۇرۇلمىسى

بۇ قۇرۇلمىدا تىركەلمە رولىدىكى "باشلاپ" سۆزى چىقىش كېلىشتىكى ئىسىمغا تىركىلىپ كېلىدۇ. بۇ قۇرۇلما جۈملىدە ھالەت بولۇپ، مەلۇم ھەربىر ھالەت بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئورۇن ياكى ۋاقىت چېكىنىڭ باشلىنىش نۇقتىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

مۇشۇ ئۆستەڭدىن باشلاپ بۇ تەرەپنىڭ ھەممىسى بىزنىڭ ناھىيىگە قارايدۇ.

ئەتىدىن باشلاپ سائەت ئالتىدە ئىشتىن چۈشمىز.

55-يىلدىن باشلاپ 62-يىلغىچە ھەربىي سەپتە خىزمەت قىلغان.

20.2.6.3. "ئېتىبارەن" قۇرۇلمىسى

بۇ قۇرۇلمىدا "ئېتىبارەن" تىركەلمىسى چىقىش كېلىشتىكى ئىسىمغا تىركىلىپ كېلىدۇ. بۇ قۇرۇلما جۈملىدە ھالەت بولۇپ، مەلۇم ھەربىر بىلەن مۇناسىۋەتلىك ۋاقىتنىڭ باشلىنىش نۇقتىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئەتىدىن ئېتىبارەن سائەت ئالتىدە ئىشتىن چۈشمىز.

78-يىلدىن ئېتىبارەن ئۇ يەرگە بېرىپ باقمىدىم.

3.6.3. پېئىلنىڭ ئىسىمداش شەكىللىرى كېلىش بىلەن تۈرلىنىپ كەلگىنىدەك، تىركەلمىلەر بىلەنمۇ بىرىكىپ، ئىسىمداش-تىركەلمە قۇرۇلمىلىرىنى ھاسىل قىلىدۇ. بۇ خىل قۇرۇلمىلار ئۆزىگە خاس بىر مۇنچە گرامماتىك مەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ. بۇ ھەقتە "پېئىلنىڭ تۇرغۇن سۆز شەكىللىرى" بابىدا توختىلىمىز.

7.3. ئىسىمنىڭ رەۋىشلىشىشى

1.7.3. بىر قىسىم ئىسىملار (كۆپرەك مەلۇم ماكانىنى ياكى

ۋاقتنى بىلدۇرىدىغان ئىسىملار) ئارىسىغا "-مۇ" قوشۇمچىسىنى ئېلىپ تەكرارلىنىش ئارقىلىق رەۋىشكە ئايلىنىدۇ. بۇ رەۋىشلەر "شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئى تېپىدىكى نۇرغۇن شەيئىنىڭ بىرىنىمۇ ئالا قويماي" دېگەن مەنىنى بىلدۇرىدۇ. مەسىلەن:

كوچىمۇكوچا، ھويلىمۇھويلا، ئۆيمۇئۆي، يېزىمۇيېزا،
شەھەرمۇشەھەر، باغمۇباغ، تاغمۇتاغ، يىلمۇيىل، ئايمۇئاي،
ھەپتىمۇھەپتە، پەسلىمۇپەسىل، بەتمۇبەت، قۇرمۇقۇر، سۆزمۇسۆز

بۇنداق رەۋىشلەرنىڭ بەزىلىرى باشقىچىرەك مەنىلەرنى ئىپادىلىشىمۇ مۇمكىن:

قولمۇقول (ھەممە قول سېلىپ دېگەن مەنىدە)،
يۈزمۇيۈز (دەرقەمدە تۇرۇپ دېگەن مەنىدە).

2.7.3. بەزى ۋاقىت ئىسىملىرى مەلۇم ئېنىقلىغۇچى بىلەن كەلگەندە، بىۋاستە رەۋىشلىشىپ، مەلۇم ھەرىكەتنىڭ ۋاقتىنى بىلدۇرىدۇ. مەسىلەن:

شۇ زامان، كەلگەن زامان، ھەر زامان، ئۆتكەن يىل، بۇ يىل، بۇ ھەپتە، ئۆتكەن ھەپتە، شۇ چاغ...

بەزى ۋاقىت ئىسىملىرى مەلۇم ئېنىقلىغۇچى بىلەن كەلگەندىن تاشقىرى، يەنە "-ئى" قوشۇمچىسى بىلەن بىرىكىپ ئاندىن رەۋىشلىشىدۇ. مەسىلەن:

شۇ كۈن + ى = شۇ كۈنى.
كەلگەن كۈن + ى = كەلگەن كۈنى.
1978 - يىل + ى = 1978 - يىلى.

8.3. ئورۇن - تەرەپ ئىسىملىرى

ئۇيغۇر تىلىدا شەيئىلەرنىڭ مەلۇم تەرىپىنى بىلدۇرۇپ

كېلىدىغان بىر قىسىم ئىسىملار بولۇپ، بۇلار ئورۇن - تەرەپ ئىسىملىرى دەپ ئاتىلىدۇ (بەزى ئەسەرلەردە "يارىمچى ئىسىم" دېيىلىدۇ). مەسىلەن:

ئۈست (جوزنىڭ ئۈستى)، ئاست (كارىۋاتنىڭ ئاستى)، ئىچ (ساندۇقنىڭ ئىچى)، تاش (ئۆينىڭ تېشى)، ئالد (بىنانىڭ ئالدى)، كەين (تامنىڭ كەينى)

ئورۇن - تەرەپ ئىسىملىرى شەيئىلەرنىڭ مەلۇم تەرىپىنى بىلدۇرىدىغانلىقى ئۈچۈن، دائىم تەۋەلىك شەكلىدە ۋە كۆپىنچە ئىگىلىك كېلىشتىكى ئىسىم ۋە ئالماش تەرىپىدىن ئېنىقلانغان ھالدا قوللىنىلىدۇ. تەۋەلىك شەكلىدە كەلگەن ياكى ئىگىلىك كېلىشتىكى ئىسىم، ئالماشلار تەرىپىدىن ئېنىقلانغان ئورۇن - تەرەپ ئىسىملىرى ئادەتتىكى ئىسىملارغا ئوخشاشلا كېلىش بويىچە تۇرلىنىپ، جۈملە بۆلۈكى بولۇپ كېلەلەيدۇ. مەسىلەن:

ئىچىم قىزىپ تۇرىدۇ.
جوزنىڭ ئۈستىگە تۇرلۇك كىتابلار رەتلىك تىزىلغان.
ئۇلار بىنانىڭ ئالدىنى تازىلاۋاتىدۇ.
تېكستنىڭ كەينىدىكى يېڭى سۆزلەرنى يادلاڭلار.

9.3. ئىسىم بېقىندىلىرى

ئىسىملار سۈپەت، سان، مىقدار قاتارلىق سۆز تۈركۈملىرىنى، بىر قىسىم ئالماشلارنى، ئىسىم ياكى ئىسىم رولىدىكى سۆزلەرنىڭ باش كېلىش، ئىگىلىك كېلىش، ئورۇن - بەلگە كېلىش، ئوخشاتما كېلىش ۋە تەڭلەشتۈرمە كېلىش شەكىللىرىنى، ئىسىمنىڭ "ھەققىدىكى، قاتارلىق، باشلىق، دائىر" قاتارلىق تىركەلمىلەر بىلەن بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان ئىسىم - تىركەلمە قۇرۇلمىلىرىنى، پېئىلنىڭ سۈپەتداش شەكىللىرىنى ئېنىقلىغۇچى

سۈپىتىدە ئۆزىگە بېقىندۇرۇپ كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

ئۇلۇغ خەلق، بەش ئادەم، يۇز جىك ئۇن، بۇ كىتاب (ياخشى)، ئالتۇن سائەت، تۇرسۇنىڭ قەلىمى، قاسىمدىكى كىتاب، پولاتتەك ئىرادە، قاسىمچىلىك بالا، ئۇرۇمچى قاتارلىق شەھەرلەر، دادام باشلىق تۇغقانلار، ئۆگىنىشكە دائىر مەسىلە، گۈللەنگەن شىنجاڭ.

10.3. ئىسىم ياسىغۇچى قوشۇمچىلار

A. ئىسىمدىن ئىسىم ياسىغۇچىلار

1.10.3. -چى

بۇ ئۇيغۇر تىلىدىكى ئەڭ قەدىمكى ۋە ئەڭ ئۇنۇملۇك ياسىغۇچىلارنىڭ بىرى بولۇپ، تۆۋەندىكىدەك رول ئويناپىدۇ:

1) بىرقىسىم ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ھەرىكەت ياكى كەسىپ بىلەن شۇغۇللانغۇچىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىمنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ئىشچى، ياغاچچى، تۆمۈرچى، بېلىقچى، پادىچى، قويچى، ناخشىچى، تراكتورچى، كىنوچى، ئورمچى، ئىنقلابچى، جەڭچى، تەربىيچى، ياماقچى، بوياقچى، سوۋاقچى، تېرىمچى...

2) بىر قىسىم ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن ياكى شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان مەسىلە، ئېقىم، خاھىش، تەشكىلات، گورۇھقا مەنسۇپ كىشىلەرنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ماركسىزمچى، شيۇجىڭجۇيچى، مىللەتچى، شەخسىيەتچى، كولخوزچى، تروتسكىچى، ستاخانوۋچى

2.10.3. -داش

بۇ ئۇيغۇر تىلىدىكى ئۇنۇملۇك ياسىغۇچىلارنىڭ بىرى. بۇ

قوشۇمچە، ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئى بويىچە ئورتاقلىققا، ئوخشاشلىققا ئىگە بولغان ئادەم ياكى نەرسىلەرنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

يولداش، سىنىپداش، ساۋاقداش، مەسلەكداش، قېرىنداش، سىرداش، ئاھاڭداش (سۆز)، مەندىش (سۆز)...

3.10.3. -لىق// -لىك// -لۇق// -لۈك

بۇ ئۇيغۇر تىلىدىكى ئەڭ ئۇنۇملۇك سۆز ياسىغۇچىلارنىڭ بىرى، بۇ قوشۇمچىنىڭ رولى تۆۋەندىكىچە:

1) مەلۇم بىر ئىش بىلەن شۇغۇللانغۇچى ئادەمنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئادەم شۇغۇللانغان كەسىپنى ئىپادىلەيدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

قاسساپلىق، بېلىقچىلىق، توقۇمچىلىق، تىلشۇناسلىق، ئاشپەزلىك، تۆمۈرچىلىك، مۇزدۇزلۇق، سەيۇئلۇق...

2) ئۆسۈملۈك ۋە جىسىملارنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ خىل ئۆسۈملۈك ياكى جىسىم كۆپ جايىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

دەرەخلىك، قارىغايلىق، قومۇشلۇق، قوغۇنلۇق، بۇغدايلىق، تاشلىق، سامانلىق، نېفىتلىك، ئۆرۈكلۈك...

3) ئادەمنى ئىپادىلەيدىغان بەزى ئىسىملارغا قوشۇلۇپ شۇ خىل ئادەمگە خاس خۇسۇسىيەتنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ئانىلىق، باللىق، ياشلىق، يىگىتلىك...

4) بەزى ئىسىملارغا قوشۇلۇپ شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئى ئۇچۇن كېرەكلىك ياكى شۇنىڭغا ئاتالغان نەرسىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

كۆنلۈك، تويلۇق، مايلىق (لۆڭگە)، كىيملىك، چاپانلىق، هېيتلىق، يامغۇرلۇق...

5) يەر-جاي نامىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن جايدا تۇغۇلۇپ ئۆسكەن ئادەمنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

قەشقەرلىك، تۇرپانلىق، جۇڭگولۇق، يېزىلىق، تاغلىق، ياۋروپالىق، ئافرىقىلىق، بۈگۈرلۈك...

4.10.3. -چىلىق//-چىلىك

بۇ قوشۇمچە "-چى" قوشۇمچىسى بىلەن "-لىك//-لىق" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشىدىن هاسىل بولغان بولۇپ، بەزى ئىسىملارغا قوشۇلۇپ شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن ئۇقۇم ئاساسىدىكى مۇناسىۋەتنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

تۇغقانچىلىق، ئۆلپەتچىلىك، ئەر-خوتۇنچىلىق، شېرىكچىلىك...

5.10.3. -چە

بۇ ئۇيغۇر تىلىدىكى ئۇنۇملۇق ياسىغۇچىلارنىڭ بىرى بولۇپ، مىللەت نامىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ مىللەتنىڭ تىل-يېزىقىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ئۇيغۇرچە، تۈركچە، قازاقچە، خەنزۇچە، رۇسچە...

ئۇيغۇر تىلىدا بۇ قوشۇمچە بىلەن ئاھاڭداش يەنە بىر قوشۇمچە بولۇپ، ئۇ بەزى ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىنىڭ كىچىكىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

كىتابچە، دەپتەرچە، بۆلۈمچە، باغچە...

6.10.3. -خانا

بۇ پارس تىلىدىكى "-خانە" سۆزىدىن ئۆزگىرىپ كىرگەن ئېلېمېنت بولۇپ، پارس تىلىدىكىگە ئوخشاش ئۇيغۇر تىلىدىمۇ هەم بىر سۆز ("بىرلەر خانە"، "ئۇنىڭ ئۆز خانىسى بار"، "بۇغداينىڭ خانىسى — بۇغداينىڭ دېنى توربىدىغان جاي")، هەم ياسىغۇچى سۈپىتىدە قوللىنىلىدۇ، بۇ ئېلېمېنت ئۇيغۇر تىلىدا ياسىغۇچى سۈپىتىدە كۆپ قوللىنىلىدىغان ئىنتايىن ئۇنۇملۇك قوشۇمچە بولۇپ، ئەرەب، پارس تىللىرىدىن، خەنزۇ تىلى ۋە باشقا تىللاردىن كىرگەن ئىسىملارغىمۇ قوشۇلۇۋېرىدۇ ۋە شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئى تۇرىدىغان ياكى شۇ شەيئى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئۆي-جاينى بىلدۈرىدىغان ئىسىملار ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

كەپتەرخانا، ئاتخانا، كۆمۈرخانا، كتابخانا، مېهمانخانا، ئىشخانا، چايخانا، باسمىخانا، ئەلچىخانا، كونسۇلخانا، پوچتىخانا، لەغمەنخانا...

7.10.3. -شۇناس

بۇ قوشۇمچە پارسچىدىن ئۆزلەشكەن بولۇپ، ئۇيغۇر تىلىدا ئۇنۇملۇك قوشۇمچىلار قاتارىدا قوللىنىلىدۇ. بۇ قوشۇمچە بەزى ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئى ئۇستىدە ئىلمىي تەتقىقات ئېلىپ بارغۇچى مۇتەخەسسىسنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

تىلشۇناس، تارىخشۇناس، ئەدەبىياتشۇناس، توپراقشۇناس، ئۇيغۇرشۇناس، خەنزۇشۇناس،

8.10.3. -زار

بۇ قوشۇمچە پارسچىدىن ئۆزلەشكەن بولۇپ، ئۇيغۇر تىلىدا

خىلى ئۇنۇملۇك قوشۇمچە سۆپىتىدە قوللىنىلىدۇ. بۇ قوشۇمچە ئۆسۈملۈك نامىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ خىل ئۆسۈملۈك كۆپ ئۆسكەن جايىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

گۈلزار، قارىغايزار، ئارچىزار، ئۈزۈمزار، دەرەخزار، چىمەنزار، پاختىزار...

9.10.3. -دان

بۇ قوشۇمچە پارسچىدىن ئۆزلەشكەن بولۇپ، ئۇيغۇر تىلىدا خىلى ئۇنۇملۇك قوشۇمچە سۆپىتىدە قوللىنىلىدۇ. بۇ قوشۇمچە بەزى ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئى قاچىلىنىدىغان قاچا مەنسىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

سۇدان، ئوتدان، چايدان، ئوقدان، كۈلدان، شامدان، توكدان...

10.10.3. -نامە

بۇ ئېلېمېنت پارسچە "خەت، كتاب" مەنىسىدىكى شۇ ئىسمىدىن ئۆزلەشكەن بولۇپ، ئۇيغۇر تىلىدا ئاساسەن ياسىغۇچى قوشۇمچە سۆپىتىدە قوللىنىلىدۇ (بەزىدە، بولۇپمۇ شېئىرلاردا "خەت" مەنىسىدە ئايرىم قوللىنىلىدىغان ئەھۋاللارمۇ ئۇچرايدۇ، مەسىلەن، "خەت پۈتۈپ نامە ئەۋەتتىم مېھرىبان يارىم ساڭا"). بۇ قوشۇمچە بەزى ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئى ياكى شۇ شەيئى توغرىسىدىكى ئىش يېزىلغان خەت، ھۆججەت، كتاب مەنىلىرىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ۋەدىنامە، تەقدىرنامە، گۇۋاھنامە، جەڭنامە، يىلنامە، شەرتنامە، بايانناتنامە، نىزامنامە...

11.10.3. -ئىيە

بۇ قوشۇمچە ئاساسەن مىللەت نامىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارغا قوشۇلۇپ شۇ مىللەت ئۇلتۇراقلاشقان تېررىتورىيىنى (كۆپىنچە مەملىكەتنى) بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ياپونىيە، تۈركىيە، گېرمانىيە، بۇلغارىيە، روسىيە، نىگېرىيە، ھىندىنوزىيە...

12.10.3. -ئىستان

بۇ قوشۇمچە پارسچىدىن ئۆزلەشكەن بولۇپ، كۆپىنچە مىللەت نامىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ مىللەت ئۇلتۇراقلاشقان تېررىتورىيىنى (كۆپىنچە مەملىكەتنى) بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. بەزىدە باشقا ئايرىم ئىسىملارغا قوشۇلۇپ شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئى كۆپ جايىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنىمۇ ياسايدۇ. مەسىلەن:

ئافغانىستان، ھىندىستان، ئەرەبىستان، ئۆزبېكىستان، قازاقىستان، گۈلىستان، قەبرىستان...

13.10.3. -ۋاز (-باز)

بۇ قوشۇمچە پارسچىدىن ئۆزلەشكەن بولۇپ، بەزى ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىنى ئوينىغۇچى، باققۇچى ياكى شۇنىڭغا ھەددىدىن ئارتۇق بېرىلگۈچى ئادەمنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

قىمارۋاز، كەپتەرۋاز، ئىشقۋاز، قەغەزۋاز، قارتىۋاز، كتابباز...

14.10.3. -خور

بۇ قوشۇمچە پارسچىدىن ئۆزلەشكەن بولۇپ، بەزى

ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىنى يىگۈچى، ئىچكۈچى ياكى ھەددىدىن ئارتۇق يىگۈچى، ئىچكۈچى ئادەمنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ئادەمخور، قانخور، پارىخور، جازانخور، چايخور، پۇنخور...

15.10.3. -كار

بۇ قوشۇمچە پارس تىلىدىن ئۆزلەشكەن بولۇپ، بەزى ئىسىملارغا قوشۇلۇپ شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىنى ئوبيېكت قىلغان كەسىپ ئۇستىسىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

بىناكار، سەنئەتكار، پاختكار...

بەزى ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىنى ئۆز ئۇستىگە ئالغۇچىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

خىزمەتكار، ئەيبكار، گۇناھكار، جىنايەتكار، جاۋابكار...

بەزى ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىنىڭ ئىگىسىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ھەۋەسكار، تەلەپكار...

16.10.3. -دار

بۇ قوشۇمچە پارس تىلىدىن ئۆزلەشكەن بولۇپ، ئاساسەن ئەرەبچە، پارسچىدىن كىرگەن ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىگە ئىگە ئادەمنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ئەمەلدار، زېمىندار، مۇلۈكدار، جاندار، پۇلدار، چارۋىدار، بايراقدار، ھازىدار...

17.10.3. -پەز

بۇ قوشۇمچە پارس تىلىدىن ئۆزلەشكەن بولۇپ، كۆپىنچە تائام نامىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ تائامنى پىشۇرغۇچى (شۇ ئىشنى كەسىپ قىلغان) ئادەمنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ئاشپەز، سامسىپەز، زاسۇيپەز...

18.10.3. -گەر// -كەر

بۇ قوشۇمچە پارس تىلىدىن ئۆزلەشكەن بولۇپ، ئەرەبچە، پارسچىدىن كىرگەن بەزى ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىنى ئوبيېكت قىلغان كەسىپ ئىگىسىنى ياكى شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئى بىلەن شۇغۇللانغۇچىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

سودىگەر، مسكەر، زەرگەر، ئىغۋاگەر، دەۋاگەر...

19.10.3. -كەش

بۇ قوشۇمچە پارس تىلىدىن ئۆزلەشكەن بولۇپ، بەزى ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ھەرىكەت بىلەن شۇغۇللانغۇچى ياكى شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىنى ئۆز ئۇستىگە ئالغۇچىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ھارۋىكەش، كىراكەش، ھايانكەش، تەختىراۋانكەش، جاپاكەش، مېھنەتكەش...

20.10.3. -ۋەن (-بەن)

بۇ قوشۇمچە پارسچىدىن ئۆزلەشكەن بولۇپ، ئەرەبچە، پارسچىدىن كىرگەن ئايرىم ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىگە قارىغۇچى، پەرۋىش قىلغۇچىنى

بىلدۇرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

سارايۇەن، دەرۋازىۋەن، باغۇەن...

21.10.3. -پۇرۇش

بۇ قوشۇمچە پارس تىلىدىن ئۆزلەشكەن بولۇپ، ئايرىم ئىسىملارغا قوشۇلۇپ شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىنى ساتقۇچىنى بىلدۇرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

دورىپۇرۇش، چاپىپۇرۇش، كىتابپۇرۇش...

22.10.3. -خان

بۇ قوشۇمچە پارسچىدىن ئۆزلەشكەن بولۇپ، ئوقۇش ئوبيېكتىنى بىلدۇرىدىغان ئايرىم ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ نەرسىنى ئوقۇغۇچىنى بىلدۇرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

كىتابخان، دۇئاخان...

23.10.3. -گاھ

بۇ پارسچىدىن ئۆزلەشكەن قوشۇمچە بولۇپ، ئايرىم ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ھەرىكەت ئورۇننى بىلدۇرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ئارامگاھ، جەڭگاھ، سەيلىگاھ، دەرگاھ...

24.10.3. ھەمـ-

بۇ پارسچىدىن ئۆزلەشكەن قوشۇمچە بولۇپ، بەزى ئىسىملارنىڭ ئالدىغا قوشۇلۇپ كېلىپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئى بويىچە ئورتاق بولغۇچى ئادەمنى بىلدۇرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ھەمسۆھبەت، ھەمتاۋاق، ھەمدەرد...

25.10.3. -دۇرۇق// -دۇرۇك// -تۇرۇق

بۇ قوشۇمچە ئايرىم ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بۇيۇمنى بىلدۇرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ئېغىزدۇرۇق، كەمەلدۇرۇك، بويۇنتۇرۇق...

26.10.3. -دارچىلىق

بۇ قوشۇمچە "-دار"، "چى" ۋە "لىق" تىن ئىبارەت ئۈچ قوشۇمچىنىڭ بىرلىشىشىدىن ھاسىل بولغان بولۇپ، مەلۇم مۇناسىۋەتتىكى ئادەمنى بىلدۇرىدىغان ئايرىم ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

قوشنىدارچىلىق، مېھماندارچىلىق، ئاغىندارچىلىق، ئاتىدارچىلىق...

27.10.3. -گەرچىلىك

بۇ قوشۇمچە "-گەر"، "-چى" ۋە "-لىك" تىن ئىبارەت ئۈچ قوشۇمچىنىڭ قوشۇلىشىدىن ھاسىل بولغان بولۇپ، ئادەمنى بىلدۇرىدىغان ئايرىم ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئادەمگە خاس خۇسۇسىيەتنى بىلدۇرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ئادەمگەرچىلىك، سېپايىگەرچىلىك...

28.10.3. -ئىزم

بۇ قوشۇمچە رۇسچىدىن ياكى رۇسچە ئارقىلىق باشقا ياۋروپا تىللىرىدىن كىرگەن سۆزلەر بىلەن بىللە كىرگەن بولۇپ، ئۇ ئارقىلىق ياسالغان ئىسىملار ئەسلىي ئىسىم ئىپادىلىگەن ئادەم ۋە شەيئى بىلەن مۇناسىۋەتلىك مەسىلەك، يول، پرىنسىپ قاتارلىقلارنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ماركسىزم، لېنىنىزم، ماتېرىيالىزم، رېئالىزم، دېموكراتىزم...

29.10.3. -چاق// -چەك// -چۇق// -چۈك

بۇ قوشۇمچە بەزى ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم

ئىپادىلىگەن شەيئىنىڭ كىچىكىنى ياكى شۇ شەيئى بىلەن مۇناسىۋەتلىك كىچىك نەرسىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

تايچاق، كۆلچەك، قاپچۇق، يەمچۈك...

B. سۈپەت ۋە ساندىن ئىسىم ياسىغۇچىلار

30.10.3. -لىق// -لىك// -لۇق// -لۈك

بۇ ئۈيغۇر تىلىدىكى ئەڭ ئۇنۇملۇك قوشۇمچىلارنىڭ بىرى بولۇپ، سۈپەتلەرگە قوشۇلۇپ، سۈپەت ئىپادىلىگەن بەلگىنىڭ نامىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

قىزغىنلىق، يۇكسەكلىك، باتۇرلۇق، سەزگۈرلۈك...

بەزىدە تەرتىپ سانلارغا قوشۇلۇپ، دەرىجە نامىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

بىرىنچىلىك، ئىككىنچىلىك، تۆتىنچىلىك، ئالتىنچىلىك...

31.10.3. -چىلىق// -چىلىك

بۇ قوشۇمچە "-چى" بىلەن "-لىق// -لىك" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان بولۇپ، بەزى سۈپەتلەرگە قوشۇلۇپ، شۇ سۈپەت ئىپادىلىگەن بەلگە بىلەن خاراكتېرلەنگەن ھالەت، ۋەزىيەت ياكى ئومۇمىيەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

قۇرغاقچىلىق، ھۆلچىلىك، مالمانچىلىق، ئالدىراشچىلىق،
بىكارچىلىق، كەمچىلىك، مۇساپىرچىلىق، كۆپچىلىك، ئازچىلىق...

C. پېئىلدىن ئىسىم ياسىغۇچىلار

32.10.3. -غۇ// -قۇ// -گۇ// -كۇ (غا// -قا// -گە// -كە)

بۇ قوشۇمچە پېئىلنىڭ شۇ بەلگىلىك ئىسىمداش قوشۇمچىسى بىلەن شەكىلداش بولۇپ، ئەمەلىيەتتە شۇ قوشۇمچىدىن بۆلۈنۈپ

چىققان، بۇ قوشۇمچە پېئىل ئۆزىكىگە قوشۇلۇپ، شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ ۋاستىسىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

تېرىلغۇ، ئوتالغۇ، ئېچىتقۇ، ئاچقۇ، سەزگۈ، ئىلغا، سالغا، تۇتقا،
سۈرگە، سۈپۈرگە، كۆلكە...

33.10.3. -غۇچى// -قۇچى// -گۇچى// -كۇچى

بۇ قوشۇمچە پېئىلنىڭ سۈبېيكت ئىسىمداش قوشۇمچىسى بىلەن شەكىلداش بولۇپ، ئەمەلىيەتتە شۇ قوشۇمچىدىن بۆلۈنۈپ چىققان. بۇ قوشۇمچە پېئىل ئۆزىكىگە قوشۇلۇپ، شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەت بىلەن شۇغۇللانغۇچىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ئوقۇغۇچى، ئوقۇتقۇچى، يازغۇچى، ئۇچقۇچى، كۆتكۈچى،
تولدۇرغۇچى، ئېنىقلىغۇچى، ئەزگۈچى...

34.10.3. -ش// -ئىش// -ئۇش// -ئۈش

بۇ قوشۇمچە پېئىلنىڭ شۇ شەكىلدىكى ئىسىمداش قوشۇمچىسى بىلەن شەكىلداش بولۇپ، ئەمەلىيەتتە شۇ قوشۇمچىدىن بۆلۈنۈپ چىققان. بۇ خىل قوشۇمچە پېئىل ئۆزىكىگە قوشۇلۇپ، شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەت ئىسىمنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

بىلىش، ئۆگىنىش، ئىشلەپچىقىرىش، ئاڭلىتىش، تونۇش...

35.10.3. -ماق// -مەك

بۇ قوشۇمچە پېئىلنىڭ شۇ شەكىلدىكى ئىسىمداش قوشۇمچىسى بىلەن شەكىلداش بولۇپ، ئەمەلىيەتتە شۇ قوشۇمچىدىن بۆلۈنۈپ چىققان. بۇ قوشۇمچە بەزى پېئىللارنىڭ ئۆزىكىگە قوشۇلۇپ، ھەرىكەتنىڭ نەتىجىسى ياكى ۋاستىسىنى

بلدۇربدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

چاقماق، قۇيماق، يىپىشماق، يىمەك-ئىچمەك، ئىلمەك...

36.10.3. -غۇچ// -قۇچ// -كۇچ// -گۇچ

بۇ قوشۇمچە بەزى پېئىللارنىڭ ئۆزىگە قوشۇلۇپ، شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ ۋاستىسىنى بىلدۇربدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

سىزغۇچ، ئوتىغۇچ، ئاچقۇچ، تۇتقۇچ، كۆرسەتكۈچ، ئۆچۈرگۈچ...

37.10.3. -ما// -مە

بۇ قوشۇمچە بەزى پېئىللارنىڭ ئۆزىگە قوشۇلۇپ، شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ نەتىجىسىنى ياكى ۋاستىسىنى بىلدۇربدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

قوليازما، ئۇيۇشما، قۇرۇلما، باسما، بىرىكمە، سۈزمە، كۆرسەتمە، ئەسلىمە، بەلگىلىمە، كۆنۈكمە...

38.10.3. -م// -ىم// -ۇم// -ۈم

بۇ قوشۇمچە بەزى پېئىللارنىڭ ئۆزىگە قوشۇلۇپ، شۇ پېئىللار ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ نەتىجىسىنى بىلدۇربدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

كىرىم، چىقىم، كىيىم، ئۇنۇم، ئېقىم، سايلام، بىلىم، بۆلۈم، ئۆلۈم، تىنىم...

39.10.3. -غىن// -قىن (-قۇن)// -گۇن// -كۇن

بۇ قوشۇمچە بەزى پېئىللارنىڭ ئۆزىگە قوشۇلۇپ، شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ نەتىجىسىنى بىلدۇربدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

يانغىن، تاشقىن، ساتقىن، قاچقۇن، سۈرگۈن، كەلكۈن، تۇتقۇن،

ئۇچقۇن، توسقۇن...

40.10.3. -ق// -ك// -اق// -ەك// -وق// -ۇك

بۇ قوشۇمچە بەزى پېئىللارنىڭ ئۆزىگە قوشۇلۇپ، شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ نەتىجىسىنى ياكى ۋاستىسىنى ياكى ئورننىنى بىلدۇربدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

سوراق، تىرەك، بوياق، تاپشۇرۇق، قىلىق، ساناق، بۇيرۇق، سىناق، پىچاق، ئوتلاق، قىشلاق...

41.10.3. -ن// -ىن// -ۇن

بۇ قوشۇمچە ئايرىم پېئىللارنىڭ ئۆزىگە قوشۇلۇپ، شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ نەتىجىسىنى بىلدۇربدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

يىغىن، يىغىن، تۇگۇن، تېپىن...

42.10.3. -ندى// -ىندى// -ۇندى// -ۈندى

بۇ قوشۇمچە بەزى پېئىللارنىڭ ئۆزىگە قوشۇلۇپ، شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ نەتىجىسىنى بىلدۇربدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

يىغىندى، ئۇزۇندى، قىرىندى، ساقىندى، يۇ(يۇ)ندى، چېپىندا...

43.10.3. -دۇق

بۇ قوشۇمچە ئايرىم پېئىللارنىڭ ئۆزىگە قوشۇلۇپ، شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ نەتىجىسىنى بىلدۇربدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

قالدۇق، تاشلاندۇق، ھاردۇق...

44.10.3. -مش// -مۇش// -مۈش

بۇ قوشۇمچە ئايرىم پېئىللارنىڭ ئۆزىگە قوشۇلۇپ، شۇ

پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ نەتىجىسىنى ياكى ئوبيېكتنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ئۆتمۇش، قىلمىش، تۇرمۇش، يىمىش...

45.10.3. -غاق// -قاق// -گەك// -كەك

بۇ قوشۇمچە ئايرىم پېئىللارنىڭ ئۆزىكىگە قوشۇلۇپ، شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتكە مايىل خۇسۇسىيەتكە ئىگە شەيئىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

پاتقاق، توزغاق، ئو(ر)غاق، چاققاق، ئىلگەك، تەپكەك...

46.10.3. -نچە// -سىنچە

بۇ قوشۇمچە ئايرىم پېئىللارنىڭ ئۆزىكىگە قوشۇلۇپ، شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ ۋاستىسىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

پىپىنچە، سىلىنچە، پۈركەنچە...

47.10.3. -مچى

بۇ قوشۇمچە ئايرىم پېئىللارنىڭ ئۆزىكىگە قوشۇلۇپ، شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ سۈبيېكتنى بىلدۈرگۈچى ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

مايلامچى، تىلەمچى، باشلامچى...

48.10.3. -غۇلۇق// -قۇلۇق// -گۇلۇك

بۇ قوشۇمچە ئايرىم پېئىل ئۆزەكلىرىگە قوشۇلۇپ، شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ ئابستراكت ئوبيېكتنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

كۆرگۈلۈك، تارتقۇلۇق، قىلغۇلۇق...

تۆتىنچى باب سۈپەت

1.4. سۈپەتنىڭ مەنىسى

سۈپەت شەيئىلەرنىڭ بەلگىسىنى بىلدۈرىدىغان سۆز تۈركۈمى. بەزى سۈپەتلەر ھەرىكەتنىڭ بەلگىسىنىمۇ بىلدۈرىدۇ. بۇ يەردىكى "بەلگە" سۆزى كەڭ مەنىدە قوللىنىلغان گراماتىك ئاتالغۇ بولۇپ، تۇس-رەڭ (قىزىل، يېشىل، ئاق)، تۇرق-ھالەت (ئېگىز، كەڭ، ئىسسىق، ئاۋات، دەھشەتلىك)، تەم-پۇراق (ئاچچىق، تۇزلۇق، خۇش بۇي)، سۈپەت-ساپا (ياخشى، چىك، چىداملىق)، خاراكتېر (توغرا، ئىنقلابىي، سەلبىي)، مەنىۋى ئالاھىدىلىك (ياۋاش، باتۇر، ئالىيجانىاب، پەسكەش، يالغانچى)، ھەرخىل مۇناسىۋەت ئالاھىدىلىكلىرى (يېراق، ئامراق، قەدىمكى، زامانىۋى، ئىچكى، كېرەك، بار) قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

2.4. دەرىجىلىك ۋە دەرىجىسىز سۈپەتلەر

ئۇيغۇر تىلىدىكى سۈپەتلەر مەنە ۋە گراماتىك جەھەتتىكى خۇسۇسىيىتىگە قاراپ، دەرىجىلىك سۈپەت ۋە دەرىجىسىز سۈپەت دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

بەزى سۈپەتلەر مەنە جەھەتتىن نىسپىيلىك خۇسۇسىيىتىگە ئىگە بولۇپ، ئۇلارنى مورفولوگىيىلىك ياكى سىنتاكسىسلىق يول بىلەن كۆچەيتىشكە ياكى ئاجىزلىتىشقا بولىدۇ، مەسىلەن: "ئېگىز" دېگەن سۈپەتنى ئالساق، ئۇ پەقەت بىر خىل نىسپىي بەلگىنى بىلدۈرىدۇ، ئۇنى "ئېيىگىز" شەكلىگە كىرگۈزسەك ياكى ئالدىغا "ئىنتايىن"، "ناھايىتى"، "تولىمۇ" قاتارلىق سۆزلەرنى كەلتۈرسەك،

ئۇنىڭ مەنىسى كۆچمەيدۇ؛ ئۇنى "ئېگىزرەك" شەكلىگە كىرگۈزسەك ياكى ئۇنىڭ ئالدىغا "سەل"، "بىرئاز" قاتارلىق سۆزلەرنى كەلتۈرسەك، ئۇنىڭ مەنىسى ئاجىزلىشىدۇ. مانا مۇشۇ خىلدىكى مەنە جەھەتتىن نىسپىيلىك خۇسۇسىيىتىگە ئىگە بولغان سۈپەتلەرنى دەرىجىلىك سۈپەت دەپ ئاتايمىز. تۆۋەندىكى سۈپەتلەرنىڭ ھەممىسى دەرىجىلىك سۈپەتلەرگە كىرىدۇ.

قىزىل، ئاق، كۆك، چىرايلىق، كەڭ، تار، ئىسسىق، ئاۋات،
ئاچچىق، سېسىق، ياخشى، چىداملىق، ساغلام، سېمىز،
ئېزىلەڭگۇ، باتۇر، ساختىپەز، يىراق، ئامراق...

بەزى سۈپەتلەر مەنە جەھەتتىن مۇتلەقلىق خۇسۇسىيىتىگە ئىگە بولۇپ، ئۇلارنىڭ مەنىسىنى ھېچقانداق يول بىلەن كۆچەيتىشكە ياكى ئاجىزلاشتۇرۇشقا بولمايدۇ، مەسىلەن: "تۈيۈق يول" دىكى "تۈيۈق" دېگەن سۈپەتنى ئالساق، ئۇ بىر خىل مۇتلەق بەلگىنى بىلدۈرىدۇ، ئۇنى كۆچەيتكىلىمۇ، ئاجىزلاشتۇرغىلىمۇ بولمايدۇ. مانا مۇشۇ خىلدىكى مەنە جەھەتتىن مۇتلەقلىق خۇسۇسىيىتىگە ئىگە بولغان سۈپەتلەرنى دەرىجىسىز سۈپەت دەپ ئاتايمىز. تۆۋەندىكى سۈپەتلەرنىڭ ھەممىسى دەرىجىسىز سۈپەتكە كىرىدۇ.

ئەركەك، چىشى، سۈنۈق، سەلبىي، ئىجابىي، ئىقتىسادىي، دىنىي،
سوتسىيالىستىك، گراممىاتىك، مورفولوگىيىلىك...

سۈپەتلەرنىڭ مەنە جەھەتتىكى بۇ پەرقى ئۇلارنىڭ گراممىاتىك خۇسۇسىيىتى جەھەتتىن پەرقلىنىشكە سەۋەب بولىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىغا ئائىت گراممىاتىكا كىتابلىرىنىڭ ھەممىسىدە دېگۈدەك سۈپەتلەر "ئەسلىي سۈپەت" ۋە "نىسپىي سۈپەت" دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈنۈپ، تۆپ سۈپەتلەر "ئەسلىي سۈپەت" كە، ياسالما سۈپەتلەر "نىسپىي سۈپەت" كە كىرگۈزۈلىدۇ. بىز بۇ

خىل تۈرگە بۆلۈش ئۇسۇلىنى مۇڭاپىق تاپمىدۇق. چۈنكى، بىرىنچىدىن، بۇ خىل تۈرگە بۆلۈش ئۇسۇلى سۈپەتلەرنىڭ تۈزۈلۈش ئالاھىدىلىكىنى كۆرسىتىپ بەرگەندىن باشقا، سۈپەتلەرنىڭ گراممىاتىك خۇسۇسىيەتلىرىنى چۈشىنىشكە ياردەم بېرەلمەيدۇ؛ ئىككىنچىدىن، ياسالما سۈپەتلەرنى "نىسپىي سۈپەت" دەپ ئاتاشقا ھېچقانداق ئاساس يوق، ھەتتا بۇ نام كۆپ ھاللاردا شۇ تۈرگە كىرگۈزۈلگەن سۈپەتلەرنىڭ مەنە جەھەتتىكى خۇسۇسىيىتىگە زىت كېلىدۇ. چۈنكى، ياسالما سۈپەتلەرنىڭ كۆپچىلىكى مەنە جەھەتتىن مۇتلەقلىق خۇسۇسىيىتىگە ئىگە (يۇقىرىدىكى مىساللارغا قارالسۇن).

3.4. سۈپەتنىڭ دەرىجە كاتېگورىيىسى

دەرىجىلىك سۈپەتلەر تۈرلىنىش يۈلى بىلەن دەرىجە كاتېگورىيىسىنى ھاسىل قىلىدۇ. سۈپەتنىڭ دەرىجە كاتېگورىيىسى — سۈپەت ئىپادىلىگەن بەلگىنىڭ دەرىجە جەھەتتىكى پەرقىنى ياكى سۆزلىگۈچىنىڭ شۇ بەلگىگە قارىتا بولغان سۇبېيېكتىپ ھېسسىياتىنى بىلدۈرىدىغان كاتېگورىيە. سۈپەتنىڭ دەرىجە كاتېگورىيىسى ئەسلىي دەرىجە، كېمەيتمە دەرىجە، ئاشۇرما دەرىجە ۋە ئەركىلەتمە دەرىجە دېگەن تۆت تۈرگە بۆلۈنىدۇ. بىراق دەرىجە كاتېگورىيىسىنىڭ بۇ تۈرلىرى دەرىجىلىك سۈپەتلەرنىڭ ھەممىسىدىلا ئىزچىل نۆۋەتلىشىپ كېتەلمەيدۇ، بىر قىسىم دەرىجىلىك سۈپەتلەر شۇ تۆت تۈرنىڭ ھەممىسىدە كېلەلەيدۇ، بىر قىسىم دەرىجىلىك سۈپەتلەر بولسا ئىككى-ئۈچ تۈرىدىلا كېلەلەيدۇ.

1.3.4. ئەسلىي دەرىجە

دەرىجىلىك سۈپەتلەرنىڭ ئەسلىي شەكلى سۈپەتنىڭ

ئەسلي دەرىجە شەكلىگە ۋەكىلىك قىلىدۇ. سۈپەتنىڭ ئەسلي دەرىجە شەكلى سۈپەت ئىپادىلىگەن بەلگىنىڭ نورمال دەرىجىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ خۇش خۇي، تېتىك ھەم چىقىشقاق يىگىت.

بىز ئۇچتە ياخشى ئوقۇغۇچىلارنى سايلىدۇق.

2.3.4. كېمەيتمە دەرىجە

سۈپەتنىڭ كېمەيتمە دەرىجە شەكلى سۈپەت ئۆزىگە "-راق//-رەك" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇزۇن-ئۇزۇنراق، كىچىك-كىچىكرەك

سۈپەتنىڭ كېمەيتمە دەرىجە شەكلى شۇ سۈپەت ئىپادىلىگەن بەلگىنىڭ دەرىجىسى ئەسلي دەرىجىگە قارىغاندا سەل ئاجىزلاشقانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

بەدىئي ئۆلچەم بويىچە ئېتىقاندا، بەدىئىلىكى يۇقىرىراق بولغانلارنىڭ ھەممىسى ياخشى ياكى ياخشىراق بولىدۇ. بەدىئىلىكى تۆۋەنرەك بولغانلىرى بولسا ياماننىڭ ياكى يامانراق بولىدۇ. (ماۋزېدۇڭ)

ئېگىز بوي، ئۇرۇقراق بىر يىگىت كىرىپ كەلدى.

بۇ ئايال ماڭا كىچىكرەك.

ئۇ خەنزۇچىنى مەندىن ياخشىراق سۆزلەيدۇ.

سۈپەتنىڭ كېمەيتمە دەرىجە شەكلى بەزىدە بەلگىنىڭ دەرىجىسىنى ئاجىزلىتىش ئۈچۈن ئەمەس، بەلكى گەپنىڭ ئورامىنى يۇمشىتىش ئۈچۈنلا قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

بۇ ئۇي بەك كىچىك، چوڭراق ئۇي يوقمۇ؟

ماڭا كۆپرەك يارىدەم قىلىڭ.

ئۇيغۇر تىلىغا ئائىت گراماتىكا كىتابلىرىدا سۈپەتنىڭ بۇ خىل شەكلى سېلىشتۇرما دەرىجە دېگەن نام بىلەن ئاتىلىدۇ ۋە سېلىشتۇرۇشتا قوللىنىلىدۇ، دەپ چۈشەندۈرۈلىدۇ. بىزنىڭ قارىشىمىزچە، سۈپەتنىڭ بۇ شەكلىنى بۇنداق ئاتاش ۋە بۇنداق ئىزاھلاش مۇۋاپىق ئەمەس. چۈنكى بۇ شەكىل سۈپەتنىڭ مەخسۇس سېلىشتۇرۇشتا قوللىنىلىدىغان شەكلى ئەمەس. ئۇيغۇر تىلىدا سۈپەتلەرنىڭ سېلىشتۇرما دەرىجىسى مورفولوگىيىلىك يول بىلەن ئەمەس، بەلكى سىنتاكسىسلىق يول بىلەن ئىپادىلىنىدۇ ۋە بۇ بىرىكمىگە يالغۇز، "-راق//-رەك" قوشۇمچىسى قوشۇلغان سۈپەتلەرلا ئەمەس، بەلكى ئەسلي دەرىجىدىكى سۈپەتلەرمۇ قاتنىشىدۇ. مەسىلەن، "تاشتىن قاتتىق"، "تاشتەك قاتتىق"، "ئۇنىڭدىن ئېگىزرەك" دېگەنگە ئوخشاش. شۇڭا بىز سۈپەتنىڭ بۇ شەكلىنى ئۇ ئىپادىلىگەن مەنىگە ئاساسەن "كېمەيتمە دەرىجە شەكلى" دەپ ئاتاشنى مۇۋاپىق كۆردۇق.

3.3.4. ئاشۇرما دەرىجە

سۈپەتنىڭ ئاشۇرما دەرىجە شەكلى ئاۋۋال سۈپەتنىڭ بىرىنچى بوغۇمىنى تەشكىل قىلغان سوزۇق تاۋۇشنىڭ ئاخىرىغا "پ" تاۋۇشىنى قوشۇپ ئېيتىپ، ئاندىن سۈپەتنى تولۇق ئېيتىش يولى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ.

قىزىل — قىپقىزىل، سۇزۇق — سۇپسۇزۇق، تىنچ — تىپتىنچ،

باراۋەر — باپباراۋەر.

سۈپەتنىڭ ئاشۇرما دەرىجە شەكلى سۈپەت ئىپادىلىگەن بەلگىنىڭ ئەسلي دەرىجىسىدىكىگە قارىغاندا يەنمۇ كۈچەيگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىدىكى ھەممە مىللەت ھوقۇقتا باپباراۋەر.

شۇنىڭدىن ئېتىبارەن يېپىيېڭى بىر دەۋر باشلاندى.

هاۋا ئوچۇق، ساينك ئىچى تىپتىنچ ئىدى.

سۈپەتنىڭ ئاشۇرما دەرىجە شەكلى كۆپ ۋاقىتلاردا سۈپەت ئىپادىلىگەن بەلگىنىڭ ئەمەلىي دەرىجىسىنى ئەمەس، بەلكى سۆزلىگۈچىنىڭ ھېسسىياتىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

تاغ ئۈستىدە ئاپئاق قار، تاغ قاپتاللىرىدا ياپيېشىل قارىغاي، تۆۋەندە بولسا كۆپكۆك مۇز. (قەيۇم تۇردى)

بۇنداق قاپقاراڭغۇ ئۆيدە گېزىت ئوقۇغلى بولامدۇ؟

سۈپەتنىڭ ئاشۇرما دەرىجە شەكلى سۈپەتنىڭ كېمەيتمە دەرىجە شەكلىدىكى ئۇنۇملۇك ئەمەس. بۇ شەكىلگە كىرەلەيدىغان سۈپەتلەر ئاساسەن شەيئىلەرنىڭ رەڭگىنى، تۇرقىنى بىلدۈرىدىغان سۈپەتلەر بىلەنلا چەكلىنىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىغا ئائىت بەزى گراممىتىكا كىتابلىرىدا سۈپەتنىڭ ئالدىغا "ئەڭ، تېخمۇ، ناھايىتى، غايەت، زەپ، ئىنتايىن، خويما" دېگەنگە ئوخشاش رەۋىشلەر قوشۇلۇپ كەلگەن بىرىكمىلەرمۇ سۈپەتنىڭ ئاشۇرما دەرىجە شەكلى قاتارىغا كىرگۈزۈلىدۇ. بىزنىڭچە، بۇنداق قىلىش مۇۋاپىق ئەمەس. چۈنكى، سۈپەتلەرنىڭ ئالدىغا يۇقىرىقىدەك دەرىجە رەۋىشلىرىنىڭ قوشۇلۇپ كېلىشى نورمال سىنتاكسىسلىق ھادىسە بولۇپ، ئۇلارنى سۈپەتنىڭ مورفولوگىيىلىك شەكلى قاتارىغا كىرگۈزۈشكە بولمايدۇ.

4.3.4. ئەركىلەتمە دەرىجە

سۈپەتنىڭ ئەركىلەتمە دەرىجە شەكلى سۈپەت ئۆزىكىگە "-غنا//-قنا//-گىنە//-كىنە" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

سالقىن — سالقىنغنا، ئوماق — ئوماققىنا، تۇزۇك —

تۇزۇككىنە، ئەچچىل — ئەچچىلگىنە.

سۈپەتنىڭ ئەركىلەتمە دەرىجە شەكلى سۆزلىگۈچىنىڭ شۇ سۈپەت ئىپادىلىگەن بەلگىنى ئامراقلىق ھېسسىياتى بىلەن ياكى كۆچەيتىش ھېسسىياتى بىلەن كۆرسەتكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. دېمەك، سۈپەتنىڭ ئەركىلەتمە دەرىجە شەكلى پۈتۈنلەي سۆزلىگۈچىنىڭ ھېسسىياتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ. مەسىلەن:

تامغا يولۇۋاس سۈرىتى چوشۇرۈلگەن چاققانغىنا رەڭلىك خوتەن گىلىمى تارتىلغان ئىدى. (قەيۇم تۇردى)

— ياق، — دېدى ئاتا يېقىملىققىنا كۈلۈمسىرەپ — مېنىڭ قورسىقىمغا بىر ئوي كىرىۋالدى. (قەيۇم تۇردى)

— ياق، بۇ كىچىككىنە سۇ ئامبىرى بىلەنمۇ ھېچ ئىش پۈتمەيدۇ. (قەيۇم تۇردى)

پەقەت ئۆزۈم قىلىشقا تېگىشلىك ئازغىنا ئىشنى قىلالىدىم.

سۈپەتنىڭ ئەركىلەتمە دەرىجە شەكلى سۈپەتنىڭ دەرىجە شەكىللىرى ئىچىدىكى ئەڭ ئۇنۇمسىز بىرى بولۇپ، ئاز بىر قىسىم سۈپەتلەرلا بۇ شەكىلگە كىرەلەيدۇ.

4.4. سۈپەتنىڭ تەكرارلانما شەكلى

ئۇيغۇر تىلىدىكى خېلى كۆپ سانداكى دەرىجىلىك سۈپەتلەر تەكرارلانما شەكىلدە كېلەلەيدۇ. مەسىلەن:

كىچىك-كىچىك، ئۇزۇن-ئۇزۇن، ئېگىز-ئېگىز، ئېنىق-ئېنىق...

سۈپەتنىڭ تەكرارلانما شەكلى ئومۇمەن شۇ سۈپەت ئىپادىلىگەن بەلگىنىڭ بىر تېپتىكى كۆپ سانلىق شەيئىنىڭ ھەربىرىگە خاسلىقى تەكتىلەنگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ، بەزىدە شۇ

سۈپەت ئىپادىلىگەن بەلگىگە بولغان ھەرىكەتنىڭ كۆپ قېتىم تەكرارلىنىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئەزالار پىلانىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشنىڭ يېڭى-يېڭى چارە-تەدبىرلىرىنى ئويلىنىۋاتىدۇ. (قەيسۇم تۇردى)

يولنىڭ ئىككى قاسىنىدا... سالا-سالا ئېتىزلار كۆزگە تاشلىنىپ تۇراتتى. (قەيسۇم تۇردى)

ئاشقازىنىڭز ئاجىز، يەڭگىل-يەڭگىل تاماقلارنى يېسىڭىز بولىدۇ.

سۈرەت ياخشى تارتىلىپتۇ، ھەممە ئادەم ئېنىق-ئېنىق.

ئۇ ئىتتىك-ئىتتىك قەدەم تاشلاپ ئۆزىنى كۈتۈپ تۇرغانلار تەرەپكە كەتتى.

5.4. سۈپەتنىڭ ئىسىملىشىشى

ئۇيغۇر تىلىدا بىر قىسىم سۈپەتلەر بىۋاستە ئىسىم تۈركۈمىگە كۆچۈپ، ئۆزى ئىپادىلىگەن بەلگىنىڭ نامىنى ياكى شۇ بەلگىگە ئىگە بولغان مەلۇم بىر شەيئىنى ئىپادىلەپ كېلىدۇ، بۇنداق ئەھۋالدا ئۇلار پۈتۈنلەي ئىسىمغا ئوخشاش تۈرلىنىپ، جۈملىدە ئىسىم رولىنى ئويناىيدۇ. مەسىلەن:

سوغۇق چۈشكىچە ئىشلارنى تۈگىتىۋالايلى.

ئەر-ئايال، ياش-قېرى ھەممىسى قاتناشتى.

ھەر ئىككى تەرەپنىڭ باتۇرلىرى مەيدانغا چۈشتى.

بەزى سۈپەتلەر ئىسىمنىڭ كۆپلۈك قوشۇمچىسى بىلەن كېلىپ، ھامان كۆپلۈك شەكلىدىكى ئىسىم سۈپىتىدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

قىزىللار، ئاقلار، كونىلار، قەدىمكىلەر...

6.4. سۈپەتنىڭ ئالماشلىشىشى

دەرىجىلىك سۈپەتلەرنىڭ كۆپچىلىكى ئىسىمنىڭ تەۋەلىك

قوشۇمچىسى بىلەن بىرىكىپ ئالماشلىشىدۇ ۋە ئىسىملارغا ئوخشاش تۈرلىنىپ، جۈملىدە ئىسىم رولىنى ئويناىيدۇ. بۇنداق سۈپەتلەر ئومۇمەن مەلۇم بىر ئومۇمىيەتنى تەشكىل قىلغان شەيئىنىڭ شۇ سۈپەت ئىپادىلىگەن بەلگىگە ئىگە بولغان بىرىنى ياكى بىر قىسمىنى بىلدۈرىدۇ، ئۇلارنىڭ كونكرېت مەزمۇنى (قانداق شەيئىنىڭ بىرىنى ياكى بىر قىسمىنى كۆرسىتىۋاتقانلىقى) كونتېكستتىن مەلۇم بولىدۇ ياكى ئىگىلىك كېلىش شەكلىدە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كەلگەن ئىسىم ئارقىلىق مەلۇم بولىدۇ. مەسىلەن:

ئۇلار پارتىلارنى سىنىپقا ئېلىپ كىرىپ، يېڭىلىرىنى ئالدىغا، كونىلىرىنى كەينىگە تىزدى.

— مۇشۇ ئەك چوڭى، — دېدى مال ساتقۇچى بىر پاي شىلتىنى ئېلىپ.

ئۇ نەرسە تەقسىم قىلسا، ھامان ناچىرىنى ئۆزى ئېلىپ، ياخشىسىنى باشقىلارغا بېرىدۇ.

ئاۋۇ شىلتىلارنىڭ ئەك چوڭىنى ئېلىپ بېقىڭ.

7.4. سۈپەتنىڭ جۈملىدىكى رولى

سۈپەتلەرنىڭ خەۋەر شەكلىدە خەۋەر بولۇپ كېلىشىنى، ئىسىملىشىپ ياكى ئىسىم خاراكتېرىنى ئېلىپ، ئىسىم رولىدا كېلىشىنى نەزەرگە ئالمىغاندا، ئومۇمەن ئىسىملارغا قوشۇلما شەكلىدە بېقىنىپ، ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ. بۇ، سۈپەتلەرنىڭ ئەك خاراكتېرلىك ۋە ئەك ئومۇمىي بولغان گراماتىك خۇسۇسىيتى. بىر قىسىم دەرىجىلىك سۈپەتلەر پېئىللارغا بېقىنىپ ھالەت بولۇپ كېلىشمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

ياخشى ئىش، ئېگىز ئىمارەت، قېپقىزىل گۈللەر، چوڭراق ئۆي، دىنىي مەسىلە، سوتسىيالىستىك ۋەتەن، ئىچكى مەسىلە، يوق

ئش، كېرەك نەرسە، زۆرۈر تەدبىر، ياخشى ئىشلىمەك، چىرايلىق يازماق، قېنىق قىزىل.

8.4. سۈپەت بېقىندىلىرى

سۈپەتلەرنىڭ باشقا سۆزلەرنى بېقىندۇرۇپ كېلىش ئەھۋالى تۆۋەندىكىچە:

1) دەرىجىلىك سۈپەتلەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك دەرىجە رەۋىشلىرىنى ۋە دەرىجىنى بىلدۈرەلەيدىغان ئايرىم سۈپەتلەرنى ھالەت سۈپىتىدە ئۆزىگە بېقىندۇرۇپ كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

ئەڭ كۆچلۈك، ناھايىتى قىزىق، ئىنتايىن تەسىرلىك، كۆپ ئېنىق، بىر ئاز تۆۋەن، سۇس يېشىل، توق قىزىل...

2) دەرىجىلىك سۈپەتلەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ئۆزى ئىپادىلىگەن بەلگىنىڭ باشقا شەيئىلەرنىڭ شۇ خىل بەلگىسىگە نىسبەت قىلىنغان دەرىجىسىنى بىلدۈرىدىغان سېلىشتۇرما دەرىجە ھالەتلىرىنى بېقىندۇرۇپ كېلىشى مۇمكىن. بۇنداق ھالەتلەر چېقىش كېلىش، ئوخشاتما كېلىش ۋە تەڭلەشتۇرمە كېلىش شەكلىدىكى ياكى "قارىغاندا" قاتارلىق تىركەلمىلەر بىلەن بىرىككەن ئىسىم ياكى ئىسىم رولىدىكى سۆزلەر ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ تۇرسۇندىن چوڭ.
بۇنىڭدىن ياخشى كىتابنى نەدىن تاپسەن.
ئۇلارنىڭ ياتقى بىزنىڭ ياتاقتىن ئىسسىق.
تاشتەك قاتتىق يەر ئىكەن بۇ.
مەندە سېنىڭكىچىلىك كۆپ كىتاب يوق.
ئۇ تۇرسۇنغا قارىغاندا سەل پاكار.

3) ئايرىم سۈپەتلەر كۆپ ھاللاردا يۆنىلىش كېلىش، چېقىش

كېلىش، ئورۇن كېلىشتىكى ئىسىم ياكى ئىسىم رولىدىكى سۆزلەرنىڭ ھالەت بولۇپ كېلىشىنى تەلەپ قىلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇلارنىڭ ئۆيى شەھەرگە يېقىن.
ئۇ كىنوغا ئامراق.
بۇ بىزگە كېرەك كىتاب.
ئۇلارنىڭ زاۋۇتى شەھەردىن يىراق بىر يېزىدا.
ئۇ قولىدا بار ماتېرىياللارنىڭ ھەممىسىنى بەردى.

9.4. سۈپەت ياسىغۇچى قوشۇمچىلار

A. ئىسىمدىن سۈپەت ياسىغۇچىلار

1.9.4. ـ لىق// ـ لىك// ـ لۇق// ـ لۈك

بۇ، ئىسىملاردىن سۈپەت ياساشتىمۇ ئىنتايىن ئۈنۈملۈك قوشۇمچە بولۇپ، تۆۋەندىكىچە قوللىنىلىدۇ:

1) بىر قىسىم ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىنىڭ بارلىقىنى ياكى كۆپلۈكىنى مەزمۇن قىلغان سۈپەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

قوراللىق، تەرتىپلىك، باللىق، بىلىملىك، ساقاللىق، سۈلۈق، تۈزلۈق.

2) بەزى ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىگە خاس خۇسۇسىيەتنى بىلدۈرىدىغان سۈپەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

پرولېتارىياتلىق، ماركسىزملىق، گراممماتىكىلىق.

3) ۋاقىتنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن ۋاقىت بىلەن مۇناسىۋەتلىك خۇسۇسىيەتنى بىلدۈرىدىغان سۈپەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

يازلىق، قىشلىق، چۈشلۈك، ئەتىگەنلىك.

4) بەزى ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىنى پەيدا قىلىش خۇسۇسىيىتىنى ئىپادىلەيدىغان سۆپەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

كۆلكىلىك (ئىش)، قايغۇلۇق (خەۋەر)، تەسىرلىك (رومان).

5) مەمۇرىي رايون نامىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، "شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن رايون دەرىجىسىدىكى" دېگەن ئۇقۇمنى ئاڭلىتىدىغان سۆپەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ئۆلكىلىك (ھۆكۈمەت)، ۋىلايەتلىك (پارتكوم)، ناھىيىلىك (سوت)، ئوبلاستلىق (ئىدارە)، رايونلۇق (خەلق قۇرۇلتىيى).

6) ئۇلاغ ۋە بەزى قاتناش قوراللىرىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئۇلاغنى مىنىش ياكى شۇ قاتناش قورالىغا ئولتۇرۇش بىلەن خاراكتېرلەنگەن ئالاھىدىلىكنى بىلدۈرىدىغان سۆپەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ئاتلىق، ئېشەكلىك، ۋېلىسىپىتلىك، ماشىنلىق، ھارۋىلىق...

2.9.4. -سىز

بۇ، سۆپەت ياساشتا ئىنتايىن ئۈنۈملۈك قوشۇمچىلارنىڭ بىرى بولۇپ، ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىنىڭ يوقلۇقىنى ياكى بەك ئازلىقىنى مەزمۇن قىلغان سۆپەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

قورالسىز، ساۋاتسىز، چەكسىز، سۈسىز، كۆچسىز، جانسىز، روھسىز، پايدىسىز، بالىسىز...

3.9.4. -چان

بۇ قوشۇمچە بىر قىسىم ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، تۆۋەندىكىدەك سۆزلەرنى ياسايدۇ:

1) بەزى ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن

شەيئىلەر بىلەن مۇناسىۋەتلىك ھەرىكەتكە مايىللىق خۇسۇسىيەتنى بىلدۈرىدىغان سۆپەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ئەمگەكچان، ئىشچان، ئىجادچان، سۆزچان، خىيالچان، سوغۇقچان، ئىسسىقچان.*

2) كىيىم نامىنى بىلدۈرىدىغان بەزى ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ كىيىمنىڭ كىيىلگەنلىكىنى مەزمۇن قىلغان سۆپەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

كۆڭلەكچان، مايكىچان، جۇۋىچان...

4.9.4. -چى

بۇ قوشۇمچە ئىسىم ياسىغۇچى قوشۇمچە بولغاندىن تاشقىرى، بەزى ئىسىملاغا قوشۇلۇپ شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىگە مايىل خوسۇسىيەتنى بىلدۈرىدىغان سۆپەتلەرنمۇ ياسايدۇ. مەسىلەن:

چاتاقچى، شائىخوچى، پوچى، تەۋەككۈلچى.

5.9.4. -چىل

بۇ قوشۇمچە ئايرىم ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىگە مايىل خاراكتېرنى بىلدۈرىدىغان سۆپەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

خەلقچىل، ئەپچىل، ئىنقىلابچىل.

6.9.4. -سىمان

بۇ قوشۇمچە بەزى ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىگە ئوخشاشلىقنى بىلدۈرىدىغان سۆپەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

* بۇ يەردىكى "سوغۇق، ئىسسىق" سۆزلىرى ئىسىملاشقان سۆپەت ھېسابلىنىدۇ.

مايمۇنسمان، ئادەمسمان، ئايسمان، ئورۇندۇقسمان، ئېشەكسمان.

7.9.4. ـ ي// ـ ۋى

بۇ قوشۇمچە ئاساسەن ئەرەبچىدىن، پارسچىدىن ۋە قىسمەن رۇسچىدىن كىرگەن ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىي بىلەن خاراكتېرلەنگەن خۇسۇسىيەتنى بىلدۈرىدىغان سۆيەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

تاريخي، ئىنقلابي، دىني، ئىقتىسادي، ئەنئەنىۋى، نەزەريىۋى، پارتىيىۋى، ئىدىيىۋى

8.9.4. ـ پەرەس

بۇ قوشۇمچە پارسچىدىن ئۆزلەشكەن بولۇپ، بەزى ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىنى قوغلىشىدىغان، شۇنىڭغا چوقۇنىدىغان خۇسۇسىيەتنى بىلدۈرىدىغان سۆيەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ئابرويپەرەس، پۇلپەرەس، ئەمەلپەرەس، كېسىپەرەس، بۆتپەرەس، ئاتەشپەرەس...*

9.9.4. ـ پەرۋەر

بۇ قوشۇمچە پارسچىدىن ئۆزلەشكەن بولۇپ، بەزى ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىنى سۆيىدىغان خۇسۇسىيەتنى بىلدۈرگۈچى سۆيەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

خەلقپەرۋەر، ئىنسانپەرۋەر، ۋەتەنپەرۋەر، مەرىپەتپەرۋەر...

---

* بۇنداق ياسالغان بەزى سۆزلەر ئىسىم ۋەزىپىسىدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن: "ئاتەشپەرەس"، "ئاپتاپپەرەس" دېگەنگە ئوخشاش.

10.9.4. ـ بى

بۇ پارسچىدىن ئۆزلەشكەن ئالدى قوشۇمچە بولۇپ، ئاساسەن ئەرەبچە، پارسچىدىن كىرگەن بەزى ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىنىڭ يوقلۇقىنى مەزمۇن قىلغان سۆيەتلەرنى ياسايدۇ. بۇنداق ياسالغان سۆيەتلەرنىڭ مەنىسى "ـ سىز" قوشۇمچىسى بىلەن ياسالغان سۆيەتلەرنىڭ مەنىسىگە ئاساسەن ئوخشايدۇ. مەسىلەن:

بىتاقەت، بەھايا، بىئىختىيار، بىمەنە، بىئەدەپ، بىچارە، بىئاسىتە، بىكار...

11.9.4. ـ نا

بۇ پارسچىدىن ئۆزلەشكەن ئالدى قوشۇمچە بولۇپ، ئاساسەن ئەرەبچە، پارسچىدىن كىرگەن ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىنىڭ يوقلۇقىنى مەزمۇن قىلغان سۆيەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

نائۇمىد، نائىنساپ، ناتاپىن، ناكار...

12.9.4. ـ بەت

بۇ پارسچىدىن ئۆزلەشكەن قوشۇمچە بولۇپ، ئاساسەن ئەرەبچە، پارسچىدىن كىرگەن ئىسىملارنىڭ ئالدىغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئى بويىچە ناچار، سەت دېگەن ئۇقۇملارنى بىلدۈرىدىغان سۆيەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

بەتتەم، بەتخۇي، بەتمۇئامىلە، بەتقىلىق، بەتنىيەت...

B. پېئىللدىن سۆيەت ياسىغۇچىلار

13.9.4. ـ ق// ـ ك// ـ نق// ـ نك// ـ وق// ـ وك

بۇ قوشۇمچە پېئىل ئۆزىكىگە قوشۇلۇپ، شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەت نەتىجىسىدە ھاسىل بولغان ھالەتنى

بىلدۇرىدىغان سۈپەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ئاغرىق، يېپىق، ئېتىك، سۇنۇق، ئۆلۈك، چىرىك، قۇرۇق، تىزىق...

14.9.4. -ما// -مە

بۇ قوشۇمچە بەزى پېئىللارنىڭ ئۆزىكىگە قوشۇلۇپ، شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەت نەتىجىسىدە ھاسىل بولغان ياكى ھەرىكەتكە لايىق بولغان خۇسۇسىيەتنى بىلدۇرىدىغان سۈپەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ئاسما (سائەت)، پۈكلىمە (كارىۋات)، كۆتەرمە (ئۆي)، كۆچمە (لەۋھە)، ياسالما (كۆلكە).

15.9.4. -غاق// -قان// -گەك// -كەك

بۇ قوشۇمچە بەزى پېئىللارنىڭ ئۆزىكىگە قوشۇلۇپ، شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتكە مايىللىق خۇسۇسىيەتنى بىلدۇرىدىغان سۈپەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

توڭغاق، ئۇرۇشقاق، سىيگەك، تىيلغاق، چىقىشقاق، چېپىلغاق، يېپىشقاق، كۆلگەك، تەپكەك...

16.9.4. -چاق// -چەك// -چۇق

بۇ قوشۇمچە ئۆزلۈك دەرىجىدىكى بەزى پېئىللارنىڭ ئۆزىكىگە قوشۇلۇپ، شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتكە مايىللىق خۇسۇسىيەتنى بىلدۇرىدىغان سۈپەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ماختانچاق، ئىرىنچەك، قىزغانچۇق، ياسانچۇق...

17.9.4. -ڭغۇ// -ڭگۇ// -ەڭگۇ

بۇ قوشۇمچە بەزى پېئىللارنىڭ ئۆزىكىگە قوشۇلۇپ، شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتكە مايىللىق خۇسۇسىيەتنى بىلدۇرىدىغان سۈپەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

يىغلاڭغۇ، چېچىلاڭغۇ، كۆتۈرەڭگۇ، ئېزىلەڭگۇ...

18.9.4. -غۇر// -قۇر// -گۇر// -كۇر

بۇ قوشۇمچە ئايرىم پېئىللارنىڭ ئۆزىكىگە قوشۇلۇپ، شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتكە مايىللىق خۇسۇسىيەتنى بىلدۇرىدىغان سۈپەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

جىمغۇر، ئۇچقۇر، سەزگۇر، ئۇتكۇر...

19.9.4. -لىق// -لىك// -لۇق// -لۇك

بۇ قوشۇمچە بەزى پېئىللارنىڭ "ش" بىلەن ئاخىرلاشقان ئىسىمداش شەكلىگە قوشۇلۇپ، بۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتكە يارايدىغان ياكى ھەرىكەت بىلەن ئالاقىدار خۇسۇسىيەتنى بىلدۇرىدىغان سۈپەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

يېيىشلىك (تاماق)، مىنىشلىك (ئات)، چۈشىنىشلىك (مەسىلە)، ئولتۇرۇشلۇق، تۇرۇشلۇق.

بۇ قوشۇمچە يەنە بەزى پېئىللارنىڭ "-ئار// -ئەر" بىلەن ئاخىرلاشقان سۈپەتداش شەكلىگە قوشۇلۇپ، شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنى قوزغاش خۇسۇسىيىتىنى ئىپادىلەيدىغان سۈپەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

يېتەرلىك، قانائەتلىنەرلىك، خۇشاللىنارلىق، ئېچىنارلىق...

20.9.4. -غىن// -قىن// -گىن// -كىن// -غۇن// -قۇن// -گۇن// -كۇن

بۇ قوشۇمچە ئايرىم پېئىللارنىڭ ئۆزىكىگە قوشۇلۇپ، شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنى ئورۇنلىغان ياكى ئورۇنلايدىغان ئالاھىدىلىكنى بىلدۇرىدىغان سۈپەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

كەسكىن، چۈشكۇن، قىزغىن، ئېقىن، تۇرغۇن، تۇتقۇن، سۈرگۈن.

C. رەۋشتىن سۈپەت ياسىغۇچىلار

21.9.4. ـ قى// ـ كى

بۇ قوشۇمچە ۋاقىت رەۋىشلىرىگە ياكى تەرەپنى كۆرسەتكۈچى رەۋىشلەرگە قوشۇلۇپ، شۇ رەۋىش ئىپادىلىگەن ۋاقىت ياكى تەرەپنى مەزمۇن قىلغان سۈپەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

بۈرۈنقى، ئاۋۋالقى، كېيىنكى، كەچكى، بۈگۈنكى، ھازىرقى، بۈلتۈرقى، بېرىقى، نېرىقى، ئىچكىرىكى.

D. سان ـ مىقدار بىرىكمىسىدىن سۈپەت ياسىغۇچى قوشۇمچىلار

22.9.4. ـ لىق// ـ لىك// ـ لۇق// ـ لۈك

بۇ قوشۇمچە سان ـ مىقدار بىرىكمىسىنىڭ ئاخىرىغا قوشۇلۇپ، شۇ سان ـ مىقدار بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئالاھىدىلىكنى بىلدۈرىدىغان سۈپەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن

تۆت تونلىق (ماشىنا)، بىر كىلوگراملىق (بوتۇلكا)، بەش مولۇق (ئىتىز)، ئۈچ ئايلىق (ۋەزىپە)، ئون كۈنلۈك (مۇساپە)، ئەللىك ئۆيلۈك (ئادەم).

E. سۈپەتتىن سۈپەت ياسىغۇچىلار

23.9.4. ـ دىش // ـ ۇچ // ـ ۈچ

بۇ قوشۇمچە رەڭنى بىلدۈرىدىغان ئايرىم سۈپەتلەرگە قوشۇلۇپ، شۇ رەڭگە قارىغاندا ئاچراق رەڭنى بىلدۈرىدىغان سۈپەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ئېقىش، كۆكۈچ، سارغۇچ، قىزغۇچ...

24.9.4. ـ نا

بۇ قوشۇمچە ئەرەبچە، پارسچىدىن ئۆزلەشكەن ئايرىم سۈپەتلەرنىڭ ئىنكار قىلىنغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان سۈپەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ناتوغرا، نامۇۋاپىق، نامەلۇم، نائۇستا...

بەشنچى باب سان

1.5. ساننىڭ مەنىسى

سان — شەيئىلەرنىڭ ھېسابىنى، رەت تەرتىپىنى ياكى نومۇرلۇق بەلگىسىنى بىلدۈرىدىغان سۆز تۈركۈمى. سان "نەچچە (قانچە)"، "نەچچىلىك (قانچىلىك)"، "نەچچىنچى (قانچىنچى)" سوئاللىرىغا جاۋاب بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

بىر (1)، بەش (5)، سەككىز (8)، ئون بىر (11)، يىگىرمە (20)، سەكسەن ئىككى (82)، بىر يۈز سەكسەن ئالتە (186)، مىڭ (1000)، توتتىن بىر (1/4)، مىڭدىن بىر (1/1000)، يۈزچە، نەچچە مىڭ، مىڭلىغان، بەشنچى (5-)، ئون ئالتىنچى (16-).

2.5. ئاددىي سان ۋە مۇرەككەپ سان

ئۇيغۇر تىلىدىكى سانلار تۈزۈلۈشىگە قاراپ، ئاددىي سان ۋە مۇرەككەپ سان دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

ئاددىي سانلار بىرلا سۆز بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا تۆۋەندىكى ئاددىي سانلار بار:

بىر (1)، ئىككى (2)، ئۈچ (3)، تۆت (4)، بەش (5)، ئالتە (6)، يەتتە (7)، سەككىز (8)، توققۇز (9)، ئون (10)، يىگىرمە (20)، ئوتتۇز (30)، قىرىق (40)، ئەللىك (50)، ئاتمىش (60)، يەتمىش (70)، سەكسەن (80)، توقسان (90)، يۈز (100)، مىڭ (1000)، مىليون (1000000)، مىليارد (1000000000)...

تارىخىي نۇقتىدىن قارىغاندا، "سەكسەن"، "توقسان" سانلىرىنىڭ "سەككىز ئون"، "توققۇز ئون" شەكلىدە ئىككى سۆزدىن تۈزۈلگەنلىكى مەلۇم بولسىمۇ، لېكىن ھازىرقى كۈندە ئۇلار ئىككى سۆزلۈك شەكىلدىن ئايرىلىپ قالغان. "يۈز"، "مىڭ"، "مىليارد" سانلىرىنىڭ ئالدىغا بەزىدە "بىر" سۆزى قوشۇلۇپ كېلىدۇ، لېكىن بۇ "بىر" سۆزى بۇ سانلارنىڭ مەنىسىگە تەسىر كۆرسىتەلمەيدۇ. شۇڭا ئۇلار يەنىلا ئاددىي سان ھېسابلىنىدۇ.

مۇرەككەپ سانلار ئاددىي سانلارنىڭ ياكى مۇرەككەپ سانلارنىڭ مەلۇم مۇناسىۋەتتە بىرىكىشىدىن ھاسىل بولىدۇ. سانلار تۆۋەندىكى مۇناسىۋەتلەردە بىرىكىدۇ:

1) قوشۇلۇش مۇناسىۋىتى. بۇنىڭدا كىچىك خانىلىق سان چوڭ خانىلىق سانىنىڭ كەينىدە كېلىپ ئۇنىڭغا قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

ئون بىر، ئوتتۇز بەش، ئەللىك ئالتە، يۈز بەش، مىڭ بىر.

2) ھەسسىلەش-ھەسسىلىنىش مۇناسىۋىتى. بۇنىڭدا كىچىك خانىلىق سان چوڭ خانىلىق سانىنىڭ ئالدىدا كېلىپ ئۇنى ھەسسىلەيدۇ. مەسىلەن:

بەش يۈز، ئون مىڭ، بىر يۈز يىگىرمە مىڭ، ئۈچ مىليون.

ئۇيغۇر تىلىدىكى مۇرەككەپ سانلار ئاز بولغاندا ئىككى، كۆپ بولغاندا ئون نەچچە ھەتتا ئونىڭدىنمۇ كۆپ ئاددىي سانلارنىڭ يۇقىرىقى مۇناسىۋەتلەر بويىچە بىرىكىشىدىن ھاسىل بولىدۇ. مەسىلەن:

ئون يەتتە (17)، ئىككى يۈز ئاتمىش (260)، تۆت يۈز توقسان ئالتە (496)، ئۈچ مىڭ تۆت يۈز قىرىق (3440)، يەتتە مىڭ ئالتە يۈز ئون بەش (7615)، ئون ئىككى مىڭ سەككىز يۈز توقسان ئۈچ (12893)، ئىككى يۈز ئون ئۈچ مىڭ يەتتە يۈز

ئوتتۇز تۆت (213734)، بىر مىليون بەش يۈز ئون ئىككى مىڭ سەككىز يۈز ئەللىك (1512850)، ئىككى مىليون ئۈچ يۈز يىگىرمە بەش مىڭ ئىككى يۈز ئون تۆت (2325214).

3.5. ساننىڭ مورفولوگىيىلىك تۈرلىرى

ئۇيغۇر تىلىدىكى سانلار تۈرلىنىش ۋە جۈپلىنىش يوللىرى بىلەن ساناق سان، مۆلچەر سان، تەرتىپ سان، كەسىر سان، تەقسىم سان، رەۋىش سان، كىشىلىك سان، ئالماش ساندىن ئىبارەت گرامماتىك تۈرلەرنى ھاسىل قىلىدۇ.

1.3.5. ساناق سان

ئاددىي ۋە مۇرەككەپ سانلارنىڭ ئەسلىي شەكلى ساناق سان ھېسابلىنىدۇ. ساناق سانلار ئېنىق پۈتۈن سانىنى بىلدۈرۈپ، جۈملىدە ئاساسەن ئېنىقلىغۇچى، بەزىدە خەۋەر بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

مەكتىپىمىزدە ئۈچ مىڭ ئوقۇغۇچى بار.
دۇنيادا بەش قىتئە، تۆت ئوكيان بار.
توخۇ، توشقان ئەللىك، پۈتى بىر يۈز ئىككى.

ساناق سانلار كۆپ ھاللاردا مىقدار سۆزلەرگە بېقىنىپ، سان مىقدار بىرىكمىسىنى ھاسىل قىلىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

بەش جىلىك (گۈش)، يۈز كىلومېتىر (يول)، بىر يۈتۈم (سۇ)، ئىككى قېتىم (بارماق)، ئىككى سائەت (كۈتمەك).

2.3.5. مۆلچەر سان

مۆلچەر سانلار شەيئىلەرنىڭ تەخمىن سانىنى بىلدۈرىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا مۆلچەر سانلار بىر نەچچە خىل ئۇسۇلدا ياسىلىپ، ھەرقايسىسى ئۆزىگە خاس مۆلچەر مەنىسىنى ئىپادىلەيدۇ.

1. ساناق سانلارغا "-چە" ياكى "-دەك//-تەك" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن بىر خىل مۆلچەر سان ياسىلىدۇ. بۇ خىل مۆلچەر سانلار شۇ ساناق ساندىن سەل كەم ياكى ئارتۇق بولۇشى مۇمكىن بولغان مۆلچەر سانىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

بۇگۈنكى يىغىنغا ئەللىكچە (ئەللىكتەك) ئادەم قاتناشتى.
بىزنىڭ مەكتەپتە ئىككى مىڭدەك (ئىككى مىڭچە) ئوقۇغۇچى بار.

2. ئىككى ساناق سانىنى جۈپلەشتۈرۈش يولى بىلەن بىر خىل مۆلچەر سان ياسىلىدۇ. بۇ خىل مۆلچەر سانلار شۇ ئىككى ساناق سان ئارىلىقىدىكى مۆلچەر سانىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

مەن سىزنى ئىزدەپ بەش-ئالتە قېتىم باردىم.
ئۇلارنىڭ مەكتىپىدە بەش-ئالتە مىڭ ئوقۇغۇچى بار.
بۇ ئون-يىگىرمە كۈنلۈك ئىش ئەمەس.

3. "نەچچە (قانچە)" ياكى "بىر نەچچە (بىر قانچە)" سۆزىنىڭ يارىدىمى بىلەن بىر نەچچە خىل مۆلچەر سان ياسىلىدۇ:

1) "نەچچە (قانچە)" ياكى "بىر نەچچە (بىر قانچە)" سۆزى يالغۇز قوللىنىلسا، بىرلەر خانىسى دائىرىسىدىكى مۆلچەر سان ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

بىر نەچچە ئوقۇغۇچى، نەچچە پارچە كىتاب، بىر قانچە ئادەم.

2) "نەچچە" سۆزى ئونلار خانىسىدىن يۇقىرى بولغان ساناق سانلارنىڭ كەينىگە قوشۇلۇپ كەلسە، شۇ سانغا قوشۇلغان بىرلەر خانىسى دائىرىسىدىكى مۆلچەر سان ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئون نەچچە ئادەم، ئوتتۇز نەچچە ئات، سەكسەن نەچچە قوي، يۈز نەچچە ئوقۇغۇچى...

3) ئونلار خانىسىدىن يۇقىرى بولغان ئاددىي ساناق

سانلارنىڭ ئالدىغا قوشۇلۇپ كەلسە، شۇ ساناق سان بىرلەر خانىسى دائىرىسىدە ھەسسىلەشتۈرۈلگەن مۆلچەر سان ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

نەچچە ئون (ئادەم)، بىرقانچە مىڭ (ئوقۇغۇچى)، قانچە يۈز مىڭ (ئەسكەر)

4. ئونلار خانىسىدىن يۇقىرى بولغان ئاددىي سانلارنىڭ يۆنىلىش كېلىش شەكلىدە "يۈز" سۆزى بىلەن بىرىكىپ كېلىشى ياكى چىقىش كېلىش شەكلىدە "ئارتۇق" ياكى "كۆپ" سۆزى بىلەن بىرىكىشى ئارقىلىق بىر نەچچە خىل مۆلچەر سان ياسىلىدۇ. "يۈز" سۆزى بىلەن ياسالغىنى شۇ ساندىن سەل كەم بولغان مۆلچەر سانىنى بىلدۈرىدۇ. "ئارتۇق" ياكى "كۆپ" سۆزى بىلەن بىرىكىپ ياسالغىنى ساناق سانىدىن ئارتۇق بولغان مۆلچەر سانىنى بىلدۈرىدۇ.* مەسىلەن:

يىغىنغا مىڭغا يېقىن ئادەم قاتناشتى.

بۇ دۇىنىڭ يۈزگە يېقىن كالىسى، مىڭدىن كۆپ قويى بار.

5. يۈزلەر خانىسىدىن يۇقىرى خانىدىكى ساناق سانلارغا ياكى "نەچچە (قانچە)" سۆزى بىلەن ھەسسىلەشتۈرۈلگەن چوڭ مۆلچەر سانلارغا "-لىغان//-لىگەن" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن بىر خىل مۆلچەر سان ياسىلىدۇ. بۇ خىل مۆلچەر سانلار بىر خىل تەسۈرىي خاراكتېرگە ئىگە بولۇپ، سۆزلىگۈچىنىڭ "شۇ قەدەر كۆپ" دېگەن ھېسسىياتىنى قوشۇپ ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

بۇ مىليونلىغان ئامما بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىش.

بۇ مەكتەپتىن نەچچە يۈزلىگەن ئالىملار يېتىشىپ چىققان.

مىڭلىغان، ئۇن مىڭلىغان ئىنقلابىي قۇربانلار خەلق مەنپەئەتى

* "يېقىن"، "ئارتۇق"، "كۆپ" سۆزلىرى بۇ يەردە يارىمچە سۆز رولىنى ئويناىدۇ.

ئۈچۈن بىزنىڭ ئالدىمىزدا باتۇرلارچە قۇربان بولدى.

مۆلچەر سانلار جۈملىدە ئاساسەن ئېنىقلىغۇچى بولۇپ، كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئەللىكچە (ئەللىكتەك) ئادەم، بىر نەچچە ئوقۇتقۇچى.

سەكسەن نەچچە قوي، مىڭغا يېقىن ئىشچى، ئوندىن ئارتۇق ماشىنا، مىليونلىغان ئامما.

بەزى مۆلچەر سانلار خەۋەر بولۇپ كېلىشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

بىزنىڭ دۇىنىڭ قويى مىڭدىن ئارتۇق.

بەزى مۆلچەر سانلار يەنە مىقدار سۆزلەرگە بېقىنىپ، سان-مىقدار بىرىكمىسىنى ھاسىل قىلالايدۇ. مەسىلەن:

نەچچە جىڭ (گۆش)، ئون نەچچە مېتر (رەخت)، نەچچە مىڭ كىلومېتر (يول)، بەش-ئالتە قېتىم (بارماق).

3.3.5. تەرتىپ سان

ساناق سان ۋە بەزى مۆلچەر سانلارغا "-نچى//-نچى" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن تەرتىپ سانلار ياسىلىپ، شەيئىلەرنىڭ رەت تەرتىپىنى، دەرىجىسىنى ياكى نومۇرلۇق بەلگىسىنى بىلدۈرۈپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

بىرىنچى (1-)، ئىككىنچى (2-)، ئون يەتتىنچى (17-)، يەتتە-سەككىزىنچى، ئون نەچچىنچى...

تەرتىپ سانلار جۈملىدە ئاساسەن ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

بىز يەتتىنچى بىنانىڭ يەتتىنچى قەۋىتىدە ئولتۇرىمىز.

ئوڭ قول تەرەپتىكى ئىككىنچى ئۆي بىزنىڭ ئىشخانىمىز.

ئۇلار يەتتە-سەككىزىنچى ئايلاردا كېلىشى مۇمكىن.

تەرتىپ سانلارنىڭ يەنە بىر مۇھىم ۋەزىپىسى شۇكى، ئۇلار جۈملىدە قىستۇرما بولۇپ، نۇتۇق مەزمۇنىنى تۇرگە ئايرىش رولىنى ئويناپدۇ. مەسىلەن:

ئۇچ چوڭ ئىنتزام تۆۋەندىكىچە:

بىرىنچى، بارلىق ھەربىرىتە قوماندىغا بويسۇنۇش:

ئىككىنچى، ئاممىنىڭ پىپ-يېڭىسىنمۇ ئالماسلىق:

ئۈچىنچى، بارلىق غەنىيمەتلەرنى ئومومنىڭ ئىختىيارىغا تاپشۇرۇش.

تەرتىپ سانلار بەزىدە خەۋەر ۋەزىپىسىدىمۇ كېلىدۇ. مەسىلەن:

مېنىڭ كىنىشكامنىڭ نومۇرى 1278 نېچى.

تەرتىپ سانلار ھەربىرىكەت مىقدارىنى بىلدۈرىدىغان مىقدار سۆزلەر بىلەن بىرىكىپ، سان-مىقدار بىرىكمىسىنى ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن:

بىرىنچى قېتىم (كۆرمەك)، ئىككىنچى نۆۋەت (بارماق).

تەرتىپ سانلار بەزىدە "-دىن" قوشۇمچىسى بىلەن بىرىكىپ، باغلىغۇچى بولۇپ، بىر ئىش بىلەن مۇناسىۋەتلىك بىر نەچچە ئىشنى باغلاپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

مەن بۇ قېتىم بارالمايمەن، چۈنكى، بىرىنچىدىن، سالامەتلىكىم ياخشى ئەمەس، ئىككىنچىدىن بەزى ئىشلىرىم تېخى ئاخىرلاشمىدى.

ئۇيغۇر تىلىدا "تۇنجى"، "ئوتتۇرانچى"، "كەنجى" سۆزلىرىمۇ تەرتىپنى بىلدۈرۈش رولىنى ئويناپدۇ. بىراق بۇلاردىن پەقەت "تۇنجى" سۆزىنىلا "بىرىنچى" بىلەن مەنىداش تەرتىپ سان ھېسابلاشقا بولىدۇ. "ئوتتۇرانچى" سۆزى "ئوتتۇرىدىكى" دېگەن

مەنىنى بىلدۈرسە، "كەنجى" سۆزى ئاخىرقى دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. شۇڭا، ئۇلار سۈپەت ھېسابلىنىدۇ.

4.3.5. كەسىر سان

كەسىر سانلار بىردىن كىچىك پارچە سانىنى بىلدۈرۈپ، ئادەتتە بىر پۈتۈنلۈكنى تەشكىل قىلغان شەيئىلەرنىڭ مەلۇم قىسمىنى كۆرسىتىش ئۈچۈن قوللىنىلىدۇ.

كەسىر سانلار مەخرەجنى ئىپادىلەيدىغان ۋە سۈرەتنى ئىپادىلەيدىغان ئىككى ساناقساندىن تۈزۈلىدۇ. مەخرەجنى ئىپادىلەيدىغان ساناق سان "-دىن//-تىن" قوشۇمچىسى بىلەن بىرىكىپ ئالدىدا كېلىدۇ. ئاندىن سۈرەتنى ئىپادىلەيدىغان ساناق سان كېلىدۇ. مەسىلەن:

تۆتتىن ئۈچ (3/4)، ئوندىن يەتتە (7/10)، مىڭدىن بىر (1/1000)، يۈزدىن بەش (5/100)...

ئەگەر كەسىر سانلار ساناق سان (پۈتۈن سان) بىلەن قوشۇلۇپ كەلسە، ساناق ساندىن كېيىن "پۈتۈن" سۆزى قوشۇلۇپ، ئاندىن كەسىر سان ئېيتىلىدۇ. مەسىلەن:

بىر پۈتۈن ئوندىن يەتتە (1،7/10)، ئىككى پۈتۈن تۆتتىن بىر (2، 1/4)

كەسىر سانلار ئابستراكت سان ئوقۇمىنى ئىپادىلىمەي، مەلۇم شەيئى بىلەن مۇناسىۋەتلىك سان ئوقۇمىنى ئىپادىلەپ كەلگەندە، ئادەتتە، بىۋاستە جۈملە بۆلىكى بولماستىن، بىر بولسا ئالماش سان شەكلىدە جۈملىگە قاتنىشىدۇ. (بۇ ھەقتە "ئالماش سان" دېگەن قىسىمغا قارالسۇن)، بىر بولسا "قىسىم" ياكى "بۆلەك" دېگەن ئىسىمغا بېقىنغان ھالدا بىر ئىسىم بىرىكمىسىنى ھاسىل قىلىپ، بىر پۈتۈنلۈكنى ئىپادىلىگۈچى ئىسىم ياكى ئالماشنى ئىگىلىك كېلىش شەكلىدە ئۆزىگە

بېقىندۇرۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئۆچتىن بىر قىسمىنى قىز ئوقۇغۇچىلار ئىگىلەيدۇ.

بىزنىڭ تۆتتىن ئۈچ قىسمىمىز جەنوبتىن كەلگەن.

بۇ دەرس پۈتۈن دەرس ۋاقتىنىڭ بەشتىن ئىككى قىسمىنى تەشكىل قىلىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدا پارچە سانىنى بىلدۈرىدىغان "بىرىم"، "چارەك" سۆزلىرىمۇ بار. بۇلاردىن "بىرىم" سۆزى ئىككىدىن بىر مەنىسىدە ناھايىتى كەڭ قوللىنىلىدۇ. ئۇ سىنتاكسىسلىق خۇسۇسىيەت جەھەتتىن ساناق سانلارغا ئوخشاپ كېتىدۇ. "چارەك" سۆزى بولسا "تۆتتىن بىر" مەنىسىدە بەزى مىقدار سۆزلەر بىلەنلا بىرىكىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

چارەك ئەسىر، چارەك سائەت، چارەك تونا.

5.3.5. تەقسىم سان

ساناق سان ۋە بەزى مۆلچەر سانلارغا "-دىن//-تىن" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن تەقسىم سانلار ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

بىردىن، ئۈچتىن، بەشتىن، يۈزدىن، ئون نەچچىدىن...

تەقسىم سانلار ئىسىمغىمۇ، پېئىلغىمۇ بېقىنىپ كېلىدۇ. ئىسىمغا بېقىنىپ كەلگەندە، شۇ سان كۆپلۈكىدىكى شەيئىنىڭ مەلۇم كۆپ سانلىق شەيئىنىڭ ھەربىرى بىلەن ئالاقىدار بولۇشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئەلاچىلارغا بىردىن لۇغەت، ئىككىدىن دەپتەر، بىردىن قەلەم مۇكاپات بېرىلدى.

تۆتتىن ئات قوشۇلغان بەش ھارۋا يولغا چىقتى.

ھەربىرىگە ئىككىدىن دەپتەر تەييارلاڭلار.

پېئىللارغا بېقىنىپ كەلگەندە مەلۇم كۆپ سانلىق شەيئىنىڭ شۇ سان بويىچە تەكشى بۆلۈنۈشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

بۇ دەپتەرلەر ھەربىر ئوقۇغۇچىغا ئىككىدىن بېرىلدى.

بەشتىن تىزىلىڭلار.

تەقسىم سانلار تەكرار شەكىلدە ياكى تەكرار ساناق سانغا "-دىن//-تىن" قوشۇمچىسى قوشۇلغان شەكىلدىمۇ قوللىنىلىدۇ. بۇنداق تەكرارلانغان تەقسىم سانلار، ئاساسەن پېئىللارغا بېقىنىپ مەلۇم كۆپ سانلىق شەيئىنىڭ شۇ سان بويىچە كەينىدىن بۆلۈنۈشىنى ياكى كۆپ يەرگە بۆلۈنۈشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

كىشىلەر ئىككىدىن-ئۈچتىن تارقىلىشقا باشلىدى.

يېڭى ئوقۇغۇچىلار ھەركۈنى يىگىرمىدىن-ئوتتۇزدىن كېلىۋاتىدۇ.

كىشىلەر بەشتىن-تۆتتىن توپلىنىپ مۇھاكىمە قىلىشۋاتىدۇ.

ئۇيغۇر تىلى توغرىسىدىكى گرامماتىكا ئەسەرلىرىدە سانىنىڭ بۇ تۈرى توغرىسىدىكى كۆزقاراشلار خىلمۇخىل. ئەمىر نەجىپ تەرىپىدىن تۈزۈلۈپ، 1960-يىلى موسكۋادا نەشر قىلىنغان «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» دا سانىنىڭ بۇ تۈرى قىسقىچىلا بايان قىلىنغان بولسىمۇ، لېكىن سانىنىڭ بىر گرامماتىك تۈرى ھېسابلانغان. قازاق س س ر پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئۇيغۇرشۇناسلىق بۆلۈمى تەرىپىدىن تۈزۈلگەن «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» دا سانىنىڭ بۇ تۈرى سانىنىڭ "-لاپ//-لەپ" قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ كەلگەن تۈرى بىلەن بىرلەشتۈرۈلۈپ "توپلۇق سان" دەپ ئاتالغان. بىر مۇنچە ئەسەرلەردە سانىنىڭ بۇ تۈرى توغرۇلۇق سۆز ئېچىلمايدۇ. سانىنىڭ بۇ تۈرى ئۇيغۇر تىلىدا ناھايىتى كەڭ قوللىنىلىدۇ ۋە خۇددى يۇقىرىدا كۆرۈپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئۆزىگە خاس گرامماتىك مەنە ئاڭلىتىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ ئەلۋەتتە سانىنىڭ گرامماتىك تۈرلىرى قاتارىدىن ئورۇن

ئېلىشى كېرەك.

6.3.5. رەۋىش سان

رەۋىش سانلار ساناق سانلارغا ۋە بەزى مۆلچەر سانلارغا "-لاپ//-لەپ" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ ۋە كۆپىنچە تەكرارلانغان ياكى كىچىكى بىلەن چوڭى جۈپلەشتۈرۈلگەن شەكىلدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

مىڭلاپ، يۈزلەپ-يۈزلەپ، يۈزلەپ-مىڭلاپ، بەشلەپ-ئونلاپ،
بىرلەپ-ئىككىلەپ، نەچچە ئونلاپ...

رەۋىش سانلار ئاساسەن پېئىللارغا بېقىنىپ، كۆپ سانلىق ئادەملەرنىڭ مەلۇم ھەرىكەت بىلەن تەخمىنەن شۇ سان كۆپلۈكىدىكى تۈركۈم بويىچە مۇناسىۋەتلەشكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

تاجاۋۇزچىلار مىڭلاپ-مىڭلاپ يوقتىلماقتا.
يېڭى ئوقۇغۇچىلار يىگىرمىلەپ-ئوتتۇزلاپ كېلىشكە باشلىدى.
كىشىلەر بىرلەپ-ئىككىلەپ تارقىلىشقا باشلىدى.

سانىنىڭ بۇ تۈرى ئۇيغۇر تىلىغا دائىر نۇرغۇن ئەسەرلەردە "مۆلچەر سانلار" نىڭ بىر تۈرى قىلىپ كۆرسىتىلىدۇ. بىزنىڭچە، سانىنىڭ بۇ تۈرى مۆلچەر مەنىسىنى بىلدۈرسىمۇ، لېكىن سىنتاكسىسلىق خۇسۇسىيەت جەھەتتىن باشقا مۆلچەر سانلاردىن پەرقلىنىدۇ؛ باشقا مۆلچەر سانلارنىڭ ھەممىسى ئىسىملارغا بىۋاستە بېقىنىپ ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلەلەيدۇ. لېكىن سانىنىڭ بۇ تۈرى ئىسىم بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەتكە باغلىنالمايدۇ، ئۇ ھامان پېئىللارغا ياكى پۈتۈن جۈملىگە بېقىنىپ، ھالەت بولۇپ كېلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنى مۆلچەر سانلار بىلەن قوشۇۋېتىشكە بولمايدۇ. ئالدىنقى قىسىمدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئۇنى

تەقسىم سانلار بىلەن قوشۇۋېتىشكىمۇ بولمايدۇ. چۈنكى، بىرىنچىدىن، سانىنىڭ بۇ تۈرى مۆلچەر مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ، لېكىن تەقسىم سانلار ساناق سانلار ئاساسىدا ياسالغان ئېنىق سانىنى ئىپادىلەيدۇ؛ ئىككىنچىدىن، سانىنىڭ بۇ تۈرى پەقەت پېئىللارغىلا بېقىنىپ كېلىدۇ، لېكىن تەقسىم سانلار ئىسىملارغىمۇ بېقىنىپ كېلىدۇ، ئۈچىنچىدىن، سانىنىڭ بۇ تۈرى ئاساسەن ئادەملەرنىڭ ھەرىكىتى بىلەنلا مۇناسىۋەت باغلايدۇ، تەقسىم سانلار بولسا ھەرقانداق شەيئىنىڭ ھەرىكىتى بىلەن مۇناسىۋەت باغلايدۇ. دېمەك، سانىنىڭ بۇ تۈرىنى ئايرىم بىر تۈر ھېسابلاپ، "رەۋىش سان" دەپ ئاتاش بىر ئاز مۇۋاپىق.

7.3.5. كىشىلىك سان

كىشىلىك سانلار ساناق سان ۋە بەزى مۆلچەر سانلارغا "-ئەيلەن" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ (بۇ قوشۇمچە سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان سانلارغا قوشۇلغاندا، سانىنىڭ ئاخىرىدىكى سوزۇق تاۋۇش چۈشۈپ قالىدۇ). مەسىلەن:

بىرەيلەن، ئىككىيلەن، ئۈچەيلەن، بەش-ئالتەيلەن،
ئون نەچچەيلەن، بىرنەچچەيلەن...

كىشىلىك سانلار شۇ سان كۆپلۈكىدىكى ئادەمنى بىلدۈرۈش ئىقتىدارىغا ئىگە بولۇپ، ئىسىم ئورنىدا قوللىنىلىدۇ، بىراق، بۇنداق سانلارنى مەلۇم ساندىكى ئادەم كۆرسىتىلگەن جايلارنىڭ ھەممىسىدىلا قوللىنىشقا بولمايدۇ.

كىشىلىك سانلار ئومۇمەن تۆۋەندىكى جايلاردا قوللىنىلىدۇ:

1) شەيئىنىڭ ئادەم ئىكەنلىكىنى ئېيتىش ھاجەتسىز بولۇپ، پەقەت ئۇنىڭ سانىنىلا ئېيتىش زۆرۈر بولغاندا، كىشىلىك سانلار ئىسىم ئورنىدا قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

هېلقى يېڭى كەلگەن ئىككىيلەنمۇ يغنغا قاتناشسۇن.
بىزنىڭ سىنىپتىن ئۇچەيلەنىڭ لۇغتى يوق.
بىلەت يەنە بارمۇ؟ بۇ ئۇچەيلەنگە بىلەت تەگمىدى.

2) كۆپلۈك شەخس ئالماشلىرىدىن كېيىن ئىزاھ ئېنىقلىغۇچى بولۇپ، كۆپلۈك شەخس ئالمىشىنى سان جەھەتتىن ئېنىقلايدۇ. مەسىلەن:

بىز ئۇچەيلەن بىر گۇرۇپپا بولايلى، سىلەر تۆتەيلەن بىر گۇرۇپپا بولۇڭلار، ئۇلار بەشەيلەن بىر گۇرۇپپا بولسۇن.

3) ئاتاپ كۆرسىتىلگەن بىر قانچە ئادەمنى سانى بىلەن ئومۇملاشتۇرۇش رولىنى ئويناىدۇ. بۇ چاغدا ئادەم ئىسىملىرى ئۇنىڭغا ئېنىقلىغۇچى بولىدۇ. مەسىلەن:

مەن، ئەخمەت، تۇرسۇن، تۇردى تۆتەيلەن ئاقسۇدىن.

سانىنىڭ بۇ تۈرى ئۇيغۇر تىلىغا دائىر گراماتىكا ئەسەرلىرىنىڭ ھەممىسىدە دېگۈدەك "ئۆملۈك سان" ياكى "ئورتاق سان" دەپ ئاتىلىدۇ. بىزنىڭچە، بۇ نام سانىنىڭ بۇ تۈرىنىڭ ماھىيىتىنى كۆرسىتىپ بېرەلمەيدۇ، چۈنكى سانىنىڭ بۇ تۈرىنىڭ ماھىيەتلىك خۇسۇسىيىتى ئۇنىڭ "ئۆملۈك" ئۇقۇمىنى ئىپادىلىگەنلىكىدە ئەمەس، بەلكى شۇ سان كۆپلۈكىدىكى ئادەمنى بىلدۈرۈپ كەلگەنلىكىدە. "بىر" سانىنىڭ "بىرەيلەن" (مەسىلەن: سىنى بۇگۈن بىرەيلەن ئىزدەپ كەلدى.) بولۇپ مۇشۇ سان تۈرىدە كېلەلىشمۇ "ئۆملۈك سان" ياكى "ئورتاق سان" نامىنىڭ بۇ سان تۈرىگە مۇۋاپىق كەلمەيدىغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن سانىنىڭ بۇ تۈرىنى "كىشىلىك سان" دەپ ئاتاش بىر ئاز مۇۋاپىق.

8.3.5. ئالماش سان

سانىق سان، مۆلچەر سان، كەسىر سان ۋە تەرتىپ سانلارغا ئىسىمنىڭ كۆپلۈك تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇپ ئالماش سان ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

ئىككىمىز، تۆتىمىز، ئۈچىڭلار، ئون نەچچىسى، ئۈچتىن بىرى، بەشىنچىسى...

ئالماش سانلار تۆۋەندىكىچە قوللىنىلىدۇ:

1) مەلۇم شەخستىكى ئېنىق سانلىق ئادەمنى بىلدۈرۈپ، كىشىلىك سانلار بىلەن ئوخشاش رولدا كېلىدۇ. مەسىلەن (سىلىشتۇرۇڭلار):

هېلقى يېڭى كەلگەن ئىككىسىمۇ يغنغا قاتناشسۇن.
بىزنىڭ سىنىپتىن ئۈچىمىزنىڭ لۇغتى يوق.
بىلەت يەنە بارمۇ؟ بۇ ئۈچىگە بىلەت تەگمىدى.
بىز ئۈچىمىز بىر گۇرۇپپا بولايلى، سىلەر تۆتىڭلار بىر گۇرۇپپا بولۇڭلار، ئۇلار بەشى بىر گۇرۇپپا بولسۇن.
مەن، ئەخمەت، تۇرسۇن، تۇردى تۆتىمىز ئاقسۇدىن.

بۇ رولدىكى I ۋە II شەخس ئالماش سانلار ئىگىلىك كېلىش شەكلىدە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كەلگەندە، ئېنىقلانغۇچى III شەخس تەۋەلىك شەكلىدە كەلسىمۇ، ئالماش سانىنىڭكى بىلەن ئوخشاش شەخستىكى تەۋەلىك شەكلىدە كەلسىمۇ بولىۋېرىدۇ. مەسىلەن:

بىزنىڭ سىنىپتىن ئۈچىمىزنىڭ لۇغتىمىز (لوغتى) يوق.
سىلەر ئىككىڭلارنىڭ لۇغتى (لۇغتىڭلار) بارمۇ؟

2) مەلۇم ئومۇمىيەتنىڭ شۇ سان كۆپلۈكىدىكى ياكى شۇ سان تەرتىپىدىكى بىرىگە ياكى بىر قىسمىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ. ئالماش سان ۋەكىللىك قىلغان ئومۇمىيەت ئىگىلىك كېلىش شەكلىدە ئۇنىڭغا ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كەلگەن ئىسىم ياكى

ئالماشتىن مەلۇم بولىدۇ. بىراق تىل شارائىتى ئېنىق بولغاندا، بۇ خىل ئىسىم ياكى ئالماشلار چۈشۈپ قېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

بىز تۆت بالا، (بىزنىڭ) ئىككىمىز ئوغۇل، ئىككىمىز قىز.
بىزنىڭ بىرىمىز ئۇيغۇر، بىرىمىز ئۆزبېك.
بۇ كىتابلارنىڭ بەشى كۈتۈپخانىنىڭ، تۆتى ئوقۇتقۇچىنىڭ.
ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئۈچتىن ئىككىسى جەنوبىي شىنجاڭدىن كەلگەن.
يوغان ئالمىلار ئىكەن، (ئۇلارنىڭ) ئىككىسى بىر جىڭ كېلىدۇ.
ئۆرە تۇرغانلارنىڭ ئوڭدىن ئىككىنچىسى بىزنىڭ تىل ئوقۇتقۇچىمىز.
بۇ بىنالارنىڭ بىرىنچىسى دەرسخانا بىناسى، ئىككىنچىسى ياتاق، ئۈچىنچىسى كۈتۈپخانا.

ئۇيغۇر تىلى توغرىسىدىكى گراماتىكا ئەسەرلىرىدە سانىنىڭ بۇ تۈرى توغرۇلۇق سۆز ئېچىلمايدۇ. پەقەت ئەمىر نەجىپ ساناق سانلار ئۈستىدە توختالغىنىدا، ساناق سانلارنىڭ تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى بىلەن بىرىكىپ ئىسىملىشىدىغانلىقىنى ئەسكەرتىپ ئۆتىدۇ.* ئەمەلىيەتتە، سانىنىڭ بۇ تۈرى تىلدا، بولۇپمۇ جانلىق تىلدا يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتۈلگەن "كىشىلىك سان" دىنمۇ كۆپ قوللىنىلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇنى ئەلۋەتتە سانىنىڭ ئايرىم بىر تۈرى ھېسابلاپ، سانىنىڭ گراماتىك تۈرلىرى قاتارىغا كىرگۈزۈش كېرەك.

4.5. سانىنىڭ ئالاھىدە قوللىنىلىشى

1. سانىنىڭ بۇيۇملاشقان ئىسىملىشىشى. ئۇيغۇر تىلىدىكى ساناق سان ۋە كەسىر سانلار بەزىدە، بولۇپمۇ ماتېماتىكىدا ئابستراكت سان ئوقۇمىنى ئىپادىلەپ كېلىدۇ. بۇ چاغدا ئۇلار بۇيۇملاشقان

* ئەمىر نەجىپ: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى»، 1960-يىل موسكۋا نەشرى.

ئىسىملىشىپ، كېلىش كاتېگورىيىسى بويىچە تۇرلىنىدۇ ۋە جۈملىدە ئىسىم ۋەزىپىسىنى ئۆتەيدۇ. مەسىلەن:

سەككىز — جۈپ سان
بەشكە تۆتنى قوشسا توققۇز بولىدۇ.
ئون بىردىن بەشنى ئالسا ئالتە قالىدۇ.
تۆتتىن بىرگە تۆتتىن بىرنى قوشسا، ئىككىدىن بىر بولىدۇ.
ئونىڭ ئېچىدە بەش ئىككى بار.
ئىككى سەككىز ئون ئالتە.

2. سانىنىڭ بۇيۇملاشقان ئالماشلىشى. ساناق سانلار ۋە بەزى مۆلچەر سانلار بەزىدە بۇيۇملاشقان ئالماشلىشىپ چۈشۈم كېلىش شەكلىدە تولدۇرغۇچى بولۇپ كېلىدۇ ۋە كونكرېتلىقنى مەلۇم بولغان ياكى چېقىش كېلىش شەكلىدىكى ئىسىم ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن مەلۇم بىر تېپتىكى شەيئىنىڭ شۇ سان ئېنىقلىغان قىسمىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

بۇ قەلەمنى نەدىن ئالدىڭىز؟ مەنمۇ بىرنى ئالىمەن.
كونۇبرت ئالغىلى بارسىڭىز، ماڭمۇ ئوننى ئالغاچ كېلىڭ.
ئالمىنىڭ چىڭى قانچە پۇل؟ ماڭا بەش-ئالتىنى تارتىپ بېرىڭ.
مۇشۇنداق قەلەمدىن مەنمۇ بىرنى ئالىمەن.
كونۇبرتتىن 10 نى، ئون پۇڭلۇق ماركىدىن 10 نى بېرىڭ.

3. سانلارنىڭ ۋاقىت ئىسمى بولۇپ كېلىشى. ئۇيغۇر تىلىدا بىر قىسىم ساناق سانلار بەلگىلىك كونكرېتلىقتا ئىسىمغا ئايلىنىپ كېتىدۇ:

1) "ئايغا (چىسلاغا)" ياكى "ھەپتىگە" سۆزىنى بېقىندۇرۇپ كەلگەن ساناق سانلار خەۋەر بولۇپ، شۇ ئاي ياكى شۇ ھەپتىنىڭ نەچچىنچى كۈنى ئىكەنلىكى توغرىسىدىكى ھۆكۈمنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

بۇگۈن ئايغا (چىسلاغا) ئون بەش.
بۇگۈن 2-ئايغا يېگىرمە ئىككى.
ئەتە ھەپتىگە بەش، ئۆگۈنلۈككە ئالتە.

2) "ئاينىڭ" ياكى "ھەپتىنىڭ" سۆزىنى بېقىندۇرۇپ، تەۋەلىك قوشۇمچىسى بىلەن كەلگەن ساناق سانلار شۇ ئاي ياكى شۇ ھەپتىنىڭ شۇ سان تەرتىپىدىكى كۈننى بىلدۈرۈپ "...نچى كۈنى" دېگەن ئىبارە بىلەن تەڭداش قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

10-ئاينىڭ بىرى (بىرىنچى كۈنى) — بىزنىڭ دۆلەت بايرىمىمىز.

بۇ ئىش كېينكى ھەپتىنىڭ ئىككىسىگە (ئىككىنچى كۈنگە) قالدى.
ئۆتكەن ئاينىڭ بەشىدىكى (بەشىنچى كۈنىدىكى) ئىش يادىڭدىمۇ؟
يېغىن كېينكى ئاينىڭ تۆتىنى (تۆتىنچى كۈنى) ئېچىلىدۇ.

3) "سائەت" سۆزىدىن كېيىن كەلگەن ساناق سانلار سائەت بويىچە ھېسابلانغان مەزگىل ئىسمىنى بىلدۈرۈپ، ئىسىمغا ئوخشاش تۇرلىنىدۇ. مەسىلەن:

ھازىر سائەت بەش.
سائەت بەشتە كېلىمەن.
سائەت تۆتتىن بەش مىنۇت ئۆتتى.
سائەت ئىككىنىڭ بېلتى بارمۇ؟
سائەت ئىككىدىكى يېغىنغا سەنمۇ قاتنىشامسەن؟
يېغىن سائەت سەككىزدىن ئون بىرگىچە داۋام قىلىدۇ.

4. سانلارنىڭ ياشنى ئىپادىلەپ كېلىشى. ئۇيغۇر تىلىدا ساناق سان ۋە بەزى مۆلچەر سانلار بەلگىلىك كونتېكىستتا، بولۇپمۇ "كىرمەك"، "ئاشماق" پېئىللىرىغا بېقىنىپ كەلگەندە، شۇ سان كۆپلۈكىدىكى ياش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ بۇ يىل ساق يېگىرمىگە كىردى.

چوڭ بولدۇڭ، يېگىرمىدىن ئاشتىڭ.
ئۇ يەتمىشتىن ئاشقان بولسىمۇ، داۋاملىق ئىشلەۋاتىدۇ.
ئۇنىڭ چوڭ بالىسى ئون بەش-ئون ئالتىگە كىرىپ قالدى.
ئۇ ئادەممۇ ياشنىپ قالدى، سەكسەن نەچچىگە كىرىپ قالدى.

5. سانلارنىڭ نومۇرنى بىلدۈرۈپ كېلىشى. ئۇيغۇر تىلىدا ساناق سان ۋە بەزى مۆلچەر سانلار بەزەن بىۋاستە، بەزەن چۈشۈم كېلىش شەكلىدە "ئالماق" ياكى "قويماق" پېئىلىغا بېقىنىپ، ئىمتىھان نومۇرىنى بىلدۈرۈپ كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

ئۇ يىللىق ئىمتىھاندا تىلىدىن 95، ماتېماتىكىدىن 98، سىياسىي ساۋاتتىن 100 (نى) ئاپتۇ.
مۇشۇنداق جاۋاب بەرسىڭىز 100 (نى) قويىمەن.
ھەربىر دەرستىن 100 (نى) ئالماق ئاسان ئەمەس.

6. سانلارنىڭ خانا ئىسمى بولۇپ كېلىشى. ئۇيغۇر تىلىدا "بىر"، "ئون"، "يۈز"، "مىڭ"، "بىر مىليون"، "ئون مىليون"، "يۈز مىليون"، "بىر مىليارد"، "ئون مىليارد"، "يۈز مىليارد"، ..... سانلىرى "-لار//-لەر" قوشۇمچىسى بىلەن بىرىكىپ خانا ئىسمىنى بىلدۈرۈپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

بىرلەر، ئونلار، يۈزلەر، مىڭلار، ئون مىڭلار.....
بىرلەر خانىسى، ئونلار خانىسى، يۈزلەرخانىسى ، مىڭلار خانىسى، ئون مىڭلار خانىسى.....

7. سانلارنىڭ ھەربىكەت مىقدارىنى بىلدۈرۈپ كېلىشى. ئۇيغۇر تىلىدا ساناق سان ۋە بەزى مۆلچەر سانلار بەزى كونتېكستلاردا پېئىللارغا بېقىنىپ، شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەربىكەتنىڭ قېتىم سانىنى بىلدۈرۈپ كېلىدۇ. بۇ ئەھۋال

تۆۆەندىكىچە ئىككى خىل بولىدۇ:

1) بەزىدە، بولۇپمۇ ماقال-تەمسىللەردە بەزى ساناق سانلار "قېتىم" مەنىسىنى ئۆز ئىچىگە ئېلىپ، بىۋاستە پېئىلغا بېقىنىپ ھالەت بولىدۇ. مەسىلەن:

ۋاقتىڭز بولسا بىر كېلىپ كەتسىڭز.

يەتتە ئۆلچەپ بىر كەس. (ماقال)

يۈز ئاڭلىغاندىن بىر كۆرگەن ئەلا. (ماقال)

2) ساناق سان ۋە بەزى مۆلچەر سانلار چۈشۈم كېلىش شەكلىدە بەزى پېئىللارغا، ئاساسەن، قىسقا ۋاقىت ئىچىدە ئۈستى-ئۈستىلەپ تەكرارلاشقا بولىدىغان ھەرىكەتلەرنى بىلدۈرىدىغان پېئىللارغا بېقىنىپ، شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ قېتىم سانىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

تامدىكى ئاسما سائەت توققۇزنى سوقتى.

ئۇنىڭ تومۇرى ئىتتىك، مىنۇتىغا توقسان سەككىزنى سوقۇۋاتىدۇ.

ئۇ جىلى بولۇپ، ئېشەكنىڭ بېشىغا قامچا بىلەن تۇت-بەشنى سالدى.

ئۇ بالنى قولىغا ئېلىپ، مەڭزىگە ئىككى-ئۈچنى سۆيۈپ قويدى.

ئۇ تەپكۈچ تېپىشكە ئۇستا ئىكەن، چۈشۈرمەي يۈز ئەللىكنى تەپتى.

8. **"بىر" سانىنىڭ باشقىچە قوللىنىلىشى.** ئويغۇر تىلىدا "بىر" سانى سان ئۇقۇمىنى ئىپادىلىگەندىن تاشقىرى، يەنە تۆۆەندىكى ئالاھىدە مەنىلەردە قوللىنىلىدۇ:

1) ئېنىقلىغۇچى بولۇپ، ئېنىقلانغۇچىنى گەۋدىلەندۈرۈش رولىنى ئويناىدۇ. مەسىلەن:

بۇ ناھايىتى مۇرەككەپ بىر مەسىلە.

ئۇ ناھايىتى ئاق كۆڭۈل بىر ئادەم ئىكەن.

بۇ ناھايىتى ئەھمىيەتلىك بىر كۈن.

2) ئېنىقلىغۇچى بولۇپ، ئېنىقلانغۇچى ئىپادىلىگەن بىر تىپتىكى شەيئىنىڭ مەلۇم بىرىنى كۆرسىتىش رولىنى ئويناىدۇ. مەسىلەن:

بىر ئىش يادىمغا چۈشۈپ قالدى.

سىزنى بىر ئادەم ئىزدەپ كەلدى.

مەن بۇ ئادەمنى بىر چاغدا كۆرگەن.

3) ئوخشاشلىقنى ياكى بىللىلىكنى بىلدۈرىدۇ. مۇنداق مەنىدە كەلگەندە، جۈملىدە ئېنىقلىغۇچى، خەۋەر، ھالەت ۋەزىپىلىرىدە كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

بىز ئۇلار بىلەن بىر تۇرىمىز.

ئىككىمىز بىر تونۇشتا ئىكەنمىز.

ئىككىمىزنىڭ پىكرى بىر ئىكەن.

4) سۈپەت ۋە پېئىللارنىڭ ئالدىدا ھالەت بولۇپ كېلىپ، سۈپەت ياكى پېئىلنىڭ مەنىسىنى كۈچەيتىش رولىنى ئويناىدۇ. مەسىلەن:

بىر ياۋاش بالا ئىكەن بۇ.

ئۇ بىر ۋاقىرىۋىدى، ھەممەيلەن جىملا بولۇپ قالدى.

5) تەكرارلىنىپ باغلىغۇچلىق رول ئويناىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ بىر ئۇ يانغا قارايدۇ، بىر بۇ يانغا قارايدۇ.

بىر ئۇنداق قىلىپ باقمەن، بىر مۇنداق قىلىپ باقمەن، ھېچلا ئەپلەشمەيۋاتىدۇ.

6) باشقا سۆزلەر بىلەن بىرىكىپ، سۆز ياساش رولىنى ئويناىدۇ. مەسىلەن:

بردەم (رەۋىش)، بىرئاز، بىر تالاي، بىرمۇنچە (سۇپەت)، ھەربىر (ئالماش).

5.5. سان بېقىندىلىرى

سانلارنىڭ باشقا سۆزلەرنى ئۆزىگە بېقىندۇرۇپ كېلىش ئەھۋالى ناھايىتى ئاز كۆرۈلىدۇ. سانلارغا پەقەت "تەخمىنەن"، "ساق"، "توپتوغرا" قاتارلىق ئايرىم سۇپەت ۋە رەۋىشلەر ھەم "سەل كەم"، "بىر كەم"، "ئىككى كەم" قاتارلىق ئايرىم سۆز بىرىكمىلىرى بېقىنىپ كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

بۇ يىغىنغا تەخمىنەن مىڭ ئادەم قاتناشتى.

سانىدىم، ساق ئون ئىكەن.

بىزنىڭ سىنىپتا توپتوغرا ئون ئوقۇغۇچى بار.

ئۇ بىر كەم ئەللىك كۇندە كەلدى.

ئالتىنچى باب مىقدار

1.6. مىقدارنىڭ مەنىسى

مىقدار — شەيئىلەرنىڭ ۋە ھەرىكەتنىڭ ھېسابلاش بىرلىكىنى بىلدۈرىدىغان سۆز تۈركۈمى. تۆۋەندىكى سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ ئىچىدىكى تېگىگە سىزىلغان سۆزلەر مىقدار ھېسابلىنىدۇ:

بەش نەپەر ئادەم، ئىككى دانە كەتمەن، ئۇچ جىڭ گۆش، ئون مو يەر، يۈز كىلومېتىر يول، ئىككى نۇسخا گېزىت، بىر سىقىم گازىر، بىر يۈتۈم سۇ، بىر سىلىم چاي، بىر چىمدىم ئۇن، بەش تېڭىق مال، ئۇچ تال بېلىق، تۆت ساندۇق كىتاب، بەش سائەت ئىشلىمەك، ئۇچ قېتىم بارماق، ئون كۇن تۇرماق...

2.6. مىقدارنىڭ تۈرى

1) خاس مىقدار ۋە كۆچمە مىقدارلار. ئۇيغۇر تىلىدىكى مىقدارلار كېلىش مەنبەسىگە قاراپ، خاس مىقدار ۋە كۆچمە مىقدار دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ. خاس ياكى ئاساسەن مىقدار رولىدىلا كېلىدىغان سۆزلەر خاس مىقدارغا كىرىدۇ. مەسىلەن:

جىڭ، سەر، مىسقال، پۇڭ، تونна، كىلوگرام، گرام، چارەك، قاداق، چاقىرىم، كىلومېتىر، مېتىر، سانتىمېتىر، گەز، چى، سۇڭ، غېرىچ، لىتر، نەپەر، دانە، باغلام، تال، چىمدىم، يۈتۈم، سىقىم، قېتىم، نۆۋەت...

ئۇيغۇر تىلىدا بەلگىلىك سىغىمى بار شەيئىلەرنى ۋە ۋاقىتنى

بىلدۇرىدىغان ئىسىملار مىقدار ۋەزنىپىسىدە كېلىشى مۇمكىن، ئىسىملار مىقدار ۋەزنىپىسىدە كەلگەندە ئۆزىنىڭ ئىسمىغا خاس خۇسۇسىيىتىنى يوقىتىپ، مىقدارغا خاس خۇسۇسىيەتكە ئېرىشىدۇ (شەيئى ئۇقۇمىنى بىلدۇرمەستىن، مىقدار ئۇقۇمىنى بىلدۇرىدۇ ۋە مىقدارغا خاس گراماتىك شەكىللەر بويىچە تۇرلىنىدۇ). شۇڭا مۇشۇنداق مىقدار ۋەزنىپىسىدە كەلگەن ئىسىملارنى كۆچمە مىقدار دەپ ئاتايمىز. تۆۋەندىكى تېگىگە سىزىلغان سۆزلەر كۆچمە مىقدار ھېسابلىنىدۇ:

بىر ساندۇق كىتاب، بىر ئېغىز ئۆي، ئىككى چىنە چاي، بىر ماشىنا كۆمۈر، بىر قوشۇق تۇز، بىر سىنىپ ئوقۇغۇچى، بەش يىل ئىشلىمەك، تۆت كۈن تۇرماق...

2) شەيئى مىقدارلىرى ۋە ھەرىكەت مىقدارلىرى. مىقدارلار مەنىسى ۋە بىرىكىش ئىقتىدارىغا قاراپ شەيئى مىقدارلىرى ۋە ھەرىكەت مىقدارلىرى دېگەن ئىككى تۈرگە ئايرىلىدۇ:

ئىسىملار بىلەن بىرىكىپ، شەيئىنىڭ ھېسابلاش بىرلىكىنى بىلدۇرىدىغان مىقدارلار شەيئى مىقدارلىرىغا كىرىدۇ. مەسىلەن:

ئىككى تال لىم، ئۈچ ئېغىز ئۆي، بىر قۇر كېسىم، ئىككى ماشىنا كۆمۈر، بەش تونىنا بوغداي، ئۈچ تاغار ئۇن، يىگىرمە مېتىر رەخت، تۆت لىتىر سۈت، ئەللىك كىلوگرام گۆش.

پېئىللار بىلەن بىرىكىپ ھەرىكەتنىڭ ھېسابلاش بىرلىكىنى بىلدۇرىدىغان مىقدارلار ھەرىكەت مىقدارلىرىغا كىرىدۇ. مەسىلەن:

ئىككى قېتىم بارماق، ئۈچ مەيدان ئوينىماق، ئىككى سائەت سۆزلەشمەك، بەش يىل ئوقۇماق، ئون مىنۇت دەم ئالماق.

3) ساناق مىقدارلىرى ۋە ئۆلچەم مىقدارلىرى. شەيئى مىقدارلىرى مەنىسىگە قاراپ، يەنە ساناق مىقدارلىرى ۋە ئۆلچەم

مىقدارلىرى دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

ساناشقا بولىدىغان شەيئىلەرنىڭ گەۋدە بىرلىكىنى بىلدۇرىدىغان مىقدارلار ساناق مىقدارلىرىغا كىرىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا ساناق مىقدارلىرى خەنزۇ تىلىدىكىدەك كۆپ ئەمەس، چۈنكى ئۇيغۇر تىلىدا ساناشقا بولىدىغان نۇرغۇنلىغان شەيئىلەرنىڭ سانىنى بىۋاستە سان بىلەنلا ئىپادىلەشكە بولىدۇ (مەسىلەن: بىر دەريا، بەش تاغ، ئىككى ئايروپىلان، تۆت ئات، ئىككى جوزا). ئۇيغۇر تىلىدا ئادەمنىڭ گەۋدە بىرلىكىنى بىلدۇرىدىغان "نەپەر" (مەسىلەن: ئىككى نەپەر ئوقۇغۇچى، بەش نەپەر جەڭچى)؛ تۇرلۇك بۇيۇم ۋە قورال-سايمانلارنىڭ گەۋدە بىرلىكىنى بىلدۇرىدىغان "دانە" (مەسىلەن: بىر دانە تەخسە، تۆت دانە ئورۇندۇق)؛ ئۆسۈملۈكلەرنىڭ گەۋدە بىرلىكىنى بىلدۇرىدىغان "تۈپ" (مەسىلەن: بىر تۈپ ئالما، ئىككى تۈپ بەسەي)؛ بەزى ئۇزۇنچاق نەرسىلەرنىڭ ۋە بەزى مېۋىلەرنىڭ گەۋدە بىرلىكىنى بىلدۇرىدىغان "تال" (مەسىلەن: بىر تال لىم، بىر تال ئاغامچا، ئىككى تال ئالما، ئون تال ئۆرۈك)؛ ياپىلاق نەرسىلەرنىڭ گەۋدە بىرلىكىنى بىلدۇرىدىغان "پارچە" (مەسىلەن: ئىككى پارچە كىتاب، بىر پارچە خەت، بىر پارچە ماقالە) قاتارلىق بىر قانچە ساناق مىقدارلىرىلا ئۇچرايدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە "نەپەر"، "دانە" مىقدارلىرى بەزىدە ئىستىلىستىكىلىق زۆرۈرىيەت بىلەن قوللىنىلمىسىلا، ئادەتتە قوللىنىلمايدۇ.

ساناشقا بولمايدىغان شەيئىلەرنىڭ ھېسابلاش بىرلىكىنى ۋە ساناشقا بولىدىغان شەيئىلەرنىڭ گەۋدە بىرلىكىدىن باشقا ئۆلچەمدىكى ھېسابلاش بىرلىكىنى بىلدۇرىدىغان مىقدارلار ئۆلچەم مىقدارلىرىغا كىرىدۇ. مەسىلەن:

بىر چېلەك سۇ، بىر قاپ سەرەڭگە، بىر خالتا ئۇن، بىر بوتۇلكا

پۇا، بەش جىك گۆش، يۈز كىلومېتىر يول، بەش گاللون ماي،
بىر سىنىپ ئوقۇغۇچى، بىر ماشىنا ئادەم، بىر قورۇ قوي

3.6. مىقدارنىڭ گراماتىك خۇسۇسىيىتى

1) مىقدارلار ھېسابلاش بىرلىكىنى بىلدۈرىدىغان سۆز تۈركۈمى بولغانلىقى ئۈچۈن، ئادەتتە، سانلار بىلەن بىرىكىپ، سان-مىقدار بىرىكمىسى شەكلىدە قوللىنىلىدۇ. شۇڭا مىقدارنىڭ گراماتىك خۇسۇسىيىتى ئۇستىدە سۆزلىگىنىمىزدە، ئاساسەن سان-مىقدار بىرىكمىسىنىڭ گراماتىك خۇسۇسىيىتى ئۇستىدە توختىلىمىز. سان-مىقدار بىرىكمىسى تۆۋەندىكى گراماتىك خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە:

(1) سان-مىقدار بىرىكمىسى مىقدارلارغا ساناق سان ۋە مۆلچەر سانلارنىڭ ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىشىدىن ھاسىل بولىدۇ. "-چە" ياكى "-دەك//-تەك" قوشۇمچىسى ئارقىلىق ياسالغان مۆلچەر سانلار ۋە تەقسىم سانلار مىقدار بىلەن بىرىككەندە، ساندىكى قوشۇمچە مىقدارغا يۆتكىلىدۇ؛ "يېقىن"، "ئارتۇق" سۆزلىرى بىلەن ياسالغان مۆلچەر سانلار مىقدار بىلەن بىرىككەندە، "يېقىن"، "ئارتۇق" سۆزلىرى مىقدارغا قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

بەش تال (ئارغامچا)، يىگىرمە مو (يەر)، ئىككى جىك (گۆش)، ئىككى قېتىم (بارماق)، نەچچە مېتىر (رەخت)، ئىككى-ئۈچ تۇپ (دەرەخ)، بىر چىنىچە (سۇ)، تۆت سەردەك (ياغ)، ئىككى ئايچە (تۇرماق)، بىر پارچىدىن (ماقالە يازماق)، ئىككى قېتىمدىن (بارماق)، ئىككى جىڭدىن ئارتۇق (گۆش).

دەرىجە سانلارمۇ بەزى مىقدارلارنى ئېنىقلاپ، سان-مىقدار

بىرىكمىسىنى ھاسىل قىلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

ئىككىنچى قېتىم (بارماق)، بىرىنچى مەيدان (كىنو).

(2) سان-مىقدار بىرىكمىسى جۇملىدە ئىسىم، ئىسىم بىرىكمىلىرىگە بېقىنىپ ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ، پېئىل، پېئىل بىرىكمىلىرىگە بېقىنىپ ھالەت بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

بەش تال ئارغامچا، ئون جىك قوي مېيى، ئىككى قۇتا قىزىل رەڭ، بەش يىل ئوقۇماق، ئۈچ قېتىم قاتناشماق.

(3) سان-مىقدار بىرىكمىسى ئىسىمنىڭ III شەخس تەۋەلىك قوشۇمچىسى بىلەن بىرىكىپ ئالماشلىشىدۇ ۋە كونتېكستتا مەلۇم بولغان بىر شەيئىنىڭ ياكى ئىگىلىك كېلىشتە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كەلگەن ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىنىڭ شۇ سان-مىقدار بىرىكمىسى ئىپادىلىگەن كۆپلۈكتىكى قىسمىغا ۋەكىللىك قىلىپ، ئىسىم رولىنى ئويناىدۇ. مەسىلەن:

جەمئي تۆت تونىنا كۆمۈر ئىكەن، ئۈچ تونىسىنى سەن ئال، بىر تونىسىنى مەن ئالاي.

بۇ ياغاچلارنىڭ ئون تېلى قارىغاي، بەش تېلى تېرەك، سەككىز تېلى قارىياغاچ.

بۇ يەرنىڭ بەش موسغا بوغداي، بەش موسغا شال تېرىيمىز.

ئۇيغۇر تىلىدا شەيئىلەرنىڭ بىرلىك مىقدارىنىڭ باھاسى ئۇستىدە سۆز بولغاندا، شۇ مىقدارنىڭ "بىر" سانى بىلەن بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان سان-مىقدار بىرىكمىسىنىڭ ئالماشلاشقان شەكلى قوللىنىلىدۇ ۋە كۆپ ھاللاردا "بىر" سانى چۈشۈپ قېلىپ، مىقدارنىڭ ئۆزىلا كېلىدۇ. مەسىلەن:

بۇ نەشپۈتنىڭ (بىر) جىگى نەچچە پۇل؟

بۇ رەختنىڭ (بىر) مېترى ئالتە يۈەن ئىكەن.

2) بىر قىسىم مىقدارلار "-لاپ//-لەپ" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن رەۋىشلىشىدۇ ۋە ھالەت سۆزىتىدە پەيدا قىلارغا بېقىنىپ كېلىپ، پەيدا قىلىدىغان ھەرىكەتنىڭ شۇ مىقدار بويىچە ئورۇنلىنىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

كېسەل جىكلاپ كىرىپ، سەرلەپ چىقىدۇ. (ماقال)

دۇشمەن قوشۇنلىرى تۆەنلەپ، شىلاپ يوقتىلىشقا باشلىدى.

بىر شەھەردە بولساقمۇ، بەزىدە ئايلاپ كۆرۈشەلمەي قالىمىز.

بۇ نەرسە بىزدە كۆپ، ماشىنلاپ توشۇپمۇ تۈگىتەلمەيسەن.

ئۇيغۇر تىلى توغرىسىدىكى گرامماتىكا كىتابلىرىنىڭ ھەممىسىدە دېگۈدەك مىقدارلار بىر سۆز تۈركۈمى ھېسابلانمايدۇ. ۆەھالەنكى خۇددى يۇقىرىدا كۆرۈپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئۇيغۇر تىلىدا مىقدار سۆزلەر ئاز ئەمەس. ئۇلار مەيلى مەنە جەھەتتىن بولسۇن، ياكى گرامماتىكا جەھەتتىن بولسۇن ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇپ، ئايرىم بىر سۆز تۈركۈمى بولۇشقا پۈتۈنلەي لايىقەتلىك. ئەگەر گرامماتىكىدا "مىقدار" دېگەن بىر سۆز تۈركۈمى ئاجرىتىلمىسا، بىرىنچىدىن، "تونا، كىلوگرام، سەر، مىسقال، چىمدىم، چىشلەم، چاقىرىم" قاتارلىق نۇرغۇنلىغان خاس مىقدارلارنى ھېچقانداق سۆز تۈركۈمىگە كىرگۈزگىلى بولمايدىغان ئەھۋال كېلىپ چىقىدۇ. چۈنكى ئۇلار شەيئىنى بىلدۈرمەيدىغانلىقى، سان، تەۋەلىك ۋە كېلىشلەر بويىچە تۈرلەنمەيدىغانلىقى بىلەن ئىسىمدىن پەرقلىنىدۇ؛ شەيئىلەرنىڭ بەلگىلىك سانىنى بىلدۈرمەيدىغانلىقى بىلەن ساندىن پەرقلىنىدۇ؛ سان تەرتىپىدىن ئېنىقلىنىدىغانلىقى ۋە دەرىجە بويىچە تۈرلەنمەيدىغانلىقى بىلەن سۈپەتتىن پەرقلىنىدۇ. ئۇلارنى بۇلاردىن باشقا سۆز تۈركۈملىرىگە گىرگۈزۈشكە تېخىمۇ بولمايدۇ؛

ئىككىنچىدىن، "بىر ماشىنا كۆمۈر، ئىككى ساندۇق كىتاب، بىر قوشۇق دورا" قاتارلىق بىرىكمىلەردە قاتار كەلگەن ئىككى ئىسىمنىڭ گراممااتىك مۇناسىۋىتىنى چۈشەندۈرۈپ بەرگىلى بولمايدۇ؛ چۈنكى ئۇيغۇر تىلىدا باش كېلىشتىكى ئىسىملار پەقەت مەلۇم مەنىدە ئۆزى بىلەن بىر تېپقا كىرىدىغان شەيئىنى ئىپادىلىگۈچى ئىسىملارغىلا ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلەلەيدۇ؛ ئۇچىنچىدىن، "بىر چىنە ماي، بىر خالتەدەك ئۇن، ھەر قېتىمدا بىر قوشۇقتىن ئىچىمەك" قاتارلىق بىرىكمىلەردە كەلگەن "چىنە، خالتەدەك، قوشۇقتىن" شەكلىدىكى سۆزلەرنىڭ تەڭلەشتۈرمە كېلىش، ئوخشاتما كېلىش، چىقىش كېلىش مەنىلىرىنى ئىپادىلىمەي، مۆلچەر ۋە تەقسىم مەنىلىرىنى ئىپادىلىشىنىمۇ چۈشەندۈرۈپ بەرگىلى بولمايدۇ. بۇ مەسىلىلەرنى پەقەت مىقدارداىن ئىبارەت بىر سۆز تۈركۈمىنى ئايرىپ چىقارغاندىلا، ئاندىن ھەل قىلغىلى بولىدۇ.

يەتتىنچى باب رەۋىش

1.7. رەۋىشنىڭ مەنىسى

رەۋىش — شەيئىلەرنىڭ ھەرىكىتى ۋە بەلگىسىگە مۇناسىۋەتلىك ئەھۋالنى بىلدۈرىدىغان سۆز تۈركۈمى. شەيئىلەرنىڭ ھەرىكىتى ۋە بەلگىسىگە مۇناسىۋەتلىك ئەھۋال دېگىنىمىز، شەيئىلەر ھەرىكىتىنىڭ ۋاقتى، ئورنى، ئۇسۇلى، ھالىتى، سۈپىتى ۋە شەيئىلەر بەلگىسىنىڭ دەرىجىسى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەسىلەن:

بۈگۈن، تۇنۇگۈن، بۇ يىل، بۇلتۇر، ھازىر، بايا، ھېلى، مەڭگۈ، قىشچە؛ نېرى، بېرى، قەستەن، ئومۇمەن، مەردىلەرچە، ئارامخۇدا، سەللىمازا، ئالدىنئالا، قولمۇقول، چەمبەرچاس، ناھايىتى، تازا، ئەڭ، خويمۇ، تولىمۇ.

2.7. رەۋىشنىڭ مەنە بويىچە تۈرگە بۆلۈنۈشى

رەۋىشلەر مەنىسىگە قاراپ تۆۋەندىكى تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ؛

1. ۋاقىت رەۋىشلىرى:

بۈگۈن، ئەتە، ئۆگۈنلۈككە، ئىندىنلىقغا، بۇ يىل، كېلەر يىلى، بولتۇر، ھازىر، ھېلى، ئىلگىرى، دەرھال، كېيىن، بۇرۇن، ھازىرچە، يازىچە، قىشچە، مەڭگۈ، ھەردائىم، ھامان...

2. ئورۇن رەۋىشلىرى:

نېرى، بېرى، ئاندا، مۇندا، ئىلگىرى، تاشقىرى، يۇقىرى.

3. دەرىجە رەۋىشلىرى:

ناھايىتى، ئىنتايىن، تولىمۇ، خويمۇ، خېلى، سەل، سەل - پەل، پۈتۈنلەي، ئۆزۈل-كېسىل، تېخىمۇ، سەللىمازا.

4. ھال رەۋىشلىرى:

باتۇرلارچە، ۋەھشىيلەرچە، دېھقانچىسىغا، قەستەن، شەكلەن، پائال، شارتتىدە، پاققىدە، ۋاللىدە.

3.7. رەۋىشنىڭ گرامماتىك خۇسۇسىيىتى

1. رەۋىشلەر ئاساسەن تۈرلەنمەيدۇ. ئاز بىر قىسىم رەۋىشلەر "-راق//-رەك" قوشۇمچىسى بىلەن بىرىكىپ، سەل ئاجىزلاشقان مەنىدە كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

ھېلى - ھېلىراق، بايا - بايىراق، نېرى - نېرىراق، پائال - پائالراق، كېيىن - كېيىنرەك.

2. رەۋىشلەر جۈملىدە پېئىل، سۈپەت ۋە رەۋىشلەرگە قوشۇلما شەكىلدە بېقىنىپ، ھالەت بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

بۈگۈن كەلمەك، ھازىر بارماق، مەڭگۈ ئۇنتۇلماسلىق، نېرى ئولتۇرماق، ناھايىتى ياخشى، ئەڭ قىيىن، ناھايىتى بالدۇر، سەل كېيىن...

رەۋىشلەر ئىسىمغا بېقىنمايدۇ، بۇ رەۋىش بىلەن سۈپەتنى پەرقلەندۈرۈشنىڭ مۇھىم ئۆلچىمى.

3. رەۋىشلەر ئايرىم دەرىجە رەۋىشلىرىنى ھالەت سۈپتىدە ئۆزىگە بېقىندۇرۇپ كېلەلەيدۇ. مەسىلەن:

سەل كېيىن (بارماق)، ناھايىتى بالدۇر (باشلانماق).

بەزى رەۋىشلەر بەزىدە بېرىش كېلىش ياكى چىقىش كېلىش

شەكلىدىكى ئىسىم ياكى ئىسىم رولىدىكى سۆزلەرنى ئۆزىگە بېقىندۇرۇپ كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

ماشىندىن نېرىراق تۇر.
ئەخمەتتىن كېيىن مەن سۆزلىدىم.
ئۇنىڭغا جاۋابەن ئەخمەت سۆزلىدى.

4. بەزى رەۋىشلەر ئىسىملىشىپ، ئىسىم ئورنىدا قوللىنىلىشى مۇمكىن، مەسىلەن:

بۈگۈنكى ئىشنى ئەتىگە قالدۇرما (قويما).
بۈگۈندىن باشلاپ چۇشتىن كېيىن سائەت ئىككىدە ئىشقا چۇشمىز.
بولتۇردىن تارتىپ ھازىرغا قەدەر كۇندە شۇنداق.

4.7. رەۋىشلەشكەن سۆز-ئىبارىلەر

ئۇيغۇر تىلىدا رەۋىشتىن باشقا سۆز تۇركۇمىدكى سۆزلەرنىڭ، بولۇپمۇ ئىسىملارنىڭ بەزى گرامماتىك شەكىللىرىنىڭ ياكى بەزى سىنتاكسىسلىق بىرىكمىلەرنىڭ رەۋىشلىشىش ئەھۋالى ناھايىتى كۆپ ئۇچرايدۇ. بۇنداق سۆز ۋە بىرىكمىلەرنىڭ بەزىلىرى شەكلەن باشقا سۆز ياكى باشقا سۆز بىرىكمىسىگە (مەسىلەن، ئىسىم ياكى ئىسىم بىرىكمىسىگە) ئۇخشىسىمۇ، لېكىن ئەمەلىيەتتە، پەقەت رەۋىش رولىنىلا ئويناىدۇ؛ مەسىلەن، "ھەر ۋاقىت" دېگەن بىرىكمە شەكلەن "ھەر ئادەم"، "ھەر مىللەت"، "ھەر ئۇي" قاتارلىق ئىسىم بىرىكمىلىرىگە ئوخشىسىمۇ، لېكىن ئەمەلىيەتتە پەقەت رەۋىش رولىنىلا ئويناىدۇ؛ بەزىلىرى مەلۇم كونتېكىستلاردا ئۆز رولىدا كەلسە، مەلۇم كونتېكىستلاردا رەۋىش رولىدا كېلىدۇ. مەسىلەن: "قەشقەر كېچىسى" دېگەن بىرىكمىدىكى "كېچىسى" دېگەن سۆز ئۆزىنىڭ ئىسىملىق رولىدا III شەخس تەۋەلىك مەنىسىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن بولسا، "بۇنداق ھايۋانلار

كېچىسى ھەرىكەت قىلىدۇ" دېگەن جۇملىدىكى "كېچىسى" رەۋىش رولىدا كەلگەن. بىز مۇشۇنداق سۆز ۋە بىرىكمىلەرنى خاس رەۋىشلەردىن پەرقلەندۇرۇپ، رەۋىشلەشكەن سۆز ھەم بىرىكمىلەر دەپ ئاتايمىز.

ئۇيغۇر تىلىدا نۇرغۇنلىغان ۋاقىت ئىسىملىرى ئىسىمنىڭ III شەخس تەۋەلىك قوشۇمچىسى بىلەن بىرىكىپ ياكى باشقا سۆزلەر تەرىپىدىن ئېنىقلىنىپ كەلگەندە، رەۋىش رولىنى ئويناىالايدۇ. مەسىلەن:

كېچىسى، كۇندۇزى، قىش كۇنى، ياز كۇنى، كۇز پەسلى، بىر يىلى، ئۆتكەن كۇنى، ئۆتكەن يىلى، ھەر كۇنى، ھەر يىلى.

ئۇيغۇر تىلىدا يەنە ئوتتۇرىسىغا "-مۇ" قوشۇمچىسىنى ئالغان ھالدا تەكرارلىنىپ، رەۋىش رولىدا كېلىدىغان ئىسىملارمۇ ئاز ئەمەس. مۇنداق ئىسىملار ئومۇمەن "شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن كۆپ سانلىق شەيئىنىڭ بىرىنمۇ ئالا قويماستىن" دېگەن مەنىنى بىلدۈرۈپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئۆيمۇئۆي، كوچىمۇكوچا، ھويلىمۇھويلا، يىلمۇيىل، ئايمۇئاي، سائەتمۇسائەت، قۇرمۇقۇر.

بۇ خىل رەۋىشلەشكەن سۆز-ئىبارىلەردىن بىر مۇنچىلىرى پۈتۈنلەي رەۋىشكە ئايلىنىپ كەتكەن ۋە بەزىلىرىدە فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش پەيدا بولغان. مەسىلەن:

بۈگۈن (بۈكۈن)، بۈ يىل، ئالغا (ئالدىغا)، تۈيۈقسىزدىن، بىردىن، يېگۈاشتىن، قولمۇقول...

5.7. رەۋىش ياسىغۇچى قوشۇمچىلار

1.5.7. -لارچە//-لەرچە

بۇ قوشۇمچە، بەزى ئىسىملارغا ۋە ئىسىم رولىدا كەلگەن

سۈپەتلەرگە قوشۇلۇپ، مەلۇم ھەرىكەتنىڭ شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىگە خاس رەۋىشتە ئورۇنلىنىشىنى بىلدۈرىدىغان رەۋىشلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ئاكىلارچە، ئىنسانلارچە، قېرىنداشلارچە، قەھرىمانلارچە، ۋەھشىيلەرچە، ئەخمەقلەرچە.

2.5.7. -چىلاپ// -چىلەپ

بۇ قوشۇمچە، بەزى ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، مەلۇم ھەرىكەتنىڭ شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىنىڭ ھەرىكىتىگە ئوخشاش ئورۇنلىنىشىنى بىلدۈرىدىغان رەۋىشلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

خوراز چىلاپ (چىللىماق)، پاقا چىلاپ (ئۈزمەك)، ئۆچكە چىلەپ (مەرىمەك).

3.5.7. -چىسىغا// -چىسىگە

بۇ قوشۇمچە، بەزى ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، مەلۇم ھەرىكەتنىڭ شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىگە خاس ئۇسۇلدا ئورۇنلىنىشىنى بىلدۈرىدىغان رەۋىشلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

دېھقانچىسىغا (يۆگمەك)، ئەسكەرچىسىگە (باغلىماق)، مەددا چىسىغا (سۆزلىمەك).

4.5.7. -لاپ// -لەپ

بۇ قوشۇمچە، سان ۋە مىقدارلارنى رەۋىشلەشتۈرگەندىن تاشقىرى (سان ۋە مىقدار بابلىرىغا قارالسۇن)، بەزى سۈپەتلەرگە قوشۇلۇپ، ئۇلارنىمۇ رەۋىشلەشتۈرىدۇ ھەم بەزى ئىسىم ياكى ئىسىم بىرىكمىلىرىگە قوشۇلۇپ مەلۇم ھەرىكەتنىڭ شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئى ئارقىلىق ئورۇنلىنىشىنى بىلدۈرىدىغان رەۋىشلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

كۆپلەپ (ئىشلەپچىقارماق)، ياخشىلاپ (تەكشۈرمەك)، ئىككى قوللاپ (تۇتماق)، تۆت ئىياغلاپ (قاچماق).

5.5.7. -ئىدە

بۇ قوشۇمچە، بەزى تەقلىد سۆزلەرگە قوشۇلۇپ مەلۇم ھەرىكەتنىڭ شۇ تەقلىد سۆز ئىپادىلىگەن تەقلىدتە ئورۇنلىنىشىنى بىلدۈرىدىغان رەۋىشلەرنى ياسايدۇ (بۇ قوشۇمچە، تەقلىد سۆزگە قوشۇلغاندا، تەقلىد سۆزنىڭ ئاخىرىدىكى تاۋۇش تەكرارلىنىدۇ). مەسىلەن:

جىغغىدە (قىلماق)، لاسسىدە (ئولتۇرۇپ قالماق)، ۋاللىدە (يانماق)، تاققىدە (قويماق)، دىككىدە (تۇرماق).

6.5.7. -ئى

بۇ قوشۇمچە، بەزى ۋاقىت ئىسىملىرىغا "-لىق// -لىك// -لۇق// -لۈك" قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ ياسالغان سۈپەتلەرگە قوشۇلۇپ، شۇ ۋاقىتنى بىلدۈرىدىغان رەۋىشلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

يازلىقى، قىشلىقى، ئەتىيازلىقى، كەچلىكى، كۈزلۈكى، كۈنلۈكى، چۈشلۈكى.

7.5.7. -ئەن

بۇ قوشۇمچە، ئەرەبچىدىن ئۆزلەشكەن بولۇپ، ئەرەبچىدىن كىرگەن بەزى ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، مەلۇم ھەرىكەتنىڭ شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن ئۇقۇم بويىچە ئورۇنلىنىشىنى بىلدۈرىدىغان رەۋىشلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

شەكلەن، مەزمۇنەن، قەستەن، ئۇمۇمەن، جاۋابەن، تامامەن.

8.5.7. -چە

بۇ قوشۇمچە، بەزى ۋاقىت رەۋىشلىرىگە قوشۇلۇپ، شۇ

رەۋىش ئىپادىلىگەن ۋاقىت دائىرىسىنى بىلدۈرىدىغان رەۋىشلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ھازىرچە، بۈگۈنچە، بۇ يىلچە، كېيىنچە.

9.5.7. -ئىچە

بۇ قوشۇمچە، بەزى ۋاقىت ئىسىملىرىغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن ۋاقىت بويى دېگەن ئۇقۇمنى بىلدۈرىدىغان رەۋىشلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

قىشچە، يازچە، كېچىچە.

سەككىزىنچى باب ئالماش

1.8. ئالماشنىڭ مەنىسى

ئالماش — ئىسىم، سۈپەت، سان، سان-مىقدار، رەۋىشلەرنىڭ ئورنىدا كېلىدىغان، لېكىن شەيئىلەرنى، شەيئىلەرنىڭ بەلگىسىنى، سان-مىقدارىنى، ھەرىكەت بىلەن مۇناسىۋەتلىك ھالەتلەرنى كونكرېت ئاتاپ ئىپادىلىمەي، مەلۇم جەھەتتىن، ئابستراكتلاشتۇرۇپ ئىپادىلەيدىغان سۆز تۈركۈمى. مەسىلەن: "مەن" ئالمىشى ئىسىم ئورنىدا كېلىدۇ، لېكىن ئۇ كونكرېت بىر ئادەمنى ئەمەس، بەلكى سۆزلىگۈچى (I شەخس) ئورنىدا تۇرغان ھەرقانداق ئادەمنى بىلدۈرىدۇ؛ "ھەرقانداق" ئالمىشى سۈپەت ئورنىدا كېلىدۇ، لېكىن ئۇ كونكرېت بىر بەلگىنى ئەمەس، بەلكى ھەرخىل بەلگىلەرنىڭ تامامەن مۇستەسنا سىزلىقنى بىلدۈرىدۇ؛ "ھەممە" ئالمىشى سان ياكى سان-مىقدار بىرىكمىسى ئورنىدا كېلىدۇ، لېكىن ئۇ كونكرېت سان-مىقدارنى بىلدۈرمەيدۇ؛ "ھەرقاچان" ئالمىشى ۋاقىت رەۋىشى ئورنىدا كېلىدۇ، لېكىن ئۇ كونكرېت بىر ۋاقىتنى ئەمەس، بەلكى مەلۇم دائىرىدىكى ھەرقانداق ۋاقىتنى بىلدۈرىدۇ.

2.8. ئالماشنىڭ تۈرى

ئالماشلار مەنىسىگە قاراپ تۆۋەندىكى يەتتە تۈرگە بۆلۈنىدۇ:

1) شەخس ئالماشلىرى. مەسىلەن:

مەن، سەن، ئۇ، بىز، سىلەر.....

2) كۆرسىتىش ئالماشلىرى. مەسىلەن:

بۇ، ئۇ، شۇ، ماۋۇ، ئاۋۇ.....

3) سوئال ئالماشلىرى. مەسلەن:

كىم، نېمە، قانداق، قاچان.....

4) ئۆزلۈك ئالمىشى. مەسلەن:

ئۆزۈم، ئۆزۈڭ، ئۆزى، ئۆزىمىز.....

5) بەلگىلەش ئالماشلىرى. مەسلەن:

ھەممە، بارلىق، ھەركىم، ھەرقاچان.....

6) بولۇشسىزلىق ئالماشلىرى. مەسلەن:

ھېچكىم، ھېچنېمە، ھېچقانداق.....

7) ئېنىقسىزلىق ئالماشلىرى. مەسلەن:

كىمدۇ، نېمىدۇ، قانداقتۇر، ئاللىكىم.....

3.8. ئالماشنىڭ گراماتىكىلىق خۇسۇسىيتى

ئالماشنىڭ مەخسۇس بىر سۆز تۈركۈمى بولۇپ ئايرىلىشىدا، ئۇلارنىڭ شەيئىلەرنىڭ بەلگىسىنى، سان-مىقدارىنى، ھەرىكەت بىلەن مۇناسىۋەتلىك ھالەتلىرىنى كونكرېت ئاتاپ ئىپادىلىمەي، مەلۇم جەھەتتىن ئابستراكتلاشتۇرۇپ ئىپادىلەشتەك ئورتاق لېكسىكىلىق-سېمانتىكىلىق ئالاھىدىلىكى ئاساس قىلىنغان. ئالماشتىن ئىبارەت بۇ سۆز تۈركۈمى ئۆز تەركىبىدىكى ھەممە ئالماشلار ئۈچۈن ئورتاق بولغان گراماتىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە ئەمەس. ئالماشلار ئاساسەن قايسى سۆز تۈركۈمىدىكى سۆزلەرنىڭ ئورنىدا كەلسە، شۇ سۆز تۈركۈمىنىڭ ھەممە ياكى بىر قىسىم گراماتىك خۇسۇسىيتىگە ئىگە بولىدۇ. ئالماشنىڭ بەزى تۈرلىرى شۇ تۈردىكى ئالماشلارغا خاس بولغان بەزى گراماتىك خۇسۇسىيەتلەرنىمۇ ئىپادىلەيدۇ. شۇڭا ئالماشلارنىڭ گراماتىك

خۇسۇسىيتىنى ئالماشنىڭ ھەرقايسى تۈرلىرى ۋە كونكرېت ئالماشلار توغرىسىدىكى بايانلاردىلا ئايدىڭلاشتۇرغىلى بولىدۇ. بىز كونكرېت ئالماشلارنىڭ گراماتىك خۇسۇسىيەتلىرىنى بايان قىلغاندا، ئىسىم ئورنىدا كەلگەن ئالماشلارنى "ئىسىم ئالمىشى"، سۈپەت ئورنىدا كەلگەن ئالماشلارنى "سۈپەت ئالمىشى"، سان ياكى سان-مىقدار بىرىكمىسى ئورنىدا كەلگەن ئالماشلارنى "سان-مىقدار ئالمىشى"، رەۋىش ئورنىدا كەلگەن ئالماشلارنى "رەۋىش ئالمىشى" دەپ ئاتايمىز.

4.8. شەخس ئالماشلىرى

1.4.8. شەخس ئالماشلىرى شەيئىلەرنى سۆزلىگۈچى، ئاڭلىغۇچى ۋە سۆزلەنگۈچى نۇقتىسىدىن ئابستراكتلاشتۇرۇپ ئىپادىلەيدۇ. شۇڭا ئۇلار ئالدى بىلەن I شەخس (سۆزلىگۈچى)، II شەخس (ئاڭلىغۇچى)، III شەخس (سۆزلەنگۈچى) دېگەن ئۇچ شەخسكە بۆلۈنىدۇ. بۇلاردىن I شەخس بىلەن II شەخس يەنە سان جەھەتتىن پەرقلىنىپ، بىرلىك ۋە كۆپلۈككە بۆلۈنىدۇ؛ II شەخس ئاتاش تۈرى جەھەتتىن پەرقلىنىپ، ئاددىي تۈر، سىپايە تۈر، ھۆرمەت تۈرى ۋە سەتلىمە تۈر دېگەن تۆت تۈرگە بۆلۈنىدۇ. بۇلاردىن ئاددىي تۈر بىلەن ھۆرمەت تۈرى سان جەھەتتىن پەرقلىنىپ، بىرلىك ۋە كۆپلۈككە بۆلۈنىدۇ؛ سىپايە تۈرى بىرلىكتىنلا، سەتلىمە تۈرى كۆپلۈكتىنلا ئىبارەت بولىدۇ. شۇنداق قىلىپ شەخس ئالماشلىرى تۆۋەندىكىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ:

مەن — I شەخس بىرلىك شەخس ئالمىشى بولۇپ، سۆزلىگۈچىنى بىلدۈرىدۇ.

بىز — I شەخس كۆپلۈك شەخس ئالمىشى بولۇپ، سۆزلىگۈچىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بىر تۈركۈم ئادەمنى بىلدۈرىدۇ.

سەن — II شەخس بىرلىك شەخس ئالمىشىنىڭ ئاددىي تۈرى بولۇپ، ئاڭلىغۇچىنى ئادەتتىكىچە ئاتاشتا قوللىنىلىدۇ.

سىز — II شەخس بىرلىك شەخس ئالمىشىنىڭ سىپايە تۈرى بولۇپ، ئاڭلىغۇچىنى سىپايە ئاتاشتا قوللىنىلىدۇ.

سىلى (ئۆزلىرى) — II شەخس بىرلىك شەخس ئالمىشىنىڭ ھۆرمەت تۈرى بولۇپ، ئاڭلىغۇچىنى ھۆرمەت بىلەن ئاتاشتا قوللىنىلىدۇ.

سىلەر — II شەخس كۆپلۈك شەخس ئالمىشىنىڭ ئاددىي تۈرى بولۇپ، ئىككىدىن ئارتۇق ساندىكى ئاڭلىغۇچىنى ياكى ئاڭلىغۇچىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بىر تۈركۈم ئادەمنى ئادەتتىكىچە ئاتاشتا قوللىنىلىدۇ.

سەنلەر — II شەخس كۆپلۈك شەخس ئالمىشىنىڭ سەتلىمە تۈرى بولۇپ، ئىككىدىن ئارتۇق ساندىكى ئاڭلىغۇچىنى ياكى ئاڭلىغۇچىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بىر تۈركۈم ئادەمنى سەتلەپ ئاتاشتا قوللىنىلىدۇ.

ھەرقايسىلىرى (ھەر بىرلىرى) — IIشەخس كۆپلۈك ئالمىشىنىڭ ھۆرمەت تۈرى بولۇپ، ئىككىدىن ئارتۇق ئاڭلىغۇچىنى ياكى ئاڭلىغۇچىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بىر تۈركۈم ئادەمنى ھۆرمەت بىلەن ئاتاشتا قوللىنىلىدۇ.

ئۇ — III شەخس بىرلىك شەخس ئالمىشى بولۇپ، سۆزلەنگۈچى بىر ئادەم ياكى نەرسىنى بىلدۈرىدۇ.

ئۇلار — IIIشەخس كۆپلۈك شەخس ئالمىشى بولۇپ، ئىككىدىن ئارتۇق ساندىكى سۆزلەنگۈچىنى بىلدۈرىدۇ.

شەخس ئالماشلىرىنىڭ يۇقىرىدىكى تۈرلىرىنى تۆۋەندىكى جەدۋەل بويىچە كۆرسىتىشكە بولىدۇ:

I شەخس	بىرلىك		مەن
	كۆپلۈك		بىز
II شەخس	بىرلىك	ئاددىي تۈرى	سەن
		سىپايە تۈرى	سىز
		ھۆرمەت تۈرى	سىلى (ئۆزلىرى)
	كۆپلۈك	ئاددىي تۈرى	سىلەر
		ھۆرمەت تۈرى	ھەرقايسىلىرى (ھەربىرلىرى)
		سەتلىمە تۈرى	سەنلەر
III شەخس	بىرلىك تۈرى		ئۇ
	كۆپلۈك تۈرى		ئۇلار

ئۇيغۇر تىلىدا I شەخس ئۆزىنى كەمسىندۈرۈپ ئاتاشتا قوللىنىلىدىغان "پىقىر"، "كەمىنىرى"، II شەخسنى ئالاھىدە ھۆرمەتلەپ ئاتاشتا (بەزىدە كىنايىنى بىلدۈرىدۇ) قوللىنىلىدىغان "جانابلىرى" قاتارلىق سۆزلەر بولۇپ، بۇلارنىمۇ شەخس ئالماشلىرى ھېسابلاشقا بولىدۇ.

2.4.8. شەخس ئالماشلىرى ئىسىم ئالماشلىرىغا تەۋە بولۇپ، خۇددى ئىسىملارغا ئوخشاشلا كېلىش كاتېگورىيىسى بويىچە تۈرلىنىدۇ ۋە تىركەلمىلەر بىلەن بىرىكىپ كېلىدۇ. "مەن"، "سەن"، "ئۇ" ئالماشلىرى بەزى كېلىش قوشۇمچىلىرى بىلەن بىرىككەندە بەزى فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەر يۈز بېرىدۇ. مەسىلەن:

مېنىڭ (مەنىڭ ئەمەس)، ساڭا (سەنگە ئەمەس)، ئۇنىڭدىن (ئۇدىن ئەمەس).

"ئۇ" ئالمىشى "بىلەن"، "ئۇچۇن" تىركەلمىلىرى بىلەن بىرىككەندە، ئىگىلىك كېلىش شەكلىدە بولىدۇ؛ "مەن"، "سەن"، "بىز"، "سىز" ئالماشلىرى بۇ تىركەلمىلەر بىلەن بىرىككەندە،

باش كېلىش شەكلىدە بولسىمۇ ئىگىلىك كېلىش شەكلىدە بولسىمۇ بولۇپبرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇنۇك بىلەن، ئۇنۇك ئۈچۈن،

مەن بىلەن // مېنىڭ بىلەن.

مەن ئۈچۈن // مېنىڭ ئۈچۈن، سەن بىلەن // سېنىڭ بىلەن.

سەن ئۈچۈن // سېنىڭ ئۈچۈن، بىز بىلەن // بىزنىڭ بىلەن.

بىز ئۈچۈن // بىزنىڭ ئۈچۈن، سىز بىلەن // سىزنىڭ بىلەن.

سىز ئۈچۈن // سىزنىڭ ئۈچۈن

كېلىش بىلەن تۇرلەنگەن ياكى تىركەلمىلەر بىلەن بىرىككەن شەخس ئالماشلىرى جۈملىدە ئۆزى بىلەن ئوخشاش كېلىشتكى ياكى ئوخشاش تىركەلمىلەر بىلەن بىرىككەن ئىسىملارغا ئوخشاش رول ئويناپدۇ. مەسىلەن:

مەن ئىشچى، سىز ئوقۇغۇچى، ئۇ كادىر.

ئەخمەت مېنىڭ يېقىن دوستۇم.

ئۇلار بىزگە كۆپ ياردەملەرنى قىلدى.

يۇرسىلە، مەن سىلىنى باشلاپ باراي.

سەندە ئارتۇق بېلەت بارمۇ؟

مەن ئۇنىڭدىن بىر كۈن كېيىن كەلدىم.

سىلەردىكى ماتېرىياللارنىڭ ھەممىسى شۇمۇ؟

«تۈركىي تىللار دىۋانى» بىزگىچە يېتىپ كەلگەن ئەڭ قىممەتلىك يازما يادىكارلىقلارنىڭ بىرى.

مەن خەنزۇچىنى ئۇنىڭدەك ياخشى يازالمايمەن.

مېنىڭمۇ سىزچىلىك بىر ئىسىم بار.

بىز ئۇلار بىلەن توپ مۇسابىقىسى ئۆتكۈزدۇق.

سىز ئۇنىڭغا مەن توغرۇلۇق گەپ قىلدىڭىزمۇ؟

مەن پەقەت سىز ئۈچۈنلا كەلدىم.

3.4.8. شەخس ئالماشلىرى يەنە تۆۋەندىكى خۇسۇسىيەتلىرى بىلەن ئىسىمدىن پەرقلىنىدۇ:

1) تەۋەلىك كاتېگورىيىسى بويىچە تۇرلەنمەيدۇ، بۇ نۇقتا ئۇلارنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

2) III شەخسنى ھېسابقا ئالمىغاندا، سان كاتېگورىيىسى بويىچىمۇ تۇرلەنمەيدۇ. چۈنكى ئۇلارنىڭ كۆپلۈك شەكىللىرى ئايرىم سۆز (لېكسىكىلىق بىرلىك) سۈپىتىدە مۇقىملىشىپ قالغان. "بىز" ئالمىشى بەزىدە "بىزلەر" شەكلىدىمۇ ئۇچرايدۇ، بىراق مەنىسى ئۆزگەرمەيدۇ.

3) ئېنىقلىغۇچى قوبۇل قىلمايدۇ.

4) ئىگە بولۇپ كەلگەندە ئۆزىگە خەۋەر بولۇپ كەلگەن پېئىللارنىڭ شەخس، سان ۋە ئاتاش تۇرى جەھەتلەردىن ئۆزى بىلەن بىردەك بولۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. (بۇنىڭ تەپسىلاتى پېئىلنىڭ شەخسلىك شەكىللىرى قىسمىدا سۆزلىنىدۇ)؛ ئىگىلىك كېلىش شەكلىدە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كەلگەندىمۇ تەۋەلىك شەكلىدە ئېنىقلانغۇچى بولۇپ كەلگەن ئىسىملارنىڭ شەخس، سان ۋە ئاتاش تۇرى جەھەتلەردىن ئۆزى بىلەن بىردەك بولۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. بۇ توغرۇلۇق بىز ئىسىمنىڭ "ئىگىلىك كېلىش" قىسمىدا توختالغانىدۇق.

4.4.8. ئىگە بولۇپ كەلگەن I ۋە II شەخستىكى شەخس ئالماشلىرىنىڭ مەنىسى خەۋەر بولۇپ كەلگەن پېئىللارنىڭ شەخسلىك شەكىللىرىدىن مەلۇم بولۇپ تۇرىدۇ. ئىگىلىك كېلىش شەكلىدە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كەلگەن I، II شەخستىكى شەخس ئالماشلىرىنىڭ مەنىسىمۇ ئېنىقلانغۇچى ئىسىمنىڭ تەۋەلىك شەكلىدىن مەلۇم بولۇپ تۇرىدۇ. شۇڭا ئىگە بولۇپ كەلگەن ۋە ئىگىلىك كېلىش شەكلىدە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كەلگەن I، II

شەخستىكى شەخس ئالماشلىرى پەقەت ئالاھىدە تەكىتلەنگەن ئەھۋال ئاستىدىلا قوللىنىلىدۇ. باشقا چاغلاردا چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

— بۇگۈنكى يىغىنغا سىلەردىن كىم قاتنىشىدۇ؟

— مەن قاتنىشىمەن.

بۇگۈنكى يىغىنغا بىز قاتناشمايمىز، يېڭى ئوقۇغۇچىلار قاتنىشىدۇ.

بۇ سىنىپتىن سىلەرنىڭ سىنىپىڭلار يوقۇق ئىكەن.

سىزنىڭ لۇغىتىڭىزدەك لۇغەتتىن مەنمۇ بىرنى ئالمەن.

بۇ جۈملىلەردە ئىگە ياكى ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كەلگەن شەخس ئالماشلىرىنى چۈشۈرۈپ قويۇشقا بولمايدۇ. چۈنكى، بۇ جۈملىلەردە ئۇلار ئالاھىدە تەكىتلەنگەن ("مەن قاتنىشىمەن" دېگەن جۈملىدىكى "مەن" شۇ جۈملىدىكى ئاساسىي مەزمۇننى ئىپادىلەپ كەلگەن؛ "بىز قاتناشمايمىز" دېگەن جۈملىدىكى "بىز" كېيىنكى جۈملىدىكى "يېڭى ئوقۇغۇچىلار" نى گەۋدىلەندۈرۈش رولىنى ئويناپىدۇ؛ "سىلەرنىڭ سىنىپىڭلار"، "سىزنىڭ لۇغىتىڭىز" دېگەن بىرىكمىلەردىكى شەخس ئالماشلىرى ئېنىقلانغۇچىنى گەۋدىلەندۈرۈش رولىنى ئويناپىدۇ).

— بۇگۈنكى يىغىنغا قاتنىشامسەن؟

— قاتناشمايمەن.

سىنىپىڭلار يوقۇق ئىكەن.

لۇغىتىڭىزنى كۆرۈپ باقايچۇ.

بۇ جۈملىلەردە ئىگە ۋە ئېنىقلىغۇچىلار ئالاھىدە تەكىتلەنمىگەن. شۇڭلاشقا ئالدىنقى ئىككى جۈملىدە ئىگە بولۇپ كەلگەن "سەن"، "مەن" ئالماشلىرى بىلەن كېيىنكى ئىككى جۈملىدە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كەلگەن "سىلەرنىڭ"، "سىزنىڭ" ئالماشلىرى چۈشۈپ قالغان.

5.8. كۆرسىتىش ئالماشلىرى

1.5.8. كۆرسىتىش ئالماشلىرى شەيئىلەرنى ياكى تۈرلۈك بەلگە-ھالەتلەرنى ئىشارەت بىلەن ياكى كونكرېتلىقتا باغلاش يولى بىلەن ئىپادىلەيدۇ ياكى ئېنىقلايدۇ. مەسىلەن:

1) بۇ كىم؟

2) ياتقىمىز ئاۋۇ بنادا.

3) ئۇ يىغىنغا بىزمۇ قاتنىشىمىز.

4) سەن قانداق بارسىڭ، مەنمۇ شۇنداق باريمەن.

(1) جۈملىدىكى "بۇ" ئالمىشى سۆزلىگۈچى كۆرسەتكەن ۋە سۆزلىگۈچىگە يېقىن تۇرغان بىر ئادەمنى ئىپادىلەپ كەلگەن؛ (2) جۈملىدىكى "ئاۋۇ" ئالمىشى سۆزلىگۈچى كۆرسەتكەن يىراقراقتىكى بىر بىنانى ئېنىقلاپ كەلگەن؛ (3) جۈملىدىكى "ئۇ" ئالمىشى يۇقىرىدا ئېيتىلغان جۈملىگە باغلاش ئارقىلىق "يىغىن" نى ئېنىقلاپ كەلگەن؛ (4) جۈملىدىكى "شۇنداق" ئالمىشى ئالدىنقى جۈملىگە باغلاش ئارقىلىق "بارماق" ھەرىكىتىنىڭ بەلگىسىنى ئىپادىلەپ كەلگەن. مانا مۇشۇ خىلدىكى ئالماشلار كۆرسىتىش ئالماشلىرىغا كىرىدۇ.

2.5.8. ئۇيغۇر تىلىدا تۆۋەندىكى كۆرسىتىش ئالماشلىرى قوللىنىلىدۇ:

بۇ — بۇ ئالماش بىرىنچىدىن، سۆزلىگۈچى ئىشارەت قىلغان ياكى ئاڭلىغۇچىمۇ كۆرۈپ تۇرغان يېقىنىدىكى شەيئىنى ئىپادىلەيدۇ ياكى ئېنىقلايدۇ. مەسىلەن:

بۇ مېنىڭ ئاكام.

بۇ ئادەم مېنىڭ ئاكام بولىدۇ.

بۇنى ئۆزۈمگە، بۇنى ئۆكامغا ئالدىم.

بۇ كتابنى ئۆزۈمگە، بۇ لۇغەتنى ئۆكامغا ئالدىم.
بۇ ئەسەر بۇنىڭدىن 900 يىل بۇرۇن يېزىلغان.

ئىككىنچىدىن، يۇقىرىدا ئېيتىلغان ۋە سۆزلىگۈچىگە يېقىن بولغان ياكى سۆزلىگۈچى يېقىن ھېسابلىنىغان شەيئىنى ئىپادىلەيدۇ ياكى ئېنىقلايدۇ. مەسىلەن:

ھېلىقى لۇغەتتىن يەنە بىرنى ئالدىم، بۇنى ئۆكامغا بېرىمەن.
يېقىندا مۇھىم بىر يېغىن ئېچىلىدۇ، بۇنىڭدىن خەۋىرىڭلار بارمۇ؟
تۇرسۇن بىر ماقالە يازدى، بۇ ماقالە يېقىندا ئېلان قىلىندى.

ئۇ — بۇ ئالماش، بىرىنچىدىن، باشقا ئادەم كۆرسەتكەن ۋە سۆزلىگۈچىدىن يىراقراق بولغان شەيئىنى ئىپادىلەيدۇ ياكى ئېنىقلايدۇ. مەسىلەن:

— بۇ بۇگۈنكى گېزىتمۇ؟
— ياق، ئۇ كونا گېزىت.
— بۇ كتاب سېنىڭمۇ؟
— ياق، ئۇ كتاب مېنىڭ ئەمەس.

ئىككىنچىدىن، يۇقىرىدا ئېيتىلغان ۋە سۆزلىگۈچىدىن يىراقراق بولغان ياكى سۆزلىگۈچى يىراق ھېسابلىنىغان شەيئىنى ئىپادىلەيدۇ ياكى ئېنىقلايدۇ. مەسىلەن:

ھېلىقى لۇغەتتىن يەنە بىرنى ئالدىم، ئۇنى ئۆكامغا بېرىمەن.
ئەپەندىم بىر يېزىغا بارغانىكەن، ئۇ يېزىنىڭ ئادەملىرى ئەپەندىگە ماختىنىشقا باشلاپتۇ.
— يېقىندا بىر مۇھىم يىغىن ئېچىلىدۇ.
— ئۇنىڭدىن مېنىڭمۇ خەۋىرىم بار.

شۇ — بۇ ئالماش، بىرىنچىدىن، سوئال چۈشكەن يىراقتىكى شەيئىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈپ ئىپادىلەيدۇ ياكى

ئېنىقلايدۇ. مەسىلەن:

— ئۇلارنىڭ ئۆيى ئاۋۇمۇ؟
— ھەئە، شۇ (سېلىشتۇرۇڭ: ياق، ئۇ ئەمەس).
— سېنىڭ دېگىنىڭ ئوڭ تەرەپتىكىسىمۇ؟
— ھەئە، شۇ (سېلىشتۇرۇڭ: ياق، ئۇ ئەمەس).
— ئالماقچى بولغىنىڭ مۇنۇ كتابمۇ؟
— ھەئە، شۇ كتاب (سېلىشتۇرۇڭ: ياق، ئۇ كتاب ئەمەس).

ئىككىنچىدىن، يۇقىرىدا ئېيتىلغان ياكى ئاڭلىغۇچىمۇ كۆرۈپ تۇرغان ياكى ئاڭلىغۇچى بۇرۇنىدىنلا خەۋەردار بولغان يىراقتىكى شەيئىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈپ ياكى ئالاھىدە گەۋدىلەندۈرۈپ ئىپادىلەيدۇ ياكى ئېنىقلايدۇ. مەسىلەن:

ياتاققا بارساڭ، تارتمامدا بىر كتاب بار، شۇنى ئالغاچ كەل.
يېقىندا بىر يىغىن ئېچىلماقچى، شۇ يىغىنغا تەييارلىق كۆرۈۋاتىمىز.
— ئەخمەتمۇ كەلدىمۇ؟
— شۇ كەلمىدى، قالغان ھەممىسى كەلدى.
— شۇ سوئالغىمۇ جاۋاب بېرەلمەمسەن؟

ئۇچىنچىدىن، باش جۈملىنىڭ تەركىبىدە كېلىپ، بېقىندى جۈملىدە ئىزاھلىنىدىغان ياكى پەرەز قىلىنغان شەيئىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

شۇنى بىلىش كېرەككى، ھەر ئىشنىڭ چېكى بولىدۇ.
كەم ياخشى بولسا، شۇنى سايلايمىز.

ماۋۇ — بۇ ئالماش "مانا" يۈكلىمىسى بىلەن "بۇ" ئالمىشىنىڭ بىرىكىشى ۋە فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشكە ئۇچراپ قوشۇلۇپ كېتىشىدىن ھاسىل بولغان بولۇپ، بىرىنچى مەنىدىكى "بۇ" ئالمىشىنىڭ كۈچەيتىلمە تۈرى سۈپىتىدە قوللىنىلىدۇ.

مەسىلەن:

ماۋۇنى ئۆزۈمگە، ماۋۇنى ئۆكامغا ئالدىم.

ماۋۇ كىتابنى ئۆزۈمگە، ماۋۇ لۇغەتنى ئۆكامغا ئالدىم.

بۇ ئالماش بەزىدە، بولۇپمۇ ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كەلگەندە "ما" شەكلىدىمۇ كېلىدۇ. مەسىلەن:

مانى ئۆزۈمگە، مانى ئۆكامغا ئالدىم.

ما كىتابنى ئۆزۈمگە، ما لۇغەتنى ئۆكامغا ئالدىم.

سېنىڭ سېپىل قالغان كونا مەككورەڭ (مەپكورەڭ) ما زامانداش كارغا كەلمەيدۇ. (ت. سامساق)

مۇنۇ — بۇ "مانا" يۆكلىمىسى بىلەن "بۇ" ئالمىشىنىڭ بىرىكىشى ۋە فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشكە ئۇچراپ قوشۇلۇپ كېتىشىدىن ھاسىل بولغان يەنە بىر ئالماش بولۇپ، "ماۋۇ" ئالمىشى بىلەن ئوخشاش قوللىنىلغاندىن تاشقىرى، يەنە "تۆۋەندىكى" دېگەن مەنىنىمۇ بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

مۇنۇنى ئۆزۈمگە، مۇنۇنى ئۆكامغا ئالدىم.

مۇنۇ كىتابنى ئۆزۈمگە، مۇنۇ لۇغەتنى ئۆكامغا ئالدىم.

مۇنۇلارغا دىققەت قىلىشىمىز كېرەك:

1) .....

2) .....

ئاۋۇ — بۇ ئالماش "ئەنە" يۆكلىمىسى بىلەن "ئۇ" ئالمىشىنىڭ بىرىكىشى ۋە فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشكە ئۇچراپ قوشۇلۇپ كېتىشىدىن ھاسىل بولغان بولۇپ، سۆزلىگۈچى ئىشارەت قىلغان يىراقراقتىكى شەيئىنى ئىپادىلەيدۇ ياكى ئايرىپ كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن:

بۇنى ئۆزۈمگە، ئاۋۇنى ئۆكامغا ئالدىم.

ئاۋۇ يىراقتا كۆرۈنۈپ تۇرغان كۆجۇم مەھەللە 6-ئىشلەپچىقىرىش ئەتىرىتى.

بۇ ئالماش بەزىدە، بولۇپمۇ ئېنىقلىغۇچى بولغاندا "ئا" شەكلىدىمۇ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئا مەھەللە 6-ئىشلەپچىقىرىش ئەتىرىتى.

ئا لۇغەتنى ئېلىپ بېقىڭ، كۆرۈپ باقاي.

بو ئالماش قانچە سوزۇپ تەلەپپۇز قىلىنسا، كۆرسىتىلگەن شەيئىنىڭ شۇنچە يىراقلىقى بىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئاۋۇ بىزنىڭ ئۇي، ئا...ۋۇ ئەخمەتلەرنىڭ ئۆيى، ئا.....ۋۇ تۇرسۇنلارنىڭ ئۆيى.

مۇشۇ — بۇ ئالماش "مانا" يۆكلىمىسى بىلەن "شۇ" ئالمىشىنىڭ بىرىكىشى ۋە فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش ياساپ ئىخچاملىششىدىن ھاسىل بولغان بولۇپ، بىرىنچىدىن، سوئال چۈشكەن ياكى ئىزدىلىۋاتقان يېقىندىكى شەيئىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈپ ئىپادىلەيدۇ ياكى ئېنىقلايدۇ. مەسىلەن:

— ئۇلارنىڭ ئۇيى ماۋۇمۇ؟

— ھەئە ، مۇشۇ.

— سېنىڭ ئىزدىگىنىڭ ماۋۇ كىتابمۇ؟

— ھەئە، مۇشۇ كىتاب.

تاپتىم، مېنىڭ ئىزدىگىنىم مۇشۇ ئىدى.

ئىككىنچىدىن، يۇقىرىدا ئېيتىلغان ياكى ئاڭلىغۇچىمۇ كۆرۈپ تۇرغان يېقىندىكى شەيئىنى ئالاھىدە گەۋدىلەندۈرۈپ ئىپادىلەيدۇ ياكى ئېنىقلايدۇ. مەسىلەن:

ئازراق خالتا تەييارلاپ كەلدىم، مۇشۇنى ئۆكامغا ئالغاچ كەت.

مۇشۇ سوئالغا جاۋاب بېرەلمىدىم.

مۇشۇ قوغۇنلۇقنىڭ ھەممىسى ساڭا قارايدۇ، ئۆزۈڭ تاللاپ ئۈزۈۋال، باھار — دەيتتىم. (ز.قادىر)

ئەشۇ (ئاشۇ) — بۇ ئالماش "ئەنە" يۈكلىمىسى بىلەن "شۇ" ئالمىشىنىڭ بىرىكىشى ۋە فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش ياساپ ئىخچاملىششىدىن ھاسىل بولغان بولۇپ، بىرىنچى، ئىككىنچى مەنىدىكى "شۇ" ئالمىشىنىڭ كۆچەيتمە تۈرى سۈپىتىدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

— ئۇلارنىڭ ئۆيى ماۋۇمۇ؟

— ھەئە، ئەشۇ.

— ئالماقچى بولغىنىڭ مۇشۇ كىتابمۇ؟

— ھەئە، ئەشۇ كىتاب.

ياتاققا بارساڭ، تارتمامدا بىر كىتاب بار، ئەشۇنى ئالغاچ كەل.

— ئەخمەتمۇ كەلدىمۇ؟

— ئەشۇ كەلمىدى، قالغان ھەممىسى كەلدى.

ئۇشبۇ (شۇبۇ) — بۇ ئالماش كىتابىي تىلغا خاس بولۇپ، ئايرىم ئورۇنلاردا "بۇ" ياكى "شۇ" ئالمىشىنىڭ ئورنىدا كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇشبۇ خەت يولداش جۇرئەتكە تېگىدۇ. (بۇ يەردە "بۇ" ئورنىدا كەلگەن).

مۇراد داستان ئۇچۇن داستان ئەمەستۇر.

يېتىلسە ئەلگە خىزمەت ئۇشبۇ بەستۇر. (ئا.ئۇتكۇر)

(بۇ يەردە "شۇ" ئورنىدا كەلگەن)

مەشە — بۇ ئالماش "مۇشۇ يەر" بىرىكمىسىنىڭ ئىخچاملىششىدىن ھاسىل بولغان بولۇپ، يەنىلا شۇ مەنىدە

قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

مەن مەشەدە تۇغۇلۇپ، مەشەدە ئۆسكەن.

ئەشە — بۇ ئالماش "ئەشۇ يەر" بىرىكمىسىنىڭ ئىخچاملىششىدىن ھاسىل بولغان بولۇپ، يەنىلا شۇ مەنىدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

سەن ھېلىمۇ ئەشەدىمۇ؟

مەيە — بۇ ئالماش "مۇنۇ يەر" بىرىكمىسىنىڭ ئىخچاملىششىدىن ھاسىل بولغان بولۇپ، يەنىلا شۇ مەنىدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

مەيەگە كەلگىنە، ساڭا بىر گېپىم بار.

3.5.8. كۆرسىتىش ئالماشلىرى ئاساسەن ئىسىم ئالماشلىرىغا تەۋە بولۇپ، تۆۋەندىكى خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە:

1) سان كاتېگورىيىسى بويىچە تۇرلىنىپ، بىرلىك ۋە كۆپلۈك شەكىللىرىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

بۇ - بۇلار، ئۇ - ئۇلار، شۇ - شۇلار.

ماۋۇ - ماۋۇلار، ئاۋۇ - ئاۋۇلار، مۇنۇ- مۇنۇلار.

مۇشۇ - مۇشۇلار، ئاشۇ - ئاشۇلار.

2) كېلىش كاتېگورىيىسى بويىچە تۇرلىنىدۇ، بىراق كۆرسىتىش ئالماشلىرى بىرلىك شەكلىدە كېلىش قوشۇمچىلىرى بىلەن بىرىككەندە، پەقەت ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى بىلەن چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسىنلا بىۋاستە قوبۇل قىلىدۇ، قالغان كېلىش قوشۇمچىلىرىنى بولسا ئاۋۋال "نىڭ" قوشۇمچىسى بىلەن

بىرىكىپ ئاندىن قوبول قىلىدۇ.* مەسىلەن:

بۇ — بۇنىڭ، بۇنى، بۇنىڭغا (بۇغا ئەمەس)، بۇنىڭدا (بۇدا ئەمەس)، بۇنىڭدىن (بۇدىن ئەمەس)، بۇنىڭدىكى (بۇدىكى ئەمەس)، بۇنىڭدەك (بۇدەك ئەمەس)، بۇنىڭغىچە (بۇغىچە ئەمەس)، بۇنىڭچە (بۇچە ئەمەس).

شۇ — شۇنىڭ، شۇنى، شۇنىڭغا، شۇنىڭدا، شۇنىڭدىن، شۇنىڭدىكى، شۇنىڭدەك، شۇنىڭغىچە، شۇنىڭچە.

مۇنۇ — مۇنۇنىڭ، مۇنۇنى، مۇنۇنىڭغا، مۇنۇنىڭدا، مۇنۇنىڭدىن، مۇنۇنىڭدىكى، مۇنۇنىڭدەك، مۇنۇنىڭغىچە، مۇنۇنىڭچە.

كۆرسىتىش ئالماشلىرىنىڭ كېلىش بىلەن تۇرلەنگەن شەكىللىرى ئىسىمنىڭ شۇ خىل كېلىش شەكىللىرى بىلەن ئوخشاش مەنىدە، ئوخشاش رولدا كېلىدۇ. مەسىلەن:

بۇ مېنىڭ، ئۇ ئەخمەتنىڭ. شۇ ياخشى. مۇنۇ كىم؟ بۇنىڭ ئېتى نېمە؟ ئۇنىڭ ئىچىدە نېمە بار؟ ھە، شۇنى ئېلىڭ! بۇنىڭغا قارا! بۇ ئاۋۇنىڭدىن ياخشى - ھە.

ئەشۇنىڭدا بار. بۇنىڭدىن ۋاز كەچ. ماۋۇنىڭدىكى دورا قېنى؟ بۇنىڭدەك لۇغەتنى تېپىش تەس. سىزمۇ مۇشۇنىڭدەك يېزىڭ. بۇنىڭچە بالىلار ئېتىزدا ئىشلەۋاتىدۇ. ئۇنىڭغىچە نەدە ئىشلىدىڭ؟ مېنىڭ ئىزدىگىنىم مۇشۇ.

3) بەزى كۆرسىتىش ئالماشلىرىنىڭ قەدىمكى بەزى كېلىش شەكىللىرىمۇ ھازىرقى كېلىش شەكىللىرى بىلەن بىرلىكتە قوللىنىلىدۇ. بۇ قەدىمكى كېلىش شەكىللىرىنى تۆۋەندىكى

* بىز بۇ يەردە "مەشە"، "ئەشە"، "مەيە" ئالماشلىرىنى نەزەردىن ساقىت قىلىمىز. چۈنكى ئۇلار ئىسىمدىن پۈتۈنلەي پەرقلەنمەيدۇ.

جەدۋەلدە كۆرسەتتۇق.

باش كېلىش	بۇ	ئۇ	شۇ	مۇشۇ	ئاشۇ
يۇنىلىش كېلىش	بۇڭا	ئاڭا	شۇڭا	—	—
ئورۇن كېلىش	مۇندا/بۇندا	ئاندا/ئۇندا	شۇندا	—	—
چىقىش كېلىش	مۇندىن/بۇندىن	ئاندىن/ئۇندىن	شۇندىن	—	—
ئورۇن-بەلگە كېلىش	مۇندىكى/بۇندىكى	ئاندىكى/ئۇندىكى	شۇندىكى	—	—
چەك كېلىش	—	ئاڭغىچە	شۇڭغىچە	—	—
ئوخشاتما كېلىش	مۇنداق/بۇنداق	ئانداق/ئۇنداق	شۇنداق	مۇشۇنداق	ئاشۇنداق
تەڭلەشتۈرمە كېلىش	مۇنچە/مۇنچىلىك// بۇنچە/بۇنچىلىك	ئانچە/ئانچىلىك// ئۇنچە/ئۇنچىلىك	شۇنچە/ شۇنچىلىك	مۇشۇنچە/ مۇشۇنچىلىك	ئاشۇنچە/ ئاشۇنچىلىك

كۆرسىتىش ئالماشلىرىنىڭ بۇ خىل قەدىمكى كېلىش شەكىللىرىنىڭ قوللىنىلىش ئەھۋالى تۆۋەندىكىچە:

ئوخشاتما كېلىش ۋە تەڭلەشتۈرمە كېلىش شەكىللىرى كۆپىنچە شۇ ئالماشلارنىڭ ھازىرقى ئوخشاتما كېلىش ۋە تەڭلەشتۈرمە كېلىش شەكىللىرى ئورنىدا قوللىنىلىدۇ، بۇ ئالماشلارنىڭ ھازىرقى ئوخشاتما كېلىش ۋە تەڭلەشتۈرمە كېلىش شەكىللىرىنىڭ ئۆزى بولسا ئانچە كۆپ قوللىنىلمايدۇ. مەسىلەن:

مۇنداق ئەھۋاللارغا دىققەت قىلىش كېرەك.

مەن سېنى مۇنچىلىك كېچىكىدۇ دەپ ئويلىمىغان.

ھەي ئەخمەقلەر، ئۇنداق چوڭ قازان بولمىسا، سىلەرنىڭ كاۋاكلارنى نېمىدە پىشۇرىدۇ؟

ئاندىق قازانغا مۇنداق چۆمۈچ. (ماقال)

ئۇلارنىڭ ئۆيى ئانچىلىك چوڭ ئەمەس.

— ئەپەندىم، شۇنداقمۇ چوڭ قازان بولامدۇ؟ — دەپ سورىشىپتۇ كىشىلەر. (نەسىردىن ئەپەندى لەتىپىلىرى)

.....شۇنداق تۇغىمەس-پۇتمەس خىياللار بىلەن كېچىچە پىيادە

يۇرۇپ چاي مەھەلدە دوتەي يامۇلنىڭ ئالدىغا يېتىپ كەلگەنىدىم.

(ز. قادىر)

كىشنى شۇنچىمۇ ساقلىتامسىز؟

بىز كوپىراتسىيمىزنىڭ مۇلۇكنى جېنىمىزدەك قوغداپ، مۇشۇنداق خامانىنى چەشلىيەلمىدۇق.

(ت. سامساق)

سەن كۆرگەن ئاشۇنداق لۇغەتتىن مەندە يەنە بىرى بار.

مۇشۇنچە كۆپ ئادەم نەگە سىغدۇ؟

تۆگە قانچىلىك، يېغىرى شۇنچىلىك.

"مۇنچە"، "بۇنچە"، "شۇنچە" ياكى "مۇنچىلىك"، "بۇنچىلىك"، "شۇنچىلىك"، "ئانچىلىك" شەكىللىرى كۇچەيتىلگەنىدە، "مۇنچۇالا"، "بۇنچۇالا"، "شۇنچۇالا"، "ئانچۇالا" شەكىلدە كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

مۇنچۇالا كۆپ ئادەم نەگە سىغدۇ؟

شۇنچۇالا ئېگىز يەرگە قانداق چىقتىڭ؟

ئانچۇالا ۋاراقراشنىڭ نېمە ھاجىتى بار؟

"مۇنداق (بۇنداق)" شەكلى يەنە "تۆۋەندىكىدەك" دېگەن مەنىدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

مۇسسۇلىنى ئۇخلىيالمىدى، ئۇ چوش كۆردى، چوشىدە مۇنداق بىر ئىش كۆردى: ..... (ل. مۇتەللىپ)

ئۇ ئۆز ئۆزىگە مۇنداق دېدى: "ياق"، مۇنداق بولۇشى زادى مۇمكىن ئەمەس.

"شۇنداق"، "شۇنچە" شەكىللىرى يەنە مەلۇم سۆيەتنى كۇچەيتىش رولىنى ئويناىدۇ. مەسىلەن:

سەن ئۇلارنىڭ بېغىنى كۆردۇڭمۇ، شۇنداق چىرايلىق.

باغدا چىنار، تاغدا كۆرسەم قارىغاي.

يەردە مەشئەل، تاڭدا چولپان، كۆكتە ئاي،

كېلىدۇ جۇ زۇڭلى كۆزۈم ئالدىغا،

شۇنچە ئاددىي، شۇنچە تەمكىن، خوش چىراي. (ئا. خوجا)

"بۇڭا، ئاڭا" — بۇلار شېئىرلاردا شۇ ئالماشلارنىڭ ھازىرقى يۆنىلىش كېلىش شەكىللىرى بىلەن تەڭداش قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

كېسىپ چاپ دۇشمىنىڭنىڭ باشىنى قويما يۈرتۇڭدا،

بۇڭا تەكلىپ قىلۇر قەلبىڭدە ۋىجدانىڭ شولاسى.

(نىم شېھىت)

جەمئىيتىم ئايرىدى ساڭا بىر بۇلۇم خىزمەت.

مۇمكىن ئەمەس، ئورۇندىمايى ئاڭا قىل دېققەت.

(نىم شېھىت)

"شۇڭا" — بۇ شەكىل شېئىرلاردا "شۇ" ئالمىشىنىڭ ھازىرقى يۆنىلىش كېلىش شەكلى بىلەن تەڭداش قوللىنىلغانىدىن تاشقىرى، يەنە سەۋەب-نەتىجە قوشما جۈملىلىرىنى باغلايدىغان باغلىغۇچى سۈپىتىدە كەڭ قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

دېدى: "يەتكەچ ئانامنۇ ھالىمزغا،

دۇئاسىنى بېرىپ ئاق يولىمزغا،

تۆكۈپ كۆز يېشىنى بولدى مەدەتكار،

نېمىكى دېسىڭىز مەن شۇڭا تەييار".

(ئا. ئۆتكۇر)

مەجەزىم يوق، شۇڭا بۇگۈنكى يىغىنغىمۇ قاتنىشالمىدىم.

"مۇندا (بۇندا)، ئاندا(ئۇندا)" — بۇلار شېئىرلاردا ئۆز رېتى بويىچە "بۇ يەردە"، "ئۇ يەردە" ياكى "بۇ يەرگە"، "ئۇ يەرگە" دېگەن

مەنىلەردە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

ئاندا بولايمىكىن، مۇندا بولايمىكىن،
ياريم ئاندا يالغۇز بولسا ھەمراھ بولايمىكىن.

(خەلق قوشقى)

مەن بارايمىكىن ئاندا، يار كېلەرمىكىن مۇندا،
يارغا يار كېرەك بولسا، قول سېلىپ كېلەر مۇندا.

(خەلق قوشقى)

"شۇندا" — شېئىرلاردا "شۇ يەردە" ياكى "شۇ چاغدا" دېگەن مەنىلەردە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن

كەڭ قوينىدا تۇغۇلغان ۋە شۇندا ئۆسكەن.
چىن ئىنسانلىق مەيدانىغا شۇندا چۇشكەن.

(نىم شېھىت)

شۇ ۋىسالدىن رىشتە ئۇزگەنلەرنى ئۇچراتسام شۇ چاغ،
نېمە دەر ئىغۋاسنى سالسام يۇزىگە شۇندا مەن.

(ت. ئېلىيۇۋ)

"مۇندىن (بۇندىن)"، "ئاندىن (ئۇندىن)"، "شۇندىن" — بۇلار، بىرىنچىدىن، شېئىرلاردا شۇ ئالماشلارنىڭ ھازىرقى چىقىش كېلىش شەكىللىرى بىلەن تەڭداش قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

ئۆيدە گايى بۇندىن سۇزلەر قىلىشقاندۇ،
"قىز - ئايالنىڭ بەختى بۇ" دەپ ئېيتىشقاندۇ.

(نىم شېھىت)

ئۇدۇل كامىردا ئىش ئاندىن بۇلەكچە،
كېرىم ئالدى ساۋاق مىڭ-مىڭ ئېتەكچە.

(ئا. ئۇتكۇر)

بۇلاردىن ۋاقىتنى بىلدۈرىدىغان بەزى بىرىكمىلەردە

كەلگەنلىرى جانلىق تىلدىمۇ كەڭ قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

مۇندىن (بۇندىن) كېيىن = بۇنىڭدىن كېيىن.
مۇندىن (بۇندىن) ئاۋۇال = بۇنىڭدىن ئاۋۇال.
ئاندىن (ئۇندىن)كېيىن = ئۇنىڭدىن كېيىن.
ئاندىن(ئۇندىن) بۇرۇن = ئۇنىڭدىن بۇرۇن.
شۇندىن ئېتىبارەن = شۇنىڭدىن ئېتىبارەن.

ئىككىنچىدىن، شېئىرلاردا ئۆز رېتى بويىچە "بۇ يەردە"، "ئۇ يەردىن"، "شۇ يەردىن" دېگەن مەنىلەردە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

بۇندىن يۇرۇپ قاھىرەگە بارارمەن،
سېغىنغانىنى يەنە شۇندىن يازارمەن.
پەرزەنتىڭنىڭ بۇيىن شۇندىن ئالارسەن،
تۇرلۇك-تۇمەن گۇللىرىڭنى سېغىندىم.

(نىم شېھىت)

"بۇندىكى (مۇنداقى)"، "ئاندىكى (ئۇنداقى)"، "شۇندىكى" — بۇلار ئاساسەن شېئىرلاردا شۇ ئالماشلارنىڭ ھازىرقى ئورۇن-بەلگە كېلىش شەكىللىرى بىلەن تەڭداش قوللىنىلغاندىن تاشقىرى، يەنە ئۆز رېتى بويىچە "بۇ يەردىكى"، "ئۇ يەردىكى"، "شۇ يەردىكى" دېگەن مەنىلەردە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

بۇندىكى توسقۇن قاياقتىن كەلدى دەپ گەر سورىساڭ،
كۆتۈرۈلدى ئوردا ياق دەرۋازىدىن بۇ شۇم بوران.

(«تىەنئەنمېن شېئىرلىرى)

قوپقۇرۇق بوپ قالدى دېمە خاتىرە مۇنار تۇۋى،
قەلبىمىزنى ئۇندىكى ياش داغلىرى ئىزھار ئېتەر.

(«تىەنئەنمېن شېئىرلىرى)

گۈزەلدۇر گويا كى قويۇق ئورمانەك،
تىزىلغان ئاندىكى سانسىز ۋېشكىلار.

(ئا. توختى)

"ئاڭغىچە"، "شۇڭغىچە" — بۇلار ئۆز رېتى بويىچە "شۇ ئارىلىقتا"، "شۇ ۋاقىتقىچە" دېگەن مەنىلەردە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

ئەخمەت كەلسە يىغىنى باشلاپ تۇرۇڭلار، ئاڭغىچە ئۆزۈممۇ قايتىپ كېلىشىم مۇمكىن.

— مېنىڭ پىكرىم بار، — دېدى شۇڭغىچە جىم ئولتۇرغان تۇرسۇن بىردىن بېشىنى كۆتۈرۈپ.

4) كۆرسىتىش ئالماشلىرى بەزى تىركەلمىلەر بىلەنمۇ بىرىكىپ كېلىدۇ، بىراق بىرلىك شەكلىدە "بىلەن"، "ئۈچۈن" تىركەلمىلىرى بىلەن بىرىككەندە، ئالماشلارنىڭ ئاخىرىغا ئاۋۇال "-نىڭ" قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

بۇنىڭ بىلەن، بۇنىڭ ئۈچۈن.

ئۇنىڭ بىلەن، ئۇنىڭ ئۈچۈن.

شۇنىڭ بىلەن، شۇنىڭ ئۈچۈن.

مۇنۇنىڭ بىلەن، مۇنۇنىڭ ئۈچۈن.

ماۋۇنىڭ بىلەن، ماۋۇنىڭ ئۈچۈن.

ئاۋۇنىڭ بىلەن، ئاۋۇنىڭ ئۈچۈن.

مۇشۇنىڭ بىلەن، مۇشۇنىڭ ئۈچۈن.

ئاشۇنىڭ بىلەن، ئاشۇنىڭ ئۈچۈن.

تىركەلمىلەر بىلەن بىرىككەن كۆرسىتىش ئالماشلىرى شۇ خىل تىركەلمىلەر بىرىككەن ئىسىم-تىركەلمە قۇرۇلمىلىرىغا ئوخشاش گرامماتىك مەنىگە ئىرىشىپ، جۈملىدە شۇلار بىلەن ئوخشاش رول ئويناىدۇ. مەسىلەن:

بۇ توغرۇلۇق مەن ئۇنىڭ بىلەن ئۆزاق پاراڭلاشتىم.

مەن ئۇنىڭ بىلەن شۇ توغرۇلۇق سۆزلەشتىم.

ئۇ قەلەم بولمايدۇ، ماۋۇنىڭ بىلەن يېز.

بۇنىڭ ئۈچۈن كۆپ تىرىشچانلىق كېرەك.

تەجرىبە ئالماشتۇرۇش يىغىنلىرى ئېچىلدى، بۇ ئارقىلىق كۆپچىلىكنىڭ تونۇشى ئۆستى.

ماۋۇنىڭغا قارىغاندا ئاۋۇ ياخشى.

5) كۆرسىتىش ئالماشلىرى باش كېلىش شەكلىدە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىش جەھەتتىن ئىسىملاردىن پەرقلىنىدۇ. ئىسىملار پەقەت ئۆزى ئىپادىلىگەن شەيئى بىلەن مەلۇم جەھەتتىن بىر تىپقا كىرىدىغان شەيئىنى ئىپادىلىگۈچى ياكى ئۆزى ئىپادىلىگەن شەيئىنىڭ يەنە بىر خىل نامىنى ئىپادىلىگۈچى ئىسىملارغىلا باش كېلىش شەكلىدە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلەلەيدۇ (مەسىلەن، "ياغاچ ئۈي، ياغاچ كارىۋات، ئايال دوختۇر" دېيىشكە بولىدۇ، لېكىن "ياغاچ سۇ، توپا دەرەخ" دېيىشكە بولمايدۇ). لېكىن كۆرسىتىش ئالماشلىرى بۇ چەكلىمىگە ئۇچرىمايدۇ. ئۇلار باش كېلىش شەكلىدە ھەرقانداق ئىسىمغا ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلەلەيدۇ. مەسىلەن:

بۇ ئادەم، بۇ ئۈي، بۇ ئوت، بۇ تاغ، بۇ كۆكۈل، بۇ مەسىلە، ئۇ شەھەر، ئۇ كىنو، ئۇ كىتاب، ئۇ دەرس، ئۇ دوختۇر، ئۇ تەرەپ، شۇ خەت، شۇ قىز، شۇ يىغىن، شۇ ناھىيە، شۇ دەريا، شۇ بوران، مۇنۇ دۆڭ، ئاۋۇ ئېتىز، ئاشۇ مەھەللە، مۇشۇ بۇغداي، ما ئالما.

6) بەزىدە "بۇ"، "مۇشۇ" ئالماشلىرىنىڭ ئالدىغا "مانا" يۇكلىمىسى، "شۇ" ئالمىشىنىڭ ئالدىغا "مانا" ياكى "ئەنە" يۇكلىمىلىرى قوشۇلۇپ كېلىپ، شۇ ئالماشلارنى تېخىمۇ كۈچەيتىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

مانا بۇلار پارتىزان ئۇرۇشنىڭ مۇنتىزىم ئۇرۇشتىن پەرقلىنىدىغان يەرلىرى.

مېنىڭ دېمەكچى بولغىنىم مانا شۇلاردىن ئىبارەت.

مېنىڭ دېمەكچى بولغىنىم ئەنە شۇ.

يېڭى دېموكراتىك سىياسىي بولسا، مانا شۇنداق يېڭى دېموكراتىك ئىقتىسادنىڭ مەركەزلەشكەن ئىپادىسى.

6.8. سوئال ئالماشلىرى

1.6.8. سوئال ئالماشلىرى شەيئىلەرنىڭ نامى، بەلگىسى، سانى ياكى ھەرىكەتنىڭ بەلگىسى، ۋاقتى قاتارلىقلارغا سوئال بولۇپ كېلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا تۆۋەندىكى سوئال ئالماشلىرى قوللىنىلىدۇ:

كىم — ئادەمگە سوئال بولىدۇ. مەسىلەن:

بۇ مەجلىسكە بىزدىن كىم قاتنىشىدۇ؟

بۇياق كىم بولىدۇ؟

نېمە — بىرىنچىدىن، ئادەمدىن باشقا شەيئىلەرگە سوئال بولىدۇ. مەسىلەن:

نېمە يېزىۋاتسەن؟

نېمە مىنىپ كەلدىڭ؟ ئات مىنىپ كەلدىڭمۇ؟

ئىككىنچىدىن، شەيئىلەرنىڭ ئېنىقلىمىسىغا سوئال بولىدۇ. مەسىلەن:

بۇگۈن نېمە دەرس بار؟

ئاخشام نېمە كىنو كۆردۈڭلار؟

ئۇچىنچىدىن، "قىلماق"، "بولماق" پېئىللىرى بىلەن بىرىكىپ، ھەرىكەتكە سوئال بولىدۇ. مەسىلەن:

— نېمە قىلۋاتسەن؟

— خەت يېزىۋاتىمەن.

— قولۇڭ نېمە بولدى؟

— قايرىلىپ كەتتى.

قايسى — بىر تىپتىكى شەيئىنىڭ مەلۇم بىرىنىڭ ئېنىقلىمىسىغا سوئال بولىدۇ. مەسىلەن:

— بۇگۈن قايسى مۇئەللىم دەرس ئۆتتى؟

— تۇرسۇن مۇئەللىم.

— سىلەر قايسى ئۆيدە ئولتۇرىسىلەر؟

— 15-ئۆيدە.

قانداق — مەلۇم بەلگە ياكى ھالەتكە سوئال بولىدۇ. مەسىلەن:

— بۇ قانداق كىتاب؟

— ياخشى كىتاب.

— بۇ ئۆيگە قانداق كىردىڭ؟

— كەينى ئىشىكتىن كىردىم.

بۇ ئالماش بەزىدە سۈپەتلەرگە ئۇنداشلىق كۈچەيتمە بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

قارا، بۇ باغ قانداق ياخشى!

ئېتىزنىڭ ئايدىڭ كېچىلىرى قانداق چىرايلىق!

قاچان — ۋاقىتقا سوئال بولىدۇ. مەسىلەن:

— قاچان كەلدىڭ؟

— تۇنۇگۈن كەلدىم.

— ئىشىڭ قاچان تۈگەيدۇ؟

— بىر ئازدىن كېيىن.

بۇ ئالماش بەزىدە "ئۇزۇن بولدى"، "نەۋاق"، "نەكەم" دېگەن مەنىلەردىمۇ قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

— يېزىپ بولدۇڭمۇ؟

— قاچان (نەۋاق، نەكەم) مەن يېزىپ بولغىلى.

— قاچان كەلدىڭ؟

— مەن كەلگىلى قاچان (نەۋاق، نەكەم)!

قانچە (نەچچە) — سانغا سوئال بولىدۇ. مەسىلەن:

— قانچە ئادەم كەلدى؟

— 15 ئادەم كەلدى.

— بۇگۈن ئايغا نەچچە؟

— بۇگۈن ئايغا تۆت.

"قانچە" ئالمىشى بەزىدە "نۇرغۇن" مەنىسىدىمۇ كېلىدۇ. مەسىلەن:

قانچە يىللار ئۆتتى، ئۇ چاغدىكى ئىشلار كىمنىڭ ئېسىدە قالسۇن!

قانچىلىك (نەچچىلىك) — سانغا ياكى مەلۇم مىقدارغا سوئال بولىدۇ. مەسىلەن:

— قانچىلىك ئادەم كەلدى؟

— 15 ئادەم كەلدى.

— بۇ تۇڭغا قانچىلىك ماي سىغدۇ؟

— بەش كىلو ماي سىغدۇ.

— ئۇلارنىڭ ئۆيى قانچىلىك بار؟

— مۇشۇ ئۆيچىلىك بار.

قەيەر — بۇ ئالماش "قاي" دېگەن قەدىمكى سوئال ئالمىشى بىلەن "يەر" دېگەن ئىسىمنىڭ قوشۇلۇپ ئىخچاملىشىشىدىن ھاسىل بولغان بولۇپ، ئورۇن، يەر-جايغا سوئال بولىدۇ. مەسىلەن:

— شىنجاڭدا قەيەر ئەڭ ئىسسىق؟

— تۇرپان ئەڭ ئىسسىق.

— سەن قەيەردە چوڭ بولغان؟

— ئۇرۇمچىدە چوڭ بولغان.

نە — بۇ ئالماش "نە" دېگەن قەدىمكى سوئال ئالمىشى بىلەن "يەر" دېگەن ئىسىمنىڭ قوشۇلۇپ، "نەيەر" بولۇشى ۋە كېيىن "يەر" سۆزىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى نەتىجىسىدە ھاسىل بولغان بولۇپ، "قەيەر" ئالمىشى بىلەن ئوخشاش مەنىدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

شىنجاڭدا نە (قەيەر) ئەڭ ئىسسىق؟

سەن نەدە چوڭ بولغان؟

قاياق — بۇ ئالماش "قاي" دېگەن قەدىمكى سوئال ئالمىشى بىلەن "ياق" دېگەن ئىسىمنىڭ قوشۇلۇپ ئىخچاملىشىشىدىن ھاسىل بولغان بولۇپ، تەرەپ ياكى ئورۇنغا سوئال بولىدۇ. مەسىلەن:

— ئەخمەت قاياققا كەتتى؟

— كۆتۈپخانا تەرەپكە كەتتى.

— قاياقتىن كېلۋاتسەن؟

— يىزىدىن كېلۋاتىمەن.

قېنى — بۇ ئالماش "نەدە"، "يوققۇ" دېگەن مەنىلەردە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

— تۇرسۇن قېنى؟

— بار، ھازىر كېلىدۇ.

ھەممەيلەنگە بەردىڭ، ماڭا قېنى؟

نېمشقا (نېمشكە) — بۇ ئالماش "نېمە ئىش" بىرىكمىسىنىڭ يۆنىلىش كېلىش شەكلىدە تۇراقلىشىپ ئىخچاملىشىشىدىن ھاسىل بولغان بولۇپ، "نېمە ئۈچۈن" دېگەن مەنىدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

— نېمشقا دەرسكە بارمىدىڭ؟

— نېمشقا بۇگۈن ئادەم ئاز؟

نەكەم — بۇ ئالماش "نە" دېگەن قەدىمكى سوئال ئالمىشى بىلەن ۋاقىتنى بىلدۈرىدىغان "كەم" سۆزىنىڭ قوشۇلۇپ ئىخچاملىشىشىدىن ھاسىل بولغان بولۇپ، "قايسى ۋاقىت" دېگەن مەنىدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

— تۇنۇگۈن نەكەمدە كەلدىڭ؟

— سائەت ئۈندا كەلدىم.

بۇ ئالماشمۇ بەزىدە "ئۇزۇن بولدى" دېگەن مەنىدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

— قاچان كەلدىڭ؟

— مەن كەلگىلى نەكەم!

نەۋاق — بۇ ئالماش "نە" دېگەن قەدىمكى سوئال ئالمىشى بىلەن "ۋاقىت" دېگەن ئىسىمنىڭ قوشۇلۇپ ئىخچاملىشىشىدىن ھاسىل بولغان بولۇپ، "نەكەم" ئالمىشى بىلەن ئوخشاش مەنىدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

— تۇنۇگۈن نەۋاقتا كەلدىڭ؟

— سائەت ئۈندا كەلدىم

قانداقسىگە — بۇ ئالماش "قايسى ئاساس بويىچە" دېگەن مەنىدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

قانداقسىگە بۇ ئىشقا مەن جاۋابكار بولىمەن؟

ئۇ قانداقسىگە بىزگە تۇغقان بولىدۇ؟

نېچۈن — ئەدەبىي ئەسەرلەردە "نېمە ئۈچۈن" مەنىسىدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

جانان ناز ئۈيقۇدا يېتىپ نېچۈن تولغانماس،

ئاشقى كۆتۈپ تۇرسا ئېچىپ يورۇق روجەكلەرنى؟!

(ل. مۇتەللىپ)

قانداقلارچە — بۇ ئالماش "قانداق سەۋەبلەر بىلەن" ياكى "قانداق ئۇسۇللار بىلەن" دېگەن مەنىدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

سەن قانداقلارچە بۇ يەرگە كېلىپ قالدىڭ؟

شۇنچە ئىشنى قانداقلاچە تۈگەتتىڭ؟

نېمانداق، نېمانچە — بۇ ئالماشلار "نېمە" ئالمىشى بىلەن "ئانداق"، "ئانچە" ئالماشلىرىنىڭ قوشۇلۇپ ئىخچاملىشىشىدىن ھاسىل بولغان بولۇپ، "نېمە سەۋەبتىن شۇ دەرىجىدە..." دېگەن مەنىدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

بۇگۈن ئادەم نېمانداق (نېمانچە) كۆپ؟

ئاستا گەپ قىل، نېمانچە (نېمانداق) ۋارقىرايسەن؟

"نېمانداق" ئالمىشى يەنە "نېمىشقا شۇنداق غەلىتە" دېگەن مەنىدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

نېمانداق نەرسە بۇ ؟!

تىنچ تۇرساڭچۇ، نېمانداق قىلىسەن؟!

"نېمانچە" ئالمىشى بەزىدە "نېمانچىلا" ياكى "نېمانچۇالا" شەكىلدىمۇ كېلىدۇ. مەسىلەن:

بۇگۈن ئادەم نېمانچىلا كۆپ؟

ئاستا گەپ قىل، نېمانچۇالا ۋارقىرايسەن؟

"نېمە دېگەن"، "نەقەدەر"، "نەقاتارلىق" — بۇ ئالماشلار شەكلەن سوئال ئالمىشى بولسىمۇ، لېكىن ئەمەلىيەتتە، سۆيەت ياكى پېئىللارنىڭ ئالدىدا ئۇنداشلىك كۈچەيتمە رولىنى ئويناىدۇ. مەسىلەن:

بۇ نېمىدېگەن ئېگىز ئىمارەت!

ئۇ ھازىر نەقەدەر ئۆزگىرىپ كەتكەن-ھە؟!

ئۇھۇ! نەقاتارلىق يېقىملىق ناخشا ئېيتىدىغان ئادەملەر بۇ؟

نېمىسى — بۇ ئالماش "نېمە" ئالمىشىنىڭ III شەخس تەۋەلىك شەكلىدىن بۆلۈنۈپ چىققان بولۇپ، ئادەتتە "نەرى" دېگەن مەنىدە ئىسىملاشقان سۈپەتداشلاردىن كېيىن "قانداق ئىش" دېگەن مەنىدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

— ھەي، چۈشەنمەيدىغان نېمىسى بار؟ — پەرھاد ياشلارغا خاس تۇز كۆڭۈللۈك بىلەن ئېيتتى.

(م.كېۋىر)

بۇنىڭ نېمىسى يامان؟
تۇنۇگۈن كەلمىگىنىڭ نېمىسى؟
بىلمەيمەن، دېگىنىڭىز نېمىسى؟

2.6.8. سوئال ئالماشلىرى ئۆزىنىڭ گراماتىك خۇسۇسىيىتىنىڭ خىلمۇ خىللىقى جەھەتتىن، ئالماشىنىڭ ئەڭ تىپىك تۈرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. سوئال ئالماشلىرىنى ئۇلارنىڭ گراماتىك خۇسۇسىيىتىگە قاراپ، ئىسىم ئالماشلىرى، سۈپەت ئالماشلىرى، سان ئالماشلىرى، رەۋىش ئالماشلىرى، دېگەن تۆت تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

1) "كىم، نېمە، قايسى، نە، قايسى، نەكەم، نەۋاق" ئالماشلىرى ئىسىم ئالماشلىرىغا تەۋە بولۇپ، ئىسىمنىڭ سان، كېلىش كاتېگورىيىلىرى بويىچە تۈرلىنىپ، جۈملىدە ئىسىملارغا ئوخشاش رول ئويناىدۇ. مەسىلەن:

مەجلىسكە كىملەر قاتناشتى؟
ساڭا يەنە نېمىلەر كېرەك؟
كىمنى سايلىدىڭلار؟
نېمىدىن قورقىسەن؟
قەيەرلەرنى ئايلىنىپ كەلدىڭ؟
نەگە كەتتىڭ؟ نەلەردە يۈردۈڭ؟

قايسىلارنى ئايلىنىپ كەلدىڭ؟
قايسى شىمال؟
نەكەمدىن نەكەمگىچە سۆزلەشتىڭلار؟
نەۋاقلاردا ئۆخلىدىڭ؟

"نېمە، قايسى، نە" ئالماشلىرى تەۋەلىك كاتېگورىيىسى بويىچىمۇ تۈرلىنىدۇ ("نە" ئالمىشىغا تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى قوشۇلغاندا، ئالماشنىڭ ئاخىرىدا بىر "ر" تاۋۇشى پەيدا بولىدۇ). مەسىلەن:

يەنە نېمەڭ كەم؟
بىزنىڭ نېممىز يوق؟ ھەممە نەرسىمىز بار.
تۇردى ئۇنىڭ نېمىسى؟ ئاكىسىمۇ؟
بۇ يەرنىڭ قايىرى ئوي، قايىرى دۆڭ مەن تېخى بىلمەيمەن.
نەرىڭ ئاغرىيدۇ؟

"كىم" ئالمىشى "سەن كىمنى ئەخمەق قىلىسەن؟ مېنىڭ سىلەردىن باشقا كىممىز بار؟" دېگەنگە ئوخشاش ئايرىم ئورۇنلاردا تەۋەلىك شەكلىدە كەلگىنىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئاساسەن تەۋەلىك كاتېگورىيىسى بويىچە تۈرلەنمەيدۇ. "قايسى" ئالمىشىمۇ ئاساسەن تەۋەلىك كاتېگورىيىسى بويىچە تۈرلەنمەيدۇ.

2) "قانداق، قايسى، نېمانداق" ئالماشلىرى سۈپەت ئالماشلىرىغا تەۋە بولۇپ، جۈملىدە بىۋاستە ئىسىملارغا بېقىنىپ، ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ؛ "قانداق، نېمانداق" ئالماشلىرى يەنە پېئىل، سۈپەتلەرگە بېقىنىپ، ھالەت بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ساڭا قانداق كىتابلار كېرەك؟ سىلەر قايسى بىنادا ئولتۇرىسىلەر؟
سەن قانداق كەلدىڭ؟
نېمانداق ئۇي بۇ؟

ئادەم نېماندىاق كۆپ.

"قانداق" ئالمىشى بەزىدە سۈپەتنىڭ كېمەيتمە دەرىجە قوشۇمچىسى بىلەن بىرىكىپ كېلىشمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

ئىشكاپ قانداقراق؟

قانداقراق كىتابلار بار ئىكەن؟

"قانداق" ئالمىشى يەنە سۈپەتلەرگە ئوخشاش ئىسىمنىڭ III شەخس تەۋەلىك قوشۇمچىسى بىلەن بىرىكىپ، ئىسىم ئالمىشلىق خۇسۇسىيەتكە ئېرىشىدۇ ۋە كېلىش بىلەن تۇرلىنىپ، جۈملىدە ئىسىم رولىدا كېلىدۇ. مەسىلەن:

— ئاۋۇ ئايالارنى كۆرۈپ باقايچۇ؟

— قانداقكى، قىشلىقمۇ، يازلىقى؟

— مەن بىر ۋېلىسىپىت ئالدىم.

— قانداقنى ئالدىڭ؟

"قايسى" ئالمىشى ئىسىمنىڭ تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى بىلەن بىرىكىپ (I شەخسته پەقەت كۆپلۈك شەكلى بىلەنلا بىرىكىدۇ.) شەخس ئالمىشلىق خۇسۇسىيەتكە ئېرىشىدۇ ۋە كېلىش بىلەن تۇرلىنىپ جۈملىدە ئىسىم رولىدا كېلىدۇ. مەسىلەن:

قايسىمىز بارىمىز؟

قايسىڭ بارسەن؟

قايسىلارنىڭ لۇغىتى يوق؟

ئۇ قايسىلار بىلەن سۆزلەشتى؟

ئەپەندىم، دۇنيادا نۇرغۇنلىغان ئىشلارغا دۇچ كەلدىم، قايسىسىنى ئۇنتۇپ، قايسىسىنى يادىمدا ساقلاشنىمۇ بىلمەي قالدىم.

(نەسىردىن ئەپەندى لەتىپلىرى)

بۇ خىل شەكىللەر ئىگىلىك كېلىشتە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ

كەلگەندە، ئېنىقلانغۇچى ئىسىمنىڭ تەۋەلىك شەكلى ئادەتتە بىردەك III شەخسته بولىدۇ. پەقەت II شەخس شەكلى تەرىپىدىن ئېنىقلانغان ئىسىملا بەزىدە II شەخسته كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

قايسىمىزنىڭ لۇغىتىنى ئالسەن؟

قايسىڭلارنىڭ لۇغىتى (لۇغىتىڭلار) يوق؟

ئۇلارنىڭ قايسىسىنىڭ لۇغىتى يوق؟

3) "قانچە (نەچچە)"، "قانچىلىك (نەچچىلىك)" ئالماشلىرى سان-مىقدار ئالماشلىرىغا كىرىدۇ. بۇلاردىن "قانچە (نەچچە)" ئالمىشى ساناق سانىغا سوئال بولۇپ، بۇ ئاستە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كەلگەندىن تاشقىرى، تەرتىپ سان، تەقسىم سان، كىشىلىك سان، ئالماش سان قاتارلىق سان تۇرلىرىنى ياسىغۇچى قوشۇمچىلار بىلەن بىرىكىپ، سانىنىڭ شۇ تۇرلىرىگە سوئال بولۇپ، جۈملىدە سانىنىڭ شۇ تۇرلىرىگە ئوخشاش رول ئويناىدۇ. مەسىلەن:

قانچە ئادەم كەلدى؟

سىلەر نەچچىنچى بىنادا؟

بىرىڭلارغا قانچىدىن دەپتەر بەردى؟

قانچىلەن كەلدى؟

قانچىمىز بارىمىز؟ قانچىڭلارنى چاقىردى؟

قانچىسىغا بىلەت يەتمىدى؟

"قانچىلىك (نەچچىلىك)" ئالمىشى سان-مىقدارغا سوئال بولۇپ، بۇ ئاستە ئېنىقلىغۇچى ياكى ھالەت بولۇپ كەلگەندىن تاشقىرى، مۆلچەر سان ياسىغۇچى "-چە" قوشۇمچىسى بىلەن ۋە تەقسىم سان قوشۇمچىسى بىلەن بىرىكىپ، مۆلچەر سان - مىقدارغا ۋە تەقسىم سان-مىقدارغا سوئال بولۇپ، جۈملىدە شۇ خىل سان-مىقدارلارنىڭ رولىدا كېلىدۇ. مەسىلەن:

يغنىغا قانچىلىك ئادەم قاتناشتى؟
بۇ يىل قانچىلىك ھوسۇل ئالدىڭلار؟
ئۇرۇمچىدە قانچىلىك تۇردۇڭ؟
ئۇلار يولۇڭلارغا قانچىلىك تەلمۇرگەندۇ؟
بۇ يىل قانچىلىكچە ھوسۇل ئالدىڭلار؟
ھەربىر ئەمگەك كۈنىگە قانچىلىكتىن پۇل كەلدى؟

بۇ ئالماش يەنە ئىسىمنىڭ تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى بىلەن (كۆپىنچە III شەخس تەۋەلىك قوشۇمچىسى بىلەن) بىرىكىپ، ئىسىم ئالمىشىلىق خۇسۇسىيەتكە ئىرىشىدۇ، بۇ چاغدا مەلۇم شەيئىنىڭ بىر قىسمىغا سوئال بولۇپ، كېلىش كاتېگورىيىسى بويىچە تۇرلىنىدۇ ۋە جۈملىدە ئىسىمنىڭ رولىدا كېلىدۇ. مەسىلەن:

بۇ ئاشلىقنىڭ قانچىلىكى بۇغداي، قانچىلىكى گۈرۈچ؟
بۇ دەرسنى ئىككىلار ئۆتسەڭلار، قانچىلىكنى سەن ئۆتسەن؟
بۇ پۇلنىڭ قانچىلىكىگە كتاب ئالمىز؟

4) "قاچان، قانداقسىگە، نېچۈك، قانداقلارچە، نېمانچە، نېمىدېگەن، نەقەدەر، نەقاتارلىق" ئالماشلىرى رەۋىش ئالماشلىرىغا تەۋە بولۇپ، جۈملىدە بىۋاستە ھالەت بولۇپ كېلىدۇ. (يۇقىرىدىكى مىساللارغا قارالسۇن). بۇلاردىن پەقەت "قاچان" ئالمىشىلا بەزىدە ئايرىم كېلىش قوشۇمچىلىرى بىلەن، يەنى بەزى تەركەلمىلەر بىلەن بىرىكىپ، ھالەت بولۇپ كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

بۇ مەسىلە قاچانغىچە ھەل بولمايدۇ؟
قاچاندىن باشلاپ بۇ ئىشقا كىرىشمىز؟
قاچاندىن بۇيان شۇ يەردە ئىشلەۋاتسەن؟

5) "نېمىسى" ئالمىشى گەرچە ئىسىم ئالمىشىغا تەۋە بولسىمۇ،

لېكىن كېلىش بويىچە تولۇق تۇرلەنمەيدۇ، تەركەلمىلەر بىلەن بىرىكمەيدۇ. كۆپىنچە باش كېلىش شەكلىدە ئىگە يەنى خەۋەر بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

چۈشەنمەيدىغان نېمىسى بار؟
بارمايمەن دېگىنىڭ نېمىسى؟

6) "قېنى" ئالمىشىنىڭ زادى قايسى سۆز تۈركۈمىنىڭ خۇسۇسىيىتىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى ئېيتىش بىر ئاز تەس، ئۇ ئالاھىدە بىر خىل سوئال ئالمىشى بولۇپ، جۈملىدە پەقەت خەۋەر بولۇپلا كېلىدۇ*. مەسىلەن:

تۇرسۇن قېنى؟ ماڭا قېنى؟

7.8. ئۆزلۈك ئالماشلار

1.7.8. ئۆزلۈك ئالمىشى بىر "ئۆز" سۆزىدىنلا ئىبارەت بولۇپ، ھامان ئىسىمنىڭ تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى بىلەن بىرىككەن ھالدا قوللىنىلىدۇ. ئۇنىڭ تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى بىلەن بىرىككەن شەكىللىرى تۆۋەندىكىچە:

I شەخس	بىرلىك تۇرى		ئۆزۈم
	كۆپلۈك تۇرى		ئۆزىمىز
II شەخس	بىرلىك	ئاددىي تۇرى	ئۆزۈڭ
		سىپايە تۇرى	ئۆزىڭىز
		ھۆرمەت تۇرى	ئۆزلىرى
	كۆپلۈك	ئاددىي تۇرى	ئۆزۈڭلار
		ھۆرمەت تۇرى	ئۆزلىرى
III شەخس	بىرلىك تۇرى		ئۆزى
	كۆپلۈك تۇرى		ئۆزلىرى

* "قېنى، مەن بىر كۆرەي"، "قېنى مەجلىسنى باشلايلى"، "كەلسۇنچۇ قېنى!" قاتارلىق ئورۇنلاردا كەلگەن "قېنى" ئالماش ئەمەس، يۆكلىمە ھېسابلىنىدۇ.

ئۆزلۈك ئالمىشىنىڭ بۇ شەكىللىرى گەرچە تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى بىلەن بىرىككەن بولسىمۇ، لېكىن تەۋەلىك ئۇقۇمىنى ئىپادىلىمەيدۇ، ئۇلار پەقەت ئۆزى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئالماش ۋە ئىسىملارغا شەخس، سان ۋە (IIشەخسته) ئاتاش تۈرى جەھەتتىن ماسلىشىدۇ. مەسىلەن:

مەن ئۆزۈم، بىز ئۆزىمىز، سەن ئۆزۈڭ، سىز ئۆزىڭىز، سىلى ئۆزلىرى، سىلەر ئۆزۈڭلار، ئۇ ئۆزى، ئۇلار ئۆزلىرى، قاسىمنىڭ ئۆزى، بۇ خەتنىڭ ئۆزى.

ئۆزلۈك ئالمىشىنىڭ بۇ شەكىللىرى ئىسىملىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولۇپ، ئىسىمنىڭ كېلىش كاتېگورىيىسى بويىچە تولۇق تۈرلىنىدۇ ياكى تىركەلمىلەر بىلەن بىرىكىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئۆزۈم، ئۆزۈمنىڭ، ئۆزۈمگە، ئۆزۈمنى، ئۆزۈمدە،
ئۆزۈمدىن، ئۆزۈمدىكى، ئۆزۈمگىچە، ئۆزۈمدەك،
ئۆزۈمچە، ئۆزۈم بىلەن، ئۆزۈم تۇغرۇلۇق، ئۆزۈم ئۈچۈن...
ئۆزىمىز، ئۆزىمىزنىڭ، ئۆزىمىزگە، ئۆزىمىزنى،
ئۆزىمىزدە، ئۆزىمىزدىن، ئۆزىمىزدىكى، ئۆزىمىزگىچە،
ئۆزىمىزدەك، ئۆزىمىزچىلىك، ئۆزىمىز بىلەن، ئۆزىمىز تۇغرۇلۇق،
ئۆزىمىز ئۈچۈن...
ئۆزۈڭ، ئۆزۈڭنىڭ، ئۆزۈڭگە، ئۆزۈڭنى، ئۆزۈڭدە، ئۆزۈڭدىن،
ئۆزۈڭدىكى، ئۆزۈڭگىچە، ئۆزۈڭدەك، ئۆزۈڭچىلىك،
ئۆزۈڭ بىلەن، ئۆزۈڭ تۇغرولۇق، ئۆزۈڭ ئۈچۈن...

ئۆزلۈك ئالمىشىنىڭ جۈملىدىكى رولى ئىسىمنىڭ جۈملىدىكى رولى بىلەن تامامەن ئوخشايدۇ.

2.7.8. ئۆزلۈك ئالمىشى تۆۋەندىكىچە قوللىنىلىدۇ:

1) جۈملىنىڭ ئوبيېكتى شۇ جۈملىنىڭ ئۆزىدە جۈملىنىڭ

باشقا بىر بۆلىكى بولۇپ تەكرارلانسا، ئۆزلۈك ئالمىشى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. بۇ چاغدا ئۆزلۈك ئالمىشى باشقا بىر سۆز سۈپىتىدە ئايرىم جۈملە بۆلىكى بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

مەن ئۆزۈمنى تەنقىد قىلدىم.
(سەن) بۇ چاپاننى ئۆزۈڭگە ئالدىڭمۇ؟
ئۇ بىزنى ئۆزىنىڭ ئۆيىگە باشلاپ كىردى.

2) سۇبيېكتنىڭ پائالىيەتچانلىقى ياكى مۇستەقىللىقى تەكتىلەنگەندە، ياكى سۇبيېكتنى شۇ جۈملىنىڭ ئۆزىدە تەكرارلاشقا تۇغرا كەلگەندە، شۇ سۇبيېكتنى ئىپادىلىگۈچى ئالماش ياكى ئىسىملار بىلەن بىرلىكتە شۇلارغا مۇۋاپىق شەكىلدىكى ئۆزلۈك ئالمىشى قوللىنىلىدۇ. بەزىدە سۇبيېكتنى ئىپادىلىگۈچى ئالماش ياكى ئىسىم بىلەن ئۆزلۈك ئالمىشىنىڭ ئارىسىدا باشقا جۈملە بۆلەكلىرى كېلىشىمۇ مۇمكىن، مەسىلەن:

مېنى ھېچكىم چاقىرمىدى، (مەن) ئۆزۈم كەلدىم.
بۇ ستانوك ۋاقىت توشقاندا ئۆزى توختايدۇ.
سەن ئۆزۈڭنى ئۆزۈڭ قىينىما.
بۇ مەسىلىنى بىز ئۆزىمىز ھەل قىلۋالىمىز.
مەشۇراخۇن بىر يەرلەرگە بېرىپ قالغىنى ئۆزىمۇ تۇيماي قالدى.

3) مەلۇم شەيئىنى باشقا شەيئىلەردىن ئايرىپ، ئالاھىدە گەۋدىلەندۈرۈپ ئىپادىلىگەندىمۇ شۇ شەيئىنى ئىپادىلىگۈچى ئالماش ياكى ئىسىملار بىلەن بىرلىكتە شۇلارغا مۇۋاپىق ئۆزلۈك ئالمىشى قوللىنىلىدۇ. بۇ چاغدا شەيئىنى ئىپادىلىگۈچى ئالماش ياكى ئىسىملار ئىگىلىك كېلىشتە (بەزىدە كېلىش قوشۇمچىسى چۈشۈپ قالىدۇ) ئۆزلۈك ئالمىشىغا ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

بۇ ئىشقا شۇ ئادەمنىڭ ئۆزى سەۋەبچى بولدى.

ئىختيار سېنىڭ ئۆزۈڭدە،
لۇغەتنى ئىشلىتىپ بولغاندىن كېيىن (مېنىڭ) ئۆزۈمگە قايتۇرۇپ بەر.
بۇنداق ماتېرىيال مۇشۇ يەرنىڭ ئۆزىدىنمۇ چىقىدۇ.

4) "ئۆزۈمنى ئۆزۈم..." ، "ئۆزۈڭگە ئۆزۈڭ..." ، "ئۆزىدىن ئۆزى..." قاتارلىق بىرى باش كېلىشتە ، يەنە بىرى باشقا كېلىشتە قاتارلىشىپ كەلگەن ئۆزلۈك ئالماشلىرى بەزىدە "ئۆز-ئۆزۈمنى..." ، "ئۆز-ئۆزۈڭگە..." ، "ئۆز-ئۆزىدىن..." شەكلىدە ئىخچاملىشىپمۇ كېلىدۇ. مەسىلەن:

نېمىشقا شۇنداق قىلدىم دەپ ئۆز-ئۆزۈمنى ئەيىبلىدىم.
(سەن) ئۆز-ئۆزۈڭگە ئىشەنمەسەڭ، باشقىلار ساڭا قانداق ئىشەنسۇن.
ئۆگىنىشنىڭ دۈشمنى — ئۆز-ئۆزىدىن قانائەتلىنىش.
بىز ھازىر ئاشلىقتىمۇ ئۆز-ئۆزىمىزنى تەمىنلەيدىغان بولدۇق.

5) ئۆزلۈك ئالمىشى بىلەن قاتار كەلگەن يەكى ئۇنىڭغا بېقىنىپ كەلگەن I ۋە II شەخستىكى شەخس ئالماشلىرى كۆپ ھاللاردا چۈشۈپ قالىدۇ، تىل شارائىتى ئېنىق بولغاندا، III شەخستىكى شەخس ئالمىشى يەكى ئىسىملارمۇ چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

(سەن) ئۆزۈڭ يالغۇز كەلدىڭمۇ؟
(مېنىڭ) ئۆزۈمدىن سوربساڭ بولمامدۇ؟
بۇ ئىشنى ئەخمەت بىلەمدۇ؟ (ئەخمەتنىڭ) ئۆزىدىن سوراپ باق.

6) I ۋە II شەخستىكى ئۆزلۈك ئالمىشى ئىگىلىك كېلىشتە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كەلگەندە، ئېنىقلانغۇچى ئىسىم ئادەتتە III شەخس تەۋەلىك قوشۇمچىسى بىلەن كېلىدۇ، بەزىدە ئۆزلۈك ئالمىشىنىڭكىگە ئوخشاش تەۋەلىك قوشۇمچىسى بىلەن كېلىشمۇ

مۇمكىن. مەسىلەن:

رەمچىنىڭ رېمىدىن ئۆزۈڭنىڭ خىيالى (خىيالىڭ) دۇرۇس.
سەن ئۆزۈڭنىڭ ئۆيۈڭدە (ئۆيىدە) تۇرۇۋاتامسەن؟
مەنمۇ ئۆزۈمنىڭ قارىشىنى (قارىشىمنى) قويۇپ باقاي.

7) ئىگىلىك كېلىشتە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كەلگەن ئۆزلۈك ئالمىشى كۆپ ھاللاردا قىسقارتىلىپ "ئۆز" شەكلىدىلا قوللىنىلىدۇ. بىراق بۇ چاغدا ئىسىم جەزمەن ئۆزلۈك ئالمىشىنىڭ تولۇق شەكلىنىڭكىگە ئوخشاش تەۋەلىك قوشۇمچىسى بىلەن كېلىشى كېرەك. مەسىلەن:

ئۆز ئۆيۈمنىڭ خۇشلۇقى، پۈت-قولۇمنىڭ بوشلۇقى. (ماقال)
سەنمۇ ئۆز پىكرىڭنى توغرا دەيسەن، ئۇمۇ ئۆز پىكرىنى توغرا دەيدۇ.
بىز ئۆز كۈچىمىزگە تايىنىشنى ئاساس قىلىمىز.

8.8. بەلگىلەش ئالماشلىرى

1.8.8. بەلگىلەش ئالماشلىرى مەلۇم كۆپ سانلىق شەيئىلەرنىڭ ياكى ھەرخىل بەلگە، سان-مىقدار، ۋاقىتلارنىڭ مۇستەسناسىزلىقىنى بىلدۈرىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا تۆۋەندىكى بەلگىلەش ئالماشلىرى قوللىنىلىدۇ.

ھەممە — مەلۇم كۆپ سانلىق شەيئىنىڭ تولۇق سان-مىقدارى ئورنىدا كېلىدۇ. مەسىلەن:

يىغىنغا مەكتىپىمىزدىكى ھەممە ئوقۇتقۇچى، ئوقۇغۇچىلار قاتناشتى.
ھەممە سۇ مۇشۇ تەرەپكە ئېقىۋاتىدۇ.

بۇ ئالماش بەزىدە "خىلمۇخىل" ياكى "ھەرقانداق" دېگەن مەنىدە كېلىشمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

ھازىر بازاردا ھەممە مال بار (خىلمۇخىل مەنىسىدە).
بۇنچىلىك ئىشنى ھەممە ئادەم قىلالايدۇ (ھەرقانداق مەنىسىدە).

پۈتۈن (پۈتكۈل) — بىرىنچىدىن، "ھەممە" ئالمىشىغا ئوخشاش مەلۇم كۆپ سانلىق شەيئىنىڭ تولۇق سان-مىقدارى ئورنىدا كېلىدۇ. مەسىلەن:

يىغىنغا مەكتىپىمىزدىكى پۈتۈن ئوقۇغۇچى، ئوقۇغۇچىلار قاتناشتى.

پۈتۈن سۇ مۇشۇ تەرەپكە ئېقىۋاتىدۇ.

ئىككىنچىدىن، بىر شەيئىنىڭ ھەممە قىسمىنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن:

پۈتۈن دۇنيا پرولېتارلىرى بىرلىشىڭلار!

بۇ خەۋەر بىردەمدىلا پۈتۈن شەھەرگە تارقالدى.

بارلىق — "ھەممە" ئالمىشىغا ئوخشاش مەلۇم كۆپ سانلىق شەيئىنىڭ تولۇق سان-مىقدارى ئورنىدا كېلىدۇ. مەسىلەن:

يىغىنغا مەكتىپىمىزدىكى بارلىق ئوقۇتقۇچى، ئوقۇغۇچىلار قاتناشتى.

بارلىق سۇ مۇشۇ تەرەپكە ئېقىۋاتىدۇ.

بارچە — ئايرىم ئورۇنلاردا "بارلىق" ئالمىشى بىلەن مەنداش قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

يىغىنغا مەكتىپىمىزدىكى بارچە ئوقۇتقۇچى، ئوقۇغۇچىلار قاتناشتى.

ھەر — ئۆزى يالغۇز ياكى "بىر" سانى بىلەن بىرىكىپ، مەلۇم كۆپ سانلىق شەيئىنىڭ ھەربىرىنى بىلدۈرىدۇ ياكى ئىككىنىڭ يۇقىرىسىدىكى سانلار بىلەن بىرىكىپ، مەلۇم كۆپ سانلىق شەيئىنىڭ شۇ سان كۆپلۈكىدىكى بىرلىكلىرىنىڭ ھەربىرىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ھەر كىشى ئۆز ئورنىدا ئولتۇرسۇن.

ھەربىر ئوقۇغۇچى بىر پارچىدىن ماقالە يازدى.

ھەر بەش ئوقۇغۇچىغا بىر ئوقۇتقۇچى توغرا كېلىدۇ.

بۇ دورىنى ھەر تۆت سائەتتە بىر قېتىم ئىچىسىز.

بۇ ئالماش ۋاقىت بىرلىكلىرىنىڭ ھەربىرىنى بىلدۈرۈپ كەلگەندە، ئادەتتە شۇ ۋاقىت بىرلىكلىرىنى ئىپادىلىگۈچى سۆزلەر بىلەن بىۋاستە بىرىكىدۇ ("بىر" سانى كەلمەيدۇ). مەسىلەن:

ھەر كۈنى، ھەر يىلى، ھەر ئايدا، ھەر ھەپتىدە

"ھەر" سۆزى "ھەر ئىككىسىدىن سوربىدى"، "ئۈنىڭ ئۈيىدە ھەر كىتابلار بار" قاتارلىق ئورۇنلاردا كەلگەندە، ئالماش ھېسابلانمايدۇ، ئالدىنقى جۈملىدىكىسى يۈكلىمە، كېيىنكى جۈملىدىكىسى بىر خىل ئالاھىدە سۈپەت ھېسابلىنىدۇ.

ھەرىكىم — مەلۇم كۆپ سانلىق ئادەمنىڭ ھەرقانداق بىرىنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن:

بۇ ئىش ھەرىكىمنىڭ قولىدىن كېلىدۇ.

بۇنداق پۇرسەت ھەرىكىمگە كېلىۋەرمەيدۇ.

ھەرنېمە — "ھەرقانداق ئىش"، "ھەرقانداق نەرسە" مەنىسىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇنىڭ قولىدىن ھەرنېمە كېلىدۇ.

بۇ ماتېرىيال ھەرنېمىگە يارايدۇ.

ھەرقانداق — خىلمۇخىل بەلگىلەرنىڭ ھەرقانداق بىرىنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن:

بۇ ئىش ھەرقانداق ئادەمنىڭ قولىدىن كېلىدۇ.

ھەرقانداق ئىشتا بۇ مەسىلگە دىققەت قىلىش كېرەك.

بىز بۇ يولدا ھەرقانداق قىينچىلىقنى يېڭىشكە تەييار.

بەزىدە بۇ ئالماش "ھەر" شەكلىدىلا كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

بېشىمغا ھەر بالا كەلسە، ئۆزۈمنىڭ شورى دەيمەن.

ھەر ئىشتا بۇ مەسىلگە دىققەت قىلىش كېرەك.

هەرقايسى — مەلۇم كۆپ سانلىق شەيئىنىڭ ھەم ھەربىرىنى ھەم پۈتۈن سانىنى كۆرسىتىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

يىغىنغا مەملىكىتىمىزدىكى هەرقايسى ئاز سانلىق مىللەتلەردىنمۇ ۋەكىل قاتناشتى.

هەرقايسى ئەللەر خەلقى بىلەن بولغان ئالاقىمىز تېخىمۇ قويۇقلاشتى.

هەرقاچان — ۋاقىتنىڭ مۇستەسناسىزلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

كىرىمىز دېگۈچىلەرگە كوپىراتىپىمىزنىڭ ئىشىكى هەرقاچان ئوچۇق.

يولغا چىقىشقا هەرقاچان تەييار تۇرۇڭلار.

"هەرقاچان سەنمۇ بارمىغانسەن؟" قاتارلىق جۈملىلەردىكى "هەرقاچان" ئالماش ئەمەس، يۈكلىمە هېسابلىنىدۇ.

هەرقانچە — دەرىجىنىڭ مۇستەسناسىزلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

هەرقانچە ئېغىر نەرسىنمۇ كۆتۈرۈپ كېتەلەيدۇ.

هەرقانچە يامان بولسام، خىيالىڭغا يېتەرمەنغۇ.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، ئۇيغۇر تىلىدىكى "كىم"، "نېمە"، "قانداق"، "قايسى"، "قانچە"، "قاچان"، "نە"، "قەيەر" قاتارلىق سوئال ئالماشلىرىمۇ بەزى ئورۇنلاردا بەلگىلەش ئالمىشى ۋەزىپىسىدە كېلىپ، پەرەز قىلىنغان دائىرىدىكى ئادەم، نەرسە، بەلگە، سان-مىقدار، ۋاقىت قاتارلىقلارنىڭ هەرقانداقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

كىم ياخشى بولسا، شۇنى سايلايمىز.

نېمىنى ياخشى كۆرسەڭ شۇنى ئال.

بۇ دۇكاندىن قانداق كىيىم ئىزدىسەڭ تېپىلىدۇ.

سەن قايسى كىتابنى ياخشى كۆرسەڭ، مەنمۇ شۇ كىتابنى ياخشى كۆرىمەن.

سەن قانچە ياشقا كىرگەن بولساڭ، مەنمۇ شۇنچە ياشقا كىردىم.

قاچان چاقىرساڭ، شۇ چاغدا كېلىمەن.

سەن نەگە بارساڭ، مەنمۇ شۇ يەرگە بارىمەن.

2.8.8. بەلگىلەش ئالماشلىرى ئۇلارنىڭ گرامماتىك خۇسۇسىيىتىگە قاراپ، سان-مىقدار ئالماشلىرى، سۈپەت ئالماشلىرى، ئىسىم ئالماشلىرىغا بۆلۈنىدۇ:

1) "هەممە، پۈتۈن، بارلىق، بارچە، هەر، هەرقايسى" ئالماشلىرى سان-مىقدار ئالماشلىرىغا تەۋە بولۇپ، بىۋاستە ئىسىملارغا ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

هەممە ئادەم، پۈتۈن خەلق، بارلىق مەكتەپ، بارچە ئادەم، هەر مىللەت، هەرقايسى ئەل.....

"هەممە" ئالمىشى بەزىدە بىۋاستە ئىسىملىشىپ، "هەممە ئادەم، هەممە نەرسە، هەممە ئىش" دېگەن مەنىلەردە كېلىدۇ ۋە ئىسىمغا ئوخشاش قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

هەممە ئورنىدىن تۇرۇپ، گۈلدۇراس ئالقىشلار ياڭراتتى.

باشقىلارنىڭ رولىنى جارى قىلدۇرماي هەممىگە پۈت كېرىۋالساق بولمايدۇ.

ھېچكىم هەممىنى بىلىمەن دېيەلمەيدۇ.

"هەممە، هەرقايسى" ئالماشلىرى ئىسىمنىڭ I ۋە II شەخس كۆپلۈك ۋە III شەخس تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى بىلەن بىرىكىپ، ئىسىم ئالمىشىلىق خۇسۇسىيەتكە ئېرىشىدۇ ۋە ئايرىم-ئايرىم هالدا مەلۇم كۆپ سانلىق شەيئىنىڭ هەممىسى ۋە هەربىرىنى ئىپادىلەپ ئىسىم رولىدا كېلىدۇ. مەسىلەن:

بۇ يغنغا (بىز) هەممىز قاتنىشمىز.
ئۇلارنىڭ هەممىسى كەلدى.
بۇ (سىلەرنىڭ) هەممىڭلارغا تېگىشلىك ئىش.
بۇگۈن ئوقۇتقۇچى (بىزنىڭ) هەممىمىزنى دوسكىغا چىقاردى.
ئۇ هەممىمىز بىلەن قول ئېلىشىپ كۆرۈشتى.
بۇ (بىزنىڭ) هەرقايسىمىزغا تېگىشلىك ئىش.
هەرقايسىڭلار ئۆز ئورنۇڭلاردا ئولتۇرۇڭلار.
ئۇلارنىڭ هەرقايسىسى بىلەن سۆھبەتلىشىش كېرەك.

بۇ شەكىللەر ئىگىلىك كېلىشتە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كەلگەندە، ئېنىقلانغۇچى ئىسىمنىڭ تەۋەلىك قوشۇمچىسى كۆپىنچە بىردەك III شەخسته بولىدۇ. مەسىلەن:

— هەممىڭلارنىڭ لۇغىتى يوقمۇ؟
— هەئە، هەممىمزنىڭ لۇغىتى يوق.
ئۇلارنىڭ هەممىسىنىڭ لۇغىتى يوق ئىكەن.
هەرقايسىڭلارنىڭ لۇغىتى يوق ئىكەن.
هەرقايسىڭلارنىڭ بىلىتىنى هەرقايسىڭلارنىڭ جوزىسىغا قويۇپ قويدۇم.
هەرقايسىمزنىڭ بىلىتىنى هەرقايسىمزنىڭ جوزىسىغا قويۇپ قويۇپتۇ.
هەرقايسىسىنىڭ بىلىتىنى هەرقايسىسىنىڭ قولىغا بەر.

بىراق، "هەممە" ئالمىشىنىڭ بۇ خىل شەكلى تەرىپىدىن ئېنىقلانغان ئىسىملار بەزىدە شۇ ئالماشتىكى بىلەن ئوخشاش تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى بىلەن بىرىكىشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

— هەممىڭلارنىڭ لۇغىتىڭلار يوقمۇ؟
— هەئە، هەممىمزنىڭ لۇغىتىمز يوق.

"بارلىق" ئالمىشىمۇ ئىسىمنىڭ تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى بىلەن

بىرىكىپ، ئىسىم ئالمىشىلىق خۇسۇسىيەتكە ئېرىشىدۇ، بىراق بۇنىڭ تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى بىلەن بىرىككەن شەكىللىرى "هەممە" ئالمىشىنىڭ شۇ خىل شەكىللىرى بىلەن ئوخشاش قوللىنىلغاندىن تاشقىرى، يەنە ئۆزى بىلەن بىر شەخستكى ئادەمگە تېگىشلىك "بارلىق نەرسە" مەنىسىدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

بۇ يغنغا بارلىقمىز قاتنىشمىز.
بۇ (سىلەرنىڭ) بارلىقڭلارغا تېگىشلىك ئىش.
بۇگۈن ئوقۇتقۇچى (بىزنىڭ) بارلىقمىزنى دوسكىغا چىقاردى.
ئۇ بارلىقمىز بىلەن قول ئېلىشىپ كۆرۈشتى.
بارلىقڭلارنىڭ لۇغىتى (لوغىتڭلار) يوقمۇ؟
بارلىقمنى ۋەتەنگە ېغىشلايمەن.
ئۇ ئۆزىنىڭ بارلىقنى ئىنقلابقا تۆھپە قىلدى.

2) "هەرقانداق" ئالمىشى سۈپەت ئالمىشىغا تەۋە بولۇپ، ئىسىملارغا بىۋاسىتە بېقىنىپ، ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ. بەزىدە پېئىللارغا بېقىنىپ هالەت بولۇپمۇ كېلىدۇ. مەسىلەن:

بۇ هەرقانداق ئىشقا يارايدۇ.
هەرقانداق قىينچىلىقنى يېڭمىز.
هەرقانداق ماڭساڭمۇ بۇگۈن يېتەلمەيسەن.

بۇ ئالماش يەنە ئىسىمنىڭ تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى بىلەن بىرىكىپ (I شەخسته پەقەت كۆپلۈك شەكلى بىلەنلا بىرىكىدۇ)، ئىسىم ئالمىشىلىق خۇسۇسىيەتكە ئېرىشىدۇ ۋە مەلۇم كۆپ سانلىق شەيئىنىڭ هەرقانداق بىرىنى بىلدۈرۈپ، ئىسىمغا ئوخشاش قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ شاهماتقا ئۇستا، (بىزنىڭ) هەرقاندىقمىزنى (هەرقاندىقڭلارنى) يېڭۈېتىدۇ.

ئۇ داڭلىق شاھماتچىلارنىڭ ھەرقاندىقى بىلەن ئويناليالايدۇ.

3) "ھەرقاچان، ھەرقانچە" ئالماشلىرى رەۋىش ئالماشلىرىغا تەۋە بولۇپ، جۈملىدە ھالەت بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ھەرقاچان كەلسەڭ مەن بار.

ھەرقانچە يىراق بولسىمۇ بارغۇسى بار.

4) سوئال ئالماشلىرى بەلگىلەش ئالمىشى رولىدا كەلگەندىمۇ، ئۆزلىرىنىڭ سوئال ئالمىشى ۋاقتىدىكى گراماتىك خۇسۇسىيەتلىرىنى ساقلايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ يەردە ئايرىم توختالمايمىز.

9.8. بولۇشسىز ئالماشلىرى

1.9.8. بولۇشسىزلىق ئالماشلىرى پەقەت بولۇشسىز جۈملىلەردىلا قوللىنىلىپ، مەلۇم كۆپ سانلىق شەيئىنىڭ ياكى ھەر خىل بەلگە، سان-مىقدار، ۋاقىتلارنىڭ ھەرقانداقىنى بىلدۈرىدۇ، ئۇيغۇر تىلىدىكى بولۇشسىزلىق ئالماشلىرى "ھېچ" سۆزىدىن ۋە سوئال ئالماشلىرى بىلەن بەزى ئايرىم سۆزلەرنىڭ "ھېچ" سۆزىگە بىرىكىشى ئارقىلىق ھاسىل بولغان قوشما سۆزلەردىن تەركىب تاپىدۇ، بۇ ئالماشلار ۋە ئۇلارنىڭ ھەرقايسىسىنىڭ مەنىسى تۆۋەندىكىچە:

ھېچ — "بىرمۇ" ياكى "ھەرقانداق بىر" مەنىسىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

ھېچ كىشى يوق.

ھېچ تەرەپكە ماڭغىلى بولمايدۇ.

ھېچكىم — "ھەرقانداق بىر ئادەم" مەنىسىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

ھېچكىم كەلمىدى.

ھېچنېمە — "ھەرقانداق بىر نەرسە" مەنىسىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

ھېچنېمە كەم ئەمەس.

ھېچقانداق — "ھەرقانداق بىر خىلدىكى" مەنىسىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

ھېچقانداق قېينىچىلىقمىز يوق.

ھېچقايسى — "ھەرقانداق بىر" مەنىسىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

ھېچقايسى ئۆي بىكار ئەمەس.

ھېچقاچان — "ھەرقانداق ۋاقىتتا" مەنىسىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

بۇ ھېچقاچان بولۇپ باقمىغان ئىش.

ھېچقانچە — كۆپرەك سان-مىقدار ياكى كۆچلۈكرەك دەرىجىلەرنىڭ ھەرقانداقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ھېچقانچە ئادەم يوق.

ھېچقانچە يىراق ئەمەس.

ھېچنە — "ھەرقانداق بىر يەر" مەنىسىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

بۇگۈن ھېچنەگە بارمىدىم.

ھېچقەيەر — "ھېچنە" بىلەن ئوخشاش. مەسىلەن:

بۇگۈن ھېچقايەرگە بارمىدىم.

ھېچقاياق — "ھەرقانداق بىر تەرەپ" ياكى "ھەرقانداق بىر" مەنىسىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

ھېچقاياققا بۇرالماي، ئۇدۇل ماڭ.

بۇگۈن ھېچقاياققا بارمىدىم.

ھېچبىر — "ھېچقايسى" بىلەن مەنىداش. مەسىلەن:

ھېچبىر ئۆي بىكار ئەمەس.

ھېچ نەرسە — "ھېچنېمە" بىلەن مەنداش. مەسىلەن:

ھېچ نەرسەم كەم ئەمەس.

2.9.8. بولۇشسىزلىق ئالماشلىرىنى ئۇلارنىڭ گرامماتىك خۇسۇسىيىتىگە قاراپ ئىسىم ئالماشلىرى، سۈپەت ئالماشلىرى، سان-مىقدار ئالماشلىرى، رەۋىش ئالماشلىرى دېگەن تۈرلەرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

1) "ھېچكىم"، "ھېچنېمە"، "ھېچ نەرسە"، "ھېچنە"، "ھېچقەيەر"، "ھېچقايسى" ئالماشلىرى ئىسىم ئالماشلىرىغا تەۋە بولۇپ، كېلىش كاتېگورىيىسى بويىچە تۈرلىنىدۇ ۋە بەزى تىركەلمىلەر بىلەن بىرىكىپ كېلىدۇ، جۈملىدە ئىسىم رولىنى ئۆينايدۇ. مەسىلەن:

ھېچكىم كەلمىدى. ھېچكىمنىڭ لۇغىتى يوق. ھېچكىمگە ئېيتما.

ھېچكىمنى كۆرمىدىم. ھېچكىمدىن سورىمىدىم.

ھېچكىم بىلەن كۆرۈشمىدىم. ھېچنېمە يېتمىدى.

ھېچنېمىنىڭ تاينى يوق. ھېچنېمىگە ھاجتىم يوق.

ھېچنېمىدىن قورقمايدۇ. ھېچنەنى كۆرمىدىم. ھېچنەدىن تاپالمىدىم.....

2) "ھېچقانداق"، "ھېچقايسى"، "ھېچبىر" ئالماشلىرى سۈپەت ئالمىشىغا تەۋە بولۇپ، ئىسىملارغا بىۋاستە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ھېچقانداق ئادەم، ھېچقانداق ئىش، ھېچقانداق ۋاقىت،

ھېچقايسى ئۆي، ھېچقايسى دەرس، ھېچقايسى مۇئەللىم،

ھېچبىر يەر، ھېچبىر ئادەم، ھېچبىر كىتاب.

"ھېچقانداق" ئالمىشى ئىسىمنىڭ تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى

بىلەن بىرىكىپ (I شەخسته پەقەت كۆپلۈك شەكلى بىلەن بىرىكىدۇ)، ئىسىم ئالمىشلىق خۇسۇسىيەتكە ئېرىشىدۇ ۋە مەلۇم شەيئىنىڭ ھەرقانداق بىرىنى ئىپادىلەپ، جۈملىدە ئىسىم رولىنى ئۆينايدۇ (كۆپىنچە III شەخس شەكلى قوللىنىلىدۇ). مەسىلەن:

ئۇ شاھماتقا ئۇستا، ھېچقاندىقىڭلار تەڭ كېلەلمەيسىلەر.

ئۇ شاھماتقا ئۇستا، ھېچقاندىقىمىز تەڭ كېلەلمەيمىز.

ھەر تۈرلۈك ئىياغلارنى كۆرسەتتىم، ھېچقاندىقىنى ياراتمىدى.

"ھېچقايسى، ھېچبىر" ئالماشلىرى ئىسىمنىڭ تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى بىلەن بىرىكىپ (I شەخسته پەقەت كۆپلۈك شەكلى بىلەن بىرىكىدۇ)، ئىسىم ئالمىشلىق خۇسۇسىيەتكە ئېرىشىدۇ ۋە مەلۇم كۆپ سانلىق شەيئىنىڭ بىرىنىڭمۇ مۇستەسنا ئەمەس ئىكەنلىكىنى ئىپادىلەپ، جۈملىدە ئىسىم رولىنى ئۆينايدۇ. مەسىلەن:

ھېچقايسىمىز (ھېچبىرىمىز) بارمايمىز.

ھېچقايسىمىزنىڭ (ھېچبىرىمىز) لۇغىتى يوق.

ھېچقايسىڭلارغا (ھېچبىرىڭلارغا) يارەدەم بېرەلمىدىم.

ھېچقايسىڭلارنى (ھېچبىرىڭلارنى) كۆرمىدىم.

ھېچقايسىنى (ھېچبىرىنى) ياراتمىدى.

بۇ شەكىللەر ئىگىلىك كېلىشتە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كەلگەندە، ئېنىقلانغۇچى ئىسىمنىڭ تەۋەلىك شەكلى ئادەتتە بىردەك III شەخسته بولىدۇ، بىراق ئالماشنىڭكى بىلەن ئوخشاش شەخسته بولسىمۇ بولىدۇ. مەسىلەن:

— ھېچقايسىڭلارنىڭ (ھېچبىرىڭلارنىڭ) لۇغىتى (لۇغىتىڭلار) يوقمۇ؟

— ھەئە، ھېچقايسىمىزنىڭ (ھېچبىرىمىزنىڭ) لۇغىتى (لۇغىتىمىز) يوق.

ئۇلارنىڭ ھېچقايسىسىنىڭ (ھېچبىرىنىڭ) لۇغىتى يوق ئىكەن.

3) "ھېچقانچە" ئالمىشى سان-مىقدار ئالمىشىغا تەۋە بولۇپ، ئىسىملارغا بىۋاستە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ. سۈپەت، پېئىللارغا بىۋاستە ھالەت بولۇپمۇ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ھېچقانچە ۋاقىت (بولمىدى)، ھېچقانچە ئادەم (يوق)،
ھېچقانچە ئېگىز (ئەمەس)، ھېچقانچە بىلمەيدىكەن.

4) "ھېچقاچان" ئالمىشى رەۋىش ئالمىشىغا تەۋە بولۇپ، پېئىللارغا بىۋاستە بېقىنىپ ھالەت بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ھېچقاچان يادىمدىن چىقمايدۇ.
مەن ھېچقاچان بۇگۈنكىدەك خۇشال بولمىغان.

10.8. ئېنىقسىزلىق ئالماشلىرى

1.10.8. ئېنىقسىزلىق ئالماشلىرى سۆزلىگۈچىگە ئېنىقسىز بولغان مەلۇم بىر شەيئى، مەلۇم بىر بەلگە، مەلۇم سان-مىقدار، مەلۇم ۋاقىت قاتارلىقلارنى بىلدۈرىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى ئېنىقسىزلىق ئالماشلىرى سوئال ئالماشلىرىنىڭ كەينىگە "-دۇ//-دۇر" قوشۇمچىسىنى قوشۇش ياكى ئالدىغا "ئاللا" قوشۇمچىسىنى قوشۇشتەك ئىككى خىل يول بىلەن ياسىلىدۇ. بۇ ئالماشلار ۋە ئۇلارنىڭ ھەرقايسىسىنىڭ مەنىسى تۆۋەندىكىچە:

كىمدۇ — كىملىكى ئېنىقسىز بىر ئادەمنى بىلدۈرىدۇ. كۆپىنچە كەينىدىن يەنە "بىرى" ياكى "بىرسى" سۆزى كېلىدۇ. مەسىلەن:

كىمدۇ نېرىقى بۆلۈۋىدىن لوقما تاشلىدى. (ق.تۇردى)
...كىمدۇ بىرى ئىشكنى چەكتى.
...كىمدۇر بىرسى دۇتارنى كونا خەلق ئاھاڭلىرىغا چېلىپ، يېقىملىق ناخشا كۆيلەشكە باشلىدى.

نېمىدۇ — نېمىلىكى ئېنىقسىز بىر نەرسىنى بىلدۈرىدۇ، كەينىدىن يەنە "بىر نېمە" ياكى "بىر نەرسە" سۆزى كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

سېلىم ئاكا...ئىشىك تەرەپتىكى كاتتىن (كارىۋاتتىن) نېمىدۇ ئېلىپ بىلىگە تۇگدى. (ق.تۇردى)
كۆزۈمگە نېمىدۇ بىرنەرسە كۆرۈنگەندەك بولدى.

قانداقتۇر — ئېنىقسىز بىر بەلگىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ ئالماشتىن كېيىن دائىم دېگۈدەك يەنە "بىر" سۆزى كېلىدۇ. مەسىلەن:

مەن ئەترەت ئىشخانىسىغا كىرگىنىمدە قانداقتۇر بىر جەدۋەللەرنى سىزىپ ئولتۇرغان 18-19 ياشلاردىكى كاتىپ يىگىت مېنى قىزغىن كۈتۈۋالدى. (ئە.ھاشىم)
مېھرىبان ئالمىنى ئىزدەپ ياتقىغا كىرسە، ئالىم پۈتۈن دىققىتى بىلەن قانداقتۇر بىر كىتابنى ئوقۇۋېتىپتۇ. (پ.جىلىل)

قايسىدۇ — "قايسىبىرى ئىكەنلىكى ئېنىقسىز" دېگەن مەنىدە كېلىدۇ. كەينىدىن يەنە "بىر" سۆزى كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

قايسىدۇ بىر ئۆيدىن بىر ئادەم چىقىپ دەرۋازىنى ئاچتى.

قاچاندۇ — ئېنىقسىز بىر ۋاقىتنى بىلدۈرىدۇ. كەينىدىن يەنە "بىر چاغدا" سۆزى كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

مەن بۇ ئادەمنى قاچاندۇ بىر كۆرگەندىم.
قاچاندۇ بىر چاغدا مەن ئۇ يەرگە بىر بارغان.

نەدۇ//قەيەردۇ — قەيەرلىكى ئېنىقسىز بىر جايىنى بىلدۈرىدۇ، كەينىدىن يەنە "بىر يەر" سۆزى كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

ئەجابا، بۇ چىرايىنى قەيەردىدۇ كۆرگەندەك قىلىمەن...
ئۇ نەدۇ بىر يەرگە كېتىپتۇ.

قاياقتۇ — ئېنىقسىز بىر تەرەپ ياكى بىر جاينى بىلدۇرىدۇ، كەينىدىن يەنە "بىر ياق" سۆزى كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

ئۇ قاياققىدۇ كېتىپ قالغان ئىدى.

ئۇ قاياققىدۇ بىر ياققا كېتىپ قالغان ئىدى.

نېمىشقىدۇ — ئېنىقسىز بىر سەۋەبنى بىلدۇرىدۇ. مەسىلەن:

نېمىشقىدۇ بۇ ئادەمنى كۆرسەملا ھاياجانلىنىپ كېتىمەن.

ئاللىكىم — "كىمدۇ" بىلەن مەنداش قوللىنىلغاندىن تاشقىرى، يەنە "نەدىكى تونۇمايدىغان بىر ئادەم" مەنىسىدىمۇ قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ ... مانا شۇ پايانسىز چۆل ئىچىدىن ئاللىكىمنى ئىزدەۋاتقانىدەك، بىراق - يىراقلارغا خىيلىغچە قاراپ قويياتتى. (ق. تۇردى)

ئاللىكىملەردىن دەككە يەپ كېلىپ، بىزگە نېمە ھۆركىرەيسەن؟

ئاللىنېمە — "نېمىدۇ" بىلەن مەنداش قوللىنىلغاندىن تاشقىرى، يەنە "غەلىتە بىر نەرسە" مەنىسىدىمۇ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇلار ئاللىنېمىلەرنى دېيىشكىنچە ئويدىن چىقىپ كېتىشتى.

خىيالىمغا ئاللىنېمىلەر كەلگىلى تۇردى.

ئاللىقانداق — "قانداقتۇر" بىلەن مەنداش قوللىنىلغاندىن تاشقىرى، يەنە "غەلىتە" مەنىسىدىمۇ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ... ئۆزىمۇ تولۇق چۈشىنىپ يەتمىگەن ئاللىقانداق بىر خىل ئاللىق سېزىمنىڭ پەيدا بولغىنىنى سەزدى...

كاللامغا ئاللىقانداق خىياللار كەلگىلى تۇردى.

ئاللىقاياق — "ئېنىقسىز يىراق بىر يەر" مەنىسىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

...شۇ سۆز بىلەن ئۆزىنىڭ چىرايىدىكى پەرىشانلىق ئىپادىسىدىمۇ بىردەملىككە ئاللىقاياقلارغا غايىب بولدى.

ئۇ بىچارە ھازىر ئاللىقاياقلاردا يۈرگەندۇ.

2.10.8. ئېنىقسىزلىق ئالماشلىرى ئۆزىنىڭ گراممانىك خۇسۇسىيىتى بويىچە ئىسىم ئالمىشى، سۈپەت ئالمىشى ۋە رەۋىش ئالمىشىغا بۆلىنىدۇ.

1) "كىمدۇ"، "نېمىدۇ"، "نەدۇ"، "قايەردۇ"، "قاياقتۇ"، "ئاللىنېمە"، "ئاللىقاياق" ئالماشلىرى ئىسىم ئالمىشىغا تەۋە بولۇپ، ئىسىملارغا ئوخشاش سان كاتېگورىيىسى ۋە كېلىش كاتېگورىيىسى بويىچە تۈرلىنىدۇ ۋە تىركەلمىلەر بىلەن بىرىكىپ كېلىدۇ (يۇقىرىدىكى مىساللارغا قاراڭلار).

"-دۇ" قوشۇمچىسى بىلەن بىرىكىپ ياسالغانلىرىغا قوشۇمچە قۇشۇشقا تۇغرا كەلگەندە، قوشۇمچىلار "-دۇ" نىڭ ئالدىدا بۇلىدۇ. مەسىلەن:

كىملەردۇ، نېمىلەرنىدۇ، كىمنىڭدۇ، نەگىدۇ، قاياققىدۇ.

ئەگەر ئالماشلاردىن كېيىن "بىرى (بىرسى)"، "بىر نېمە"، "بىر يەر"، "بىر ياق" قاتارلىق ئىبارىلەر كەلسە، قوشۇمچىلار ھەر ئىككىسىگە قوشۇلسىمۇ، يالغۇز كېيىنكى ئىبارىگە قوشۇلسىمۇ بۇلىدۇ. مەسىلەن:

كىمنىڭدۇ بىرسىنىڭ//كىمدۇ بىرسىنىڭ.

نەگىدۇ بىر يەرگە//نەدۇ بىر يەرگە.

قاياقتىندۇ بىر ياقتىن//قاياقتۇر بىر ياقتىن.

بۇ ئالماشلارنىڭ تىركەلمىلەر بىلەن بىرىكىش ئۇسۇلىمۇ يۇقىرىقىدەك بولىدۇ. مەسىلەن:

كىم بىلەندۇ، نېمە توغرۇلۇقتۇ، قايەر ئارقىلىقتۇ، كىم بىلەندۇ بىرسى بىلەن//كىمدۇ بىرسى بىلەن، نېمە توغرۇلۇقتۇ بىر نەرسە توغرۇلۇق//نېمىدۇ بىر نەرسە توغرۇلۇق، قايەر ئارقىلىقتۇ بىر يەر ئارقىلىق//قايەردۇ بىر يەر ئارقىلىق.

2) "قانداقتۇر"، "قايسىدۇ"، "ئاللىقانداق" ئالماشلىرى سۈپەت ئالمىشىغا تەۋە بولۇپ، ئىسىملارغا بىۋاستە بېقىنىپ ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

قانداقتۇر بىر كىتاب، قايسىدۇ بىر ئۆي، ئاللىقانداق خەتلەر.

"قايسىدۇ" ئالمىشى ئىسىمنىڭ كۆپلۈك تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى بىلەن بىرىكىپ، ئىسىم ئالمىشىلىق خۇسۇسىيەتكە ئېرىشىدۇ، مەلۇم كۆپ سانلىق شەيئىنىڭ ئېنىقسىز بىرىنى ئىپادىلەپ، ئىسىم رولىدا كېلىدۇ (تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى "-دۇ" قوشۇمچىسىنىڭ ئالدىدا بولىدۇ). مەسىلەن:

قايسىمىزدۇر، قايسىڭلاردۇ، قايسىسىدۇ.

بۇ شەكىللەردىن كېيىن ھامان "بىرىمىز"، "بىرىڭلار"، "بىرى (بىرسى)" سۆزلىرى كېلىدۇ. مەسىلەن:

قايسىمىزدۇ بىرىمىز، قايسىڭلاردۇ بىرىڭلار، قايسىدۇ بىرى.

بۇ شەكىللەرنىڭ كېلىش قوشۇمچىلىرى ياكى تىركەلمىلەر بىلەن بىرىكىش ئۇسۇلىمۇ يۇقىرىدىكى "كىمدۇ" قاتارلىق ئالماشلارنىڭكىگە ئوخشايدۇ. مەسىلەن:

قايسىمىزنىڭدۇ بىرىمىزنىڭ//قايسىمىزدۇ بىرىمىزنىڭ

قايسىڭلارغدۇ بىرىڭلارغا//قايسىڭلاردۇ بىرىڭلارغا

قايسىدىندۇ بىرىدىن//قايسىدۇ بىرىدىن

قايسىڭلار توغرۇلۇقتۇ بىرىڭلار توغرۇلۇق//قايسىڭلاردۇ بىرىڭلار توغرۇلۇق

3) "قاچاندۇ"، "نېمىشقىدۇ" ئالماشلىرى رەۋىش ئالماشلىرىغا تەۋە بولۇپ پېئىللارغا بىۋاستە بېقىنىپ ھالەت بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

قاچاندۇ بىر بارغان يادىمدا.

نېمىشقىدۇ كەلمىدى.

توققۇزىنچى باب
پېئىل توغرۇلۇق ئومۇمىي چۈشەنچە

1.9. پېئىلنىڭ مەنىسى

پېئىل شەيئىلەرنىڭ ھەرىكىتىنى بىلدۈرىدىغان سۆز تۈركۈمى. بۇ يەردىكى "ھەرىكەت" سۆزى كەڭ مەنىدە قوللىنىلغان گرامماتىك ئاتالغۇ بولۇپ، شەيئىلەرنىڭ ئىش-ھەرىكىتى، ھالىتى، ئۆزگىرىشى، ئىپادىسى، سېزىمى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەسىلەن:

ماڭ-*، ئىشلە-، ياز-، تۇر-، ئۇخلا-، ئازاي-،

سەمرى-، گۈللەن-، ۋارقىرا-، جاراڭلا-، ھۆرمەتلە-،

سۈي-، كۆر-، تۇي-.....

2.9. پېئىلنىڭ تۈرى

1.2.9. تۈپ پېئىل، ياسالما پېئىل ۋە قوشما پېئىل

پېئىللار تۈزۈلۈشىگە قاراپ، تۈپ پېئىل، ياسالما پېئىل ۋە قوشما پېئىل دېگەن ئۈچ تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

1) ئەسلىي ئۆزىكىنى مەنىلىك بۆلەكلەرگە ئاجراتقىلى بولمايدىغان پېئىللار تۈپ پېئىلغا كىرىدۇ. مەسىلەن:

ماڭ-، تۇر-، كۈل-، ئۇچ-، سەكرە-.....

* ئۇيغۇر تىلىدا پېئىلنىڭ ئۆزىكى پېئىلنىڭ بۇيرۇق-تەلەپ مەيلىدىكى II شەخس شەكلى بىلەن ئاھاڭداش كېلىدۇ. بىز يېزىقتا ئاخىرىغا سىزىقچە قويۇش يولى بىلەن پېئىل ئۆزىكىنى كۆرسىتىمىز.

2) سۆز ياسغۇچى قوشۇمچىلارنىڭ ياردىمى بىلەن ياسالغان پېئىللار ياسالما پېئىلغا كىرىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى ياسالما پېئىللار تۆۋەندىكى قوشۇمچىلارنىڭ ياردىمى بىلەن ياسىلىدۇ.

(1) ـ لا// ـ لە

بۇ قوشۇمچە بىرىنچىدىن، بىر قىسىم ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، ئۇمۇمەن مەلۇم شەيئىنى شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىگە ئىگە قىلىش، شۇ شەيئىگە ئايلاندۇرۇش مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان ياكى مەلۇم شەيئىنىڭ شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىگە ئايلىنىشىنى بىلدۈرىدىغان پېئىللارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

تەقدىرلە- (تەقدىر+لە)، تەربىيلە- (تەربىيە+لە)،
لايىھىلە- (لايىھە+لە)، داۋالا- (داۋا+لا)، مۇزلا- (مۇز+لا)،
گۈللە- (گۈل+لە)...

ئىككىنچىدىن، ئۆلچەم ئەسۋابلىرىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئەسۋاب بويىچە ئۆلچەش مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان پېئىللارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

جىڭلا- (جىڭ+لا)، مېتىرلا- (مېتىر+لا)، غۇلاچلا- (غۇلاچ+لا)، كەملە- (كەم+لە)

ئۈچىنچىدىن، بىر قىسىم سۈپەتلەرگە قوشۇلۇپ، مەلۇم شەيئىنى شۇ سۈپەت ئىپادىلىگەن بەلگىگە ئىگە قىلىش مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان ياكى مەلۇم شەيئىنىڭ شۇ سۈپەت ئىپادىلىگەن بەلگىگە ئىگە بولۇشىنى بىلدۈرىدىغان پېئىللارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

تۈزلە- (تۈز + لە)، ياخشىلا- (ياخشى + لا)، كىچىكلە- (كىچىك + لە)، سالقىنلا- (سالقىن + لا).....

(2) ـ لاش// ـ لەش

بۇ قوشۇمچە بىرىنچىدىن، بىر قىسىم ئىسىملارغا قوشۇلۇپ،

شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىنى ھاسىل قىلىش ياكى ئومۇميۈزلۈك شۇ شەيئى ئاساسىغا ئۆتۈش مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان پېئىللارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ئاخىرلاش- (ئاخىر+لاش)، داۋاملاش- (داۋام+لاش)،
سانائەتلەش- (سانائەت+لەش)، ماشىنىلاش- (ماشىنا+لاش)،
پاراڭلاش- (پاراڭ+لاش)، سالاملاش- (سالام+لاش).....

ئىككىنچىدىن، بىر قىسىم سۈپەتلەرگە قوشۇلۇپ، شۇ سۈپەت ئىپادىلىگەن بەلگىگە ئىگە بولۇش مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان پېئىللارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

قاراڭغۇلاش- (قاراڭغۇ+لاش)، قانۇنىيلاش- (قانۇنىي+لاش)،
ئېغىرلاش- (ئېغىر+لاش)، چىرىكلەش- (چىرىك+لەش).....

(3) ـ لان// ـ لەن

بۇ قوشۇمچە بىرىنچىدىن، بىر قىسىم ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئىگە ئىگە بولۇش ياكى شۇ شەيئىنى كۆرسىتىش مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان پېئىللارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

قوراللان- (قورال+لان)، ئادەتلەن- (ئادەت+لەن)، غەزەپلەن- (غەزەپ+لەن)، ئىلھاملان- (ئىلھام+لان).....

ئىككىنچىدىن، يوقلۇق ياكى كەملىكنى بىلدۈرىدىغان سۈپەتلەرگە قوشۇلۇپ، شۇ سۈپەت ئىپادىلىگەن بەلگىنى ھېس قىلىش ياكى نامايان قىلىش مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان پېئىللارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ماغدۇرسىزلان- (ماغدۇرسىز+لان)، ئۇمىدسىزلەن- (ئۇمىدسىز+لەن)، روھسىزلان- (روھسىز + لان).....

(4) ـ ا// ـ ە

بۇ قوشۇمچە ئايرىم ئىسىملارغا ياكى بەزى سۈپەتلەرگە

قوشۇلۇپ، مەلۇم شەيئى ياكى بەلگىنى بارلىققا كەلتۈرۈش مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان پېئىللارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

سانا- (سان +ا)، قانا- (قان +ا)، ئاتا- (ئات -ا)، ئوينا- (ئويۇن +ا)، توزا- (توز+ە)، يوقا- (يوق +ا)...

(5) -سىرا// -سىرە

بۇ قوشۇمچە بەزى ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئى كېمىيىپ كېتىش ياكى شۇ شەيئىنى تەلەپ قىلىش مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان پېئىللارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

قانسىرا- (قان + سىرا)، ھالسىرا- (ھال + سىرا)، ئۇيقۇسىرا- (ئۇيقۇ + سىرا)، ئەرسىرە- (ئەر+ سىرە)...

(6) -اي// -ەي// -ي

بۇ قوشۇمچە بەزى سۈپەت، ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، مەلۇم بەلگە ياكى شەيئىگە ئىگە بولۇش مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان پېئىللارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

زورای- (زور+اي)، ئازاي- (ئاز+اي)، پەسەي- (پەس + ەي)، قاراي- (قارا + ي)، كۆچەي- (كۆچ + ەي)، مۇڭاي- (مۇڭ + اي)...

(7) -ار// -ەر// -ر

بۇ قوشۇمچە بەزى سۈپەتلەرگە قوشۇلۇپ، شۇ سۈپەت ئىپادىلىگەن بەلگىگە ئىگە بولۇش مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان پېئىللارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ئاقار- (ئاق + ار)، ياشار- (ياش + ار)، كۆكەر- (كۆك + ەر)، قىسقار- (قىسقا + ر)...

(8) -ى

بۇ قوشۇمچە بەزى سۈپەتلەرگە قوشۇلۇپ، شۇ سۈپەت

ئىپادىلىگەن بەلگىگە ئىگە بولۇش مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان پېئىللارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

كېمى- (كەم+ى)، بېيى- (باي +ي)، تىنچى- (تىنچ +ى)، بېكى- (بەك -ى)...

(9) -دا// -دە

بۇ قوشۇمچە ئايرىم ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، ھەرخىل مەنىدىكى پېئىللارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

ئورۇندا- (ئورۇن + دا)، ئىزدە- (ئىز+ دە)، ئۇندە- (ئۇن + دە)، خاڭدا- (خاك + دا)...

(10) -شتۇر// -شتۇر// -دىشتۇر// -دىشتۇر

بۇ قوشۇمچە بەزى پېئىل ئۆزەكلىرىگە قوشۇلۇپ، شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنى ئەپلەپ- سەپلەپ ئورۇنلاش، قولىنىڭ ئۇچىدىلا ئورۇنلاش، تەكرارلاپ مەلۇم دەرىجىگە يەتكۈزۈش مەنىلىرىنى بىلدۈرىدىغان پېئىللارنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

سلاشتۇر- (سلا- + شتۇر)، يىغىشتۇر- (يىغ - + شتۇر)، توزەشتۇر- (توزە- + شتۇر)، يۆمەشتۇر- (يۆمە- + شتۇر)...

(11) تۆۋەندىكى پېئىللارمۇ ياسالما پېئىللارغا كىرىدۇ. بىراق بۇ پېئىللارنى ياسىغۇچى قوشۇمچىلار ئىنتايىن ئۇنۇمسىز. مەسىلەن:

كۆلۈمسىرە- (كۆل- + ۈمسىرە)، سۇغار- (سۇ + غار)، باشقۇر- (باش + قۇر)، يولۇق- (يول + ۇق)، كېچىك- (كەچ + ىك)، ياشنا- (ياش + نا)، تەڭشە- (تەڭ + شە)، چىڭقىل- (چىڭ + قىل)، كەمىست- (كەم + ىست)، جىمىق- (جىم + ىق)...

(12) ئۇيغۇر تىلىدا تەقلىد سۆزلەر ناھايىتى كۆپ

قوللىنىلىدۇ. بۇ تەقلىد سۆزلەرنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى قوشۇمچىلارنىڭ ياردىمى بىلەن پەيدا قىلىنالايدۇ. بۇ ھەقتە "تەقلىد سۆزلەر" بابىدا توختىلىمىز.

(13) پەيدا قىلىنىشنىڭ ئەسلىي دەرىجىدىن باشقا دەرىجە شەكىللىرىنى پەيدا قىلىشتا ياسالغان ياسالما پەيدا قىلارنىڭ دەپ ھېسابلاشقىمۇ بولىدۇ. بۇ جەھەتتىكى ئەھۋاللارنى پەيدا قىلىنىشنىڭ دەرىجە كاتېگورىيىسىنى سۆزلىگەندە تونۇشتۇرىمىز.

3) ئىككى سۆزنىڭ تاۋۇش جەھەتتىن ياكى مەنە جەھەتتىن ئايرىلماس بىر گەۋدىگە ئايلىنىشىدىن ھاسىل بولۇپ، بىر لېكسىكىلىق مەنە بىلدۈرىدىغان پەيدا قىلار قوشما پەيدا قىلارغا كىرىدۇ. مەسىلەن:

ئىشلەپچىقار-، قارشى ئال-، قارشى تۇر-، تارمار بول-، تارمار قىل-، چارە كۆر-

2.2.9. ئۆتۈملۈك ۋە ئۆتۈمسىز پەيدا قىلار

پەيدا قىلار تولۇقلىغۇچى تەلەپ قىلىش- قىلماسلىق خۇسۇسىيىتىگە قاراپ، ئۆتۈملۈك پەيدا قىل ۋە ئۆتۈمسىز پەيدا قىل دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

مەلۇم شەيئىگە ئۆتىدىغان ھەرىكەتنى بىلدۈرگۈچى پەيدا قىلار ئۆتۈملۈك پەيدا قىل دېيىلىدۇ. بۇنداق پەيدا قىلار ھەم دائىم ئىسىم ياكى ئىسىم رولىدىكى سۆزلەرنىڭ چۈشۈم كېلىش شەكلىدە ياكى چۈشۈم كېلىش خاراكتېرىدە ئۆزىگە تولۇقلىغۇچى بولۇپ كېلىشنى تەلەپ قىلىدۇ. مەسىلەن:

خەتنى ياز-، دۇتارنى چال-، كىتابنى ئوقۇ-، تاماقنى يە-، ۋەتەننى سۆي-.....

باشقا پەيدا قىلار ئۆتۈمسىز پەيدا قىل دېيىلىدۇ. مەسىلەن:

ماڭ-، ئولتۇر-، يۇگۈر-، كەل-، مەغرۇرلان-...

بەزى ئۆتۈملۈك پەيدا قىلارنىڭ تولۇقلىغۇچىسى چۈشۈم كېلىش شەكلىدە بولۇشىمۇ، يۆنىلىش كېلىش شەكلىدە بولۇشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

ئاتنى مىن- ~ ئاتقا مىن-

سۆزلۈكنى چۈشەنمىدىم ~ سۆزلۈكگە چۈشەنمىدىم

ئەخمەتنى ئەگەش- ~ ئەخمەتكە ئەگەش-

بەزى پەيدا قىلار بەزىدە ئۆتۈملۈك مەنىدە كەلسە، بەزىدە ئۆتۈمسىز مەنىدە كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

ئۆتۈملۈك	ئۆتۈمسىز
توپنى ئۇينا-	مەيداندا ئۇينا-
گېزىتنى ئوقۇ-	مەكتەپتە ئوقۇ-
تاپشۇرۇقنى ئىشلە-	زاۋۇتتا ئىشلە-

3.2.9. ھەرىكەت پەيدا قىلارى ۋە ھالەت پەيدا قىلارى

پەيدا قىلار مەنە جەھەتتىكى خۇسۇسىيىتىگە قاراپ ھەرىكەت پەيدا قىلارى ۋە ھالەت پەيدا قىلارى دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

ھەرىكەت پەيدا قىلارى مەلۇم ھەرىكەت پاكىتىنىڭ بارلىققا كېلىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن، "يازدىم" دېسەك، "ياز-" ھەرىكىتىنىڭ بارلىققا كەلگەنلىكى ئىپادىلىنىدۇ. "بارسەن" دېسەك، "بار-" ھەرىكىتىنىڭ بارلىققا كېلىدىغانلىقى ئىپادىلىنىدۇ. مانا مۇشۇ "ياز-"، "بار-" پەيدا قىلارى ھەرىكەت پەيدا بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى پەيدا قىلارنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى ھەرىكەت پەيدا قىلارغا كىرىدۇ.

ھالەت پەيدا قىلارى مەلۇم ھەرىكەت پاكىتىنىڭ ئىزچىل مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ھالىتىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن، "ئەخمەت ھازىر سىنىپتا ئولتۇرىدۇ" دېسەك، بۇ يەردە "ئولتۇر-" ھەرىكىتىنىڭ

بارلققا كېلىدىغانلىقى ئەمەس، بەلكى "ئولتۇر-" ھەرىكىتى بارلققا كەلگەن ھالەتنىڭ ئىزچىل مەۋجۇتلۇقى ئىپادىلىنىدۇ. مانا مۇشۇ "ئولتۇر-" پېئىلى ھالەت پېئىلى ھسابلىنىدۇ. دېمەك، ھالەت پېئىللىرى ئۆزىنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسى ئاساسىدا ئىزچىل تۇس ئۇقۇمىنى ئىپادىلەيدىغان پېئىللاردۇر.

ئۇيغۇر تىلىدىكى ھالەت پېئىللىرى ئايرىم بىر بىرلىك سۈپىتىدە ئەمەس، بەلكى بەزى ھەرىكەت پېئىللىرىنىڭ بەلگىلىك شارائىتتا ھالەت پېئىلى رولىدا كېلىشى بىلەن گەۋدىلىنىدۇ. بۇ ھەرىكەت پېئىللىرىنىڭ ھالەت پېئىلى رولىدا كەلگەنلىكى كونتېكست ئارقىلىق ئايرىلىدۇ. مەسىلەن: "ئەخمەت كەلسە، ماڤۇ ئورۇندۇقتا ئولتۇرىدۇ" دېسەك، بۇ يەردە "ئولتۇر-" ھەرىكىتىنىڭ بارلققا كېلىدىغانلىقى ئىپادىلىنىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇ يەردىكى "ئولتۇر-" پېئىلى ھەرىكەت پېئىلى ھېسابلىنىدۇ؛ "ئەخمەت ھازىر سىنىپتا ئولتۇرىدۇ" دېسەك، بۇ يەردە "ئولتۇر-" ھەرىكىتىنىڭ بارلققا كەلگەن ئىزچىل ھالىتىنىڭ مەۋجۇتلۇقى ئىپادىلىنىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇ يەردىكى "ئولتۇر-" پېئىلى ھالەت پېئىلى ھېسابلىنىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدا "ئولتۇر-"، "يات-"، "تۇر-"، "يۈر-" پېئىللىرىلا بەلگىلىك شارائىتتا ھالەت پېئىلى بولۇپ كېلىدۇ.

4.2.9. مۇستەقىل پېئىل ۋە ياردەمچى پېئىللار

پېئىللار ئۆز ئالدىغا جۈملە بولالىكى بولۇپ كېلىش-كېلەلمەسلىكىگە قاراپ مۇستەقىل پېئىل ۋە ياردەمچى پېئىل دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

ئۆز ئالدىغا جۈملە بولالىكى بولۇپ كېلەلەيدىغان پېئىللار مۇستەقىل پېئىل ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن، "ئەخمەت كەلدى" دېگەن جۈملىدە "كەل-" پېئىلى خەۋەر بولۇپ كەلگەن؛ "تىرىشىپ

ئوقۇيمەن" دېگەن جۈملىدە، "تىرىش-" پېئىلى ھالەت بولۇپ كەلگەن: "گۈللەنگەن شنجاڭ" دېگەن ئىبارىدە "گۈللەن-" پېئىلى ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كەلگەن. مانا مۇشۇ پېئىللار مۇستەقىل پېئىل ھېسابلىنىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللارنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى مۇستەقىل پېئىلغا كىرىدۇ.

ئۆز ئالدىغا جۈملە بولالىكى بولۇپ كېلەلمەيدىغان، باشقا سۆزلەر بىلەن بىرىكىپ گراماتىك مەنە بىلدۈرىدىغان پېئىللار ياردەمچى پېئىل ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن، "مەن ئۇ چاغدا ئورۇمچىدە ئىدىم" دېگەن جۈملىدە، "ئىدىم" پېئىلى "ئورۇمچىدە" دېگەن ئىسىم بىلەن بىرلىكتە خەۋەر بولۇپ كېلىپ، ۋاستىسىز ھۆكۈم، ئۆتكەن زامان، I شەخس بىرلىك قاتارلىق گراماتىك مەنىلەرنى بىلدۈرۈپ كەلگەن؛ "ئادەم بول-"، "قىزىل قىل-" دېگەن قۇرۇلمىلاردا "بول-"، "قىل-" پېئىللىرى ئۆزى بىرىككەن ئىسىم ياكى سۈپەتنى پېئىل شەكلىگە كىرگۈزۈش رولىدا كەلگەن؛ "ھاۋا ئىسسىپ كەتتى"، "سائەت توشۇپ قالدى"، "بالىلار ئويناپ يۈرىدۇ" دېگەن جۈملىلەردە، "كەت-"، "قال-"، "يۈر-" پېئىللىرى پېئىلنىڭ چېتىلما رەۋىشداش شەكلى بىلەن بىرىكىپ، كۆچەيگەنلىك، تۇيۇقسىزلىق، ئىزچىللىق قاتارلىق تۇس مەنىلىرىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن. مانا مۇشۇ "ئىدىم"، "بول-"، "قىل-"، "كەت-"، "قال-"، "يۈر-" پېئىللىرى ياردەمچى پېئىل ھېسابلىنىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى ياردەمچى پېئىللارنى رولىغا قاراپ تۇس ياردەمچىلىرى ۋە باغلامچىلار دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

1.4.2.9. تۇس ياردەمچىلىرى

تۇس ياردەمچىلىرى ئاساسەن پېئىلنىڭ رەۋىشداش شەكىللىرىگە قوشۇلۇپ، پېئىلنىڭ تۇسلۇك ئۆزەك شەكىللىرىنى

هاسىل قىلىپ، ھەربىر تەنىڭ ئورۇنلىنىش ئەھۋالى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ھەرخىل تۈس ئوقۇملىرىنى بىلدۈرىدىغان ياردەمچى پېئىللارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

تۈس ياردەمچىلىرى ئاساسەن بىر قىسىم مۇستەقىل پېئىللارنىڭ بەلگىلىك شارائىتتا ئۆزلىرىنىڭ لېكسىكىلىق مەنىلىرىنى ياكى گراماتىكىلىق رولىنى ئۆزگەرتىپ، تۈس ياردەمچىسى رولىدا كېلىشى بىلەن گەۋدىلىنىدۇ. مەسىلەن، "ئىسسىپ كەت-"، "توشۇپ قال-"، "يېزىپ باق-" قۇرۇلمىلىرىدا "كەت-"، "قال-"، "باق-" پېئىللىرى ئۆزلىرىنىڭ لېكسىكىلىق مەنىلىرىنى ئۆزگەرتىپ، تۈس ياردەمچىسى رولىدا كەلگەن.

ئۇيغۇر تىلىدا كۆپىنچە تۆۋەندىكى پېئىللار تۈس ياردەمچىسى رولىدا كېلىدۇ.

ئال-، بەر-، باق-، كۆر-، باشلا-، قال-، قوي-، كەت-، تاشلا-، بول-، چىق-، كەل-، ئۆت-، يات-، ئولتۇر-، يۈر-، تۇر-.

بەزى تۈس ياردەمچىلىرىنىڭ رەۋىشداش بىلەن قوشۇلۇپ فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشكە ئۇچرىشى نەتىجىسىدە مەخسۇس تۈس ئۇقۇمىنى ئىپادىلەيدىغان بىرقانچە قوشۇمچە بارلىققا كەلگەن. بۇلار تۆۋەندىكىچە:

— "-ۋات- // -ېۋات- // -ۇۋات- // -ۈۋات-". بۇ قوشۇمچە تۈس ياردەمچىسى "يات-" نىڭ چېتىلما رەۋىشداش قوشۇمچىسى بىلەن قوشۇلۇپ، فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشكە ئۇچرىشى نەتىجىسىدە ھاسىل بولغان بولۇپ، پېئىل ئۆزىكىگە قوشۇلۇپ، ئىزچىل تۈس ئۇقۇمىنى بىلدۈرىدۇ.

— "-لا- // -لە- (-يالا- // -يەلە-)// -ا- // -ەلە-". بۇ قوشۇمچە تۈس ياردەمچىسى "ئال-" نىڭ "ئا" لىق رەۋىشداش

قوشۇمچىسى بىلەن قوشۇلۇپ، فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشكە ئۇچرىشى نەتىجىسىدە ھاسىل بولغان بولۇپ، پېئىل ئۆزىكىگە قوشۇلۇپ ئىمكان تۈس ئۇقۇمىنى بىلدۈرىدۇ.

— "-ۋەر- // -ېۋەر-". بۇ قوشۇمچە تۈس ياردەمچىسى "بەر-" نىڭ "ئا" لىق رەۋىشداش قوشۇمچىسى بىلەن قوشۇلۇپ فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشكە ئۇچرىشى نەتىجىسىدە ھاسىل بولغان بولۇپ، پېئىل ئۆزىكىگە قوشۇلۇپ، چەكلىمسىز تۈس ئوقۇمىنى بىلدۈرىدۇ.

— "-ۋەت- // -ېۋەت- // -ۇۋەت- // -ۈۋەت-". بۇ قوشۇمچە تۈس ياردەمچىسى "ئەۋەت-" نىڭ چېتىلما رەۋىشداش قوشۇمچىسى بىلەن قوشۇلۇپ، فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشكە ئۇچرىشى نەتىجىسىدە ھاسىل بولغان بولۇپ، پېئىل ئۆزىكىگە قوشۇلۇپ، كۆچەيگەنلىك، كەسكىنلىك تۈسلىرىنى بىلدۈرىدۇ.

— "-ۋال- // -ېۋال- // -ۇۋال- // -ۈۋال-". بۇ قوشۇمچە تۈس ياردەمچىسى "ئال-" نىڭ چېتىلما رەۋىشداش بىلەن قوشۇلۇپ، فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشكە ئۇچرىشى نەتىجىسىدە ھاسىل بولغان بولۇپ، پېئىل ئۆزىكىگە قوشۇلۇپ، سوبېيېكتقا يۆنەلگەنلىك تۈسىنى بىلدۈرىدۇ.

2.4.2.9. باغلامچىلار

باغلامچىلار تۇرغۇن سۆزلەرگە ۋە پېئىلنىڭ تۇرغۇن سۆز شەكىللىرىگە قوشۇلۇپ، ئۇلارنى پېئىلغا خاس گراماتىكىلىق كاتېگورىيىلەر بىلەن باغلايدىغان ياردەمچى پېئىللارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

باغلامچىلارنى ئۇلارنىڭ رولى ۋە شەكلىگە قاراپ، تولۇق باغلامچىلار ۋە تولۇقسىز باغلامچىلار دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

تولۇق باغلامچىلار بىرنىچىدىن، تۇرغۇن سۆزلەرگە قوشۇلۇپ، ئۇلارنىڭ پېئىل شەكلىنى ياسايدۇ ۋە شۇ ئارقىلىق

ئۇلارنى پېئىلنىڭ ھەممە ياكى بىرمۇنچە گراممـاتىكىلىق كاتېگورىيىلىرى بىلەن باغلىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىدۇ (مەسىلەن: مۇئەللىم بول-، چىرايلىق بول-، بەش بول-، ئەسكەر قىل-، ياخشى قىل-، بەش قىل-)، ئىككىنچىدىن پېئىلنىڭ سۈپەتداش ۋە بەزى ئىسىمداش شەكىللىرى بىلەن قوشۇلۇپ، پېئىلنىڭ ھاللىق ئۆزەك شەكىللىرىنى ياسايدۇ ۋە شۇ ئارقىلىق ئۇلارنى پېئىلنىڭ باشقا گراممـاتىكىلىق كاتېگورىيىلىرى بىلەن باغلىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىدۇ (مەسىلەن: يازغان بول-، يازىدىغان بول-، يېزىۋاتقان بول-، يازماقچى بول-، يازغان قىل-، يازىدىغان قىل-، يازغاندەك بول-، يېزىۋاتقاندەك قىل-، يازغۇدەك بول-).

ئۇيغۇر تىلىدا "بول-، قىل-، تۇر-، كەل-، ھېسابلا-، ھېسابلان-، چىق-، كۆر-، چاغلا-" قاتارلىق پېئىللار بەلگىلىك شارائىتتا تولۇق باغلامچى رولىدا كېلىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە "بول-" بىلەن "قىل-" بۇ رولدا ئەڭ كۆپ قوللىنىلىدۇ.

تولۇقسىز باغلامچىلار مەلۇم بىر ئۆزەك ئاساسىدا تۇرلەنمەستىن، بەلكى بەلگىلىك گراممـاتىكىلىق شەكىلدە تۇراقلىشىپ قالغان يارىمچى پېئىللارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، ئۇلارنىڭ بىر تۇتاش ئۆزەك شەكلى بولمىغانلىقى ئۈچۈن، بەزىلىرى پېئىلغا ئەمەس، بەلكى قوشۇمچىلارغا ئوخشاپ كېتىدۇ.

تولۇقسىز باغلامچىلار بىرىنچىدىن، تۇرغۇن سۆزلەرگە قوشۇلۇپ، ئۇلارنىڭ ھەرخىل مەيىل، زامان ۋە شەخسكە خاس خەۋەر شەكىللىرىنى، بولۇشسىز شەكىللىرىنى ۋە ھۆكۈملۈك ئىسىم شەكىللىرىنى ياسايدۇ (مەسىلەن: ئوقۇغۇچىمەن، ئوقۇغۇچى ئىدىم، ئوقۇغۇچىسەن، ئوقۇغۇچى ئىدىڭ، ئېگىز ئىكەنسىز، يىراق ئىمىش، ئاز ئوخشايدۇ، ئىككىۋى دەيمەن، مەن ئەمەس، قېيىن ئىكەنلىك...)، ئىككىنچىدىن، پېئىلنىڭ بىرمۇنچە ھال-زامان شەكىللىرىنى ياساشقا قاتنىشىدۇ (مەسىلەن: يازغانمەن، يازغانىدىم، يېزىۋاتكەن،

يازاتتىڭ، يازماقچىمەن، يازماقچىدىم، يازماقچىكەن).

تولۇقسىز باغلامچىلارنى ئۇلارنىڭ گراممـاتىكىلىق رولىغا قاراپ، ۋاستىسىز ھۆكۈم باغلامچىسى، ۋاستىلىك ھۆكۈم باغلامچىسى، ئاڭلاتما ھۆكۈم باغلامچىسى، سۈبېيكتىپ مۇلچەر ھۆكۈم باغلامچىسى، ئوبېيكتىپ مۇلچەر ھۆكۈم باغلامچىسى، بولۇشسىز ھۆكۈم باغلامچىسى ۋە ئىسمداش ھۆكۈم باغلامچىسى دېگەن يەتتە تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ. بۇلارنىڭ ئالدىنقى بەش تۈرى ھامان شەخس بىلەن باغلىنىپ كېلىدىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلارنى ئومۇملاشتۇرۇپ شەخسلىك ھۆكۈم باغلامچىلىرى دەپ ئاتاشقا بولىدۇ؛ كېيىنكى ئىككى تۈرى شەخس بىلەن باغلانمايدىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلارنى شەخسسىز ھۆكۈم باغلامچىسى دەپ ئاتاشقا بولىدۇ.

بىز تۆۋەندە تولۇقسىز باغلامچىلارنىڭ ھەرقايسى تۈرلىرىنى ئاساسەن شەكىل جەھەتتىن تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز. ئۇلارنىڭ قانداق قوللىنىلىشىنى بولسا مۇناسىۋەتلىك بابلاردا چۈشەندۈرىمىز.

1) ۋاستىسىز ھۆكۈم باغلامچىسى. بۇ باغلامچى زامان ۋە شەخس جەھەتتىن پەرقلىنىپ، تۆۋەندىكى شەكىللەردە كېلىدۇ:

شەخس / زامان		ھازىرقى زامان	ئۆتكەن زامان
I شەخس	بىرلىك تۈرى	-مەن	ئىدىم
	كۆپلۈك تۈرى	-مىز	ئىدۇق
II شەخس	بىرلىك ئاددىي تۈرى	-سەن	ئىدىڭ
	بىرلىك سىپايە تۈرى	-سىز	ئىدىڭىز
	بىرلىك ھۆرمەت تۈرى	-لا	ئىدىلە
	كۆپلۈك تۈرى	-سىلەر	ئىدىڭلار
III شەخس تۈرى		-دۇر//-تۇر	ئىدى

ۋاستىسىز ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ھازىرقى زامان شەكىللىرى كۆرۈنۈشتە شەخس قوشۇمچىلىرىغا ئوخشاپ كېتىدۇ. بىراق، ئۇلار ۋاستىسىز ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ قەدىمكى ھازىرقى زامان شەكىللىرى بولغان "تۇرۇرمەن > دۇرۇرمەن > دۇرمەن"، "تۇرۇرمىز > دۇرۇرمىز > دۇرمىز"، "تۇرۇرسەن > دۇرۇرسەن > دۇرسەن"، "تۇرۇر > دۇرۇر > دۇر" ياكى "ئېرۇرمەن"، "ئېرۇرمىز"، "ئېرۇرسەن"... شەكىللىرىنىڭ قىسقارغان تۇرى سۈپىتىدە ئۆزىنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلى ۋە باشقا ھۆكۈم باغلامچىلىرى بىلەن ئىزچىل نۆۋەتلىشىپ، ۋاستىسىز ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ھازىرقى زامان شەكلىگە خاس گرامماتىكىلىق مەنە ئىپادىلەپ كېلىدىغانلىقى ئۈچۈن يەنىلا يارىمچى پېئىل ھېسابلاشقا توغرا كېلىدۇ.

ۋاستىسىز ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ II شەخس ھۆرمەت تۈرىدىكى ھازىرقى زامان شەكلى "-لا" پەقەت پېئىلنىڭ ھال-زامان شەكىللىرىنى ياساشتىلا قوللىنىلىدۇ.

2) ۋاستىلىك ھۆكۈم باغلامچىسى. بۇ باغلامچى شەخس جەھەتتىن پەرقلىنىپ، تۆۋەندىكى شەكىللەردە كېلىدۇ.

I شەخس		II شەخس				III شەخس
بىرلىك تۈرى	كۆپلۈك تۈرى	بىرلىك ئاددىي تۈرى	بىرلىك سىپايە تۈرى	بىرلىك ھۆرمەت تۈرى	كۆپلۈك تۈرى	تۈرى
ئىكەنمەن	ئىكەنمىز	ئىكەنسەن	ئىكەنسىز	ئىكەنلا	ئىكەنسىلەر	ئىكەن

دېمەك، ۋاستىلىك ھۆكۈم باغلامچىسى ئاساسەن زامان جەھەتتىن پەرقلەنمەيدۇ. بەزىدە پەقەت III شەخس شەكلىنىڭلا "ئىكەنىدۇق" شەكلىدىكى ئۆتكەن زامان شەكلى ئۇچراپ قالىدۇ.

3) ئاڭلاتما ھۆكۈم باغلامچىسى. بۇ باغلامچى زامان ۋە شەخس جەھەتتىن پەرقلىنىپ، تۆۋەندىكى شەكىللەردە كېلىدۇ.

زامان / شەخس		ھازىرقى زامان	ئۆتكەن زامان
I شەخس	بىرلىك تۈرى	-دەكەن (ئىمشەن)	ئىكەنمىشەن (ئىكەنمەنمش)
	كۆپلۈك تۈرى	-دەكمىز (ئىمشمىز)	ئىكەنمىشمىز (ئىكەنمزمش)
II شەخس	بىرلىك ئاددىي تۈرى	-دەكسەن (ئىمشسەن)	ئىكەنمىشسەن (ئىكەنسەنمش)
	بىرلىك سىپايە تۈرى	-دەكسىز (ئىمشسىز)	ئىكەنمىشسىز (ئىكەنسىزمش)
	بىرلىك ھۆرمەت تۈرى	-دەكلا (ئىمشلا)	ئىكەنمىشلا (ئىكەنلامش)
	كۆپلۈك تۈرى	-دەكسىلەر (ئىمشسىلەر)	ئىكەنمىشسىلەر (ئىكەنسىلەرمش)
III شەخس		-دەك (ئىمش)	ئىكەنمش

4) سۇبيېكتىپ مۆلچەر ھۆكۈم باغلامچىسى. بۇ باغلامچى زامان ۋە شەخس جەھەتتىن پەرقلىنىپ، تۆۋەندىكى شەكىللەردە كېلىدۇ.

زامان / شەخس		ھازىرقى زامان	ئۆتكەن زامان
I شەخس	بىرلىك تۈرى	-دۇرمەن (-دىمەن)	بولغىيدىم (ئىدىمغۇ دەيمەن)
	كۆپلۈك تۈرى	-دۇرمىز (-دىمىز)	بولغىيدۇق (ئىدىقمۇ دەيمەن)
II شەخس	بىرلىك ئاددىي تۈرى	-دۇرسەن (-دىسەن)	بولغىيدىڭ (ئىدىڭمۇ دەيمەن)
	بىرلىك سىپايە تۈرى	-دۇرسىز	بولغىيدىڭىز (ئىدىڭىزمۇ دەيمەن)
	بىرلىك ھۆرمەت تۈرى	-دۇرلا (-دىلا)	بولغىيدىلە (ئىدىلەمۇ دەيمەن)
	كۆپلۈك تۈرى	-دۇرسىلەر	بولغىيدىڭلار (ئىدىڭلارمۇ دەيمەن)
III شەخس		-دۇر (-دۇ)	بولغىيدى (ئىدىمۇ دەيمەن)

5) ئوبيېكتسېپ مۇلچەر ھۆكۈم باغلامچىسى. بۇ باغلامچى شەخس جەھەتتىن پەرقلىنىپ، تۆۋەندىكى شەكىللەردە كېلىدۇ.

شەخس تۈرى		شەكىللىرى
I شەخس	بىرلىك تۈرى	ئوخشايمەن (بولسام كېرەك//چېغمبا)
	كۆپلۈك تۈرى	ئوخشايمىز (بولساق كېرەك//چېغمىزۇا)
II شەخس	بىرلىك ئاددىي تۈرى	ئوخشايسەن (بولساڭ كېرەك//چېغكۇا)
	بىرلىك سىپايە تۈرى	ئوخشايسىز (بولسىڭىز كېرەك//چېغكىزۇا)
	بىرلىك ھۆرمەت تۈرى	ئوخشايلا (بولسلا كېرەك//چېغلىرىۋا)
	كۆپلۈك تۈرى	ئوخشايسىلەر (بولساڭلار كېرەك//چېغكلارۇا)
III شەخس		ئوخشايدۇ (بولسا كېرەك//چېغۇا//چېغى)

6) بولۇشسىز ھۆكۈم باغلامچىسى. بۇ باغلامچى "ئەمەس" شەكلىدە كېلىدۇ.

7) ئىسمداش ھۆكۈم باغلامچىسى. بۇ باغلامچى "ئىكەنلىك" شەكلىدە كېلىدۇ.

5.2.9. پېئىلنىڭ مورفولوگىيىلىك شەكىللىرى توغرىسىدا

پېئىلنىڭ مورفولوگىيىلىك شەكىللىرى دېگەندە، پېئىلنىڭ تۈرلىنىش يولى بىلەن (قوشۇمچە قوشۇلۇش ياكى يارىمچى پېئىللار بىلەن بىرىكىش ئارقىلىق) ئىپرىشكەن ھەرخىل گراماتىكىلىق شەكىللىرى نەزەردە تۇتۇلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللار مورفولوگىيىلىك شەكىللەرگە ئىنتايىن باي سۆز تۈركۈمى بولۇپ، تۈرلىنىش يولى بىلەن ھەرخىل شەكىللەرگە كىرىپ، خىلمۇ خىل گراماتىكىلىق مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ ياكى تۈرغۇن سۆزلەر ئىقتىدارىغا ئىپرىشىپ، تۈرغۇن سۆزلەرگە ئوخشاش

قوللىنىلىدۇ.

پېئىلنىڭ مورفولوگىيىلىك شەكىللىرىنى پېئىلنىڭ خەۋەر شەكىللىرى، پېئىلنىڭ تۈرغۇن سۆز شەكىللىرى ۋە پېئىلنىڭ ئۆزەك شەكىللىرى دېگەن ئۇچ تىپقا بۆلۈشكە بولىدۇ.

پېئىلنىڭ خەۋەر شەكىللىرى پېئىلنىڭ جۈملىدە خەۋەر ھاسىل قىلىپ كېلىدىغان شەكىللىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. پېئىلنىڭ خەۋەر شەكىللىرى مەيل ۋە شەخس جەھەتتىن پەرقلىنىپ، مەيل كاتېگورىيىسى بىلەن شەخس كاتېگورىيىسىنى ئىپادىلەيدۇ، بۇلارنىڭ بىر نەچچە خىلى يەنە ھال-زامان جەھەتتىن پەرقلىنىپ، ھال-زامان كاتېگورىيىسىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن، "يا-" پېئىلنىڭ تۆۋەندىكى خەۋەر شەكىللىرى يۇقىرىدىن تۆۋەنگە مەيل جەھەتتىن پەرقلىنىپ، مەيل كاتېگورىيىسىنى ئىپادىلەيدۇ. ئوڭدىن سولغا شەخس جەھەتتىن پەرقلىنىپ، شەخس-سان كاتېگورىيىسىنى ئىپادىلەيدۇ:

— يازدىم، يازدۇق، يازدىڭ، يازدىڭلار، يازدى.

— يېزىپتىمەن، يېزىپتىمىز، يېزىپسەن، يېزىپسىلەر، يېزىپتۇ.

— يېزىپتۇدەكمەن، يېزىپتۇدەكمىز، يېزىپتۇدەكسەن، يېزىپتۇدەكسىلەر، يېزىپتۇدەك.

— يازغاندۇرمەن، يازغاندۇرمىز، يازغاندۇرسەن، يازغانسىلەر، يازغاندۇ.

— يازاي، يازايلى، يازغىن، يېزىڭلار، يازسۇن.

— يازسام، يازساق، يازساڭ، يازساڭلار، يازسا.

— يازسام ئىكەن، يازساق ئىكەن، يازساڭ ئىكەن، يازساڭلار ئىكەن، يازسكەن.

— يازسام ئىدىم، يازساق ئىدۇق، يازساڭ ئىدىڭ، يازساڭلار ئىدى، يازسا ئىدى.

— يازغىدىم، يازغىدۇق، يازغىدىڭ، يازغىدىڭلار، يازغىدى.

— يازسامچۇ، يازساڭچۇ، يازساڭلارچۇ، يازسچۇ.
— يازسام بولدۇ، يازساق بولدۇ، يازساك بولدۇ، يازساڭلار بولدۇ، يازسا بولدۇ.

"ياز-" پېئىللىنىڭ ۋاستىسىز بايان مەيلىگە تەۋە بولغان تۆۆەندىكى خەۋەر شەكىللىرى يۇقىرىدىن تۆۆەنگە ھال-زامان جەھەتتىن پەرقلىنىپ، ھال-زامان كاتېگورىيىسىنى ئىپادىلەيدۇ. ئوڭدىن سولغا شەخس جەھەتتىن پەرقلىنىپ، شەخس كاتېگورىيىسىنى ئىپادىلەيدۇ.

— يازمەن، يازمىز، يازسەن، يازسىلەر، يازىدۇ.
— يازاتتىم، يازاتتۇق، يازاتتىڭ، يازاتتىڭلار، يازاتتى.
— يېزىۋاتىمەن، يېزىۋاتىمىز، يېزىۋاتسەن، يېزىۋاتسىلەر، يېزىۋاتىدۇ.
— يېزىۋاتاتتىم، يېزىۋاتاتتۇق، يېزىۋاتاتتىڭ، يېزىۋاتاتتىڭلار، يېزىۋاتاتتى.
— يازماقچىمەن، يازماقچىمىز، يازماقچىسەن، يازماقچىسىلەر، يازماقچى.
— يازماقچىدىم، يازماقچىدۇق، يازماقچىدىڭ، يازماقچىدىڭلار، يازماقچىدى.
— يازدىم، يازدۇق، يازدىڭ، يازدىڭلار، يازدى.
— يازغانمەن، يازغانمىز، يازغانسەن، يازغانسىلەر، يازغاندۇ.
— يازغاندىم، يازغاندۇق، يازغاندىڭ، يازغاندىڭلار، يازغاندى

پېئىللىنىڭ تۇرغۇن سۆز شەكىللىرى پېئىللىنىڭ تۇرغۇن سۆزلەرگە ئوخشاش قوللىنىلىدىغان شەكىللىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. پېئىللىنىڭ تۇرغۇن سۆز شەكىللىرى سۈپەتكە ئوخشاش قوللىنىلىدىغان سۈپەتداش شەكىللىرىنى، رەۋىشكە ئوخشاش قوللىنىلىدىغان رەۋىشداش شەكىللىرىنى، ئىسىمغا ئوخشاش قوللىنىلىدىغان ئىسىمداش شەكىللىرىنى ۋە بىر خىل مەقسەت پېئىلى شەكلىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. پېئىللىنىڭ سۈپەتداش، رەۋىشداش ۋە ئىسىمداش شەكىللىرىنىڭ ھەربىرى

ئوخشاش بولمىغان گرامماتىكىلىق مەنە يۈكى ئىقتىدارغا ئىگە بولغان بىر قانچە خىلغا بۆلۈنىدۇ. ئەگەر "ياز-" پېئىللىنىڭ تۇرغۇن سۆز شەكىللىرىنى مىسال قىلىپ كۆرسەتسەك مۇنداق بولىدۇ.

سۈپەتداش شەكىللىرى — يازغان، يازىدىغان، يېزىۋاتقان، يازار،
رەۋىشداش شەكىللىرى — يازا، يېزىپ، يازغىچە، يازغاچ، يازغاچقا، يازغانسېرى، يازغىلى.
ئىسىمداش شەكىللىرى — يازماق، يېزىش، يازغانلىق، يازىدىغانلىق، يېزىۋاتقانلىق، يازغۇ، يازغۇچى.
مەقسەت پېئىل شەكلى — يازماقچى.

پېئىللىنىڭ ئۆزەك شەكىللىرى پېئىللىنىڭ خەۋەر شەكىللىرى بىلەن تۇرغۇن سۆز شەكىللىرىگە ئورتاق ئاساس بولىدىغان پېئىل شەكىللىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەسىلەن: "ياز-" پېئىللىنىڭ "يازدىم" دېگەن خەۋەر شەكلى بىلەن "يازغان" دېگەن تۇرغۇن سۆز شەكلى ئورتاق ھالدا "ياز-" شەكلىنى ئاساس قىلغان، "يازمايمەن" دېگەن خەۋەر شەكلى بىلەن "يازمايدىغان" دېگەن تۇرغۇن سۆز شەكلى ئورتاق ھالدا "يازما-" شەكلىنى ئاساس قىلغان، "يازدۇرۇپتۇ" دېگەن خەۋەر شەكلى بىلەن "يازدۇرغىچە" دېگەن تۇرغۇن سۆز شەكلى ئورتاق ھالدا "يازدۇر-" شەكلىنى ئاساس قىلغان، "يېزىپ بولسۇن" دېگەن خەۋەر شەكلى بىلەن "يېزىپ بولغاچقا" دېگەن تۇرغۇن سۆز شەكلى ئورتاق ھالدا "يېزىپ بول-" شەكلىنى ئاساس قىلغان، "يازىۋېرىمەن" دېگەن خەۋەر شەكلى بىلەن "يازىۋېرىش" دېگەن تۇرغۇن سۆز شەكلى ئورتاق ھالدا "يازىۋەر-" شەكلىنى ئاساس قىلغان. "ياز-" پېئىللىنىڭ مانا مۇشۇ "ياز-"، "يازما-"، "يازدۇر-"، "يېزىپ بول-"، "يازىۋەر-"

شەكىللىرى ئۇنىڭ ئۆزەك شەكىللىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. پېئىلنىڭ ئۆزەك شەكىللىرى دەرىجە جەھەتتىن پەرقلىنىپ، دەرىجە كاتېگورىيىسىنى ئىپادىلەيدۇ. بولۇشلۇق-بولۇشسىزلىق جەھەتتىن پەرقلىنىپ، بولۇشلۇق-بولۇشسىزلىق كاتېگورىيىسىنى ئىپادىلەيدۇ. بۇلاردىن مۇرەككەپ ئۆزەك شەكىللىرى يەنە تۇس جەھەتتىن پەرقلىنىپ، تۇس كاتېگورىيىسىنى ئىپادىلەيدۇ. ھال جەھەتتىن پەرقلىنىپ ھال كاتېگورىيىسىنى ئىپادىلەيدۇ. ئەگەر "ياز-" پېئىلنىڭ ئۆزەك شەكىللىرىنى مىسال قىلىپ كۆرسەتسەك، مۇنداق بولىدۇ:

دەرىجە شەكىللىرى — ياز-، يازدۇر-، يېزىل-، يېزىش-.
بولۇشلۇق-بولۇشسىزلىق شەكىللىرى — ياز-، يازما-.
تۇس شەكىللىرى — ياز-، يازدۇر-، يېزدۇرت-، يېزدۇات-،
يېزىپ تۇر-، يېزىپ ياتقان-، يېزىپ ئولتۇر-
يېزىپ يۈر-، يېزىپ بول-، يېزىپ چىق-،
يېزىپ قوي-، يېزىپ باق-، يېزدۇال-،
يېزىپ بەر-، يازغىلى تۇر-...
ھاللىق شەكىللىرى — يازغان بول-، يازىدىغان بول-، يېزدۇاتقان بول-، يازماقچى بول.

يۇقىرىقىلارنى ئومۇملاشتۇرۇپ ئېيتقاندا، پېئىلنىڭ مورفولوگىيىلىك شەكىللىرى توغرىسىدا مۇنداق چۈشەنچىگە كېلىشىمىز مۇمكىن: ئۈيغۇر تىلىدا پېئىللار جۈملىگە كىرگەندە، يا خەۋەر شەكلىدە كېلىدۇ، يا تۇرغۇن سۆز شەكلىدە كېلىدۇ. خەۋەر شەكلىدە كەلگەنلىرى جۈملىدە خەۋەر يېكى خەۋەر يادروسى بولۇپ، مەيل، شەخس كاتېگورىيىلىرىنى يېكى مەيل، ھال-زامان، شەخس كاتېگورىيىلىرىنى ئىپادىلەيدۇ؛ تۇرغۇن سۆز شەكلىدە كەلگەنلىرى سۈپەتكە ئوخشاش يېكى رەۋىشكە ئوخشاش

يېكى ئىسىمغا ئوخشاش قوللىنىلىدۇ ھەم ھەرقايسىسى ئۆزىگە خاس گرامماتىكىلىق مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ؛ پېئىلنىڭ خەۋەر شەكىللىرى بىلەن تۇرغۇن سۆز شەكىللىرى ئورتاق ھالدا پېئىلنىڭ ئۆزەك شەكىللىرىنى ئاساس قىلىدۇ، پېئىلنىڭ ئۆزەك شەكىللىرىدە دەرىجە، بولۇشلۇق-بولۇشسىزلىق، تۇس، ھال كاتېگورىيىلىرى ئىپادىلىنىدۇ. دېمەك، پېئىللار مەيلى خەۋەر شەكلىدە كەلسۇن يېكى تۇرغۇن سۆز شەكلىدە كەلسۇن، جەزمەن پېئىلنىڭ ئۆزەك قىسمىدا ئىپادىلەنگەن دەرىجە، بولۇشلۇق-بولۇشسىزلىق، تۇس، ھال كاتېگورىيىلىرى بىلەن مۇناسىۋەت باغلايدۇ. شۇنداق قىلىپ، خەۋەر شەكلىدە كەلگەن ھەرقانداق پېئىلدا بىر ۋاقىتتىلا دەرىجە، بولۇشلۇق-بولۇشسىزلىق، تۇس، ھال، مەيل، شەخس كاتېگورىيىلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك گرامماتىكىلىق مەنىلەر ئىپادىلىنىدۇ، ھەرخىل بايان مەيلىدە كەلگەنلىرىدە يەنە ھال-زامان كاتېگورىيىسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك گرامماتىكىلىق مەنە ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن: "ياز-" پېئىلنىڭ "يازدۇردۇم" شەكلى مەجبۇرىي دەرىجە، بولۇشلۇق، ئاددىي تۇس، ۋاستىلىك بايان مەيلى، ئاددىي ئۆتكەن زامان، I شەخس بىرلىك قاتارلىق گرامماتىكىلىق مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. "يازالمىساق" شەكلى ئۆزلۈك دەرىجە، ئىمكانىيەت تۇسى، بولۇشسىزلىق، پەرەز-قارشىلىق مەيلى، II شەخس، ئاددىي بىرلىك قاتارلىق گرامماتىكىلىق مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ، "يازىۋېرىدىغان" شەكلى ئەسلىي دەرىجە، بولۇشلۇق، چەكلىمىسىزلىك تۇسى، پۈتمىگەن ھاللىق سۈپەتداش قاتارلىق گرامماتىكىلىق مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ.

ئەگەر پېئىلنىڭ گرامماتىكىلىق سىستېمىسىنى سخېمىلاشتۇرساق، مۇنداق بولىدۇ:

پېئىلنىڭ ئۆزەك شەكىللىرى

دەرىجە كاتېگورىيىسى	بولۇشلۇق - بولۇشسىزلىق كاتېگورىيىسى	تۇس كاتېگورىيىسى	ھال كاتېگورىيىسى
يا‌ز-	يا‌ز-	يا‌ز-	يا‌ز-
	يازما-	يازېۋە‌ر-	يازىدىغان بول-
يېزىل-	يېزىل-	يېزىۋە‌ت -	يازغان بول-
	يېزىلما-	يازالا-	يېزىۋاتقان بول-
يازدۇر-	يازدۇر-	يېزىۋات -	يازماقچى بول-
	يازدۇرما-	يېزىپ قوي-	يازغۇدەك بول-
يېزىش-	يېزىش-	يېزىپ بول-	يازغان قىل-
	يېزىشما-	يېزىپ باق-	يازىدىغان قىل-
		يېزىۋال-	يازغاندەك قىل-
		يېزىپ بە‌ر-	
		يېزىپ تۇر-	
		يېزىپ يۈر-	
		يېزىپ ئولتۇر-	

پېئىلنىڭ خەۋە‌ر شەكىللىرى

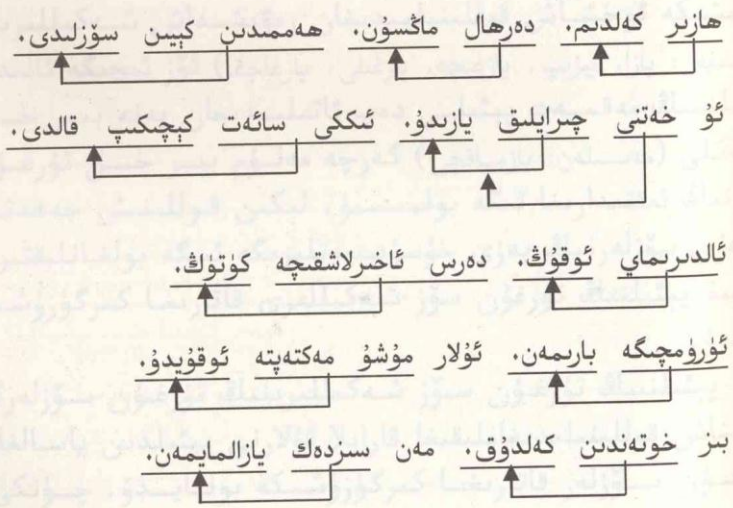
مەيل كاتېگورىيىسى	ھال - زامان كاتېگورىيىسى	شەخس كاتېگورىيىسى
يازدىم	يازدىم	يازدىم
يېزىپتىمەن	يازغانمەن	يازدۇق
يېزىپتۇدەكمەن	يازغاندىم	يازدىڭ
يازغاندىمەن	يازىمەن	يازدىڭىز
يازغان ئوخشايمەن	يازاتتىم	يازدىلا
يازاي	يېزىۋاتىمەن	يازدىڭلار
يازسام	يېزىۋاتاتتىم	يېزىشتىلا
يازسام ئىكەن	يازماقچىمەن	يېزىشتىڭ
يازسام ئىدىم	يازماقچى ئىدىم	يازدى

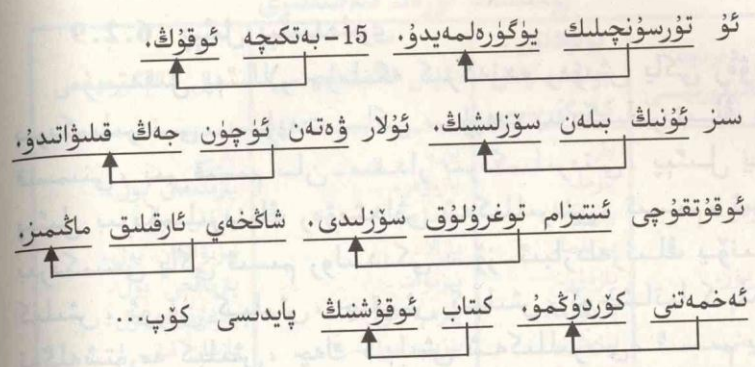
پېئىلنىڭ تۈرغۇن سۆز شەكىللىرى

سۆزبەتداش	يازغان، يازىدىغان، يازار، يېزىۋاتقان
ئىسىمداش	يازماق، يېزىش، يازغۇ، يازغانلىق، يازىدىغانلىق، يېزىۋاتقانلىق، يازغۇچى
رەۋىشداش	يازا، يېزىپ، يازغىلى، يازغىچە، يازغاچ، يازغاچقا، يازغانسېرى
مەقسەت پېئىلى	يازماقچى

6.2.9. پېئىل بېقىندىلىرى

مۇستەقىل پېئىللار جۈملىگە كىرگەندە رەۋىش ياكى رەۋىش بىرىكمىلىرىنى، سۈپەت ياكى سۈپەت بىرىكمىلىرىنىڭ بىر قىسمىنى، بىر قىسىم سان-مىقدار بىرىكمىلىرىنى، پېئىل ياكى پېئىل بىرىكمىلىرىنىڭ رەۋىشداش شەكىللىرىنى، ئىسىم، ئىسىم بىرىكمىسى ياكى ئىسىم رولىدىكى سۆز-ئىبارىلەرنىڭ يۆنىلىش كېلىش، ئورۇن كېلىش، چىقىش كېلىش، ئوخشاتما كېلىش، تەڭلەشتۈرمە كېلىش، چەك كېلىش شەكىللىرىنى، ئىسىم ياكى ئىسىم بىرىكمىلىرىنىڭ "بىلەن، ئۈچۈن، توغرۇلۇق، ئارقىلىق" قاتارلىق تىركەلمىلەر بىلەن بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان ئىسىم-تىركەلمە قۇرۇلمىلىرىنى ھالەت سۈپىتىدە ئۆزىگە بېقىندۇرۇپ كېلەلەيدۇ؛ ئۆتۈملۈك پېئىللار ئىسىم ياكى ئىسىم بىرىكمىلىرىنىڭ چۈشۈم كېلىش شەكىللىرىنى (جۈملىدىن يوشۇرۇن چۈشۈم كېلىش شەكىللىرىنى) تولدۇرغۇچى سۈپىتىدە ئۆزىگە بېقىندۇرۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئوننىچى باب
پېئىلنىڭ تۈرغۇن سۆز شەكىللىرى

1.10. ئومۇمىي چۈشەنچە

ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللار تۈرلىنىش ئارقىلىق تۈرغۇن سۆزلەر ئىقتىدارىغا ئېرىشىپ، جۈملىدە تۈرغۇن سۆزلەرگە ئوخشاش قوللىنىلىشى مۇمكىن، بىز پېئىلنىڭ مۇشۇنداق شەكىللىرىنى پېئىلنىڭ تۈرغۇن سۆز شەكىللىرى دەپ ئاتايمىز. پېئىلنىڭ تۈرغۇن سۆز شەكىللىرى ئاساسەن پېئىلنىڭ سۈپەتكە ئوخشاش قوللىنىلىدىغان سۈپەتداش شەكىللىرىنى (مەسىلەن: يازغان، يازىدىغان، يېزىۋاتقان)، ئىسىمغا ئوخشاش قوللىنىلىدىغان ئىسىمداش شەكىللىرىنى (مەسىلەن: يازما، يېزىش، يازغۇ، يازغانلىق)، رەۋىشكە ئوخشاش قوللىنىلىدىغان رەۋىشداش شەكىللىرىنى (مەسىلەن: يازا، يېزىپ، يازغىچە، يازغىلى، يازغاچقا) ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. پېئىلنىڭ مەقسەت پېئىلى دەپ ئاتىلىدىغان يەنە بىر خىل شەكلى (مەسىلەن: يازماقچى) گەرچە مەلۇم بىر خىل تۈرغۇن سۆزنىڭ ئىقتىدارىغا ئىگە بولمىسىمۇ، لېكىن قوللىنىش جەھەتتە تۈرغۇن سۆزلەرنىڭ بەزى خۇسۇسىيەتلىرىگە ئىگە بولغانلىقتىن، ئۇنىمۇ پېئىلنىڭ تۈرغۇن سۆز شەكىللىرى قاتارىغا كىرگۈزۈشكە بولىدۇ.

پېئىلنىڭ تۈرغۇن سۆز شەكىللىرىنىڭ تۈرغۇن سۆزلەرگە ئوخشاش قوللىنىلىدىغانلىقىغا قارىپلا ئۇلارنى پېئىلدىن ياسالغان تۈرغۇن سۆزلەر قاتارىغا كىرگۈزۈشكە بولمايدۇ. چۈنكى،

پېئىلنىڭ تۈرغۇن سۆز شەكىللىرى بىلەن پېئىلدىن ياسالغان تۈرغۇن سۆزلەر ئوتتۇرىسىدا ماھىيەتلىك پەرق بار. بىرىنچىدىن، پېئىلنىڭ تۈرغۇن سۆز شەكىللىرى گەرچە تۈرغۇن سۆزلەر خۇسۇسىيىتىگە ئېرىشسىمۇ، تۈرغۇن سۆزلەرگە ئوخشاش قوللىنىلسىمۇ، لېكىن ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ پېئىللىق خۇسۇسىيەتلىرىنى پۈتۈنلەي يوقىتىپ قويمايدۇ، ئۇلار پېئىلنىڭ ئۆزەك قىسمىدا ئىپادىلىنىدىغان دەرىجە، بولۇشلۇق-بولۇشسىزلىق، تۇس، ھال قاتارلىق جەھەتلەردىن پەرقلىنەلەيدۇ. (مەسىلەن: يازغان-يېزىلغان-يازدۇرغان-يېزىشقان-يازمىغان-يازغىچە-يازمىغچە-يېزىلغىچە-يازدۇرغىچە-يېزىش-يېزىلىش-يازدۇرۇش-يېزىشىش-يازماسلىق-يازىۋېرىپ-يېزىۋەتكەچكە-يېزىپ-بولمىغچە...)، پېئىلغا بېقىنىدىغان سۆز-ئىبارىلەرنى بېقىندۇرۇپ كېلەلەيدۇ (مەسىلەن: بۇ خەتنى يازغان، ئۇرۇمچىگە خەت يازىدىغان، خەتنى چىرايلىق يازىدىغان، ئۇنىڭ بىلەن نەچچە يىل خەت يېزىشىپ...). پېئىلدىن ياسالغان تۈرغۇن سۆزلەر بولسا، پېئىللىق خۇسۇسىيىتىنى پۈتۈنلەي يوقىتىپ، تامامەن تۈرغۇن سۆزلەرگە ئايلىنىپ كەتكەن بولىدۇ. مەسىلەن: "كىر-، چىق-، ئاچ-، قۇي-، ئوتا-، ئەسلە-، قاچ-، سنا-، ھار-" پېئىللىرىدىن ياسالغان "كىرىم، چىقىم، ئاچقۇ، قۇيماق، ئوتىغۇچ، ئەسلىمە، قاچقۇن، سىناق، ھاردۇق" سۆزلىرى پۈتۈنلەي ئىسىمغا ئايلىنىپ كەتكەن، "قۇرۇ-، كۆچ-، يېپىش-، ماختا-، چېچىل-" پېئىللىرىدىن ياسالغان "قۇرۇق، كۆچمە، يېپىشقاق، ماختانچاق، چېچىلاڭغۇ" سۆزلىرى پۈتۈنلەي سۈپەتكە ئايلىنىپ كەتكەن بولۇپ، ئۇلاردا ھېچقانداق پېئىللىق خۇسۇسىيەت قالمىغان، ئىككىنچىدىن، پېئىلنىڭ تۈرغۇن سۆز شەكىللىرىنى ياسىغۇچى قوشۇمچىلار يۈكسەك دەرىجىدە

ئابستراكتلاشقان بولۇپ، پېئىللارنىڭ ھەممىسىگە دېگۈدەك قوشۇلالايدۇ. مەسىلەن: پېئىلنىڭ پۈتكەن ھاللىق سۈپەتداش شەكلىنى ياسىغۇچى "-غان//-قان//-گەن//-كەن" قوشۇمچىسىنى ھەرقانداق بىر پېئىلغا قوشۇپ پۈتكەن ھاللىق سۈپەتداش ياساش مۇمكىن، لېكىن پېئىلدىن تۈرغۇن سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنىڭ ئابستراكتلىق دەرىجىسى ئانچە يۇقىرى ئەمەس، ئۇلارنىڭ ھەربىرىنى پەقەت بىر قىسىم پېئىللارغىلا قوشقىلى بولىدۇ. مەسىلەن: پېئىلدىن ئىسىم ياسىغۇچى "-م//-ىم//-ۇم//-ۈم" قوشۇمچىسىنى "كىر-، چىق-، كۆي-، ئۆن-، ئاق-، سايلا-، بىل-، بول-، ئۆل-، تىن-" قاتارلىق ئاز بىر قىسىم پېئىللارغىلا قوشقىلى بولىدۇ. "ماڭ-، ئۇخلا-، ئوقۇ-" دېگەنگە ئوخشاش كۆپ ساندىكى پېئىللارغا قوشقىلى بولمايدۇ. پېئىلدىن سۈپەت ياسىغۇچى "-ق//-ك//-ىق//-ىك//-ۇق//-ۈك" قوشۇمچىسىنىمۇ پەقەت "ئاغرى-، ياپ-، سۆن-، ئەت-، چىرى-، قورۇ-، تىز-" قاتارلىق ئاز بىر قىسىم پېئىللارغىلا قوشقىلى بولىدۇ. ئۇچىنچىدىن، پېئىلنىڭ تۈرغۇن سۆز شەكىللىرىدە پېئىلنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسى ئۆزگەرمەيدۇ. مەسىلەن: "ياز-" پېئىلنىڭ "يازغان"، "يازىدىغان"، "يېزىۋاتقان"، "يېزىپ"، "يازغىچە"، "يازغلى"، "يازغۇ"، "يېزىش" قاتارلىق تۈرغۇن سۆز شەكىللىرىنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسى بىرلا بولۇپ، ھەممىسى بىر سۆز ھېسابلىنىدۇ. لېكىن، پېئىلدىن ياسالغان تۈرغۇن سۆزلەردە ئەسلىي پېئىلنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسى ئۆزگىرىدۇ. مەسىلەن، "ياز-" پېئىلى يېزىش ھەرىكىتىنى بىلدۈرسە، ئۇنىڭدىن ياسالغان "يېزىق" سۆزى يېزىش ئۇچۇن ئىشلىتىلىدىغان بىر يۈرۈش بەلگىنى بىلدۈرىدۇ، "ماختا-" پېئىلى ئۆزىنى ماختاش ھەرىكىتىنى بىلدۈرسە، ئۇنىڭدىن ياسالغان "ماختانچاق" سۆزى

ئۆزىنى ماختاشنى ياخشى كۆرىدىغان، دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ، "ياز-" بىلەن "يېزىق" بىر سۆز ئەمەس، بەلكى باشقا سۆز، "ماختان-" بىلەن "ماختانچاق" مۇ شۇنداق.

دېمەك، پېئىلنىڭ تۈرغۇن سۆز شەكىللىرى پېئىلنىڭ ھەم پېئىل خۇسۇسىيىتىگە ئىگە، ھەم تۈرغۇن سۆز خۇسۇسىيىتىگە ئىگە بولغان مورفولوگىيىلىك شەكىللىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

2.10. سۈپەتداشلار

1.2.10. سۈپەتداشلارنىڭ خاراكتېرى

سۈپەتداشلار پېئىلنىڭ تۈرلىنىش ئارقىلىق سۈپەت ئىقتىدارىغا ئېرىشىپ، جۈملىدە سۈپەتكە ئوخشاش قوللىنىلىدىغان گرامماتىكىلىق شەكىللىرى بولۇپ، ھەربىرىنى بەلگە سۈپىتىدە ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن: "ئېچىلغان گۈل" دېگەن بىرىكمىدە "ئېچىل-" پېئىلى بىر خىل سۈپەتداش شەكلىدە "گۈل" دېگەن شەيئىنىڭ شۇ ھەربىرىنى ئورۇنلىغان ھالەتتىكى بەلگىسىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن. "ئۇچار ئات" دېگەن بىرىكمىدە "ئۇچ-" پېئىلى بىر خىل سۈپەتداش شەكلىدە "ئات" دېگەن شەيئىنىڭ شۇ ھەربىرىنى ئورۇنلاش ئىقتىدارىغا ئىگە ئىكەنلىكىدىن ئىبارەت بەلگىسىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن.

2.2.10. سۈپەتداشلارنىڭ تۈرى

سۈپەتداشلار ھال جەھەتتىن پەرقلىنىپ، پۈتكەن ھاللىق سۈپەتداش، ئىزچىل ھاللىق سۈپەتداش ۋە پۈتمىگەن ھاللىق سۈپەتداش دېگەن ئۈچ تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

1) پۈتكەن ھاللىق سۈپەتداش

سۈپەتداشنىڭ بۇ تۈرى پېئىل ئۆزىنىگە "-غان// -قان// -گەن// -كەن" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

ياز+غان ← يازغان، قاچ+قان ← قاچقان.

كۆر+گەن ← كۆرگەن، پۈت+كەن ← پۈتكەن.

يازما+غان ← يازمىغان، پۈتمە+گەن ← پۈتمىگەن.

پۈتكەن ھاللىق سۈپەتداش ئۆزى ئىپادىلىگەن ھەربىرىنى بارلىققا كەلگەن بەلگە سۈپىتىدە كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن:

ئېچىلغان گۈل، پىشقان قوغۇن، كەلگەن مېھمان

2) ئىزچىل ھاللىق سۈپەتداش

سۈپەتداشنىڭ بۇ تۈرى ھالەت پېئىلى رولىدىكى "يات-"، "ئولتۇر-"، "تۇر-"، "يۈر-" پېئىللىرىغا ۋە پېئىلنىڭ ئىزچىل تۇسلۇق ئۆزەك شەكلىگە ("-ۋاتات// -ۋاتاتات// -ۋاتات") قوشۇمچىسى قوشۇلغان ياكى "يات-، تۇر-، ئولتۇر-، يۈر-" قاتارلىق تۇس يارىمچىلىرى قوشۇلغان پېئىللارغا) يۇقىرىدىكى پۈتكەن ھاللىق سۈپەتداش قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. دېمەك، ئىزچىل ھاللىق سۈپەتداش شەكلى قارىماققا پۈتكەن ھاللىق سۈپەتداش بىلەن ئوخشاش بولۇپ، ئۆزىنىڭ ھالەت پېئىللىرى ياكى پېئىلنىڭ ئىزچىل تۇس شەكلى ئاساسىدا ياسالغانلىقى بىلەن ئۇنىڭدىن پەرقلىنىدۇ. مەسىلەن:

ياتقان، ئولتۇرغان، تۇرغان، يۈرگەن، يېزىلىۋاتقان، يېزىپ ئولتۇرغان، قاراپ تۇرغان، ئوتلاپ يۈرگەن، ئوخلاپ ياتقان.

ئىزچىل ھاللىق سۈپەتداش ئۆزى ئىپادىلىگەن ئىزچىل ھالەت ياكى ئىزچىل ھەربىرىنى بەلگە سۈپىتىدە كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن:

ياتقان بالا، ئولتۇرغان كىشى، تۇرغان كىتاب، يۈرگەن ئادەملەر، يېزىلىۋاتقان خەت، خەت يېزىپ ئولتۇرغان بالا، قاراپ تۇرغان كىشىلەر، ئوتلاپ يۈرگەن قويلار، ئوخلاپ ياتقان بوۋاق.

3) پۈتمىگەن ھاللىق سۈپەتداش

پۈتمىگەن ھاللىق سۈپەتداش ئىككى خىل بولىدۇ، ئادەتتە بىز بۇلارنى پۈتمىگەن ھاللىق سۈپەتداشنىڭ "-غان" شەكلى ۋە "-ار" شەكلى دەپ پەرقلەندۇرىمىز.

پۈتمىگەن ھاللىق سۈپەتداشنىڭ "-غان" شەكلى پېئىل ئۆزىكىگە "-يدىغان//-ىدىغان" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسلىدۇ. مەسىلەن:

قارا+يدىغان←قارايدىغان، ياز+ىدىغان←يازىدىغان، دە+يدىغان←دەيدىغان، كۆر+ىدىغان←كۆرىدىغان.

پۈتمىگەن ھاللىق سۈپەتداشنىڭ "-ار" شەكلى پېئىل ئۆزىكىگە "-ر//-ار//-ەر" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسلىدۇ. مەسىلەن:

قارا+ر←قارار، ياز+ار←يازار، كۆر+ەر←كۆرەر، ئېيت+ار←ئېيتار.

پۈتمىگەن ھاللىق سۈپەتداشنىڭ "-ار" شەكلىنىڭ بولۇشسىز شەكلى بولۇشسىز پېئىل ئۆزىكىگە "-س" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسلىدۇ. مەسىلەن:

قايتما+س ← قايتماس، بارما+س ← بارماس،

كۆرمە+س ← كۆرمەس، تۇگمە+س ← تۇگمەس.

پۈتمىگەن ھاللىق سۈپەتداش ئۆزى ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنى دائىم ئىپادىلىنىپ تۇرىدىغان ياكى كېيىن ئىپادىلىنىدىغان بەلگە سۈپىتىدە كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن:

تونۇيدىغان ئادەم، بىلىدىغان دەرس، يازالمايدىغان خەت، ئۇچار ئات، ئاقار يولتۇز، تۇگمەس بايلىق.

3.2.10. سۈپەتداشلارنىڭ قوللىنىلىشى

سۈپەتداشلار تۆۋەندىكىچە قوللىنىلىدۇ:

1) سۈپەتداشلار كۆپىنچە ئىسىملارغا بېقىنىپ، ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ. بۇ چاغدا ئۇلار شۇ سۈپەتداش ئىپادىلىگەن

ھەرىكەتنىڭ سۈبېيېكتنى ئېنىقلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

كەلگەن ئادەم، خەت يازغان بالا، مېنى تونۇيدىغان ئادەم، دەرس ئوقۇۋاتقان ئوقۇغۇچىلار.

باشقا بىر ئىسىم بىلەن ئىگە-خەۋەر مۇناسىۋىتىدە كېلىپ، شۇ سۈپەتداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ لوگىكىلىق تولدۇرغۇچىسى ياكى لوگىكىلىق ھالىتى بولغان ئىسىملارنى ئېنىقلاپ كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

بىز تەككەن كۆچەتلەر، باللار ئويناىدىغان مەيدان، سىلەر كېتىۋاتقان شەھەر.

پۈتمىگەن ھاللىق سۈپەتداشنىڭ "-ار" شەكلى بەزى تۇراقلىق ئىبارىلەرنى نەزەرگە ئالمىغاندا، ئېنىقلىغۇچى ۋەزىپىسىدە ئانچە كۆپ كەلمەيدۇ. مەسىلەن:

ئاقار يۇلتۇز، ئۇچار ئات، تۇگمەس بايلىق، يېگىلمەس ئارمىيە.

2) سۈپەتداشلار ئۆزىنىڭ ئېنىقلىغۇچىسىغا ۋەكىللىك قىلىپ، ئالماشلىشىشى مۇمكىن. بۇ چاغدا ئۇلار جۈملىدە ئىسىم رولىدا كېلىدۇ. مەسىلەن:

ھېلى ئۆيگە كىرگەن كىم؟ (ئۆيگە كىرگەن كىشى)

ياتاقتا ئۇخلاۋاتقانلارنى چاقىر! (ئۇخلاۋاتقان باللارنى)

تەتىلدە ئۆيگە قايتمايدىغانلار قول كۆتۈرۈڭلار! (قايتمايدىغان ئادەملەر)

كۆرگەن كۆرگەننى قىلار، كۆرمىگەن نېمىنى قىلار.

(كۆرگەن ئادەم كۆرگەن ئىشنى قىلىدۇ، كۆرمىگەن ئادەم نېمىنى قىلىدۇ.)

تاراقلىغان نېمە؟ (تاراقلىغان نەرسە)

ئاۋۇ كۆرۈنگەن ئادەممۇ، باشقا نەرسىمۇ؟ (كۆرۈنگەن نەرسە).

ئەگەر سۈپەتداشنىڭ ۋەكىللىك قىلغىنى مەلۇم كۆپ سانلىق

شەيئىنىڭ بىر قىسمى بولسا ياكى شەخس تەكتىلەنسە، سۈپەتداش تەۋەلىك قوشۇمچىسى بىلەن كېلىدۇ. مەسىلەن:

بارىنى ئوغرى ئالدى، قالغىنىنى رەمچى (قالغان نەرسىنى).

تۈنۈگۈن بارمىغانلىرىمىز بۈگۈن باردۇق (بارمىغان ئوقۇغۇچىلار).

ھازىر دېگىنىڭنى يەنە دېگىنە (دېگەن گېپىڭنى).

3) پۈتكەن ھاللىق سۈپەتداشلار ئورۇن كېلىش قوشۇمچىسى بىلەن بىرىكىپ، شۇ ھەرىكەتنىڭ بارلىققا كېلىشى بىلگە قىلىنغان ۋاقىتنى بىلدۈرۈپ، ھالەت بولۇپ كېلىشى مۇمكىن. بۇنداق سۈپەتداشلار ھامان ئۆزىنىڭ سۈبېيېكتىنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەر بىلەن ئىگە-خەۋەر مۇناسىۋىتىدە بىرىكىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

شىنجاڭ ئازاد بولغاندا، ئۇ تېخى سەككىز ياشتا ئىدى.

ئۇلار كەلگەندە، بىز مەجلىس ئېچىۋاتاتتۇق.

مائاش چىققاندا، بىر شىبلت ئالمەن.

سۈپەتداشنىڭ بۇ شەكلىمۇ ئالماشلاشقان شەكىل بولۇپ ئۆزىنىڭ ئېنىقلانغۇچىسى بولغان "چاغ" سۆزىگە ۋەكىللىك قىلىپ كەلگەن. ئەگەر ئۇنى ئەسلىگە كەلتۈرسەك، ئۇ چاغدا سۈپەتداش يەنە ئېنىقلىغۇچى ئورنىدا قالىدۇ. مەسىلەن:

شىنجاڭ ئازاد بولغان چاغدا، ئۇ تېخى سەككىز ياشتا ئىدى.

ئۇلار كەلگەن چاغدا، بىز مەجلىس ئېچىۋاتاتتۇق.

مائاش چىققان چاغدا، بىر شىبلت ئالمەن.

4) پۈتمىگەن ھاللىق سۈپەتداشنىڭ "-ار" شەكلى بولۇشسىز شەكلىدە تۆۋەندىكىچە قوللىنىلىدۇ:

A. ئورۇن كېلىش قوشۇمچىسى بىلەن بىرىكىپ ۋاقىت ھالىتى بولۇپ كېلىپ شۇ سۈپەتداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەت بارلىققا كېلىشتىن بۇرۇنقى ۋاقىتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

سۇ كەلمەستە توغان سال(ماقال).

سوغۇق چۈشمەستە سرتتىكى ئىشلارنى تۈگىتۈڭلايلى.

B. چىقىش كېلىش قوشۇمچىسى بىلەن بىرىكىپ ھالەت بولۇپ كېلىپ، سۈبېيېكتنىڭ سۈپەتداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنى ئېلىپ بارمىغان ھالدا يەنە بىر ھەرىكەتنى ئېلىپ بېرىشنى ياكى سۈپەتداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەت بارلىققا كەلمىگەن ئەھۋالدا يەنە بىر ھەرىكەتنىڭ بارلىققا كەلمەسلىكنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

قورقماستىن سۆزلە.

ئۇ دەم ئالماستىن تۆت ساەت ئىشلىدى.

ئۇ كەلمەستىن بۇ مەسىلە ھەل بولمايدۇ.

5) سۈپەتداشلار بىر قىسىم تولۇق باغلامچىلار بىلەن بىرىكىپ پېئىلنىڭ ھاللىق ئۆزەك شەكلىنى ھاسىل قىلىدۇ. بۇ ھەقتە "پېئىلنىڭ ئۆزەك شەكىللىرى" بابىدا توختىلىمىز.

سۈپەتداشلار يەنە ھۆكۈم باغلامچىلىرى بىلەن بىرىكىپ، پېئىلنىڭ بىر قىسىم ھال-زامان شەكىللىرىنى ياسايدۇ. بۇ ھەقتە "پېئىلنىڭ خەۋەر شەكىللىرى" بابىدا توختىلىمىز.

3.10. ئىسىمداشلار

1.3.10. ئىسىمداشلارنىڭ خاراكتېرى

ئىسىمداشلار پېئىلنىڭ تۈرلىنىش ئارقىلىق ئىسىم ئىقتىدارىغا ئېرىشىپ، جۈملىدە ئىسىمغا ئوخشاش قوللىنىلىدىغان گرامماتىكىلىق شەكىللىرى بولۇپ، ھەرىكەتنى شەيئى سۈپىتىدە ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن: "بارغۇم يوق" دېگەن جۈملىدە "بار-" پېئىلى بىر خىل ئىسىمداش شەكلىدە ئۆزى ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنى شەيئىلەشتۈرۈپ، ئىگە ۋەزىپىسىدە كەلگەن؛

"كەلگەنلىكنى تۇرسۇندىن ئاڭلىدىم" دېگەن جۈملىدە "كەل-" پېئىلى بىر خىل ئىسىمداش شەكلىدە ئۆزى ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنى شەيئىلەشتۈرۈپ، تولدۇرغۇچى ۋەزىپىسىدە كەلگەن.

ئۇيغۇر تىلى ھەققىدىكى گرامماتىكا ئەسەرلىرىدە پېئىلنىڭ بۇ شەكلى ئومۇمەن "ھەرىكەتنامى" دەپ ئاتىلىدۇ. بىز پېئىلنىڭ "سۈپەتداش، رەۋىشداش" دەپ ئاتىلىدىغان تۈرغۇن سۆز شەكىللىرىگە جور قىلىپ، "ئىسىمداش" دەپ ئاتاشنى مۇۋاپىق تاپتۇق.

2.3.10. ئىسىمداشلارنىڭ تۈرى

ئىسىمداشلار "-ش" لىق ئىسىمداش، "-ماق" لىق ئىسىمداش، "-غۇ" لۇق ئىسىمداش، پۈتكەن ھاللىق ئىسىمداش، ئىزچىل ھاللىق ئىسىمداش، پۈتمىگەن ھاللىق ئىسىمداش، سۇبيېكت ئىسىمداش دېگەن يەتتە تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

1) "-ش" لىق ئىسىمداش

ئىسىمداشنىڭ بۇ تۈرى پېئىل ئۆزىكىگە "-ش//-ىش//-ۇش//-ۈش" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

سۆزلە + ش→سۆزلەش، ياز + ىش→يېزىش، تۇر + ۇش→تۇرۇش، كۆر + ۈش→كۆرۈش.

"-ش" لىق ئىسىمداشلار ھال جەھەتتىن بىتەرەپ ھەرىكەتنى شەيئى سۈپىتىدە ئىپادىلەپ، جۈملىدە ئىسىم رولىنى ئويناىدۇ. مەسىلەن:

ئالغا بېسىش ھەممىزنىڭ ئارزۇسى (ئىگە).

بىزنىڭ ئالىي غايىمىز كومموئىنزم قۇرۇش (ھۆكۈملۈك خەۋەر).

ئۇ ئەتىگەندە گىمناستىكا ئويناشنى ياخشى كۆرىدۇ (تولدۇرغۇچى).

ئاممىدىن ئۆگىنىشنىڭ مۇھىملىقىنى ھەممىز بىلىمىز (ئىگىلىك كېلىشلىك ئىنقىلغۇچى).

بىز سىلەرنىڭ كېلىشىڭلارغا تەشنا (يۇنلىش كېلىشتىكى ھالەت).

كۆپچىلىكنىڭ قىزغىنلىقى يۇقىرى، ئەمدى گەپ، ياخشى ئورۇنلاشتۇرۇشتا (ئورۇن كېلىشتىكى ھۆكۈملۈك خەۋەر).

ئۇ مېيىپ بولغىنى بىلەن تاماق پىيىشتىن كېيىم كېيىشكىچە ھەممىنى ئۆزى قىلىدۇ (چەك كېلىشتىكى ھالەت).

دەرسكە كېچىكىپ كېلىشتەك ئەھۋاللار تۇزىتىلدى (ئوخشاتما كېلىشتىكى ئىنقىلغۇچى).

بۇ ئىسىمداشنىڭ يەنە بىرمۇنچە مەخسۇس قوللىنىلىش ئورۇنلىرى بار، بۇلار تۆۋەندىكىچە:

A. خەۋىرى "كېرەك، لازىم، زۆرۈر، شەرت، مۇمكىن" قاتارلىق سۆزلەر بىلەن ئىپادىلەنگەن جۈملىلەرنىڭ ئىگىسى بولۇپ كېلىدۇ. "كېرەك، لازىم، زۆرۈر، شەرت" سۆزلىرى بىلەن ئىپادىلەنگەن خەۋەرلەر ئىسىمداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ بولۇشىغا قويۇلغان تەلەپنى بىلدۈرىدۇ. "مۇمكىن" سۆزى بىلەن ئىپادىلەنگەن خەۋەر ھەرىكەتنىڭ بولۇشى توغرىسىدىكى مۆلچەرنى بىلدۈرىدۇ. بۇ خىل جۈملىدىكى ئىسىمداش ئۆز سۇبيېكتى بىلەن كەلسە، سۇبيېكتنى بىلدۈرگۈچى سۆز بىلەن ئىسىمداشنىڭ مۇناسىۋىتى ئىگىلىك مۇناسىۋەت بولۇپ ئىپادىلىنىپ، ئىسىمداش ئۆز سۇبيېكتنىڭ شەخس بىلەن مۇۋاپىقلاشقان تەۋەلىك شەكلىدە كېلىدۇ، لېكىن سوبيېكتنى بىلدۈرگۈچى سۆزگە كۆپىنچە ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى قوشۇلمايدۇ. مەسىلەن:

ۋاقتقا رىئايە قىلىش كېرەك.
ئىگە خەۋەر

ئىتتىپاقلىق ئۈچۈن پايدىسىز گەپلەرنى قىلماسلىق لازىم.
ئىگە خەۋەر

ھەممىز تىرىشىپ ئۆگىنىشىمىز كېرەك.
ئىگە خەۋەر
ئەدەبىيات – سەنئەت تۆتىنى زامانىۋىلاشتۇرۇش ئۈچۈن خىزمەت
ئىگە
قىلىشى لازىم.
خەۋەر
بۇگۈن ھەممە نەرسە تەييار بولۇشى شەرت.
ئىگە خەۋەر
ئۇلار (نېمە) كىلىشى زۆرۈر.
ئىگە خەۋەر
بىز (نېمە) ئۇ يەرگە بارماسلىقىمىز مۇمكىن.
ئىگە خەۋەر

B. يۆنىلىش كىلىش شەكلىدە "توغرا كەل-" قوروللىمىسى بىلەن بىرىكىپ، ئىسىمداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلىنىش زۆرۈرىيىتىنى بىلدۈرىدىغان ئىگىسىز جۈملىلەرنى ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن:

بۇ ئىشنى بۇگۈن تۈگىتىشكە توغرا كىلىدۇ.
بۇ ئىش توغرۇلۇق ئۇلار بىلەن ئوبدان سۆزلىشىشكە توغرا كىلىدۇ.
قانداق بولمىسۇن، سېنىڭ بېرىشىڭغا توغرا كىلىدۇ.
بۇ ئىش توغرۇلۇق ئۇلارغا نۇرغۇن چۈشەنچە بېرىشكە توغرا كەلدى.

C. يۆنىلىش كىلىش شەكلىدە يا كى "بىلەن" تىركەلمىسى بىلەن بىرىكىپ، ۋاقىت ھالىتى بولۇپ كىلىدۇ ۋە ئىسىمداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ بارلىققا كىلىشى بىلەن تەڭ يەنە بىر ھەرىكەتنىڭ بارلىققا كىلىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

بىز (نېمە) يېتىپ كىرىشىمىزگە (يېتىپ كىرىشىمىز بىلەن) دوكلات

باشلاندى.
مۇشۇ خەت تېگىشىگە (تېگىشى بىلەن) يولغا چىق.
سېنىڭ كېتىشىڭگە (سېنىڭ كېتىشىڭ بىلەن) ئۇ كەلدى.

D. يۆنىلىش كىلىش شەكلىدە (تەۋەلىك شەكلىگە كىرمەي) بىر قىسىم پېئىللارغا (ئاساسەن يۆنىلىشلىك ھەرىكەتلەرنى بىلدۈرىدىغان پېئىللارغا) مەقسەت ھالىتى بولۇپ كىلىدۇ يا كى "بول-" پېئىلغا ھالەت بولۇپ، ئىجازەت قىلىنغان ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇلار دوكلات ئاڭلاشقا كەتتى.
مەن بىلەن پاراڭلىشىشقا كىرىڭىزمۇ؟
بۇ كىتابلارنى مەشەدە ئوقۇشقا بولىدۇ، سىرتقا ئېلىپ چىقىشقا بولمايدۇ.

E. چىقىش كىلىش شەكلىدە "مەقسەت" سۆزىگە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ، ئۇنىڭغا مەزمۇن بولغان ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۆگىنىشتىن مەقسەت خىزمەت قىلىش.
قېينىچىلىقنى ئېتىراپ قىلىشتىن مەقسەت ئۇنى يېڭىش.
مېنىڭ بۇ ماقالىنى يېزىشىمدىن مەقسەت كۆپچىلىكنىڭ بۇ مەسىلىگە بولغان دىققىتىنى قوزغاش.

F. "ئۈچۈن" تىركەلمىسى بىلەن بىرىكىپ، مەقسەت ھالىتى بولۇپ كىلىدۇ. بۇ خىل مەقسەت ھالىتى ھەرقانداق پېئىلغا بېقىنىپ كېلەلەيدۇ. مەسىلەن:

ھەممىز تۆتىنى زامانىۋىلاشتۇرۇش ئۈچۈن كۆچ چىقىرىشىمىز كېرەك.
ئاتا-ئانىمىزنىڭ ئۆمىدىنى يەردە قويماسلىق ئۈچۈن تىرىشىپ

ئۆگىنىشىمىز كېرەك.

بۇ قېتىمقى ئىمتىهاندا ياخشى نەتىجىگە ئېرىشىش ئۈچۈن تىرىشۋاتىمەن.

G. "بىلەن" تىركەلمىسى بىلەن بىرىكىپ، يەنە بىر پېئىلغا ھالەت بولۇپ، مەلۇم ھەرىكەتنى ئورۇنلاش ۋاستىسى قىلىنغان ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇلار مەھسۇلات مىقدارىنى 20% ئاشۇرۇش بىلەن ئىشلەپچىقىرىش پىلانىنى مۇددەتتىن بۇرۇن ئورۇنلىدى.

ئەلا نەتىجىلەرنى يارىتىش بىلەن بىگى يىلنى كۈتۈۋالايلى.

بۇ شەكىل كۆپرەك بولۇشسىز خەۋەرلەرگە باغلىنىپ، رول ئويۇنىيالمايدىغان ۋاستىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

سۈرئەتنى ئاشۇرۇش بىلەن بۇ زىددىيەتنى ھەل قىلغىلى بولمايدۇ.

ۋارقىراش بىلەن ئىش پۈتمەيدۇ.

زىددىيەتنى يېيىش بىلەن مۇناسىۋەتنى ياخشىلىغىلى بولمايدۇ.

بۇ شەكىل يەنە "قالماي" سۆزى بىلەن بىرىكىپ، سۇبىيېكتنىڭ ئىسىمداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەت بىلەن چەكلەنمەي، يەنە بىر ھەرىكەتنى ئېلىپ بېرىشنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ ئېغىزدا دېيىش بىلەن قالماي، ئەمەلىيەتتە كۆرسەتتى.

ئۇ دەرسنى ياخشى ئۆتۈش بىلەنلا قالماي، ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئىدىيە جەھەتتىن ئۆسۈشىگىمۇ كۆڭۈل بۆلىدۇ.

H. "-نى" قوشۇمچىسى قوشۇلغان ھالدا شۇ پېئىلنىڭ ئاددىي ئۆتكەن زامان ياكى پۈتمىگەن ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلىنىڭ ئالدىدا كېلىپ، ئۇنى توسقۇنسىز قارشىلىق بېقىندا جۈملىنىڭ خەۋىرىگە ئايلاندۇرىدۇ. مەسىلەن:

بېرىشنى باردىم، بىراق مەسىلە ھەل بولمىدى.

يېزىشنى يازدى، بىراق ئانچە ياخشى ئەمەس.

سۆزلەشنى سۆزلەيمەن، بىراق ياخشى سۆزلىيەلمەيمەن.

بەزىدە "-نى" قوشۇمچىسىدىن كېيىن يەنە "-غۇ" يۈكلىمىسى كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

ساقىيىشنىغۇ ساقايدىم، بىراق ماغدۇرۇم يوق.

ئىمتىھاندىن ئۆتۈشنىغۇ ئۆتىمەن، بىراق نەتىجەم تازا ياخشى بولالمايدۇ.

I. بۇ ئىسىمداش بەزىدە كۆپلۈك شەكلىدىمۇ كېلىدۇ. ئۇنىڭ كۆپلۈك شەكلى ئاساسەن شۇ ھەرىكەتنىڭ كۆپ جايدا بولغانلىقىنى، كۆپ قېتىم تەكرارلانغانلىقىنى ياكى ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

جەڭ ۋاقتىلىق توختىغان بولسىمۇ، ئۇششاق ئېتىشىلار يەنە داۋام قىلماقتا ئىدى (كۆپ جايدا).

كۆپ ئۇرۇنۇپ كۆردۇق. لېكىن بۇ ئورۇنۇشلاردىن نەتىجە چىقمىدى (كۆپ قېتىم تەكرارلانغان).

قارا، ئۇنىڭ مېڭىشلىرى، كۈلۈشلىرى خۇددى دادىسىنىڭ ئۆزى. (ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە).

2) "-ماق" لىق ئىسىمداش

ئىسىمداشنىڭ بۇ تۈرى پېئىل ئۆزىكىگە "-ماق//-مەك" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

ياز+ماق ← يازماق، تۇر+ماق ← تۇرماق،

سۆزلە+مەك ← سۆزلىمەك، كۆر+مەك ← كۆرمەك.

"-ماق" لىق ئىسىمداش مەنە جەھەتتىن "-ش" لىق ئىسىمداشقا ئوخشايدۇ. بىراق، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا بۇ

ئىسىمداش بۇ مەنىدە كۆپ قوللىنىلمايدۇ. ئۇ پەقەت ماقال-تەمسىللەردە، شېئىرلاردا ۋە تۇراقلىق قۇرۇلمىلاردا "-ش" لىق ئىسىمداش بىلەن ئوخشاش مەنە ۋە ئوخشاش رولدا كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

ئالماقنىڭ بەرمىكى بار، چىقماقنىڭ چۈشمىكى (بار).
گۈلله بېغىم، گۈل بېغىم، ئۆزله يۈكسەك بېيجىڭىم،
سېنى سۆيمەك شەرەپتۇر، ياشا داهي باغۇنىم.
(ك. نياز)

بۇ ئىسىمداشنىڭ ئالاھىدىلىكى ئاساسەن مۇنۇ ئىككى جەھەتته كۆرۈلىدۇ:

A. جۈملىنىڭ سىرتىدا (لۇغەتلەردە) پېئىلغا ۋەكىللىك قىلىدۇ.

B. ئورۇن كېلىش شەكلىدە ئىزچىل ھال مەنىسىنى ئىپادىلەپ، پېئىلنىڭ بەزى ھال-زامان شەكىللىرىنى ياساشقا قاتنىشىدۇ. مەسىلەن:

ئوقۇغۇچىلار دىققەت بىلەن دەرس ئاڭلىماقتا ئىدى.
ۋەتىنىمىز ئۈچقاندەك ئىلگىرىلىمەكته.

بۇ ھەقتە "پېئىلنىڭ ھال-زامان كاتېگورىيسى" قىسمىدا يەنە توختىلىمىز.

3) "-غۇ" لۇق ئىسىمداش

ئىسىمداشنىڭ بۇ تۈرى پېئىل ئۆزىكىگە "-غۇ// -قۇ// -گۇ// -كۇ" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

ياز+غۇ ← يازغۇ، يات+قۇ ← ياتقۇ،
سۆزلە+گۇ ← سۆزلىگۇ، كەت+كۇ ← كەتكۇ.

"-غۇ" لۇق ئىسىمداشلار تۆۋەندىكىچە قوللىنىلىدۇ:

A. ئۆز سۈبېيېكتنىي بىلدۈرىدىغان سۆز بىلەن تەڭلىك مۇناسىۋەتتىده بىرىكىپ، سۈبېيېكتنىڭ ئارزۇسىنى، خاھىشىنى بىلدۈرىدۇ ۋە ھەر زامان "بار"، "يوق"، "كەل" سۆزلىرى ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن خەۋەرلەر بىلەن مۇناسىۋەت باغلايدۇ. مەسىلەن:

(مېنىڭ) ئۇنىڭ بىلەن بىر كۆرۈشكۈم بار.
بۈگۈنكى كىنوغا مېنىڭ بارغۇم يوق.
(بىزنىڭ) سىلەرنى بەكمۇ كۆرگۈمىز كەلدى.

B. ئوخشاتما كېلىش ياكى تەڭلەشتۈرمە كېلىش شەكلىدە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىپ، ئېنىقلانغۇچىنىڭ ئىسىمداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ بارلىققا كېلىشىنى تەمىن ئېتەلەيدىغان سۈپىتى ياكى مىقدارىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇنىڭدا بۇ ۋەزىپىنىڭ ھۆددىسىدىن چىققۇدەك قابىلىيەت بار.
ئاشلىق دۆكىنىغا بېرىپ، بەش كۈنگە يەتكۈدەك ئۇن ئىلىپ كەل.
مېنىڭ سىلەرگە تونۇشتۇرغۇدەك تەجرىبەم يوق.

ئوخشاتما كېلىش شەكلىدە ھالەت بولۇپ كېلىپ، مەلۇم ھەرىكەتنىڭ ئىسىمداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ بارلىققا كېلىشىنى تەمىن ئېتەلەيدىغان دەرىجىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

بۇ دورىنى ئىچسەڭ، تەسىر قىلغۇدەك ئىچ.
بۇ ماقالىنى ھەرقانداق ئادەمگە يارىغۇدەك يېزىپسەن.
يولداشلار قانائەتلەنگۈدەك سۆزلىيەلمەيمەن.

بۇ شەكىل يەنە تولۇق باغلامچى "بول-" بىلەن بىرىكىپ، پېئىلنىڭ مۇرەككەپ ئۆزەك شەكلىنى ھاسىل قىلىدۇ. بۇ ھەقتە "پېئىلنىڭ ئۆزەك شەكىللىرى" بابىدا توختىلىمىز.

4) پۈتكەن ھاللىق ئىسىمداش

پۈتكەن ھاللىق ئىسىمداش ئىككى تۈرلۈك بولۇپ، بىر

تۇرنىي پۇتكەن ھاللىق ئىسىمداشنىڭ كۆچمە شەكلى دەپ، يەنە بىر تۇرنىي پۇتكەن ھاللىق ئىسىمداشنىڭ "-لىق" شەكلى دەپ ئاتايمىز.

پۇتكەن ھاللىق ئىسىمداشنىڭ كۆچمە شەكلى، پۇتكەن ھاللىق سۈپەتداشنىڭ بىۋاستە ئىسىمداشقا كۆچۈشى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن: "كەلگىنىڭى ئوقماپتىمەن" دېگەن جۈملىدە "كەل-" پېئىلىنىڭ پۇتكەن ھاللىق سۈپەتداش شەكلى "كەلگەن" بىۋاستە ئىسىمداشقا كۆچۈپ، تەۋەلىك II شەخس بىرلىك ئاددىي تۇرى ۋە چۈشۈم كېلىش شەكلىدە تولدۇرغۇچى بولۇپ كەلگەن. مانا مۇشۇ "كەلگەن" شەكلى پۇتكەن ھاللىق ئىسىمداشنىڭ كۆچمە شەكلىگە كىرىدۇ.

پۇتكەن ھاللىق ئىسىمداشنىڭ "-لىق" شەكلى، پۇتكەن ھاللىق سۈپەتداشقا "-لىق//-لىك" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

يازغان+لىق ← يازغانلىق، كەلگەن+لىك ← كەلگەنلىك.

پۇتكەن ھاللىق ئىسىمداشنىڭ كۆچمە شەكلى بارلىققا كەلگەن ھەرىكەتنىڭ نامىنى بىلدۈرۈپ، جۈملىدە ئىسىم ئورنىدا قوللىنىلىدۇ. بۇ چاغدا ئىسىمداش ئەگەر ئۆزىنىڭ سۈبىيېكتىنى بىلدۈرگۈچى سۆز بىلەن كەلسە، ئومۇمەن، ئۇنىڭ بىلەن ئىگىلىك مۇناسىۋىتىدە بىرىكىدۇ. مەسىلەن:

مېنىڭ بېيجىڭغا كەلگىنىمنى كىمدىن ئاڭلىدىڭ؟
(سېنىڭ) كەلگىنىڭ ياخشى بولدى.
(سىزنىڭ) ئەسلەپ خەت يازغىنىڭىز ئۈچۈن رەھمەت.
ئۇلارنىڭ ئورۇشۇپ قالغىنىغا ئىشەنمەيمەن.
مېنىڭ بارغىنىمدىن سېنىڭ بارغىنىڭ ياخشى.
(مېنىڭ) قولۇمنى كۆتۈرگىنىم قوشۇلغىنم.

پۇتكەن ھاللىق سۈپەتداشنىڭ كۆچمە شەكلىنىڭ مەخسۇس

قوللىنىلىدىغان ئورۇنلىرىنى تۆۋەندىكىچە كۆرسىتىشكە بولىدۇ:

(1) "ئۈچۈن" تىركەلمىسى بىلەن بىرىكىپ، سەۋەب ھالىتى بولۇپ كېلىدۇ. بۇ چاغدا ئىسىمداش ئۆز سۈبىيېكتىنىڭ شەخس بىلەن ماسلاشقان تەۋەلىك شەكلىگە كىرىدۇ. لېكىن سۈبىيېكتنى بىلدۈرگۈچى سۆزگە ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى قوشۇلمايدۇ. مەسىلەن:

ۋەكىللەر كېلىپ بولمىغنى ئۈچۈن يىغىن بىر كۈن كېچىكتۈرۈلدى.
مەن ئاغرىپ قالغىنىم ئۈچۈن، يىغىنغا بارالمىدىم.
ۋاقىت يەتمىگنى ئۈچۈن داۋامنى ئىككىنچى كۈنگە قالدۇردۇق.

(2) "بىلەن" تىركەلمىسى بىلەن بىرىكىپ، توسقۇنسىز قارشىلىق ھالىتى بولۇپ كېلىدۇ. بۇ چاغدا ئىسىمداش ئۆز سۈبىيېكتىنىڭ شەخس بىلەن ماسلاشقان تەۋەلىك شەكلىگە كىرىشىمۇ، كىرمەسلىكىمۇ مۇمكىن، لېكىن سۈبىيېكتنى بىلدۈرگۈچى سۆزگە ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى قوشۇلمايدۇ. مەسىلەن:

مەجلىس ئېچىلغىنى (ئېچىلغان) بىلەن مەسىلە ھەل بولمىدى.
(مەن) بارغىنىم (بارغان) بىلەن ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشەلمىدىم.
پۇتۇم يارىلانغىنى (يارىلانغان) بىلەن قولۇم ساق، مېڭەم ساق.
سەن مۇنداق دېگىنىڭ (دېگەن) بىلەن، ئۇ ئۇنمايۋاتىدۇ.
ئۇ كىچىك بولغىنى (بولغان) بىلەن ئىشتا چوڭلاردىن قېلىشمايدۇ.
ئۇ باشلىق بولغىنى (بولغان) بىلەن دائىم ئاپتوبۇستا قاتنايدۇ.

بەزىدە "بىلەن" نىڭ ئاخىرىغا "-مۇ" يۈكلىمىسى قوشۇلۇپ، توسقۇنسىز قارشىلىق مەنىسىنى تېخىمۇ كۈچەيتىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

سەن بارغىنىڭ (بارغان) بىلەنمۇ ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشەلمەيسەن.
ئەمدى يامغۇر ياغقىنى (ياغقان) بىلەنمۇ پايدىسى يوق.

(3) "-چە" قوشۇمچىسى بىلەن بىرىكىپ، ۋاستە ھالتى بولۇپ كېلىدۇ ۋە سۈبيېكتنىڭ ئىسىمداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنى ئورۇنلىغان ھالەتتە يەنە بىر ھەرىكەتنى ئورۇنلىشىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ چاغدا ئىسىمداش ئۆز سۈبيېكتنىڭ شەخسىگە مۇۋاپىق تەۋەلىك شەكلىگە كىرىشىمۇ، كىرمەسلىكىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

ئۇ يۇگۇرگىنچە (يۇگۇرگەنچە) ئۆيگە كىرىپ كەتتى.

گۈلباھار خەتلەرنى سىقىملىغىنچە (سىقىملىغانچە) لاسسىدە ئولتۇرۇپ قالدى.

مەن ماتېرىياللارنى كۆتۈرگىنىمچە (كۆتەرگەنچە) ئۇنىڭ ئالدىغا كىردىم.

(4) يۇقىرىقىغا ئوخشاشلا "-چە" بىلەن بىرىكىپ، بىر بولسا شۇ پېئىلنىڭ خەۋەر شەكلىگە ھالەت بولۇپ، سوبيېكتنىڭ شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنى ئۆز ئىمكانىيىتى يار بەرگەن دەرىجىدە ئورۇنلىشىنى بىلدۈرىدۇ، بىر بولسا باشقا بىر پېئىلغا ھالەت بولۇپ، ئىسىمداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەت قانچىلىك دەرىجىدە ئورۇنلىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولسا، يەنە بىر ھەرىكەتنىڭمۇ شۇ دەرىجىدە ئورۇنلىنىشنى بىلدۈرىدۇ. بۇ چاغدا ئىسىمداش ئۆز سۈبيېكتنىڭ شەخس بىلەن ماسلاشقان تەۋەلىك شەكلىگە كىرىدۇ. مەسىلەن:

(سەن) ئالغىنىڭچە ئال.

(مەن) يازغىنىمچە يېزىپ باقاي.

(مەن) بىلگىنىمچە سۆزلىدىم.

(مەن) قولۇمدىن كەلگىنىچە ياردەم قىلمەن.

(5) چىقىش كېلىش شەكلىدە "كېيىن" سۆزى بىلەن بىرىكىپ، ئاساس ھالتى بولۇپ كېلىدۇ ۋە جۈملىدە ئېيتىلغان

پىكىرنىڭ بارلىققا كەلگەن ياكى مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ئاساسىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ چاغدا ئىسىمداش بەزىدە سۈبيېكتسىز كېلىدۇ، بەزىدە ئۆز سۈبيېكتى بىلەن كېلىدۇ. ئۆز سۈبيېكتى بىلەن كەلگەندە ئۇنىڭ سۈبيېكت بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ئىگە-خەۋەر مۇناسىۋىتى بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

كەلگەندىن كېيىن، ياخشى ئىشلەش كېرەك.

ئۇ سورىغاندىن كېيىن، نېمىشقا جاۋاب بەرمەيمەن؟

قىلمەن دېگەندىن كېيىن، قىلىش كېرەك.

كۆچىلىكنىڭ ئالدىدا ۋەدە بەرگەندىن كېيىن، ئەلۋەتتە ئورۇنلىشىڭ كېرەك.

سەن ئوقۇغۇچى بولغاندىن كېيىن مەكتەپنىڭ تۈزۈمىگە بويسۇنۇشۇڭ كېرەك.

(6) يۆنىلىش كېلىش شەكلىدە ھالەت بولۇپ، ئىنكار قىلىنغان ياكى ئەرزىمەس دەپ تونۇلغان سەۋەبنى بىلدۈرىدۇ. بۇ رولدىكى ئىسىمداش بەزىدە سۈبيېكتسىز كېلىدۇ، بەزىدە سۈبيېكت بىلەن كېلىدۇ، سۈبيېكت بىلەن كەلگەندە، ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ئىگىلىك مۇناسىۋەت بولۇپ ئىپادىلىنىشىمۇ مۇمكىن. ئىگە-خەۋەر مۇناسىۋىتى بولۇپ ئىپادىلىنىشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

خاپا بولغانغا مەسىلە ھەل بولمايدۇ.

سېنىڭ خاپا بولغىنىڭغا مەسىلە ھەل بولمايدۇ.

سەن خاپا بولغانغا مەسىلە ھەل بولمايدۇ.

ئازراق دورا ئىچكەنگە بۇ كېسەل ساقايمايدۇ.

تونۇگۇن يول ماڭغانغا (ماڭغىنىمغا) بۈگۈن ئاياغلىرىمنى كۆتۈرەلمەي قالدىم.

چاقچاق قىلىپ قويغانغا (قويغىنىمغا) مەندىن خاپا بولۇپ

يۇرىدۇ.

(7) ئوخشاتما كېلىش شەكلىدە ھالەت بولۇپ كېلىپ، تەمسىل قىلىنغان ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. بۇ چاغدا ئىسىمداش ئۆز سۈبيېكتى بىلەن ماسلاشقان تەۋەلىك شەكلىگە كىرىشمۇ، كىرمەسلىكىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

سەن مېنى ياخشى چۈشەنگىنىڭدەك (چۈشەنگەندەك)، مەنمۇ سېنى ياخشى چۈشىنىمەن.

ھەرقانداق شەيئى ئۆز قانۇنىيتى بويىچە تەرەققىي قىلغىنىدەك، (قىلغاندەك)، تىلمۇ ئۆز قانونىيتى بويىچە تەرەققىي قىلىدۇ.

(8) خەۋىرى "بار" ياكى "يوق" سۆزى بىلەن ئىپادىلەنگەن جۈملىلەردە ئىگە بولۇپ كېلىدۇ، بۇ چاغدا ئىسىمداش ئۆز سۈبيېكتى بىلەن كېلىپ، ئۇنىڭ بىلەن ئىگىلىك مۇناسىۋىتىدە بىرىكىدۇ، بىراق سۈبيېكتنى بىلدۈرگۈچى سۆزگە بەزىدە ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى قوشۇلمايدۇ. بۇ خىل جۈملىلەرنىڭ "بار" سۆزى بىلەن كەلگىنى ئىسىمداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ بىرلا قېتىم بولغانلىقىنى بىلدۈرۈشتە ياكى بىر قېتىمۇ بولمىغانلىقىنى سوئال تەرىقىسىدە ئىپادىلەشتە قوللىنىلىدۇ؛ "يوق" سۆزى بىلەن كەلگىنى ھەرىكەتنىڭ بولمىغانلىقىنى تەكىتلەشتە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

مېنىڭ ئۆنى كىچىك ۋاقتىدا بىر كۆرگىنىم بار.

مېنىڭ بۇ توغرۇلۇق ساڭا گەپ قىلىپ باققىنىم بارمۇ؟

سېنىڭ بىر قېتىم كېلىپ قويغىنىڭ بارمۇ؟

بۇ ھەقتە ماڭا ھېچكىم گەپ قىلغىنى يوق.

مەن ساڭا دېگىنىم يوق، ئەخمەتكە دەۋاتىمەن.

نېمە ئالدىرايسىلەر، سائەت سەككىز بولغىنىمۇ يوق.

(9) تەۋەلىك شەكلىدە شۇ پېئىلنىڭ پۈتكەن ھاللىق سۈپەتداش شەكلى بىلەن بىرىكىپ، ھەرىكەت نەتىجىسىنىڭ ئۆزگەرمەسلىكىنى بىلدۈرىدىغان بىر خىل قۇرۇلما ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن:

بارغىنىم بارغان، ھەرگىز يالتايمايمەن.

دېگىنىم دېگەن، يېنۇالمىغان ئىش يوق.

بېرىپ كۆرۈپ كەل، كۆرۈۋالغىنىڭ كۆرۈۋالغان.

(10) ئورۇن كېلىش شەكلىدە ھەرىكەتنىڭ بارلىققا كەلگەنلىكى پەرەز قىلىنغانلىقىنى بىلدۈرۈپ كېلىشى مۇمكىن، بۇ چاغدا ئىسىمداش ئۆز سۈبيېكتىنىڭ شەخس بىلەن ماسلاشقان تەۋەلىك شەكلىگە كىرىدۇ. لېكىن سۈبيېكتنى بىلدۈرگۈچى سۆزگە ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى قوشۇلمايدۇ. مەسىلەن:

شۇ كۈنى سەن كەلگىنىڭدە بۇ ئاۋارىچىلىق بولمايتتى.

تۈنۈگۈن يامغۇر ياغمىغىندا بۇ ئىش ئاللىقاچان تۈگەيتتى.

بۇ شەكىل بەزىدە ۋاقتنى بىلدۈرۈپ كېلىشمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

بارغىنىمدا ياز بولۇپتۇ، يانسام زىمىستان،

كېچەر كۈنۈم كەچمەسمىدى سەندىن ئايرىلسام.

(قوشاق)

پۈتكەن ھاللىق ئىسىمداشنىڭ "-لىق" شەكلى ھەرىكەتنىڭ بارلىققا كەلگەنلىكىدىن ئىبارەت ئىشنى بىلدۈرۈپ، جۈملىدە ئىسىم ئورنىدا قوللىنىلىدۇ. بۇ جۈملىدە ئۆز سۈبيېكتنى بىلدۈرىدىغان سۆز بىلەن بىللە كەلگەندە، ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ئىگىلىك مۇناسىۋەت بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ. بەزىدە ئىگە-خەۋەر مۇناسىۋىتى بولۇپ ئىپادىلىنىشمۇ مۇمكىن.

بارلىققا كەلگەن بەزى ھەرىكەتلەرنى بارلىققا كەلگەن ھەرىكەت سۈپىتىدە بايان قىلسىمۇ، ھەرىكەتنىڭ بارلىققا كەلگەنلىكىدىن ئىبارەت ئىش سۈپىتىدە بايان قىلسىمۇ بولىۋېرىدۇ. شۇڭا مۇنداق ئەھۋاللاردا پۈتكەن ھاللىق ئىسىمداشنىڭ كۆچمە شەكلى بىلەن "-لىق" شەكلى بىر-بىرى بىلەن ئالمىشىپ كېلەلەيدۇ. مەسىلەن:

مېنىڭ كەلگەنلىكمنى (كەلگىنمنى) كىمدىن ئاڭلىدىڭ.
ئەسلەپ خەت يازغانلىقىڭىزغا (يازغىنىڭىزغا) رەھمەت.
ئۇلارنىڭ ئۇرۇشۇپ قالغانلىقىغا (قالغىنىغا) ئىشەنمەيمەن.

پۈتكەن ھاللىق ئىسىمداشنىڭ "-لىق" شەكلىنىڭ مەخسۇس قوللىنىلىش ئورۇنلىرىنى تۆۋەندىكىچە كۆرسىتىشكە بولىدۇ.

(1) چىقىش كېلىش شەكلىدە سەۋەب ھالىتى بولۇپ كېلىدۇ. بۇ چاغدا ئىسىمداش ئۆز سۈبېيېكتىنىڭ شەخس بىلەن مۇڭداشقان تەۋەلىك شەكلىگە كىرىشىمۇ، كىرمەسلىكىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

ئۇ ئاغرىپ قالغانلىقتىن (ئاغرىپ قالغانلىقىدىن) بۈگۈن دەرسكە كېلەلمىدى.
مەن سىرتقا چىقىپ كەتكەنلىكىمدىن (كەتكىنىمدىن) بۇ قېتىمقى يىغىنغا قاتنىشالمىدىم.
ۋاقىت توشۇپ قالغانلىقىدىن (توشۇپ قالغانلىقتىن) سۆھبىتىمىز ئۈزۈلۈپ قالدى.

(2) سۈبېيېكتى كۆرسىتىلمىگەن مەلۇم ھەرىكەتنىڭ بارلىققا كېلىشى يەنە بىر ھەرىكەتنىڭ بارلىققا كېلىشى بىلەن باراۋەر ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈشتە جۈملىنىڭ ئىگىسىمۇ، خەۋىرىمۇ مۇشۇ شەكىلدە ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

مۇنداق دېگەنلىك بىزدە كەمچىلىك يوق دېگەنلىك ئەمەس.

خاتالىقنى ئىقرار قىلغانلىق ئۈنى تۆزىتىش يولىدا بىر قەدەم ئىلگىرىلىگەنلىك.
پىكىر بەرمىگەنلىك پىكىر يوق دېگەنلىك ئەمەس.

(3) "ئۈچۈن" تىركەلمىسى بىلەن بىرىكىپ سەۋەب ھالىتى بولۇپ كېلىدۇ. بۇ چاغدا ئىسىمداش ئۆز سۈبېيېكتىنىڭ شەخس بىلەن ماسلاشقان تەۋەلىك شەكلىگە كىرىدۇ. لېكىن سۈبېيېكتنى بىلدۈرگۈچى سۆزگە ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى قوشۇلمايدۇ. مەسىلەن:

مەن ئاغرىپ قالغانلىقىم ئۈچۈن، مېنى يىغىنغا چاقىرمىدى.
ئۇ تىرىشقانلىقى ئۈچۈن ھەممە جەھەتتىن تېز ئالغا باستى.
ۋەكىللەر كېلىپ بولمىغانلىقى ئۈچۈن، يىغىن بىر كۈن كېچىكتۈرۈلدى.

5) ئىزچىل ھاللىق ئىسىمداش

ئىزچىل ھاللىق ئىسىمداشمۇ ئىككى تۈرلۈك بولۇپ، بىر تۈرىنى ئىزچىل ھاللىق ئىسىمداشنىڭ كۆچمە شەكلى دەپ، يەنە بىر تۈرىنى ئىزچىل ھاللىق ئىسىمداشنىڭ "-لىق" شەكلى دەپ ئاتايمىز.

ئىزچىل ھاللىق ئىسىمداشنىڭ كۆچمە شەكلى ئىزچىل ھاللىق سۈپەتداشنىڭ بىۋاستە ئىسىمداشقا كۆچۈشى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن: "ئوقۇۋاتقىنىڭدىن خەۋىرىم بار" دېگەن جۈملىدە، "ئوقۇ-" پېئىلىنىڭ ئىزچىل ھاللىق سۈپەتداش شەكلى "ئوقۇۋاتقان" بىۋاستە ئىسىمداشقا كۆچۈپ تەۋەلىك II شەخس بىرلىك ئاددىي تۈرى ۋە چىقىش كېلىش شەكلىدە ھالەت بولۇپ كەلگەن. مانا مۇشۇ "ئوقۇۋاتقان" شەكلى ئىزچىل ھاللىق ئىسىمداشنىڭ كۆچمە شەكلىگە كىرىدۇ.

ئىزچىل ھاللىق ئىسىمداشنىڭ "-لىق" شەكلى ئىزچىل

ھاللىق سۈپەتداشقا "-لىق//-لىك" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

يېزىۋاتقان + لىق ← يېزىۋاتقانلىق، ئىزدەپ يۈرگەن + لىك ← ئىزدەپ يۈرگەنلىك.

ئىزچىل ھاللىق ئىسىمداش تۆۋەندىكىچە قوللىنىلىدۇ:

(1) ھەر ئىككى خىل شەكلى ئوخشاشلا ئىزچىل داۋاملىشىۋاتقان ھەرىكەت ياكى مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ھالەتنىڭ نامىنى بىلدۈرۈپ، جۈملىدە ئىسىم رولىدا كېلىدۇ ۋە ھامان ئۆزىنىڭ سۈبېيېكتنى بىلدۈرىدىغان سۆز بىلەن ئىگىلىك مۇناسىۋىتىدە باغلىنىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇنىڭ نېمە دەۋاتقانلىقى (دەۋاتقىنى) قولىمغا كىرمىدى.

ئۇ بىزنىڭ مەجلىس ئېچىۋاتقانلىقىمىزنى (ئېچىۋاتقىنىمىزنى) كۆرۈپ، ئاستا چىقىپ كەتتى.

سېنىڭ بۇ مەسىلىنى تەكشۈرۈپ يۈرگىنىڭدىن (يۈرگەنلىكىڭدىن) مېنىڭمۇ خەۋرىم بار.

(2) ھەر ئىككى خىل شەكلى "ئۇچۇن" تىركەلمىسى بىلەن بىرىكىپ، سەۋەب ھالىتى بولۇپ كېلىدۇ، بۇ چاغدا ئۇ ئۆز سۈبېيېكتىنىڭ شەخسى بىلەن ماسلاشقان تەۋەلىك شەكلىگە كىرىشىدۇ، كىرمەسلىكىمۇ مۇمكىن، لېكىن سۈبېيېكتنى بىلدۈرگۈچى سۆزگە ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى قوشۇلمايدۇ. مەسىلەن:

ئۇنىڭ ئۆكسى تاپشۇرۇق ئىشلەۋاتقانلىقىنى (ئىشلەۋاتقىنى) ئۇچۇن، تاشقىرىغا چىقىپ سۆزلەشتۇق.

مەن پۈتۈن دىققىتىم بىلەن كىتاب ئوقۇۋاتقانلىقىمدىن (ئوقۇۋاتقىنىمدىن) ئۇچۇن، ئۇلارنىڭ كىرگىنى تۇيماي قاپتىمەن.

سىلەر مەجلىس ئېچىۋاتقانلىقىنى (ئېچىۋاتقىنىڭلار) ئۇچۇن، سىلەرنى چاقىرمىدۇق.

(3) "-لىق" شەكلى چىقىش كېلىش شەكلىدە سەۋەب ھالىتى بولۇپ كېلىشى مۇمكىن، بۇ چاغدا ئۇ ئۆز سۈبېيېكتىنىڭ سەخسى بىلەن ماسلاشقان تەۋەلىك شەكلىگە كىرىشىمۇ، كىرمەسلىكىمۇ مۇمكىن، لېكىن، سۈبېيېكتنى بىلدۈرگۈچى سۆزگە ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى قوشۇلمايدۇ. مەسىلەن:

ئۇنىڭ ئۆكسى تاپشۇرۇق ئىشلەۋاتقانلىقتىن (ئىشلەۋاتقانلىقىدىن)، بىز تاشقىرىغا چىقىپ سۆزلەشتۇق.

مەن پۈتۈن دىققىتىم بىلەن كىتاب ئوقۇۋاتقانلىقىمدىن (ئوقۇۋاتقىنىمدىن)، ئۇلارنىڭ كىرگىنى تۇيماي قاپتىمەن.

سىلەر مەجلىس ئېچىۋاتقانلىقتىن (ئېچىۋاتقانلىقىڭلاردىن)، سىلەرنى چاقىرمىدۇق.

6) پۈتمىگەن ھاللىق ئىسىمداش

پۈتمىگەن ھاللىق ئىسىمداش ئىككى خىل بولۇپ، بىر خىلىنى پۈتمىگەن ھاللىق ئىسىمداشنىڭ كۆچمە شەكلى دەپ، يەنە بىر خىلىنى پۈتمىگەن ھاللىق ئىسىمداشنىڭ "-لىق" شەكلى دەپ ئاتايمىز.

پۈتمىگەن ھاللىق ئىسىمداشنىڭ كۆچمە شەكلى، پۈتمىگەن ھاللىق سۈپەتداشنىڭ ("-غان" شەكلىنىڭ) بۇاستە ئىسىمداشقا كۆچۈشى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن، "ئۇنىڭ بۇ يەردە ئىشلەيدىغىنى بىلمەپتىمەن" دېگەن جۈملىدە، "ئىشلە-" پېئىلىنىڭ "ئىشلەيدىغان" دېگەن پۈتمىگەن ھاللىق سۈپەتداش شەكلى بۇاستە ئىسىمداشقا كۆچۈپ، تەۋەلىك III شەخس تۇرى ۋە چۈشۈم كېلىش شەكلىدە تولدۇرغۇچى بولۇپ كەلگەن. مانا مۇشۇ "ئىشلەيدىغان" شەكلى پۈتمىگەن ھاللىق ئىسىمداشنىڭ كۆچمە شەكلى ھېسابلىنىدۇ.

پۈتمىگەن ھاللىق ئىسىمداشنىڭ "-لىق" شەكلى پۈتمىگەن

هاللىق سۈپەتداشقا "-لىق" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

يازبىدىغان + لىق ← يازبىدىغانلىق، كېلىدىغان + لىق ← كېلىدىغانلىق.

پۈتمىگەن هاللىق ئىسىمداشنىڭ هەر ئىككى خىل شەكلى ئوخشاشلا دائىم بولىدىغان ياكى كېيىن بولىدىغان هەرىكەتنىڭ نامىنى بىلدۈرۈپ، جۈملىدە ئىسىم رولىدا كېلىدۇ. بۇ چاغدا ئىسىمداشنىڭ ئۆز سۈبيېكتى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ئىگىلىك مۇناسىۋىتى بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

مەن ئۇنىڭ زاۋۇتتا ئىشلەيدىغانلىقىنى (ئىشلەيدىغىنىنى) بىلمەن.

مېنىڭ مۇنداق ئىشلارنى ياخشى كۆرمەيدىغانلىقىم (كۆرمەيدىغىنىم) ساڭمۇ ئايدىڭ.

سىزنىڭ بۇ ۋەزىپىنى ياخشى ئورۇنلىيالايدىغانلىقىڭىزغا (ئورۇنلىيالايدىغىڭىزغا) ئىشىنىمەن.

يىغىنىڭ ئەتە ئېچىلىدىغانلىقىدىن (ئېچىلىدىغىنىدىن) خەۋىرىڭىز باردۇ؟

بۇ خىل ئىسىمداشمۇ "ئۇچۇن" تىركەلمىسى بىلەن بىرىكىپ (كۆپرەك "-لىق" شەكلى قوللىنىلىدۇ) سەۋەب هالىتى بولۇپ كېلىدۇ. بۇ چاغدا ئۇ ئۆز سۈبيېكتىنىڭ شەخس بىلەن ماسلاشقان تەۋەلىك شەكلىگە كىرىدۇ. لېكىن، سۈبيېكتنى بىلدۈرگۈچى سۆزگە ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى قوشۇلمايدۇ. مەسىلەن:

ئۇ خەنزۇچە بىلمەيدىغانلىقى (بىلمەيدىغىنى) ئۈچۈن، مەن ئۇنىڭغا تەرجىمە قىلىپ بەردىم.

مەن ئىككىنچى كۈنى يولغا چىقىدىغانلىقىم ئۈچۈن، ئەتىگەنرەك يېتىپ قالدىم.

7) سۈبيېكت ئىسىمداش

سۈبيېكت ئىسىمداش "-غۇ" لۇق ئىسىمداشقا "-چى" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

يازغۇ + چى ← يازغۇچى، كەلگۈ + چى ← كەلگۈچى.

سۈبيېكت ئىسىمداش ئۆزى ئىپادىلىگەن هەرىكەتنىڭ سۈبيېكتىنى بىلدۈرۈپ، جۈملىدە ئىسىم رولىدا كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئىلتىماس قىلغۇچى ئەخمەت.

خىلاپلىق قىلغۇچىلارغا قانۇن بويىچە جازا بېرىلىدۇ.

سۆزگە چىققۇچىلار ئۆزىنى تىزىمغا ئالدۇرسۇن.

بۇ ئىسىمداش ئەدەبىي تەسۋىرلەردە پۈتمىگەن هاللىق سۈپەتداشقا ئوخشاش، ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىشى مۇمكىن. لېكىن، ئۇ بۇ چاغدا پەقەت ئۆزىنىڭ سۈبيېكتىنىلا ئېنىقلايدۇ. مەسىلەن:

ئۇ تەبىئەتنىڭ كىشىنى سېھرىلىگۈچى ئاجايىپ جامالىغا زوقلىنىپ قارايتتى.

مەن يايلاقنىڭ يۇرەكنى ياشارتقۇچى هاۋاسىدىن تويۇپ-تويۇپ نەپەس ئالدىم.

بۇ ئىسىمداش بەزىدە يارىمچى پېئىل "بول-" نىڭ بولۇشسىز شەكلى بىلەن بىرىكىپ كېلىدۇ. بۇ قۇرۇلما هامان بۇيرۇق-تەلەپ مەيلىنىڭ II شەخس شەكلىدىلا قوللىنىلىپ، ئىسىمداش ئىپادىلىگەن هەرىكەتنى ئورۇنلىماسلىق توغرىسىدىكى ئاگاهلاندۇرۇش خاراكتېرلىك بۇيرۇقنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئىككىنچى بۇ يەرگە كەلگۈچى بولما.

بۇنىڭدىن كېيىن بۇ ئىشنى سوربغۇچى بولما.

بۇ ئىشنى ئۇنىڭغا ئېيتقۇچى بولما.

4.10. رەۋىشداشلار

1.4.10. رەۋىشداشلارنىڭ خاراكتېرى

رەۋىشداش، پېئىلنىڭ رەۋىش رولىنى ئۆينايدىغان شەكلى بولۇپ، جۈملىدە يەنە بىر ھەرىكەتكە بېقىندى بولغان ھەرىكەتنى بىلدۈرۈپ، ھالەت بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

(1) ئولتۇرۇپ سۆزلەك.

(2) كىتاب ئالغىلى باريمەن.

(3) سەن كەلگىچە ساقلايمىز.

يۇقىرىدىكى (1) جۈملىدە "ئولتۇر-" پېئىلى بىر خىل رەۋىشداش شەكلىدە ھالەت بولۇپ، "-سۆزلە" ھەرىكىتىنىڭ قانداق ھالەتتە ئېلىپ بېرىلىشىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن؛ (2) جۈملىدە "ئال-" پېئىلى بىر خىل رەۋىشداش شەكلىدە ھالەت بولۇپ، "بار-" ھەرىكىتىنىڭ مەقسىتىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن؛ (3) جۈملىدە "كەل-" پېئىلى بىر خىل رەۋىشداش شەكلىدە ھالەت بولۇپ "ساقلا-" ھەرىكىتىنىڭ شۇ ھەرىكەت بارلىققا كەلگىچە داۋاملىشىشنى بىلدۈرۈپ كەلگەن.

2.4.10. رەۋىشداشلارنىڭ تۈرى

رەۋىشداشلار رولىغا قاراپ "-چە" لىك رەۋىشداش، "-غلى" لىق رەۋىشداش، سەۋەب رەۋىشدىشى، "-غاچ" لىق رەۋىشداش، "-سېرى" لىق رەۋىشداش، "-ا" لىق رەۋىشداش، چېتىلما رەۋىشداش دېگەن يەتتە تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

رەۋىشداش تۈرى	قوشۇمچىسى	مىساللار
"-چە" لىك رەۋىشداش	-غچە// -قچە// -گچە// -كچە	يازغچە، ياتقچە، كەلگچە، كەتكچە
"-غلى" لىق رەۋىشداش	-غلى// -قلى// -گلى// -كلى	يازغلى، ياتقلى، كەلگلى، كەتكلى
سەۋەب رەۋىشدىشى	-غاچقا// -قاچقا// -گەچكە// -كەچكە	يازغاچقا، ياتقاچقا، كەلگەچكە، كەتكەچكە
"-غاچ" لىق رەۋىشداش	-غاچ// -قاچ// -گەچ// -كەچ	يازغاچ، ياتقاچ، كەلگەچ، كەتكەچ
"-سېرى" لىق رەۋىشداش	-غانسېرى// -قانسېرى// -گەنسېرى// -كەنسېرى	يازغانسېرى، ياتقانسېرى، كەلگەنسېرى، كەتكەنسېرى
"-ا" لىق رەۋىشداش	-ا// -ە// -ي	يازا، كۆرە، سۆزلە(ي)
چېتىلما رەۋىشداش	-پ// -پ// -ۋپ// -ۇپ	سۆزلەپ، يېزىپ، تولۇپ، كۆرۈپ

"-ا" لىق رەۋىشداش بىلەن چېتىلما رەۋىشداشنىڭ بولۇشسىز شەكلى بىردەكلا پېئىلنىڭ بولۇشسىز شەكلىگە "-ي" قوشۇمچىسىنى قوشۇش ئارقىلىق ياسىلىدۇ (مەسىلەن: يازا-يازماي، سۆزلەپ-سۆزلىمەي)؛ قالغان رەۋىشداشلارنىڭ بولۇشسىز شەكلى بىردەك پېئىلنىڭ بولۇشسىز ئۆزەك شەكلىگە ئۆز قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

يازمغچە، يازمغلى، يازمغاچقا، يازمغاچ، يازمغانسېرى.

"-چە" لىك رەۋىشداشنىڭ ئاخىرىغا يەنە "-لىك" قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ كېلىشى مۇمكىن. لېكىن، مەنىسىدە ھېچقانداق ئۆزگىرىش بولمايدۇ. مەسىلەن:

يازغچلىك، ياتقچلىك، كەتكچلىك، كەلگچلىك.

3.4.10. رەۋىشداشلارنىڭ مەنىسى ۋە قوللىنىلىشى

1) "-چە" لىك رەۋىشداش تۆۋەندىكى مەنىلەردە قوللىنىلىدۇ:

A. مەلۇم ھەرىكەتنىڭ رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەتتىن بۇرۇن بارلىققا كېلىشىنى ياكى رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەت بارلىققا كەلگىچە داۋاملىشىشنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

مەن سائەت توشقىچە (توشقىچلىك) قايتىپ كېلىمەن.
سەن ماڭغىچلىك (ماڭغىچە) ھەممە نەرسىنى تەييارلاپ قويىمىز.
يامغۇر تالڭ ئاتقىچە (ئاتقىچلىك) ياغدى.
مەن كەلگىچە (كەلگىچلىك) كۈتۈپ تۇرۇڭلار.

B. بولۇشسىز شەكىلدە بولۇشسىز پېئىلغا بېقىنىپ كېلىپ، رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەت بارلىققا كەلمىگىچە، يەنە بىر ھەرىكەتنىڭمۇ بارلىققا كەلمەسلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

مۇشۇ ئىشنى تۈگەتمىگىچە (تۈگەتمىگىچلىك) كەتمەيمەن.
جاھانگىرلىك يوقالمىغىچە ئۇرۇش خەۋپى تۈگىمەيدۇ.
ئاساسىي مەسىلە ھەل بولمىغىچە، باشقا مەسىلىلەر ھەل بولمايدۇ.

C. مەلۇم ھەرىكەتنىڭ رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەت جەريانىدا بارلىققا كېلىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

بارغىچە ئايروپىلاندا بېرىپ، قايتقىچە پويىزدا كەلدىم.
بارغىچە ئۇنىڭ بىلەن بىللە باردىم.

D. يەنە بىر ھەرىكەت بىلەن سېلىشتۇرۇش نەتىجىسىدە ۋاز كېچىلگەن ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

بىكار ئولتۇرغىچە، بىكار ئىشلە.
باشقىلارنى ئاۋارە قىلغىچە، ئۆزۈمنىلا ئىشلەيلى.
شۇنچە قىممەتكە ئۇنى ئالغىچە، ئەزانراق مانى ئال.

2) "-غىلى" لىق رەۋىشداش تۆۋەندىكى مەنىلەردە قوللىنىلىدۇ:

A. مەلۇم ھەرىكەتنىڭ مەقسىتىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ مەنىدە كۆپرەك يۆنىلىشلىك ھەرىكەتنى بىلدۈرىدىغان پېئىللار بىلەن باغلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئۇلار تاماق يېگىلى كەتتى.

ئۆگەنگىلى كەلگەندىن كېيىن، تىرىشىپ ئۆگىنىش كېرەك.
بۇگۈن كىتاب ئالغىلى بارىمەن.

B. خەۋەر ياكى جۈملىدە ئېيتىلغان ئىشنىڭ رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەت بارلىققا كەلگەن ياكى باشلانغاندىن بۇيانقى ۋاقىتقا قارىتىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

مەن رۇسچە ئۆگەنگىلى تۆت يىل بولدى.
مەن سېنى ساقلاپ تۇرغىلى ئىككى سائەتتىن ئاشتى.
قاسىم بۇ ماقالىنى يېزىۋاتقىلى نەكەم.
ياز كىرگەندىن بېرى ئىككى قېتىم يامغۇر ياغدى.

C. "تاس قال-"، "تاماس قال-"، "تاس-تاس قال-"، "قىل قال-" پېئىللىرىنىڭ بىرى بىلەن بىرىكىپ، بارلىققا كېلەي دەپ كېلەلمىگەن ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ يېقىلغىلى تاس قالدى.
(بىز) قىزىرىشىپ قالغىلى تاماس قالدۇق.
مەن كەلمىگىلى تاس-تاس قالدىم.

D. "بول-" پېئىلىغا باغلىنىپ، رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلىنىش ئىمكانىيىتىنى بىلدۈرىدۇ. بۇنداق جۈملىلەر ئىگىسىز بولىدۇ. مەسىلەن:

تىرىشقاندىلا ئالغا باسقىلى بولىدۇ.
بۇ ئىشنى ئىككى كۈندە تۈگەتكىلى بولىدۇ.
بەك ئېغىر ئىكەن، كۆتۈرگىلى بولمايدۇ.

E. "قوي-" پېئىلىغا باغلىنىپ، رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ بارلىققا كېلىشىگە يول قويۇش، ئىمكانىيەت بېرىش مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان قۇرۇلما ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن:

مېنى تىنچ ئىشلىگىلى قويۇڭلار.

پاراڭ سالمايلى، ئۇنى گەپ قىلغىلى قويمايلى.
بارماقچىدىم، ئاكام بارغىلى قويمىدى.

F. "باشلا-"، "تۇر-" يارىدەمچى پېئىللىرى بىلەن بىرىكىپ، پېئىلنىڭ مۇرەككەپ ئۆزەك شەكىللىرىنى ھاسىل قىلىدۇ. بۇ ھەقتە "پېئىلنىڭ ئۆزەك شەكىللىرى" بابىدا توختىلىمىز.

3) سەۋەب رەۋىشدىشى ئۆزى ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ بارلىققا كېلىشى، باشقا بىر ھەرىكەتنىڭ بارلىققا كېلىشىگە سەۋەب بولغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇلار ۋاقتىدا يېتىپ كەلگەچكە، سۇ قاشنى بۇزۇپ كېتەلمىدى.
سەن خەت يازمىغاچقا، مەنمۇ خەت يازمىدىم.
سىياسەت توغرا ئىجرا قىلىنغاچقا، ئاممىنىڭ ئاكتىپلىقى ئۆستى.

بەزىدە بۇ رەۋىشداشنىڭ ئاخىرىدىكى "قا"، "كە" تاۋۇشلىرى چۈشۈپ قالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ "-غاچ" لىق رەۋىشداشقا ئوخشاپ قالىدۇ. مەسىلەن:

بۇگۈنمۇ يامغۇر ياغقاچ، باغ سەيلىسگە چىقالمىدۇق.
ئەجەب ئوخشاپتۇ بۇ توغاچ، ئۇستەڭ بويىدا بولغاچ.
ئارزۇيىمىزغا قانداق بىز، تام قوشنا يېقىن بولغاچ. (قوشاق)

4) "-غاچ" لىق رەۋىشداش باشقا بىر ھەرىكەتنى ئورۇنلاش جەريانىدا قوشۇمچە ئورۇنلىنىدىغان ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئەخمەتنى يوقلىغاچ شەھەرگە كىرىپ چىقتۇق.
سەيلە قىلغاچ يېزىنى ئايلىنىپ كېلەيلى.
ياتاقتا بارسىڭىز مېنىڭ لۇغىتىمنى ئالغاچ كېلىڭ.

5) "-سېرى" لىق رەۋىشداش ئۆزى ئىپادىلىگەن ھەرىكەت

قانچە داۋاملاشقانچە ياكى تەكرارلانغانچە باشقا بىر ھەرىكەتنىڭ دەرىجىسى شۇنچە ئېشىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

بۇ رومانىنى ئوقۇغانسېرى ئوقۇغۇڭ كېلىدۇ.
بۇ رەختنى يۇغانسېرى ئاقىرىدۇ.
ئۇ سۆزلىگەنسېرى ھاياجانلىنىپ كەتتى.

6) "-ا" لىق رەۋىشداشنىڭ پېئىلنىڭ ھال-زامان شەكىللىرىنى ياساشقا قاتنىشىدىغانلىقىنى (بۇ ھەقتە "ھال-زامان كاتېگورىيىسى" قىسمىدا توختىلىمىز) ۋە يارىدەمچى پېئىل "ئال-"، "بەر-" بىلەن بىرىكىپ، پېئىلنىڭ مۇرەككەپ ئۆزەك شەكىللىرىنى ھاسىل قىلىدىغانلىقىنى (بۇ ھەقتە "پېئىلنىڭ ئۆزەك شەكىللىرى" بابىدا توختىلىمىز) ھېسابقا ئالمىغاندا تۆۋەندىكىچە قوللىنىلىدۇ.

A. تەكرارلىنىپ كېلىپ، ئۆزى ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ ئۇزاق داۋاملىشىشىدىن ئىبارەت ھالەتنى بىلدۈرىدۇ (سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان ئۆزەكلەرگە قوشۇلىدىغان "-ي" قوشۇمچىسى چۈشۈپ قالىدۇ). مەسىلەن:

يازا-يازا ھېرىپ كەتتىم.
سۆزلە-سۆزلە ئاۋازىم پۈتۈپ كەتتى.
ماڭا-ماڭا ئۇچ سائەتتە يېتىپ باردۇق.
تاما-تاما كۆل بولار.

B. بولۇشسىز شەكىلدە تەكرارلىنىپ، ئۆزى ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ ئۇزاق ۋاقىت بولمىغانلىقىدىن ئىبارەت ھالەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

يامغۇر ياغماي-ياغماي تازا ياغدى.
ئۇ نەچچە كۈندىن سۆزلىمەي-سۆزلىمەي بۇگۈن بىراقلا ئىككى سائەت سۆزلىدى.

C. بولۇشلۇق-بولۇشسىز شەكىلدە جۈپلىنىپ كېلىپ، ئۆزى ئىپادىلىگەن ھەرىكەت بارلىققا كېلىپ بولمايلا باشقا بىر ھەرىكەت بارلىققا كەلگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ بىرىكمىنىڭ ئاخىرىغا ھامان "-لا" يۈكلىمىسى قوشۇلۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ بۇگۈن تاڭ ئاتا-ئاتمايلا تۇرۇپ كەتتى.

مەن ئىشخانىغا كىرىپ ئولتۇرا-ئولتۇرمايلا تېلېفۇن جىرىڭلىدى.

ئۇ يىگىرمە ياشقا كىرە-كىرمەيلا ئۆلۈپ كەتتى.

D. "بەختكە يارىشا" دېگەنگە ئوخشاش ئايرىم ئىبارىلەرنى نەزەرگە ئالمىغاندا، "-ا" لىق رەۋىشداش ئاساسەن يالغۇز قوللىنىلمايدۇ.

8) چېتىلما رەۋىشداش تۆۋەندىكىچە قوللىنىلىدۇ:

A. باشقا بىر پېئىلغا چېتىلىپ، چېتىلما ھالەت بولۇپ كېلىدۇ. بۇ رولدىكى چېتىلما رەۋىشداشنىڭ ئۆزى چېتىلغان پېئىل بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى مەنە جەھەتتىن تەھلىل قىلغاندا، تۆۋەندىكى تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ:

a. **بېقىندىلىق مۇناسىۋەت**. بۇنىڭدا چېتىلما رەۋىشداش يەنە بىر پېئىلغا مەنە جەھەتتىن بېقىنىپ، شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنى مەلۇم جەھەتتىن ئىزاھلاپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئولتۇرۇپ ئوقۇڭ.

كۈلمەي سۆزلە.

ئىشلەپچىقىرىشنى ئاشۇرۇپ، خەلق تۇرمۇشىنى داۋاملىق ياخشىلايمىز.

ئۇ ئاغرىپ قېلىپ، دەرسكە كېلەلمىدى.

ئاخشام توك توختاپ قېلىپ، يېغىنى ئاچالمىدۇق.

ئەخمەت كەلمەي، بۇ مەسىلە ھەل بولمايدۇ.

b. **ئىلگىرى-كېيىنلىك مۇناسىۋەت**. بۇنىڭدا چېتىلما رەۋىشداش ئۆزى بېقىنغان پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتتىن بۇرۇن بولغان ياكى بولىدىغان ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. بۇنداق بىرىكمىلەرنىڭ بەزىلىرىدە ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق ھەرىكەتنىڭ كەينى-كەينىدىن بولغان ياكى بولىدىغانلىقى ئىپادىلەنسە، بەزىلىرىدە رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەت بارلىققا كەلگەندىن كېيىن يەنە بىر ھەرىكەت ياكى ئىش بارلىققا كەلگەنلىكى ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ ئەتىگەن تۇرۇپ، چېينى ئىچىپ مەكتەپكە كەتتى.

ئەخمەت كېلىپ ئىككى سائەتتىن كېيىن تۇرسۇن كەلدى.

مەن بېيجىڭغا كېلىپ تېخى تېئەتىرىنگە بېرىپ باقمىدىم.

c. **بولۇشلۇق-بولۇشسىزلىق مۇناسىۋىتى**. بۇنىڭدا چېتىلما رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەت ئىنكار قىلىنىپ، يەنە بىر ھەرىكەت مۇئەييەنلەشتۈرۈلىدۇ ياكى چېتىلما رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەت بولغان ئەھۋالدا يەنە بىر ھەرىكەتنىڭ بولماسلىقى ئىپادىلىنىدۇ ياكى چېتىلما رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەتلا بولۇپ، يەنە بىر ھەرىكەتنىڭ بولماسلىقى ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

بۇ يەردە تۇرماي، بىر تەرەپكە ماڭايلى.

ئۇلار تاغقا چىقماي، قېيىققا چۈشۈپ ئويندى.

ئۇ بېيجىڭغا بېرىپ، تېئەنجىنگە بارماپتۇ.

ئەخمەت مەشىگە كېلىپ، بىزنىڭ ئۆيگە كىرمىدى.

ئۆگىنىشكىلا ئەھمىيەت بېرىپ، بەدەن چىنىقتۇرۇشقا سەل قارىساق بولمايدۇ.

d. **بىللىلىك مۇناسىۋىتى**. بۇنىڭدا چېتىلما رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ يەنە بىر ھەرىكەت بىلەن بىر ۋاقىتتا

بولۇشى ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

بىز بىر تەرەپتىن ئىشلەپ، بىر تەرەپتىن ئوقۇيمىز.

كۆزىنى يۇمۇپ، قۇلقىنى ئېتىۋالغان، ئوبيېكتىپ تاشقى دۇنيادىن ئالاقىسىنى ئۈزگەن ئادەمدە بىلىش دېگەن نەرسە بولمايدۇ.

بېشىم ئاغرىپ، ئىچىم ئېلىشىپ تۇرىدۇ.

e. قارىتىلمىلىق مۇناسىۋىتى. بۇنىڭدا چېتىلما رەۋىشداش مەلۇم سوئال قارىتىلغان ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

بۇنى ئېلىپ نېمە قىلسەن؟

كېلىپ نېمە قىلاتتى؟ كەلمىسە بولمامدۇ؟

سەن ئۇنىڭغا ۋارقىراپ، ئۇ ساڭا نېمە گۇناھ قىلدى؟

B. بەزى پېئىللار چېتىلما رەۋىشداش شەكلىدە باشقا بىر پېئىل بىلەن بىرىكىپ، بىر قىسىم قوشۇلما پېئىللارنى ھاسىل قىلىدۇ. بۇ خىل قوشۇلما پېئىللار ئىككى (بەزىدە ئۈچ) پېئىلنىڭ تەڭداش مۇناسىۋىتىتە قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان مۇرەككەپ بىر ھەرىكەت ئوقۇمىنى ئىپادىلەپ، بىر سۆز سۈپىتىدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

ئېلىپ بار-، ئېلىپ چىق-، ئېلىپ كىر-، ئېلىپ كەت-، يېتىپ كەل-، يېتىپ بار-، سېتىپ ئال-، تولۇپ تاش-، يۆتكەپ كەل-، تېپىپ كەل-، تاپشۇرۇپ ئال-، تاپشۇرۇپ بەر-، ئېلىپ چىقىپ بەر-.

بۇ خىل قوشۇلما پېئىللارنىڭ بەزىلىرى جانلىق تىلدا تاۋۇش جەھەتتىن ئىخچاملىشىپ، بىر گەۋدىگە ئايلىنىپ قالىدۇ. مەسىلەن:

ئاپار-(< ئېلىپ بار-)، ئەچىق-//ئەپچىق-(< ئېلىپ چىق-)، ئەكىر-//ئەپكىر-(< ئېلىپ كىر-)، ئەكەت-//ئەپكەت-(<ئېلىپ كەت-)،

C. "بار-"، "كەل-"، "كىر-"، "چىق-"، "چۈش-"

پېئىللارنىڭ چېتىلما رەۋىشداش شەكلىدە ئۆزى بىلەن قارشى مەنىدىكى پېئىللارغا چېتىلىشىدىن، شۇ پېئىللار ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ بىر قېتىم بولۇپ ئۆتۈشىنى بىلدۈرىدىغان قۇرۇلمىلار ھاسىل بولىدۇ. مەسىلەن:

بېرىپ كەل-، كېلىپ كەت-، كىرىپ چىق-، چىقىپ كىر-، چىقىپ چۈش-، چۈشۈپ چىق-.

D. چېتىلما رەۋىشداشنىڭ يارەمچى پېئىللار بىلەن بىرىكىشىدىن پېئىلنىڭ نۇرغۇنلىغان مۇرەككەپ ئۆزەك شەكىللىرى ھاسىل بولىدۇ. بۇ ھەقتە "پېئىلنىڭ ئۆزەك شەكىللىرى" بابىدا توختىلىمىز.

E. چېتىلما رەۋىشداشلار بەزى ھال-زامان شەكىللىرىنىڭ ياسىلىشىغا ئاساس بولىدۇ. بۇ ھەقتە پېئىلنىڭ "ھال-زامان كاتېگورىيىسى" قىسمىدا توختىلىمىز.

5.10. مەقسەت پېئىلى

مەقسەت پېئىلى پېئىلنىڭ "-ماق" لىق ئىسمىداش شەكلىگە "-چى" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

يازماق + چى →يازماقچى، كەلمەك + چى →كەلمەكچى،

تۇرماق + چى →تۇرماقچى، سۆزلىمەك + چى →سۆزلىمەكچى.

مەقسەت پېئىلى، سۇبيېكتنىڭ شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنى ئورۇنلاش نىيىتىنى بىلدۈرۈپ، بەزى يارەمچى پېئىللار بىلەن بىرلىكتە، پېئىلنىڭ بەزى ھال-زامان شەكىللىرىنى ياسايدۇ (بۇ ھەقتە "پېئىلنىڭ ھال-زامان كاتېگورىيىسى" قىسمىدا توختىلىمىز)، يارەمچى پېئىل "بول-" بىلەن بىرىكىپ، پېئىلنىڭ مۇرەككەپ ئۆزەك شەكلىنى ھاسىل قىلىدۇ (بۇ ھەقتە "پېئىلنىڭ ئۆزەك شەكىللىرى" بابىدا توختىلىمىز).

ئون بىرىنچى باب
پېئىلنىڭ خەۋەر شەكىللىرى

1.11. ئومۇمىي بايان

ئۇيغۇر تىلىدا پېئىللار تۈرلىنىش ئارقىلىق جۈملىنىڭ خەۋىرى ياكى خەۋەر يادروسى بولۇشقا مەخسۇسلىشىپ كېلىدۇ. بىز پېئىلنىڭ مۇشۇنداق شەكىللىرىنى پېئىلنىڭ خەۋەر شەكىللىرى دەپ ئاتايمىز.

ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللارنىڭ خەۋەر شەكىللىرى ئالدى بىلەن مەيل جەھەتتىن پەرقلىنىپ، مەيل كاتېگورىيىسىنى ھاسىل قىلىدۇ؛ مەيل كاتېگورىيىسىنىڭ تەركىبىدىكى بىر نەچچە خىل مەيل تۈرىگە خاس خەۋەر شەكىللىرى يەنە ھال-زامان جەھەتتىن پەرقلىنىپ، ھال-زامان كاتېگورىيىسىنى ھاسىل قىلىدۇ. ھەرخىل مەيل تۈرىدىكى خەۋەر شەكىللىرى، جۈملىدىن ھەرخىل ھال-زامان تۈرىدىكى خەۋەر شەكىللىرى يەنە شەخس جەھەتتىن پەرقلىنىپ، شەخس كاتېگورىيىسىنى ھاسىل قىلىدۇ.

دېمەك، ئۇيغۇر تىلىدا پېئىلنىڭ بىر قىسىم خەۋەر شەكىللىرى بىرلا ۋاقىتتا بەلگىلىك مەيل تۈرى ۋە بەلگىلىك شەخس تۈرىگە خاس بولۇپ كەلسە، بىر قىسىم خەۋەر شەكىللىرى بىرلا ۋاقىتتا بەلگىلىك مەيل، بەلگىلىك ھال-زامان ۋە بەلگىلىك شەخس تۈرىگە خاس بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن، "ياز-" پېئىلنىڭ "يازاي" دېگەن خەۋەر شەكلىنى ئالساق، ئۇ بۇيرۇق-تەلەپ مەيل تۈرىگە ۋە I شەخس بىرلىك تۈرىگە خاس

بولۇپ كەلگەن؛ "يازىدۇ" دېگەن خەۋەر شەكلىنى ئالساق، ئۇ ۋاستىسىز بايان مەيل تۈرى، پۈتمىگەن ھازىرقى زامان تۈرى ۋە III شەخس تۈرىگە خاس بولۇپ كەلگەن.

2.11. شەخس كاتېگورىيىسى

پېئىلنىڭ شەخس كاتېگورىيىسى پېئىلنىڭ ھەرخىل مەيل تۈرىدىكى خەۋەر شەكىللىرىنىڭ مۇئەلەق كۆپچىلىكىدە، جۈملىدىن ھەرخىل ھال-زامان تۈرىدىكى خەۋەر شەكىللىرىدە كۆرۈلىدىغان گرامماتىكىلىق كاتېگورىيە بولۇپ، جۈملە ئىگىسىنىڭ شەخس بىلەن ئوخشاش بولغان شەخس ئوقۇملىرىنى بىلدۈرىدۇ. ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، خەۋەرنىڭ ئىگىسىنىڭ شەخسى بىلەن ماسلاشتۇرۇش رولىنى ئويناپدۇ.

پېئىلنىڭ شەخس كاتېگورىيىسى جۈملىدە ئىگە بولۇپ كېلىدىغان سۆزلەرنىڭ شەخس جەھەتتىكى پەرقلىرىگە مۇناسىپ ھالدا تۆۋەندىكى شەخس تۈرلىرىدىن تەركىب تاپىدۇ.

I شەخس بىرلىك تۈرى. بۇ "مەن" ئالمىشى ئىگە بولۇپ كەلگەن جۈملىلەردە قوللىنىلىدۇ.

I شەخس كۆپلۈك تۈرى. بۇ "بىز" ئالمىشى ئىگە بولۇپ كەلگەن جۈملىلەردە قوللىنىلىدۇ.

II شەخس بىرلىك ئاددىي تۈرى. بۇ "سەن" ئالمىشى ئىگە بولۇپ كەلگەن جۈملىلەردە قوللىنىلىدۇ.

II شەخس بىرلىك سىپايە تۈرى. بۇ "سىز" ئالمىشى ئىگە بولۇپ كەلگەن جۈملىلەردە قوللىنىلىدۇ.

II شەخس بىرلىك ھۆرمەت تۈرى. بۇ "سىلى" ياكى "ئۆزلىرى" ئالمىشى ئىگە بولۇپ كەلگەن جۈملىلەردە قوللىنىلىدۇ.

II شەخس كۆپلۈك ئاددىي تۈرى. بۇ "سىلەر" ئالمىشى ئىگە بولۇپ كەلگەن جۈملىلەردە قوللىنىلىدۇ.

II شەخس كۆپلۈك ھۆرمەت تۈرى. بۇ "ھەرقايسىلىرى" ياكى "ھەربىرلىرى" ئالمىشى ئىگە بولۇپ كەلگەن جۈملىلەردە قوللىنىلىدۇ.

II شەخس كۆپلۈك سەتلىمە تۈرى. بۇ "سەنلەر" ئالمىشى ئىگە بولۇپ كەلگەن جۈملىلەردە قوللىنىلىدۇ.

III شەخس تۈرى. بۇ "ئۇ" ۋە "ئۇلار" ئالماشلىرى ياكى ئىسىم ۋە ئىسىملاشقان سۆزلەر ئىگە بولۇپ كەلگەن جۈملىلەردە قوللىنىلىدۇ.

ئەگەر پېئىلنىڭ شەخس كاتېگورىيىسىنى سخېمىلاشتۇرساق، مۇنداق بولىدۇ:

I شەخس	بىرلىك تۈرى	
	كۆپلۈك تۈرى	
II شەخس	بىرلىك	ئاددىي تۈرى
		سىپايە تۈرى
		ھۆرمەت تۈرى
	كۆپلۈك	ئاددىي تۈرى
		ھۆرمەت تۈرى
		سەتلىمە تۈرى
III شەخس تۈرى		

پېئىلنىڭ شەخس كاتېگورىيىسىنى ھاسىل قىلغۇچى ھەرقايسى شەخس تۈرلىرى پېئىلنىڭ ھەربىر خىل مەيل

شەكلىنىڭ، جۈملىدىن ھەربىر خىل ھال-زامان شەكلىنىڭ ئوخشاش بولمىغان شەخس تۈرى سۈپىتىدە ئىپادىلىنىدۇ.

3.11. مەيل كاتېگورىيىسى

پېئىلنىڭ مەيل كاتېگورىيىسى پېئىلنىڭ خەۋەر شەكىللىرىدە كۆرۈلۈپ، جۈملىدىكى ئىشنىڭ قانداق تەرزدە ئېيتىلغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان گرامماتىكىلىق كاتېگورىيە، مىسال ئۈچۈن تۆۋەندىكى جۈملىلەرنى سېلىشتۇرۇپ كۆرەيلى:

(1) ئەخمەت ماقالە يازدى.
(2) ئەخمەت ماقالە يېزىپتۇ.
(3) ئەخمەت ماقالە يېزىپتۇدەك.
(4) ئەخمەت ماقالە يازغاندۇ.
(5) ئەخمەت ماقالە يازغان ئوخشايدۇ.
(6) ئەخمەت ماقالە يازسۇن.
(7) ئەخمەت ماقالە يازسا، (مەنمۇ يازىمەن)
(8) ئەخمەت ماقالە يازسا ئىكەن.
(9) ئەخمەتمۇ ماقالە يازسا بوپتىكەن.
(10) بۇ توغرۇلۇق ئەخمەتمۇ ماقالە يازسا بولىدۇ.

بۇ جۈملىلەردە "يازـ" پېئىلى ئون خىل مەيل تۈرىدە كېلىپ، (1) جۈملىدە، جۈملىدىكى ئىشنىڭ سۆزلىگۈچى ئۆزى بىۋاستە بىلگەن ئىش سۈپىتىدە بايان قىلىنغانلىقى، (2) جۈملىدە، جۈملىدىكى ئىشنىڭ سۆزلىگۈچى مەلۇم ۋاستە ئارقىلىق كېيىن بىلگەن ئىش سۈپىتىدە بايان قىلىنغانلىقى، (3) جۈملىدە، جۈملىدىكى ئىشنىڭ سۆزلىگۈچى باشقىلاردىن ئاڭلىغان ئىش سۈپىتىدە بايان قىلىنغانلىقى، (4) جۈملىدە، جۈملىدىكى ئىشنىڭ سۈبېيېكتىپ مۆلچەر سۈپىتىدە بايان قىلىنغانلىقى، (5)

جۈملىدە، جۈملىدىكى ئىشىنىڭ مەلۇم پاكىتلارغا ئاساسەن مۆلچەرلەپ بايان قىلىنغانلىقى، (6) جۈملىدە، جۈملىدىكى ئىشىنىڭ تەلەپ (بۇيرۇق) تەرزىدە ئىپادىلىنىلىقى، (7) جۈملىدە، جۈملىدىكى ئىشىنىڭ پەرەز تەرزىدە ئىپادىلىنىلىقى، (8) جۈملىدە، جۈملىدىكى ئىشىنىڭ ئارزۇ تەرزىدە ئىپادىلىنىلىقى، (9) جۈملىدە، جۈملىدىكى ئىشىنىڭ ئۆكۈنۈش تەرزىدە ئىپادىلىنىلىقى، (10) جۈملىدە، جۈملىدىكى ئىشىنىڭ زۆرۈرىيەت تەرزىدە ئىپادىلىنىلىقى ئىپادىلىگەن. مانا مۇشۇ مەنىلەر پېئىلنىڭ مەيلى كاتېگورىيىسىگە كىرىدىغان گراماتىكىلىق مەنىلەر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللارنىڭ مەيلى كاتېگورىيىسى ۋاستىسىز بايان مەيلى، ۋاستىلىك بايان مەيلى، ئاڭلاتما بايان مەيلى، سۈبيېكتىپ مۆلچەر مەيلى، ئوبيېكتىپ مۆلچەر مەيلى، بۇيرۇق-تەلەپ مەيلى، پەرەز-قارشىلىق مەيلى، ئارزۇ-تەلەپ مەيلى، ئارمان مەيلى، ئەپسۇس مەيلى، يالۋۇرۇش مەيلى، ئەنسىرەش مەيلى، زۆرۈرىيەت مەيلى قاتارلىق مەيل تۈرلىرىدىن تەركىب تېپىپ، پېئىلنىڭ شۇ مەيل تۈرلىرىگە خاس بولغان خەۋەر شەكىللىرى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ.

1.3.11. ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى خەۋەر شەكىللىرى

پېئىلنىڭ ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى خەۋەر شەكىللىرى جۈملىدىكى ئىشىنىڭ سۆزلىگۈچى بۆۋاستە بىلگەن (ئەزەلدىنلا بىلىدىغان، باشتىن-ئاياغ خەۋەردار بولغان) ئىش سۈپىتىدە بايان قىلىنغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

چاتاق يوق، توغرا جاۋاب بەردىڭ، مەنمۇ توغرا جاۋاب بەردىم.

مەن خەتنى ناھايىتى ئاستا يازىمەن، ئەخمەت تېز يازىدۇ.

ئەخمەت ئوتتۇرا مەكتەپتە چاغدىلا ماقالىنى ياخشى يازاتتى.

بۇ بىنالار 1950-يىلى سېلىنغان.

سىلەر ياخشى ئوقۇۋاتسىلەر.

ئۇلار كەلگەندە بىز مەجلىس ئېچىۋاتاتتۇق.

سورىغاندى، جاۋاب بەرمىدى.

مەن بۇ توغرۇلۇق ئۇنىڭ بىلەن سۆزلەشمەكچىمەن.

ئۇمۇ بارماقچىدى، ئىشى چىقىپ قېلىپ بارالمىدى.

پېئىلنىڭ ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى خەۋەر شەكىللىرى ھال-زامان كاتېگورىيىسى بويىچە تۈرگە بۆلۈنۈپ، ھەرخىل ھال-زامان شەكىلدە كېلىدۇ. شۇڭا، ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى ھەرخىل ھال-زامان شەكىللىرىنىڭ ياسىلىشى ئۆز نۆۋىتىدە پېئىلنىڭ ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى خەۋەر شەكىللىرىنىڭ ياسىلىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئەھۋالنى مۇشۇ بابنىڭ "ھال-زامان كاتېگورىيىسى" قىسمىدا ھەرخىل ھال-زامان شەكىللىرىنىڭ ياسىلىشى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ تونۇشتۇرىمىز.

2.3.11. ۋاستىلىك بايان مەيلىدىكى خەۋەر شەكىللىرى

پېئىلنىڭ ۋاستىلىك بايان مەيلىدىكى خەۋەر شەكىللىرى جۈملىدىكى ئىشىنىڭ سۆزلىگۈچى ۋاستىلىك بىلگەن (مەلۇم پاكىتلارغا ياكى باشقىلارنىڭ تونۇشتۇرۇشىغا ئاساسەن كېيىن ياكى يېڭىدىن بىلگەن) ئىش سۈپىتىدە بايان قىلىنغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

مەن سېلىشتۇردۇم، توغرا جاۋاب بېرىپسەن، مەنمۇ توغرا جاۋاب بېرىپتىمەن.

قاراپ باقسام، مەن خەتنى ناھايىتى ئاستا يازىدىكەنمەن، ئەخمەت تېز يازىدىكەن.

ئەخمەت ئوتتۇرا مەكتەپتە چاغدىلا ماقالىنى ياخشى يازىدىغانكەن.

بۇ بىنالار 1950-يىلى سېلىنغانكەن.

مەن سۈرۈشتۇردۇم، سىلەر ياخشى ئوقۇۋاتامسىلەر.

بىز بارغاندا ئۇلار مەجلىس ئېچىۋاتقانكەن،
سوربغانكەن، جاۋاب بەرمەپتۇ،
ئۇمۇ بارماقچىكەن، ئىشى چىقىپ قېلىپ بارالماپتۇ.

پېئىلنىڭ ۋاستىلىك بايان مەيلىدىكى خەۋەر شەكىللىرىمۇ ھال-زامان كاتېگورىيىسى بويىچە تۈرگە بۆلۈنۈپ، ھەرخىل ھال-زامان شەكىلدە كېلىدۇ. شۇڭا ۋاستىلىك بايان مەيلىدىكى ھەرخىل ھال-زامان شەكىللىرىنىڭ ياسىلىشى ئۆز نۆۋىتىدە پېئىلنىڭ ۋاستىلىك بايان مەيلىدىكى خەۋەر شەكىللىرىنىڭ ياسىلىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئەھۋالنى مۇشۇ بابنىڭ "ھال-زامان كاتېگورىيىسى" قىسمىدا، ھەرخىل ھال-زامان شەكىللىرىنىڭ ياسىلىشى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ تونۇشتۇرىمىز.

3.3.11. ئاڭلاتما بايان مەيلىدىكى خەۋەر شەكىللىرى

پېئىلنىڭ ئاڭلاتما بايان مەيلىدىكى خەۋەر شەكىللىرى جۈملىدىكى ئىشنىڭ باشقىلاردىن ئاڭلىغان ئىش سۈپىتىدە بايان قىلىنغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

بۇ ماقالىنى ئەخمەت يېزىپتۇدەك (يېزىپتىمىش).
ئەخمەت ماقالىنى ياخشى يازار ئىمىش (يازغۇدەك).
ئەخمەت ئوتتۇرا مەكتەپتە چاغدىلا ماقالىنى ياخشى يازار ئىكەنمىش.
ئۇ سەندىن خاپا بولۇپتۇدەك، سەن ئۇنى كۆزگە ئىلماپتۇدەكسەن.
ئۇ بۇرۇن مۇشۇ مەكتەپتە ئوقۇغانكەنمىش.
ئاڭلىسام، ماقاله يېزىپتۇدەكسىز، كۆرۈپ باقسام قانداق؟
ئاڭلىدىم، سىز ناخشىنى ياخشى ئېيتقۇدەكسىز.
— يەكى ھۆكۈمەتنىڭ قورسىقى بەك كەڭمىش، — دەيتتى ئۇلار،
— مۇندىن كېيىن ھېچقانداق ئالۋان-ياساقمۇ، باج-سېلىقمۇ بولمايمىش... ئەمدى ھەركىم ئۆزى بەگ-ئۆزى خوجا بولار ئىمىش... ھېچكىم ھېچكىمنى نېرى تۇر، بېرى تۇر دېمەيمىش...

— بىكار گەپ — دەيتتى بەزىلەر — ھۆكۈمەتنىڭ قورسىقىدا پىلان جىق ئىمىش، ئات-ئۇلاغلار تەقسىم قىلىنار ئىمىش، بېيىك نېمە، گادايلا نېمە ئايرىغىلى بولماس ئىمىش، بەش قولنى تەڭ قىلغۇدەك، ئەنجاندىكى ئىش بولار ئىمىش... (ق. تۇردى)

بۇ خىل خەۋەر شەكلى بەزىدە سۆزلىگۈچىنىڭ قوشۇلمىغان ياكى تەنە قىلغان تەرزدە بايان قىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

شۇ ھالىغا تېخى رومان يازار ئىمىش!
قىزىق گەپ، بۇ خەتنى مەن يېزىپتۇمىشمەن!

كۆرگەن چۈشىنى باشقىلارغا سۆزلەپ بەرگەندە، كۆپىنچە ئاڭلاتما بايان مەيلىدىكى خەۋەر شەكلى قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

كېچە چۈشۈمدە ئۇرۇمچىگە بېرىپتۇدەكمەن، قاريسام، ئۇرۇمچى پۈتۈنلەي ئۆزگىرىپ كېتىپتۇمىش، ئاسمانغا تاقاشقان بىنالار قەد كۆتۈرۈپ تۇرار ئىمىش، سەن بىر كىچىك ئايروپىلاندا ئۇچۇپ يۈرەر ئىمىشسەن، ئەخمەت بىر يەردە بىرمۇنچە ئادەمنىڭ ئوتتۇرىسىدا نۇتۇق سۆزلەۋاتقۇدەك، مەن ئۇنى چاقىرار ئىمىشمەن، ئۇ ماڭا قارىمايمىش...

باشقىلاردىن ئاڭلىغان ئىشنى ۋاستىلىك بايان مەيلىدىكى خەۋەر شەكلىدە ئىپادىلەشكىمۇ بولىدۇ، بىراق بۇ ئىككى خىل ئىپادىلەش ئوتتۇرىسىدا ئېنىق پەرق بار: ئاڭلاتما بايان مەيلىدىكى خەۋەر شەكلىدە باشقىلاردىن ئاڭلىغانلىق تەكتلىنىدۇ. ۋاستىلىك بايان مەيلىدىكى خەۋەر شەكلىدە بولسا، باشقىلاردىن ئاڭلىغانلىق تەكتلەنمەستىن، ئۇ پەقەت ۋاستىلىك بىلگەن ئىشلار قاتارىدىلا بايان قىلىنىدۇ.

پېئىلنىڭ ئاڭلاتما بايان مەيلىدىكى خەۋەر شەكلىرىمۇ ھال-زامان كاتېگورىيىسى بويىچە تۈرگە بۆلۈنۈپ، ھەرخىل ھال-زامان شەكلىدە كېلىدۇ. شۇڭا ئاڭلاتما بايان مەيلىدىكى

هەرخىل ھال-زامان شەكىللىرىنىڭ ياسلىشى، ئۆز نۆۋىتىدە، ئاڭلاتما بايان مەيلىدىكى خەۋەر شەكىللىرىنىڭ ياسلىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئەھۋالنى مۇشۇ بابنىڭ "ھال-زامان كاتېگورىيىسى" قىسمىدا ھەرخىل ھال-زامان شەكىللىرىنىڭ ياسلىشى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ تونۇشتۇرىمىز.

4.3.11. سۇبيېكتىپ مۆلچەر مەيلىدىكى خەۋەر شەكىللىرى

پېئىلنىڭ سۇبيېكتىپ مۆلچەر مەيلىدىكى خەۋەر شەكىللىرى جۈملىدىكى ئىشنىڭ سۇبيېكتىپ تونۇش بويىچە مۆلچەرلەپ بايان قىلىنغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئەخمەتمۇ ماقالە يازدىغۇ دەيمەن.
بۇ بىنالار 1950-يىلى سېلىنغانغۇ دەيمەن.
بىز مۇندىن بۇرۇن كۆرۈشمىگەنىدۇقتۇ دەيمەن.
سىز تاماكا چېكسىزغۇ دەيمەن.
ئۇ بۇرۇن خەنزۇچە بىلمەيتتىغۇ دەيمەن.
ئۇلار يېغىن ئېچىۋاتىدۇغۇ دەيمەن.
مەن ئۇ چاغدا باشلانغۇچ مەكتەپتە ئوقۇۋاتاتتىمغۇ دەيمەن.
سەن بىر يەرگە بارماقچىسەنغۇ دەيمەن.
سىز تونۇگۈن كەلگىنىڭىزدە ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشمەكچىدىڭىزغۇ دەيمەن.

پېئىلنىڭ سۇبيېكتىپ مۆلچەر مەيلىدىكى خەۋەر شەكىللىرىمۇ ھال-زامان كاتېگورىيىسى بويىچە تۈرگە بۆلۈنۈپ، ھەرخىل ھال-زامان شەكىلدە كېلىدۇ. شۇڭا سۇبيېكتىپ مۆلچەر مەيلىدىكى ھەرخىل ھال-زامان شەكىللىرىنىڭ ياسلىشى ئۆز نۆۋىتىدە پېئىلنىڭ سۇبيېكتىپ مۆلچەر مەيلىدىكى خەۋەر شەكىللىرىنىڭ ياسلىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئەھۋالنى مۇشۇ بابنىڭ ھال-زامان كاتېگورىيىسى قىسمىدا ھەرخىل ھال-زامان شەكىللىرىنىڭ ياسلىشى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ تونۇشتۇرىمىز.

5.3.11. ئوبيېكتىپ مۆلچەر مەيلىدىكى خەۋەر شەكىللىرى

پېئىلنىڭ ئوبيېكتىپ مۆلچەر مەيلىدىكى خەۋەر شەكىللىرى جۈملىدىكى ئىشنىڭ مەلۇم پاكىتلارغا ئاساسەن مۆلچەرلەپ بايان قىلىنغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئەخمەتمۇ ماقالە يازغان ئوخشايدۇ.
بۇ بىنالار 1950-يىلى سېلىنغان بولسا كېرەك.
سىز تاماكا چېكىدىغان ئوخشايسىز.
ئۇ بۇرۇن خەنزۇچە بىلمەيدىغان بولسا كېرەك.
ئۇلار ھازىر يېغىن ئېچىۋاتسا كېرەك.
مەن ئۇ چاغدا باشلانغۇچ مەكتەپتە ئوقۇۋاتقان بولسام كېرەك.
سەن بىر يەرگە بارماقچى ئوخشايسەن.

پېئىلنىڭ ئوبيېكتىپ مۆلچەر مەيلىدىكى خەۋەر شەكىللىرىمۇ ھال-زامان كاتېگورىيىسى بويىچە تۈرگە بۆلۈنۈپ، ھەرخىل ھال-زامان شەكىلدە كېلىدۇ. شۇڭا ئوبيېكتىپ مۆلچەر مەيلىدىكى ھەرخىل ھال-زامان شەكىللىرىنىڭ ياسلىشى، ئۆز نۆۋىتىدە پېئىلنىڭ ئوبيېكتىپ مۆلچەر مەيلىدىكى خەۋەر شەكىللىرىنىڭ ياسلىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئەھۋالنى مۇشۇ بابنىڭ "ھال-زامان كاتېگورىيىسى" قىسمىدا ھەرخىل ھال-زامان شەكىللىرىنىڭ ياسلىشى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ تونۇشتۇرىمىز.

6.3.11. بۇيرۇق-تەلەپ مەيلىدىكى خەۋەر شەكلى

1) ياسلىشى

پېئىلنىڭ بۇيرۇق-تەلەپ مەيلىدىكى خەۋەر شەكلى پېئىل ئۆزىكىگە تۆۋەندىكى قوشۇمچىلارنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسلىدۇ:

— I شەخس بىرلىك تۈرىدە "-ي//-اي//-ەي" قوشۇمچىسى

قوشۇلدۇ. مەسىلەن:

قاراي، سۆزلەي، تۇراي، كۆرەي.

— I شەخس كۆپلۈك تۇردە "-يلى// -ايلى// -ەيلى" قوشۇمچىسى قوشۇلدۇ. مەسىلەن:

قارايلى، سۆزلەيلى، تۇرايلى، كۆرەيلى.

— II شەخس بىرلىك ئاددىي تۇردە پېئىل ئۆزىكىنىڭ ئۆزى قوللىنىدۇ. مەسىلەن:

قارا، سۆزلە، تۇر، كۆر.

— II شەخس بىرلىك سىپايە تۇردە "-ڭ// -نىڭ// -ۇڭ// -ۋڭ" قوشۇمچىسى قوشۇلدۇ. مەسىلەن:

قارىڭ، سۆزلەڭ، تۇرۇڭ، كۆرۈڭ.

— II شەخس بىرلىك ھۆرمەت تۇردە "-سىلا// -سىلە" قوشۇمچىسى قوشۇلدۇ. مەسىلەن:

قارىسىلا، سۆزلىسىلە، تۇرسىلا، كۆرسىلە.

— II شەخس كۆپلۈك ئاددىي تۇردە "-ڭلا// -نىڭلار// -ۇڭلار// -ۋڭلار" قوشۇمچىسى قوشۇلدۇ. مەسىلەن:

قارىڭلار، سۆزلەڭلار، تۇرۇڭلار، كۆرۈڭلار.

— II شەخس كۆپلۈك ھۆرمەت تۇردە پېئىلنىڭ ئۆملۈك دەرىجىدىكى ئۆزەك شەكلىگە "-سىلا// -سىلە" قوشۇمچىسى قوشۇلدۇ. مەسىلەن:

قاراڭسىلا، سۆزلەڭسىلە، تۇرۇڭسىلا، كۆرۈڭسىلە.

— II شەخس كۆپلۈك سەتلىمە تۇردە پېئىلنىڭ ئۆملۈك دەرىجىدىكى ئۆزەك شەكلى قوللىنىلدۇ. مەسىلەن:

قاراڭ، سۆزلەڭ، تۇرۇڭ، كۆرۈڭ.

— III شەخس تۇردە "-سۇن" قوشۇمچىسى قوشۇلدۇ. مەسىلەن:

قارىسۇن، سۆزلىسۇن، تۇرسۇن، كۆرسۇن.

بۇيرۇق-تەلەپ مەيلىدىكى خەۋەر شەكلىنىڭ بولۇشسىز شەكلى پېئىلنىڭ بولۇشسىز ئۆزەك شەكلىگە يۇقىرىدىكى قوشۇمچىلارنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلدۇ. مەسىلەن:

قارىماي، سۆزلىمەيلى، تۇرماڭ، كۆرمىسۇن...

2) مەنىسى ۋە قوللىنىلىشى

پېئىلنىڭ بۇيرۇق-تەلەپ مەيلىدىكى خەۋەر شەكلى جۈملىدىكى ئىشنىڭ تەلەپ قىلىش ياكى بۇيرۇش ياكى قوشۇلۇش ياكى دەۋەت قىلىش ياكى تىلەكداشلىق بىلدۈرۈش تەرزىدە ئېيتىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

رۇخسەت قىلىڭ، مەن باراي.

ماقۇل، سىز بېرىڭ.

كەلسىلە، يۇقىرى چىقسىلا، چاپانلىرىنى سىلىۋەتسىلە.

توسما، قويۇپ بەر، بوپتۇ بارسۇن.

ياشىسۇن، ئۇلۇغ ۋەتىنىمىز!

تەڭ قېرىڭلار!

ھارماڭلار!

ھېيتىڭىزغا مۇبارەك بولسۇن!

پېئىلنىڭ بۇيرۇق-تەلەپ مەيلىدىكى خەۋەر شەكلى يەنە ئاڭلىغۇچىدىن جۈملىدىكى ئىش بارلىققا كەلگۈچە كۈتۈپ تۇرۇش تەلەپ قىلىنغانلىقىنى بىلدۈرۈشى مۇمكىن. مەسىلەن:

كىنو تۇگىسۇن، ئاندىن باراي.

مەن قايتىپ كېلەي، ئاندىن ئوبدان پاراڭلىشايلى.

نېمە ئالدىرايسەن، ياز كەلسۇن، مېۋىلەر پىشسۇن.

بۇيرۇق-تەلەپ مەيلىدىكى خەۋەر شەكلىنىڭ II شەخس بىرلىك ئاددىي تۇرىگە يەنە "-غىن// -قىن// -گىن// -كىن"

قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ كېلىشى مۇمكىن. بۇ چاغدا يېقىنچىلىق تەرزىدىكى بۇيرۇق-تەلەپ مەنىسى ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

بارغىن بالام، بارغىن.

غەم قىلمىغىن ئانا.

پېئىلنىڭ بۇيرۇق-تەلەپ مەيلىدىكى خەۋەر شەكىللىرى تۆۆەندىكى ئەھۋاللاردا توسقۇنسىز قارشىلىق بېقىندى جۈملىنىڭ خەۋىرى بولۇپ كېلىدۇ.

A. جۈملىدە سوئال ئالمىشى بولغان ئەھۋال ئاستىدا. بۇ چاغدا ئۇ بولۇشلۇق شەكىلدە كەلسىمۇ، بولۇشسىز شەكىلدە كەلسىمۇ بولىۋېرىدۇ. سوئال ئالمىشىنىڭ ئالدىدا "مەيلى" باغلىغۇچىسى كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

ئۇ (مەيلى) قانداق ئىشنى قىلسۇن، ئەستايىدىل ئىشلەيدۇ.

ۋەكىللەر (مەيلى) نەگە بارمىسۇن، قىزغىن قارشى ئېلىندى.

(مەيلى) كىم بولمىسۇن، بىلەت ئېلىپ كىرسۇن.

مەيلى قانچىلىك ئۆتۈس، ئاممىدىن ئايرىلما.

B. ئالدىغا "مەيلى" ياكى "خاھى" باغلىغۇچىسى قوشۇلغان ئىككى جۈملە بىرلىكتە كەلگەن ئەھۋال ئاستىدا. بەزىدە ئىككىنچى جۈملىنىڭ ئالدىغا "ياكى" باغلىغۇچىسى قوشۇلۇشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

مەيلى بوران چىقسۇن، مەيلى يامغۇر ياغسۇن، جەزمەن بارىمەن.

خاھى كەل، خاھى كەلمە، يىغنى ئېچىۋېرىمىز.

مەيلى سەن يازغا ياكى مەن يازغا، ماقالە ئەتە پۈتۈشى كېرەك.

7.3.11. پەرەز-قارشىلىق مەيلىدىكى خەۋەر شەكلى

1) ياسىلىشى

پېئىلنىڭ پەرەز-قارشىلىق مەيلىدىكى خەۋەر شەكىللىرى

پېئىل ئۆزىكىگە تۆۆەندىكى قوشۇمچىلارنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ:

— I شەخس بىرلىك تۇرىدە "-سام//-سەم" قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

يازسام، كەلسەم، سۆزلىسەم، تۇرسام، كۆرسەم.

— I شەخس كۆپلۈك تۇرىدە "-ساق//-سەك" قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

يازساق، كەلسەك، سۆزلىسەك، تۇرساق، كۆرسەك.

— II شەخس بىرلىك ئاددىي تۇرىدە "-ساڭ//-سەڭ" قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

يازساڭ، كەلسەڭ، سۆزلىسەڭ، تۇرساڭ، كۆرسەڭ.

— II شەخس بىرلىك سىپايە تۇرىدە "-سىڭىز" قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

يازسىڭىز، كەلسىڭىز، سۆزلىسىڭىز، تۇرسىڭىز، كۆرسىڭىز.

— II شەخس بىرلىك ھۆرمەت تۇرىدە تۇرىدە "-سىلا//-سىلە" قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

يازسىلا، كەلسىلە، سۆزلىسىلە، تۇرسىلا، كۆرسىلە.

— II شەخس كۆپلۈك ئاددىي تۇرىدە "-ساڭلار//-سەڭلار" قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

يازساڭلار، كەلسەڭلار، سۆزلىسەڭلار، تۇرساڭلار، كۆرسەڭلار.

— II شەخس كۆپلۈك ھۆرمەت تۇرىدە پېئىلنىڭ ئۆملۈك دەرىجىدىكى ئۆزەك شەكلىگە "-سىلا//-سىلە" قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

يېزىشسىلا، كېلىشسىلە، سۆزلەشسىلە، تۇرۇشسىلا، كۆرۈشسىلە.

— II شەخس كۆپلۈك سەتلىمە تۈردە پېئىلنىڭ ئۆملۈك دەرىجىدىكى ئۆزەك شەكلىگە "-ساك//-سەك" قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

يېزىشساك، كېلىشسەك، سۆزلەشسەك، تۇرۇشساك، كۆرۈشسەك.

— III شەخس تۈردە "-سا//-سە" قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

يازسا، كەلسە، سۆزلىسە، تۇرسا، كۆرسە.

پەرەز-قارشىلىق مەيلىدىكى خەۋەر شەكلىنىڭ بولۇشسىز شەكلى پېئىلنىڭ بولۇشسىز ئۆزەك شەكلىگە يۇقىرىدىكى قوشۇمچىلارنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

يازمسام، كەلمىسەك، سۆزلىمىسەك، تۇرمىساڭلار، كۆرمىسە.

2) مەنىسى ۋە قوللىنىلىشى

پېئىلنىڭ پەرەز-قارشىلىق مەيلىدىكى خەۋەر شەكلى تۆۋەندىكىچە قوللىنىلىدۇ:

A. پەرەز بېقىندا جۈملىنىڭ خەۋىرى بولۇپ، جۈملىدىكى ئىشنىڭ پەرەز تەرزىدە ئېيتىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

تىرىشاك، ئالغا باسسەن.

ئەتە يامغۇر ياغمىسا سەيلىگە چىقىمىز.

كىم تىرىشسا، شۇ ئالغا باسىدۇ.

سىز نەگە بارسىڭىز، مەنمۇ شۇ يەرگە بارىمەن.

تېز ماڭمساق، ئۇلگۈرەلمەيمىز.

B. قارشىلىق بېقىندا جۈملىنىڭ خەۋىرى بولۇپ، جۈملىدىكى ئىشنىڭ باشقا بىر ئىش ياكى ھالەت بىلەن قارىمۇقارشى قىلىپ ئېيتىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

بارساق، ئۆيدە يوق ئىكەن.

سوربسام، خاپا بولۇۋاتىدۇ.

ئاكام بارسا ئۇ ناھايىتى قوپاللىق قىپتۇ.

بىز ئالدىراپ بىر قولمىزنى ئىككى قىلالمايۋاتساق، ئۇ ئوينىپ يۈرىدۇ.

سىز ئۇ يەرنى بىلمىسىڭىز، قانداق بارىمىز.

ئۇ ئالىي مەكتەپنى پۈتتۈرگەن تۇرسا، مۇنچىلىك نەرسىنى بىلمەمدۇ؟

ۋاقىت ئۆتۈپ كېتىۋاتسا، ئالدىرىماي بولامدۇ.

C. "-مۇ" يۈكلىمىسى بىلەن بىرىكىپ، توسقۇنسىز قارشىلىق بېقىندا جۈملىنىڭ خەۋىرى بولۇپ كېلىدۇ ۋە جۈملىدىكى ئىشنىڭ باشقا بىر ئىشقا قارشى كەلسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭغا توسقۇن بولالمايدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

يامغۇر ياغسىمۇ بېرىۋېرىمىز.

شۇنچە گەپ قىلساممۇ كۆنمىدى.

قارشى ئالمساڭلارمۇ كېلىمىز.

8.3.11. ئارزۇ-تەكلىپ مەيلىدىكى خەۋەر شەكلى

1) ياسىلىشى

پېئىلنىڭ ئارزۇ-تەكلىپ مەيلىدىكى خەۋەر شەكلى پېئىلنىڭ پەرەز-قارشىلىق مەيلىدىكى خەۋەر شەكلىگە "ئىكەن" يارىدەمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. "ئىكەن" يارىدەمچىسى پەرەز-قارشىلىق مەيلىدىكى خەۋەر شەكلىگە قوشۇلۇپ كېتىدۇ، بەزىدە چۈشۈپ قېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

يازسام ئىكەن، بارساق ئىكەن، كەلسەك ئىكەن، سۆزلىسىڭىز ئىكەن، كۆرسەڭلار ئىكەن، قالسىلا ئىكەن، تۇرسا ئىكەن، ئوقۇسام، كۈلمىسەك.

2) مەنىسى ۋە قوللىنىلىشى

پېئىلنىڭ ئارزۇ-تەكلىپ مەيلىدىكى خەۋەر شەكلى

جۈملىدىكى ئىشنىڭ ئىلتىماس، ئارزۇ ياكى تەكلىپ تەرزىدە ئىپتىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

مۇھىم ئىشىم چىقىپ قالدى. ماڭا ئىككى كۈنلۈك رۇخسەت بېرىلسە ئىكەن.

مۇندىن كېيىنمۇ ماڭا مۇشۇنداق ياردەم قىلىپ تۇرسىڭىز ئىكەن.

دىجورنى بولغان يولداشلار دوسكىنىمۇ سۈرتۈپ قويسا ئىكەن.

مۇئەللىم، ئاخىرىنى يەنە بىر قېتىم ئوقۇپ بەرسىڭىز، خاتىرىلىۋالساق.

9.3.11. ئارمان مەيلىدىكى خەۋەر شەكلى

1) ياسلىشى

پېئىلنىڭ ئارمان مەيلىدىكى خەۋەر شەكلى پېئىلنىڭ پەرەز-قارشىلىق مەيلىدىكى خەۋەر شەكلىگە ۋاستىسىز ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلى قوشۇلۇپ ياسىلىدۇ. ۋاستىسىز ھۆكۈم باغلامچىسى ئادەتتە ھەممە شەخسلەردە بىردەك III شەخس تۈرىدە بولىدۇ. بەزىدە ئىگىنىڭ شەخس بىلەن ئوخشاش شەخستىمۇ كېلىدۇ. ۋاستىسىز ھۆكۈم باغلامچىسى بەزىدە چۈشۈپ قېلىشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

يازسام ئىدى، (يازسام ئىدىم)، بارساق ئىدى (بارساق ئىدۇق)، كەلسەڭ ئىدى (كەلسەڭ ئىدىڭ)، سۆزلىسىڭىز ئىدى، كۆرسەڭلار ئىدى، قالسىلا ئىدى، ئوقۇسام، ئالساق.

2) مەنىسى ۋە قوللىنىلىشى

پېئىلنىڭ ئارمان مەيلىدىكى خەۋەر شەكلى جۈملىدىكى ئىشنىڭ ئارمان قىلىش تەرزىدە ئىپتىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

شۇ كىشى بىلەن مەنمۇ بىر كۆرۈشسەم ئىدى (كۆرۈشسەم ئىدىم.)

بۇ قېتىمقى خىزمەتكە مېنىمۇ قاتناشتۇرسا ئىدى.

شۇ يىغىنغا بىزمۇ قاتناشساق ئىدۇق.

راسا بىر يامغۇر ياغسا ئىدى.

ساماۋارىم بولسىدى، چايلىرى قايناپ تۇرسىدى.

بىر چىنە چايىنى ئىچكۈچە، ياريم ئۇيناپ تۇرسىدى. (قوشاق).

شۇ مېنىڭ مەيلىمچە بولسا، چىقمىسام يار قاشىدىن،

خەلقىمىزنىڭ ئالدىدا پەرۋانە بولسام باشىدىن. (قوشاق)

10.3.11. ئەپسۇس مەيلىدىكى خەۋەر شەكلى

1) ياسلىشى

پېئىلنىڭ ئەپسۇس مەيلىدىكى خەۋەر شەكلى پېئىلنىڭ پەرەز-قارشىلىق مەيلىدىكى خەۋەر شەكلىگە ياردەمچى سۆز رولىدىكى "بوپتىكەن" ياكى "بولغانىكەن" سۆزى قوشۇلۇپ ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

يازسام بوپتىكەن، بارسام بولغانىكەن، كەلسەڭ بوپتىكەن، سۆزلىسىڭىز بولغانىكەن، كۆرسەڭلار بوپتىكەن، قالسا بوپتىكەن.

پېئىلنىڭ ئەپسۇس مەيلىدىكى خەۋەر شەكلى پېئىلنىڭ پەرەز-قارشىلىق مەيلىدىكى خەۋەر شەكلىگە "-چۇ" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىشىمۇ مۇمكىن (بۇ چاغدا پېئىلنىڭ بىرىنچى بۇغۇمى ئورغۇلۇق ئېيتىلىدۇ). مەسىلەن:

يازسامچۇ، بارساقچۇ، كەلسەڭچۇ، سۆزلىسىڭىزچۇ، كۆرسەڭلارچۇ، قالسىچۇ.

2) مەنىسى ۋە قوللىنىلىشى

پېئىلنىڭ ئەپسۇس مەيلىدىكى خەۋەر شەكلى، جۈملىدىكى ئىشنىڭ ئۆتۈنۈش، ئەپسۇسلىنىش تەرزىدە ئىپتىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

تۇنۇگۈنكى دوكلاتنى مەنمۇ ئاڭلىسام بوپتىكەن (ئاڭلىسامچۇ)، بىر پۈرسەت قولدىن كېتىپ قاپتۇ.

يازغاندىكىن ياخشىراق يازساڭچۇ (يازساڭچۇ).

باللىرىڭىزنىمۇ ئالغاچ كەلسىڭىز بولغانىكەن (ئاغاچ كەلسىڭىزچۇ)، ئويناپ كېتەتتى.

تۇرسۇنمۇ كەلسە بوپتىكەن (كەلسىچۇ)، ئۆيدە يالغۇز ئولتۇرغۇچە.

11.3.11. يالۇۋرۇش مەيلىدىكى خەۋەر شەكلى

1) ياسلىشى

پېئىلنىڭ يالۇۋرۇش مەيلىدىكى خەۋەر شەكلى، پېئىلنىڭ بۇيرۇق-تەلەپ مەيلىدىكى خەۋەر شەكلىگە "-چۇ" يۆكلىمىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسلىدۇ. مەسىلەن:

يازايچۇ، بارايچۇ، كەلچۇ، سۆزلەڭچۇ، كۆرۈڭلارچۇ، قالسۇنچۇ.

پېئىلنىڭ يالۇۋرۇش مەيلىدىكى خەۋەر شەكلى I، II شەخسلەردە پېئىلنىڭ ئەپسۇس مەيلىدىكى خەۋەر شەكلىنىڭ "-چۇ" يۆكلىمىسى قوشۇلغان تۇرۇنىڭ ئۇرغۇسىنى ئاخىرقى بوغۇمغا يۆتكەش يولى بىلەن ئىپادىلىنىشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

يازسامچۇ، بارساقچۇ، كەلسەڭچۇ، سۆزلىسىڭىزچۇ، كۆرسەڭلارچۇ.

2) مەنىسى ۋە قوللىنىلىشى

پېئىلنىڭ يالۇۋرۇش مەيلىدىكى خەۋەر شەكلى، جۈملىدىكى ئىشنىڭ يالۇۋرۇش تەرزىدە تەلەپ ئېيتىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

مەيەرگە كېلىڭچۇ، سىزگە بىر گېپىم بار.

يولداشلار، پاراڭ سالماڭلارچۇ.

خۇش بولاي، مۇنداق گەپلەرنى قىلمائچۇ.

مۇشۇ ۋەزىپىنى مەن ئۈستۈمگە ئالايچۇ، ماقۇل دەڭا.

گەپ قىلساڭچۇ، كىشىنى تەقەززا قىلماي.

ۋاقتىڭ بولسا، ماۋۇ خەتنى تەرجىمە قىلىپ بەرسەڭچۇ.

12.3.11. ئەنسىرەش مەيلىدىكى خەۋەر شەكلى

1) ياسلىشى

پېئىلنىڭ ئەنسىرەش مەيلىدىكى خەۋەر شەكلى، پېئىلنىڭ ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى پۈتمىگەن ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلىنىڭ "-غاي" تۇرۇنىڭ بولۇشسىز III شەخس شەكلىگە (مۇشۇ بابنىڭ "ھال-زامان كاتېگورىيىسى" قىسمىدىكى "پۈتمىگەن ھازىرقى زامان" تارمىقىغا قارالسۇن) ئۆتكەن زامان تۇرۇدىكى ۋاستىسىز ھۆكۈم باغلامچىسى قوشۇلۇپ ياسلىدۇ. ھۆكۈم باغلامچىسى پېئىلغا قوشۇلۇپ كېتىشى نەتىجىسىدە پېئىلنىڭ ئاخىرىدىكى "-ئاي//-ئەي" قىسمى چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

يازمىغايدىم، بارمىغايدۇق، كەلمىگەيدىڭ، سۆزلىمىگەيدىڭىز، كۆرمىگەيدىكەن، قالمىغايدى

2) مەنىسى ۋە قوللىنىلىشى

پېئىلنىڭ ئەنسىرەش مەيلىدىكى خەۋەر شەكلى سۆزلىگۈچىنىڭ جۈملىدىكى ئىشنى ئەنسىرەش تەرزىدە ئېيتقانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مۇنداق ئىشلار ئۇمۇمەن تاسادىپىيلىق خاراكتېرىگە ئىگە بولغىنى ئۈچۈن، پېئىل كۆپىنچە تاسادىپىيلىق تۇسىنى بىلدۈرىدىغان يارىمچى پېئىللار بىلەن بىرىكىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

سائەت بەش بولدى، كېچىكىپ قالمىغايدۇق.

سەن شۇ سائەت بىلەن بەك ئېتىشىپ كەتتىڭ، بۇزۇپ قويمىغايدىڭ.

ياخشى تەكرار قىلالمىدىم، مۇئەللىم مەندىن سوراپ يۈرمىگەيدى.
مۇئەللىمنىڭ سوئالىغا جاۋاب بېرەلمەي تۇرمىغىدىم.

13.3.11. زۆرۈرىيەت مەيلىدىكى خەۋەر شەكلى

پېئىلنىڭ زۆرۈرىيەت مەيلىدىكى خەۋەر شەكلى ئاساسەن پېئىلنىڭ پەرەز-قارشىلىق مەيلىدىكى خەۋەر شەكلىگە يارەمچى پېئىل رولىدا كەلگەن "بولىدۇ" سۆزىنىڭ قوشۇلۇشى ۋە ئىككىسىنىڭ بىر گەۋدە سۈپىتىدە ئۇزۇكسىز تەلەپپۇز قىلىنىشى بىلەن ئىپادىلىنىپ، سۆزلىگۈچىنىڭ جۈملىدىكى ئىشنى زۆرۈر ھېسابلىغان تەرزدە سۆزلىگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

سېنىڭ بۇ پىكرىڭ توغرا ئەمەس، ۋاز كەچسەك بولىدۇ.
ئانىڭىز بەك ئەنسىرەيدىكەن، پات-پات خەت يېزىپ تۇرسىڭىز بولىدۇ.
ئەگەر بۇ پىكرىنى قوبۇل قىلمىساڭ، مۇندىن كېيىن ساڭا پىكىر بەرمىسەم بولىدۇ.
بۇ گۈل بەك نازۇك، ھەر كۈنى سۇ قۇيۇپ تۇرسا بولىدۇ.

شۇنىڭغا دىققەت قىلىش كېرەككى، ئۇيغۇر تىلىدا يەنە ئىجازەت ياكى ماقۇللۇقنى بىلدۈرىدىغان بىر خىل قوشما جۈملە بولۇپ، ئۇ يۇقىرىدىكى زۆرۈرىيەت مەيلىنى بىلدۈرىدىغان قوروللا بىلەن شەكىل جەھەتتىن ئوخشاپ قالىدۇ. مەسىلەن:

سۇ ئىسسىدى، ئەمدى ئىشلەتسىڭىز بولىدۇ.
ئىش تۈگىدى، ئەمدى كەتسەڭلار بولىدۇ.

بىراق تەلەپپۇزدا بۇ ئىككى خىل قۇرۇلما بىر-بىرىدىن پەرق قىلىدۇ: زۆرۈرىيەت مەيلىنى بىلدۈرىدىغان قۇرۇلما بىر گەۋدە سۈپىتىدە ئۇزۇكسىز تەلەپپۇز قىلىنىدۇ؛ ئىجازەت ياكى ماقۇللۇقنى بىلدۈرىدىغان قۇرۇلما بولسا روشەن ھالدا ئىككىگە بۆلۈپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدا يەنە پېئىلنىڭ تۆۋەندىكى ئىككى خىل زۆرۈرىيەت مەيل شەكلى ئۇچرايدۇ:

بىر خىلى، پۈتمىگەن ھاللىق سۈپەتداشنىڭ "-غان" لىق تۈرى ئارقىلىق ئىپادىلىنىپ، ئاساسەن چوڭلار كىچىكلەرنىڭ مەلۇم نامۇۋاپىق ھەرىكىتىنى كۆرۈپ، ئۇلارغا نەسىھەت قىلغاندا قوللىنىلىدۇ. بۇنداق جۈملىلەرنىڭ ئىگىسى ئۇمۇمەن يارەمچى سۆز رولىدىكى "دېگەن" سۆزى بىلەن بىرىكتۈرۈلىدۇ. مەسىلەن:

ئوقۇغۇچى دېگەن ھەركۈنى ئەتىگەن تۇرۇپ دەرسنى تەكرار قىلىدىغان.
ياخشى بالا گەپ ئاڭلايدىغان.
دوختۇر دېگەن كېسەللەرگە ئانداق قوپال مۇئامىلە قىلمايدىغان.

يەنە بىر خىلى، پېئىل ئۆزىكىگە "-غۇلۇق//-قۇلۇق//-گۇلۇك//-كۇلۇك" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. بۇ شەكىل شەخسسىز بولۇپ، ئۇيغۇر تىلىنىڭ خوتەن شىۋىسىدە ناھايىتى كەڭ قوللىنىلىدۇ. باشقا شىۋىلەردىمۇ ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە قوللىنىلىدۇ. بۇ شەكىل ئىخچام بولغانلىقى ئۈچۈن شېئىرلاردىمۇ ئۇچراپ تۇرىدۇ. مەسىلەن:

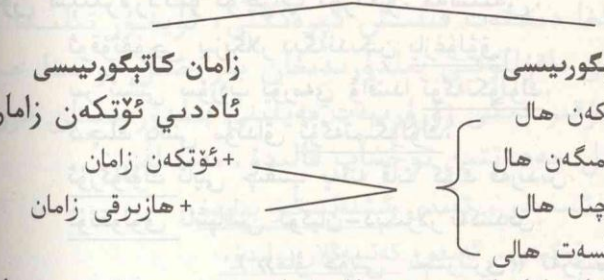
ئوقۇتقۇچى يېزىكلار دېگەندىكىن يازغۇلۇق.
بىر ئىشنى سۆرەپ يۈرمەي ۋاقتىدا تۈگەتكۈلۈك.
كىچىك بالىنى مۇنداق ئۆگەتمىگۈلۈك.
ئۇزۇگۈلۈك ئاينى چىقىپ يەتتە قات كۆك قەرىدىن،
تۇتقۇلۇق تاشپاقنى ئوكيان-دېڭىزلار تەكتىدىن.
(«ماۋ جۇشى شېئىرلىرى» تەرجىمىسىدىن)

4.11. ھال-زامان كاتېگورىيىسى

ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللارنىڭ ۋاستىسىز بايان مەيلى،

ۋاستىلىك بايان مەيلى، ئاڭلاتما بايان مەيلى، سۇبيېكتىپ مۇلچەر مەيلى ۋە ئوبيېكتىپ مۇلچەر مەيلىدىكى خەۋەر شەكىللىرىنىڭ ھەر بىر تۈرى ھال-زامان جەھەتتىن پەرقلىنىپ، ھال-زامان كاتېگورىيىسىنى ھاسىل قىلىدۇ. بۇ كاتېگورىيە ھەرىكەتنىڭ ھەر خىل ھالىتىنى بىلدۈرىدىغان ھال كاتېگورىيىسى بىلەن ھەرىكەتنىڭ ياكى ھەرىكەت ھالىتىنىڭ ھەر خىل زامانغا تەئەللۇقلۇقىنى بىلدۈرىدىغان زامان كاتېگورىيىسىنىڭ قوشۇلمىسى بولۇپ، پۇتكەن ھال، پۇتمىگەن ھال، ئىزچىل ھال ۋە مەقسەت ھالىدىن ئىبارەت تۆت خىل ھال تۈرى بىلەن ئاددىي ئۆتكەن زامان، ئۆتكەن زامان ۋە ھازىرقى زاماندىن ئىبارەت ئۈچ خىل زامان تۈرىنىڭ قوشۇلۇشىدىن تەركىب تاپىدۇ. ئەگەر ھال-زامان كاتېگورىيىسىدىكى ھال كاتېگورىيىسى بىلەن زامان كاتېگورىيىسىنىڭ تەركىبىنى ۋە ئۇلارنىڭ قوشۇلۇش ئەھۋالىنى سخېمىلاشتۇرساق مانا مۇنداق بولىدۇ:

ھال-زامان كاتېگورىيىسى

ھال-زامان كاتېگورىيىسىنىڭ تەركىبىنى بىر گەۋدە بولۇپ ئىپادىلىنىدىغان بىرلىكلەر بويىچە تەھلىل قىلغاندا، ئاددىي ئۆتكەن زامان، پۇتكەن ھازىرقى زامان، پۇتكەن ئۆتكەن زامان، پۇتمىگەن ھازىرقى زامان، پۇتمىگەن ئۆتكەن زامان، ئىزچىل ھازىرقى زامان، ئىزچىل

ئۆتكەن زامان، مەقسەت ھازىرقى زامان ۋە مەقسەت ئۆتكەن زاماندىن ئىبارەت توققۇز تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ. بۇ توققۇز خىل ھال-زامان تۈرىنىڭ ھەربىرى پېئىلنىڭ ۋاستىسىز بايان مەيلى، ۋاستىلىك بايان مەيلى، ئاڭلاتما بايان مەيلى، سۇبيېكتىپ مۇلچەر مەيلى ۋە ئوبيېكتىپ مۇلچەر مەيلىدىكى خەۋەر شەكىللىرىنىڭ ھەر بىر تۈرىدە ئوخشاش بولمىغان شەكىللەردە ئىپادىلىنىدۇ. بىز تۆۋەندە مۇشۇ توققۇز خىل ھال-زامان تۈرىنىڭ ياسىلىشى، مەنىسى ۋە قوللىنىلىشىنى ئايرىم-ئايرىم بايان قىلىمىز.

1.4.11. ئاددىي ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلى

1) ياسىلىشى

Δ ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى ئاددىي ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلى تۆۋەندىكىچە ياسىلىدۇ.

شەخس تۈرى		مىسالىلار
I شەخس	بىرلىك تۈرى	يازدىم، تاپتىم، قۇردۇم، قوشتۇم، كۆلدۈم، كۆتتۈم
	كۆپلۈك تۈرى	يازدۇق، تاپتوق، قۇردۇق، قوشتۇق، كۆلدوق، كۆتتۇق
II شەخس	بىرلىك ئاددىي تۈرى	يازدىڭ، تاپتىڭ، قۇردۇڭ، قوشتۇڭ، كۆلدۈڭ، كۆتتۇڭ
	بىرلىك سىپايە تۈرى	يازدىڭىز، تاپتىڭىز، قۇردىڭىز، قوشتىڭىز، كۆلدىڭىز، كۆتتىڭىز.
	بىرلىك ھۆرمەت تۈرى	يازدىلا، تاپتىلا، قۇردىلا، قوشتىلا، كۆلدىلە، كۆتتىلە
	كۆپلۈك ئاددىي تۈرى	يازدىڭلار، تاپتىڭلار، قۇردۇڭلار، قوشتۇڭلار، كۆلدۇڭلار، كۆتتۇڭلار
	كۆپلۈك ھۆرمەت تۈرى	يېزىشتىلا، تېپىشتىلا، قۇرۇشتىلا، قوشۇشتىلا، كۆلۈشتىلە، كۆتۈشتىلە
	كۆپلۈك سەتلىمە تۈرى	يېزىشتىڭ، تېپىشتىڭ، قۇرۇشتۇڭ، قوشۇشتۇڭ، كۆلۈشتۇڭ، كۆتۈشتۇڭ
III شەخس تۈرى		يازدى، تاپتى، قۇردى، قوشتى، كۆلدى، كۆتتى

بۇ شەكىللەر پېئىلنىڭ ئۆزەك شەكلىگە ئۆتكەن زامان قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان. ئۇلارنىڭ

بولۇشسىز شەكلى پېئىلنىڭ بولۇشسىز ئۆزەك شەكلىگە ئۆتكەن زامان قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

يازمىدىم، يازمىدۇق، يازمىدىڭ، يازمىدىڭىز، يازمىدىلا،
يازمىدىڭلار، يېزىشمىدىلا، يېزىشمىدىك، يازمىدى.

Δ ۋاستىلىك بايان مەيلىدىكى ئاددىي ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلى تۆۋەندىكىچە ياسىلىدۇ.

شەخس تۇرى		مىسالار
I شەخس	بىرلىك تۇرى	يېزىپتىمەن، قۇرۇپتىمەن، كۇلۇپتىمەن، كۇتۇپتىمەن
	كۆپلۈك تۇرى	يېزىپتىمىز، قۇرۇپتىمىز، كۇلۇپتىمىز، كۇتۇپتىمىز
II شەخس	بىرلىك ئاددىي تۇرى	يېزىپسەن، قۇرۇپسەن، كۇلۇپسەن، كۇتۇپسەن
	بىرلىك سىپايە تۇرى	يېزىپسىز، قۇرۇپسىز، كۇلۇپسىز، كۇتۇپسىز
	بىرلىك ھۆرمەت تۇرى	يېزىپتىلا، قۇرۇپتىلا، كۇلۇپتىلا، كۇتۇپتىلا
	كۆپلۈك ئاددىي تۇرى	يېزىپسىلەر، قۇرۇپسىلەر، كۇلۇپسىلەر، كۇتۇپسىلەر
	كۆپلۈك ھۆرمەت تۇرى	يېزىشتىلا، قۇرۇشۇپتىلا، كۇلۇشۇپتىلا، كۇتۇشۇپتىلا
	كۆپلۈك سەتلىمە تۇرى	يېزىشپسەن، قۇرۇشۇپسەن، كۇلۇشۇپسەن، كۇتۇشۇپسەن
III شەخس تۇرى		يېزىپتۇ، قۇرۇپتۇ، كۇلۇپتۇ، كۇتۇپتۇ.

بۇ شەكىللەر ئەسلىدە پېئىلنىڭ چېتىلما رەۋىشداش شەكلىگە ھۆكۈم باغلامچىسى رولىدىكى "تۇرۇر" پېئىلى ۋە شەخسلىك قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشىدىن ياسالغان بولۇپ، ھازىرقى كۈندە ئىخچاملىشىپ مۇشۇ ھالەتكە كەلگەن.

بۇلارنىڭ بولۇشسىز شەكلى چېتىلما رەۋىشداشنىڭ "-ماپ//-مەپ" شەكلىدىكى بولۇشسىز تۇرى ئاساسىدا ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

يازماپتىمەن، يازماپتىمىز، يازماپسەن، يازماپسىز، يازماپتىلا،
يازماپسىلەر، يېزىشماپتىلا، يېزىشماپسەن، يازماپتۇ

Δ ئاڭلاتما بايان مەيلىدىكى ئاددىي ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلى تۆۋەندىكىچە ياسىلىدۇ.

شەخس تۇرى		مىسالار
I شەخس	بىرلىك تۇرى	يېزىپتۇدەكمەن// يېزىپتىمىشمەن // يېزىپتىمەنمىش
	كۆپلۈك تۇرى	يېزىپتۇدەكمىز // يېزىپتىمىشمىز // يېزىپتىمىزمىش
II شەخس	بىرلىك ئاددىي تۇرى	يېزىپتۇدەكسەن // يېزىپتىمىشسەن // يېزىپسەنمىش
	بىرلىك سىپايە تۇرى	يېزىپتۇدەكسىز // يېزىپتىمىشسىز // يېزىپسىزمىش
	بىرلىك ھۆرمەت تۇرى	يېزىپتۇدەكلا // يېزىپتىمىشلا // يېزىپتىلامىش
	كۆپلۈك ئاددىي تۇرى	يېزىپتۇدەكسىلەر // يېزىپتىمىشسىلەر // يېزىپسىلەرمىش
	كۆپلۈك ھۆرمەت تۇرى	يېزىشپتۇدەكلا // يېزىشپتىمىشلا // يېزىشپتىلامىش
	كۆپلۈك سەتلىمە تۇرى	يېزىشپتۇدەكسەن // يېزىشپتىمىشسەن // يېزىشپسەنمىش
III شەخس تۇرى		يېزىپتۇدەك// يېزىپتىمىش

بۇ شەكىللەرنىڭ ئالدىنقى ئىككى خىل ۋارىيانتى ئەسلىدە پېئىلنىڭ چېتىلما رەۋىشداش شەكلىگە ھۆكۈم باغلامچىسى رولىدىكى "تۇرۇر" پېئىلى ۋە ئاڭلاتما ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ھازىرقى زامان شەكىللىرى قوشۇلۇپ ياسالغان بولۇپ، ھازىرقى كۈندە ئىخچاملىشىپ مۇشۇ شەكلىگە كەلگەن؛ كېيىنكى ۋارىيانتى بولسا ۋاستىلىك بايان مەيلىدىكى ئاددىي ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلىگە ھۆكۈم باغلامچىسى "-مىش" قوشۇلۇپ ياسالغان.

بۇلارنىڭ بولۇشسىز شەكلى چېتىلما رەۋىشداشنىڭ "-ماپ//-مەپ" شەكلىدىكى بولۇشسىز تۇرى ئاساسىدا ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

يازماپتۇدەكمەن، يازماپتىمىشسەن، يازماپتىمىش...

Δ سۇبيېكتىپ مۆلچەر مەيلىدىكى ئاددىي ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلى تۆۋەندىكىچە ياسلىدۇ.

شەخس تۇرى		مىسالار
I شەخس	بىرلىك تۇرى	يازغاندىمەن// يازدىمغۇ دەيمەن
	كۆپلۈك تۇرى	يازغاندىمىز // يازدۇققۇ دەيمەن
II شەخس	بىرلىك ئاددىي تۇرى	يازغانسەن // يازدىڭغۇ دەيمەن
	بىرلىك سىپايە تۇرى	يازغانسىز // يازدىڭىزغۇ دەيمەن
	بىرلىك ھۆرمەت تۇرى	يازغانلا // يازدىلاغۇ دەيمەن
	كۆپلۈك ئاددىي تۇرى	يازغانسلەر // يازدىڭلارغۇ دەيمەن
	كۆپلۈك ھۆرمەت تۇرى	يېزىشقانلا // يېزىشتىلاغۇ دەيمەن
	كۆپلۈك سەتلىمە تۇرى	يېزىشقانسەن // يېزىشتىڭغۇ دەيمەن
III شەخس تۇرى		يازغاندۇ // يازدىغۇ دەيمەن

بۇ شەكىللەرنىڭ ئالدىنقى تۈرلىرى پېئىلنىڭ پۈتكەن ھاللىق سۈپەتداش شەكلىگە سۇبيېكتىپ مۆلچەر ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ھازىرقى زامان شەكلى قوشۇلۇپ ياسالغان؛ كېيىنكى تۈرلىرى ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى ئاددىي ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلىگە سۇبيېكتىپ مۆلچەر ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ھازىرقى زامان شەكلى قوشۇلۇپ ياسالغان.

بۇلارنىڭ بولۇشسىز شەكلى سۈپەتداشنىڭ ياكى ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى ئاددىي ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلىنىڭ بولۇشسىز شەكلى ئاساسدا ياسلىدۇ. مەسىلەن:

يازمىغاندىمەن // يازمىدىمغۇ دەيمەن، يازمىغاندىمىز // يازمىدۇققۇ دەيمەن، يازمىغانسەن // يازمىدىڭغۇ دەيمەن

Δ ئوبيېكتىپ مۆلچەر مەيلىدىكى ئاددىي ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلى تۆۋەندىكىچە ياسلىدۇ:

شەخس تۇرى		مىسالار
I شەخس	بىرلىك تۇرى	يازغان ئوخشايمەن// يازغان بولسام كېرەك // يازغان چېغىمبا
	كۆپلۈك تۇرى	يازغان ئوخشايمىز//يازغان بولساق كېرەك // يازغان چېغىمزۇا
II شەخس	بىرلىك ئاددىي تۇرى	يازغان ئوخشايسەن // يازغان بولساڭ كېرەك // يازغان چېغىڭۇا
	بىرلىك سىپايە تۇرى	يازغان ئوخشايسىز// يازغان بولسىڭىز كېرەك // يازغان چېغىڭىزۇا
	بىرلىك ھۆرمەت تۇرى	يازغان ئوخشايلا // يازغان بولسلا كېرەك// يازغان چېغىلىرىۋا
	كۆپلۈك ئاددىي تۇرى	يازغان ئوخشايسىلەر //يازغان بولساڭلار كېرەك // يازغان چېغىڭلارۇا
	كۆپلۈك ھۆرمەت تۇرى	يېزىشقان ئوخشايلا// يېزىشقان بولسلا كېرەك // يېزىشقان چېغىلىرىۋا
	كۆپلۈك سەتلىمە تۇرى	يېزىشقان ئوخشايسەن // يېزىشقان بولساڭ كېرەك // يېزىشقان چېغىڭۇا
III شەخس تۇرى		يازغان ئوخشايدۇ// يازغان بولسا كېرەك// يازغان چېغى (ۋا)

بۇ شەكىللەر پېئىلنىڭ پۈتكەن ھاللىق سۈپەتداش شەكلىگە ئوبيېكتىپ مۆلچەر ھۆكۈم باغلامچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان. بۇلارنىڭ بولۇشسىز شەكلى سۈپەتداشنىڭ بولۇشسىز شەكلى ئاساسدا ياسلىدۇ. مەسىلەن:

يازمىغان ئوخشايمەن، يازمىغان بولساڭلار كېرەك، يازمىغان چېغىڭۇا، يازمىغان ئوخشايدۇ

2) مەنىسى ۋە قوللىنىلىشى

پېئىلنىڭ ئاددىي ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكىللىرى قايسى خىل مەيل تۇرىدە بولۇشىدىن قەتئىينەزەر پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەت ياكى ھالەتنىڭ سۆز بولۇۋاتقان ۋاقتتىن بۇرۇن بارلىققا كەلگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئەخمەت ماقالە يازدى.

ئەخمەت ماقالە يېزىپتۇ.

ئەخمەتمۇ ماقالە يېزىپتۇدەك.

ئەخمەتمۇ ماقاله يازغاندۇ.

ئەخمەتمۇ ماقاله يازغان ئوخشايدۇ.

سائەت توشتى، قوڭغۇراق چېلىندى، ھەممەيلەن سىنپقا كىردۇق، ئۆز ئورنىمىزدا ئولتۇردۇق، ئوقۇتقۇچى كىردى، دەرس باشلاندى.

سىز قاچان كەلدىڭىز؟ بايانتىن كۆرمەپتىمەن، ھېلقى كىتابنى ئالغاچ كەلگەنسىز؟ ئەخمەت كەلمەپتىغۇ؟ ئاغرىپ قالغان ئوخشىمامدۇ؟

ئۇقتىڭىزمۇ، سەمەت كەلگىلى ئۇنىماپتۇدەك، بىز ئۇنىڭغا ۋاقتىدا خەۋەر قىلماپتۇدەكمىز.

يۈرۈڭ، زالغا كىرەيلى، يىغىن باشلاندىغۇ دەيمەن.

ئۆكۈزنى شياۋدۇيجاڭ بېرىپتۇدەك، مۇشۇنداق قىلىشقا رۇخسەت قىلىپتۇدەك.

تەقدىردىن قازايى قەدەر يېتىپتۇ، ئاللا ئامانتىنى ئالغان ئوخشايدۇ.

ئۆيىڭىزگە باردىم، ئۆيىڭىزدىكىلەرنىڭ ھەممىسى بىلەن كۆرۈشتۇم، ئۆكىڭىز چوڭ بولۇپ كېتىپتۇ، يېڭى كۆرۈشكەندە تونۇماپتىمەن.

پېئىلنىڭ ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى ئاددىي ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلى بەزى ئورۇنلاردا باشقىچە مەنىلەردە قوللىنىلىشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

ئەمسە كەتتۇق.

دەرسنى باشلىدۇق ئەمسە.

خوش ئەمسە، مەن ماڭدىم.

بۇ جۈملىلەردە ھەرىكەتنىڭ دەرھال بارلىققا كېلىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن.

بولدى، باردىم شۇ يەرگە.

بولدى، ئالدىم شۇ لۇغەتنى.

بۇ جۈملىلەردە ھەرىكەتنى ئورۇنلاشتىكى قەتئىي نىيەتنى بىلدۈرۈپ كەلگەن.

ئۇنىڭغا چېقىلما، چېقىلدىڭ قوتۇلالمايسەن.

قار ياغدى، نان ياغدى، يامغۇر ياغدى ماي ياغدى. (ماقال)

ئالدىڭ پۇتتۇڭ، ساتتىڭ ئۇتتۇڭ. (ماقال)

بۇ جۈملىلەردە پەرەز ياكى ئوخشتىش مەنىسىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن.

2.4.11. پۇتكەن ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلى

1) ياسىلىشى

Δ ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى پۇتكەن ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلى تۆۋەندىكىچە ياسىلىدۇ:

شەخس تۈرى		مىسالار
I شەخس	بىرلىك تۈرى	يازغان(ـ مەن)، يازمىغان (ـ مەن)//يازغان ئەمەس (ـ مەن)
	كۆپلۈك تۈرى	يازغان (ـ مىز)، يازمىغان (ـ مىز)//يازغان ئەمەس (ـ مىز)
II شەخس	بىرلىك ئاددىي تۈرى	يازغان (ـ سەن)، يازمىغان (ـ سەن)//يازغان ئەمەس (ـ سەن)
	بىرلىك سىپايە تۈرى	يازغان (ـ سىز)، يازمىغان (ـ سىز) // يازغان ئەمەس (ـ سىز)
	بىرلىك ھۆرمەت تۈرى	يازغان، يازمىغان// يازغان ئەمەس
	كۆپلۈك ئاددىي تۈرى	يازغان (ـ سىلەر)، يازمىغان (ـ سىلەر) //يازغان ئەمەس (ـ سىلەر)
	كۆپلۈك ھۆرمەت تۈرى	يېزىشقان، يېزىشمىغان// يېزىشقان ئەمەس
	كۆپلۈك سەتلىمە تۈرى	يېزىشقان(ـ سەن)، يېزىشمىغان (ـ سەن)//يېزىشقان ئەمەس (ـ سەن)
III شەخس تۈرى		يازغان (ـ دۇر)، يازمىغان (ـ دۇر)// يازغان ئەمەس (ـ تۇر)

بۇ شەكىللەر پېئىلنىڭ پۇتكەن ھاللىق سۈپەتداش شەكلىگە ۋاستىسىز ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ھازىرقى زامان شەكلى قوشۇلۇپ ياسالغان. بىراق، جۈملىدە ئىگە چۈشۈپ قالمىغان ئەھۋال ئاستىدا ھۆكۈم باغلامچىسى چۈشۈپ قېلىپ، ئۇنىڭ ئورنىدا ھۆكۈم ئىنتوناتسىيىسى كېلىدۇ.

بۇنىڭ بولۇشسىز شەكلى ئىككى خىل بولۇپ، بىر خىلى

سۈپەتداشنىڭ بولۇشسىز شەكلى ئاساسدا ياسالغان، يەنە بىر خىلى سۈپەتداشقا بولۇشسىز ھۆكۈم باغلامچىسى قوشۇلۇپ ياسالغان.

Δ ۋاستىلىك بايان مەيلىدىكى پۈتكەن ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلى تۆۋەندىكىچە ياسىلىدۇ:

شەخس تۈرى		مىسالالار
I شەخس	بىرلىك تۈرى	يازغانكەنمەن // يېزىۋېكەنمەن // يېزىپتىكەنمەن
	كۆپلۈك تۈرى	يازغانكەنمىز // يېزىۋېكەنمىز // يېزىپتىكەنسەن
II شەخس	بىرلىك ئاددىي تۈرى	يازغانكەنسەن // يېزىۋېكەنسەن // يېزىپتىكەنسەن
	بىرلىك سىپايە تۈرى	يازغانكەنسىز // يېزىۋېكەنسىز // يېزىپتىكەنسىز
	بىرلىك ھۆرمەت تۈرى	يازغانكەنلا // يېزىۋېكەنلا // يېزىپتىكەنلا
	كۆپلۈك ئاددىي تۈرى	يازغانكەنسىلەر // يېزىۋېكەنسىلەر // يېزىپتىكەنسىلەر
	كۆپلۈك ھۆرمەت تۈرى	يېزىشقانكەنلا // يېزىشۇېكەنلا // يېزىشپتىكەنلا
	كۆپلۈك سەتلىمە تۈرى	يېزىشقانكەن // يېزىشۇېكەنسەن // يېزىشپتىكەنسەن
III شەخس تۈرى		يازغانكەن // يېزىۋېكەن // يېزىپتىكەن

بۇ شەكىللەر پېئىلنىڭ پۈتكەن ھاللىق سۈپەتداش شەكلىگە، ياكى چېتىلما رەۋىشداش شەكلىگە، ياكى ۋاستىلىك بايان مەيلىدىكى ئاددىي ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلىنىڭ III شەخس تۈرىگە ۋاستىلىك ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان.

بۇلارنىڭ بولۇشسىز شەكلى سۈپەتداشنىڭ بولۇشسىز شەكلى ياكى چېتىلما رەۋىشداشنىڭ "-ماپ//-مەپ" شەكلىدىكى بولۇشسىز

شەكلى ئاساسدا ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

يازمىغانكەنمەن، يازمۇېكەنمىز، يازماپتىكەنسەن.

Δ ئاڭلاتما بايان مەيلىدىكى پۈتكەن ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلى تۆۋەندىكىچە ياسىلىدۇ:

شەخس تۈرى		مىسالالار
I شەخس	بىرلىك تۈرى	يازغانمىشمەن//يازغانمەنمىش
	كۆپلۈك تۈرى	يازغانمىشمىز//يازغانمىزمىش
II شەخس	بىرلىك ئاددىي تۈرى	يازغانمىشسەن//يازغانسەنمىش
	بىرلىك سىپايە تۈرى	يازغانمىشسىز//يازغانسىزمىش
	بىرلىك ھۆرمەت تۈرى	يازغانمىشلا//يازغانلامىش
	كۆپلۈك ئاددىي تۈرى	يازغانمىشسىلەر//يازغانسىلەرمىش
	كۆپلۈك ھۆرمەت تۈرى	يېزىشقانمىشلا//يېزىشقانلامىش
	كۆپلۈك سەتلىمە تۈرى	يېزىشقانمىشسەن//يېزىشقانسەنمىش
III شەخس تۈرى		يازغانمىش

بۇ شەكىللەرنىڭ بىر خىلى پېئىلنىڭ پۈتكەن ھاللىق سۈپەتداش شەكلىگە ئاڭلاتما ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ھازىرقى زامان شەكلى قوشۇلۇپ ياسالغان، يەنە بىر خىلى ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى پۈتكەن ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلىگە "-مىش" قوشۇلۇپ ياسالغان.

بۇلارنىڭ بولۇشسىز شەكلى سۈپەتداشنىڭ بولۇشسىز شەكلى ئاساسدا ياسىلىدۇ.

مەسىلەن: يازمىغانمىشمەن، يازمىغانسەنمىش، يازمىغانمىش

Δ سۇبيېكتىپ مۇلچەر مەيلىدىكى پۇتكەن ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلى تۆۋەندىكىچە ياسلىدۇ:

شەخس تۈرى		مىسالار
I شەخس	بىرلىك تۈرى	يازغان(- مەن) غۇ دەيمەن//يازغاندىمەن
	كۆپلۈك تۈرى	يازغان(- مىز) غۇ دەيمەن//يازغاندىمىز
II شەخس	بىرلىك ئاددىي تۈرى	يازغان(- سەن) غۇ دەيمەن//يازغانسەن
	بىرلىك سىپايە تۈرى	يازغان (- سىز) غۇدەيمەن//يازغانسىز
	بىرلىك ھۆرمەت تۈرى	يازغانغۇ دەيمەن//يازغانلا
	كۆپلۈك ئاددىي تۈرى	يازغان(- سىلەر) غۇ دەيمەن//يازغانسىلەر
	كۆپلۈك ھۆرمەت تۈرى	يېزىشقانغۇدەيمەن//يېزىشقانلا
	كۆپلۈك سەتلىمە تۈرى	يېزىشقان(- سەن) غۇ دەيمەن//يېزىشقانسەن
III شەخس تۈرى		يازغانغۇ دەيمەن//يازغاندۇ

بۇ شەكىللەرنىڭ ئالدىنقى تۇرلىرى ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى پۇتكەن ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلىگە سۇبيېكتىپ مۇلچەر ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ھازىرقى زامان شەكلى قوشۇلۇپ ياسالغان؛ كېيىنكى تۇرلىرى سۇبيېكتىپ مۇلچەر مەيلىدىكى ئاددىي ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلىنىڭ بىر تۈرى بىلەن شەكىلداش كېلىدۇ.

بۇنىڭ بولۇشسىز شەكلى سۇپەتداشنىڭ بولۇشسىز شەكلى ئاساسىدا ياسلىدۇ. مەسىلەن:

يازمىغان(- مەن) غۇ دەيمەن، يازمىغان(- سەن) غۇ دەيمەن، يازمىغاندۇ،

Δ ئوبيېكتىپ مۇلچەر مەيلىدىكى پۇتكەن ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلى ئۇنىڭ ئوبيېكتىپ مۇلچەر مەيلىدىكى ئاددىي ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلى بىلەن شەكىلداش بولىدۇ.

2) مەنسى ۋە قوللىنىلىشى

پېئىلنىڭ پۇتكەن ھازىرقى زامان خەۋەر شەكىللىرى قانداق مەيل تۇرىدە بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ھەربىر كەتنىڭ بارلىققا كەلگەن ھالىتىنىڭ ھازىر مەۋجۇتلۇقىنى بىلدۇرىدۇ. دېمەك، بۇ خىل ھال-زامان شەكلى قوللىنىلغاندا، ھەربىر كەتنىڭ بارلىققا كەلگەنلىكى ئەمەس، بەلكى ھەربىر كەتنىڭ بارلىققا كەلگەن ھالىتىنىڭ ھازىر مەۋجۇتلۇقى نەزەردە تۇتۇلىدۇ. مانا بۇ ئۇنىڭ ئاددىي ئۆتكەن زامان تۇرىدىن پەرقلىنىدىغان يېرى. مەسىلەن:

بۇ ماقالىنى ئەخمەت يازغان.

بۇماقالىنى ئەخمەت يازغانكەن.

بۇ ماقالىنى ئەخمەت يازغانمىش.

بۇماقالىنى ئەخمەت يازغانغۇدەيمەن.

بۇ ماقالىنى ئەخمەت يازغان ئوخشايدۇ.

باغ كىشىنى مەپتۇن قىلىدۇ، رەڭمۇرەڭ گۈلله ئېچىلغان، مېۋىلەر مەي باغلىغان، كېپىنەكلەر ئۇسسۇلغا چۈشكەن.

ئېسىمگە كەلدى، بىز ئۇ يەرگە بارمىغان ئىكەنمىز.

سىز مۇندىن بۇرۇن بۇ يەرگە كېلىپ باقمىغان بولسىڭىز كېرەك.

... بۇ ئىككى ئادەمنىڭ سەرگۈزەشتىسى، ھاياتىدا بىسىپ ئۆتكەن يولى ئوخشاپ كېتىدۇ—ئىككىسىنى كونا جەمئىيەتتە مالاي بولغان، مالايلىقتىن گومىنداڭغا ئەسكەرلىككە تۇتۇلغان، 1945-يىلى قىشتىن باشلاپ قولىغا قورال ئېلىپ گومىنداڭغا قارشى جەڭ قىلغان، ئازادلىقتىن كېيىن بولسا يېزىنىڭ تۇنجى ئاكتىپلىرى ھېسابلىنىپ پارتىيىگە بىللە كىرگەن.

بارلىققا كەلگەنلىكى سۆزلىگۈچىگە ۋاستىلىك مەلۇم بولغان بولۇپ، پېئىلنىڭ ۋاستىلىك بايان مەيلىدىكى ئاددىي ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلى بىلەن بايان قىلىشقا تېگىشلىك ھەربىكەتلەرنىمۇ، ھازىر مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان پاكىت سۇپىتىدە

ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى پۇتكەن ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلىدە بايان قىلىشقا بولىدۇ ۋە ئەدەبىي تىلدا ئاساسەن مۇشۇ ئۇسۇل قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

سىزنىڭ بۇماقالىڭىز ناھايىتى ياخشى يېزىلغان.

سىز بۇ ماقالىدە بىر نەچچە خاتالىققا يول قويغانسىز.

گېزىت خەۋىرىگە قارىغاندا، ئەنگلىيىدىكى تۆمۈر يول ئىشچىلىرى ئىش ھەققىنى ئۆستۈرۈشنى تەلەپ قىلىپ ئومۇميۈزلۈك ئىش تاشلىغان، ئەنگلىيىنىڭ تۆمۈريول قاتنىشى پالەچ ھالەتكە چۈشۈپ قالغان.

3.4.11. پۇتكەن ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلى

1) ياسىلىشى

Δ ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى پۇتكەن ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلى تۆۋەندىكىچە ياسىلىدۇ:

شەخس تۈرى		مىسالالار
I شەخس	بىرلىك تۈرى	يازغاندىم// يېزىۋىدىم، يازمىغاندىم // يازمۇدىدىم
	كۆپلۈك تۈرى	يازغاندۇق//يېزىۋىدۇق، يازمىغاندۇق// يازمۇدىدۇق
II شەخس	بىرلىك ئاددىي تۈرى	يازغاندىڭ // يېزىۋىدىڭ، يازمىغاندىڭ // يازمۇدىدىڭ
	بىرلىك سىپايە تۈرى	يازغاندىڭىز//يېزىۋىدىڭىز، يازمىغاندىڭىز // يازمۇدىدىڭىز
	بىرلىك ھۆرمەت تۈرى	يازغاندىلا // يېزىۋىدىلە، يازمىغاندىلە // يازمۇدىدىلە
	كۆپلۈك ئاددىي تۈرى	يازغاندىڭلار//يېزىۋىدىڭلار، يازمىغاندىڭلار // يازمۇدىدىڭلار
	كۆپلۈك ھۆرمەت تۈرى	يېزىشقاندىلە//يېزىشۇدىلە، يېزىشمىغاندىلە// يېزىشمۇدىدىلە
	كۆپلۈك سەتلىمە تۈرى	يېزىشقاندىڭ//يېزىشۇدىڭ، يېزىشمىغاندىڭ // يېزىشمۇدىدىڭ
III شەخس تۈرى		يازغاندى// يېزىۋىدى، يازمىغاندى // يازمۇدىدى

بۇ شەكىللەر پېئىلنىڭ پۇتكەن ھاللىق سۈپەتداش شەكلىگە ياكى چېتىلما رەۋىشداش شەكلىگە ۋاستىسىز ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ئۆتكەن زامان شەكىللىرى قوشۇلۇپ ياسالغان بولۇپ، ھۆكۈم باغلامچىسى پېئىلغا قوشۇلۇپ كەتكەن.

جۈملىنىڭ ئىگىسى چۈشۈپ قالمىغان ئەھۋالدا، پۇتكەن ھاللىق سۈپەتداشقا قوشۇلغان ھۆكۈم باغلامچىسى چۈشۈپ قېلىشى مۇمكىن.

Δ ۋاستىلىك بايان مەيلىدىكى پۇتكەن ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلى ۋاستىلىك بايان مەيلىدىكى پۇتكەن ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلى بىلەن شەكىلداش كېلىدۇ. بەزىدە، بولۇپمۇ III شەخسته ۋاستىلىك ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلى قوللىنىلىشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

يازغانكەندۇق // يېزىۋىكەندۇق.

Δ ئاڭلاتما بايان مەيلىدىكى پۇتكەن ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلى تۆۋەندىكىچە ياسىلىدۇ:

شەخس تۈرى		مىسالالار
I شەخس	بىرلىك تۈرى	يازغانكەنمىشمەن//يېزىۋىكەنمىشمەن // يېزىپتىكەنمىشمەن
	كۆپلۈك تۈرى	يازغانكەنمىشمىز//يېزىۋىكەنمىشمىز// يېزىپتىكەنمىشمىز
II شەخس	بىرلىك ئاددىي تۈرى	يازغانكەنمىشسەن // يېزىۋىكەنمىشسەن// يېزىپتىكەنمىشسەن
	بىرلىك سىپايە تۈرى	يازغانكەنمىشسىز//يېزىۋىكەنمىشسىز// يېزىپتىكەنمىشسىز
	بىرلىك ھۆرمەت تۈرى	يازغانكەنمىشلا // يېزىۋىكەنمىشلا// يېزىپتىكەنمىشلا
	كۆپلۈك ئاددىي تۈرى	يازغانكەنمىشسلەر//يېزىۋىكەنمىشسلەر // يېزىپتىكەنمىشسلەر
	كۆپلۈك ھۆرمەت تۈرى	يېزىشقانكەنمىشلا//يېزىشۇكەنمىشلا// يېزىپتىكەنمىشلا
	كۆپلۈك سەتلىمە تۈرى	يېزىشقانكەنمىشسەن// يېزىشۇكەنمىشسەن // يېزىشپتىكەنمىشسەن
III شەخس تۈرى		يازغانكەنمىش//يېزىۋىكەنمىش// يېزىپتىكەنمىش

بۇ شەكىللەر ۋاستىلىك بايان مەيلىدىكى پۇتكەن ھازىرقى زامان خەۋەر شەكىللىرىنىڭ ئاخىرىدىكى ۋاستىلىك ھۆكۈم باغلامچىسىنى ئاڭلاتما ھۆكۈم باغلامچىسى بىلەن ئالماشتۇرۇش يولى بىلەن ياسالغان. ئۇلارنىڭ بولۇشسىز شەكلىمۇ خۇددى

شۇنداق يول بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

يازمىغانكەنمىشمەن، يازمۇبكەنمىشمەن، يازماپتىكەنمىشمەن.

ئاڭلاتما بايان مەيلىدىكى پۇتكەن ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلى يەنە ۋاستىلىك بايان مەيلىدىكى پۇتكەن ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلىگە "-مىش" يارىمچىسى قوشۇلۇپمۇ ياسىلىشى مۇمكىن. مەسىلەن: يازغانكەنمىش، يېزىۋاتقانمىش، يېزىپتىكەنمىش، يازغانمىكەنسەنمىش، يېزىۋاتكەنسەنمىش، يېزىپتىكەنسەنمىش...

Δ سۇبيېكتىپ مۆلچەر مەيلىدىكى پۇتكەن ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلى تۆۋەندىكىچە ياسىلىدۇ:

شەخس تۇرى		مىسالار
I شەخس	بىرلىك تۇرى	يازغان بولغىدىم// يازغاندىمۇ دەيمەن // يېزىۋاتىمۇ دەيمەن
	كۆپلۈك تۇرى	يازغان بولغىدۇق//يازغاندۇققۇ دەيمەن// يېزىۋاتىدۇققۇ دەيمەن
II شەخس	بىرلىك ئاددىي تۇرى	يازغان بولغىدىڭ // يازغاندىڭغۇ دەيمەن // يېزىۋاتىدىڭغۇ دەيمەن
	بىرلىك سىپايە تۇرى	يازغان بولغىدىڭىز//يازغاندىڭىزغۇ دەيمەن // يېزىۋاتىدىڭىزغۇ دەيمەن
	بىرلىك ھۆرمەت تۇرى	يازغان بولغىدىلا // يازغاندىلاغۇ دەيمەن// يېزىۋاتىدىلاغۇ دەيمەن
	كۆپلۈك ئاددىي تۇرى	يازغان بولغىدىڭلا//يازغاندىڭلارغۇ دەيمەن // يېزىۋاتىدىڭلارغۇ دەيمەن
	كۆپلۈك ھۆرمەت تۇرى	يېزىشقان بولغىدىلا//يېزىشقاندىلاغۇ دەيمەن// يېزىشۇاتىدىلاغۇ دەيمەن
	كۆپلۈك سەتلىمە تۇرى	يېزىشقان بولغىدىڭ// يېزىشقاندىڭغۇ دەيمەن// يېزىشۇاتىدىڭغۇ دەيمەن
III شەخس تۇرى		يازغان بولغىدى//يازغاندىغۇدەيمەن// يېزىۋاتىدىغۇ دەيمەن

بۇ شەكىللەر پېئىلنىڭ پۇتكەن ھاللىق سۇپەتداش شەكلىگە ياكى ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى پۇتكەن ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلىگە سۇبيېكتىپ مۆلچەر ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلى قوشۇلۇپ ياسالغان. بۇلارنىڭ بولۇشسىز شەكلى سۇپەتداشنىڭ ياكى ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى پۇتكەن ئۆتكەن

زامان خەۋەر شەكلىنىڭ بولۇشسىز شەكلى ئاساسدا ياسىلىدۇ.

مەسىلەن: يازمىغان بولغىدىم، يازمىغاندىمۇ دەيمەن، يازمۇدىمۇ دەيمەن...

Δ ئوبيېكتىپ مۆلچەر مەيلىدىكى پۇتكەن ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلى ئوبيېكتىپ مۆلچەر مەيلىدىكى ئاددىي ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلى بىلەن شەكىلداش كېلىدۇ.

2) مەنسى ۋە قوللىنىلىشى

پېئىلنىڭ پۇتكەن ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلى قايسى خىل مەيىل تۇرىدە بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ھەربىرىكەتنىڭ بارلىققا كەلگەن ھالىتىنىڭ مۇناسىۋەتلىك باشقا بىر ئىشنىڭ ئالدىدا ياكى ئۆتكەن مەلۇم بىر چاغدا مەۋجۇت بولغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

خەت يازغاندىم، ئۇزاق ئۆتمەي جاۋابى كەلدى.

خەت يازغانكەنسەن، ۋاقتىدا جاۋاب يازالمىدىم.

تۇرسۇن خەت يېزىۋىكەنمىش، جاۋابى كەلمەپتىمىش.

بۇ توغرۇلۇق مەن سىزگە خەتمۇ يازغاندىمۇ دەيمەن.

ئەخمەت بۇ خەتنى بۇرۇنلا يېزىپ قويغان بولسا كېرەك.

مەن بۇ يەرنى ناخشا-ئۇسسۇل يۇرتى دەپ ئاڭلىغانىدىم، راست شۇنداق ئىكەن.

ئۇلار بۇ قېتىمقى تەنتەربىيە يىغىنىغا قاتنىشالماپتۇ، چۈنكى بۇ يىغىن ئېچىلغاندا ئۇلار پراكتىكىغا كېتىۋىكەن.

بۇ سائەتنى كىچىك ۋاقتىمدا مەن بۇزۇپ قويغانكەنمىشمەن.

گۈللەر ئېچىلىپ قاپتۇ، ببرىپ كۆرىلى باغنى،

سېغىنغاندۇق بىزلەر، كۆپتىن بۇ گۈزەل چاغنى.

ئۇ بىر ۋاقىرىۋىدى، ھەممەيلەن جىملا بولۇپ قالدۇق.

زور ئۇمىد بىلەن كەلگەن بولغىدىڭىز، لېكىن مەن يارىدەم

قىلالمىدىم،

ئۇلار كەلگەندە مەن مەكتەپكە كەتكەن ئوخشايمەن.

4.4.11. پۇتمىگەن ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلى

1) ياسلىشى

Δ ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى پۇتمىگەن ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلى "-ا" لىق شەكىل ۋە "-ار" لىق شەكىلدىن ئىبارەت ئىككى خىل بولۇپ تۆۋەندىكىچە ياسلىدۇ:

شەخس تۇرى		"-ا" لىق شەكلىگە مىسال	"-ار" لىق شەكلىگە مىسال
I شەخس	بىرلىك تۇرى	يازىمەن، سۆزلەيمەن	يازارمەن، سۆزلەرمەن
	كۆپلۈك تۇرى	يازىمىز، سۆزلەيمىز	يازارمىز، سۆزلەرمىز
II شەخس	بىرلىك ئاددىي تۇرى	يازىسەن، سۆزلەيسەن	يازارسەن، سۆزلەرسەن
	بىرلىك سىپايە تۇرى	يازىسىز، سۆزلەيسىز	يازارسىز، سۆزلەرسىز
	بىرلىك ھۆرمەت تۇرى	يازىدىلا، سۆزلەيدىلا	يازارلا، سۆزلەرلا
	كۆپلۈك ھۆرمەت تۇرى	يېزىشدىلا، سۆزلىشدىلا	يېزىشارلا، سۆزلىشەرلا
	كۆپلۈك سەتلىمە تۇرى	يېزىشسەن، سۆزلىشسەن	يېزىشارسەن، سۆزلىشەرسەن
III شەخس تۇرى		يازىدۇ، سۆزلەيدۇ	يازار، سۆزلەر

"-ا" شەكلى ئەسلىدە، پېئىلنىڭ "-ا" لىق رەۋىشداش شەكلىگە قەدىمكى ھۆكۈم باغلامچىسى "-ۇرۇر-" نىڭ ھەر شەخستىكى شەكىللىرى قوشۇلۇپ ياسالغان بولۇپ، ھازىرقى كۈندە ئىخچاملىشىپ مۇشۇ ھالەتكە كەلگەن. ئۇنىڭ بولۇشسىز شەكلى رەۋىشداشنىڭ بولۇشسىز شەكلى ئاساسىدا ياسلىدۇ. مەسىلەن: يازمايمەن، سۆزلىمەيمەن، يازمايسەن، سۆزلىمەيسەن، يازمايدۇ، سۆزلىمەيدۇ...

"-ار" لىق شەكلىنىڭ III شەخس تۇرىدە، پۇتمىگەن ھاللىق

سۆپەتداشنىڭ "-ار" لىق شەكلى بىۋاستە قوللىنىلغان، I، II شەخس تۇرلىرىدە پۇتمىگەن ھاللىق سۆپەتداشنىڭ "-ار" لىق شەكلىگە ۋاستىسىز ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ I، II شەخستىكى ھازىرقى زامان شەكىللىرى قوشۇلغان. ئۇنىڭ بولۇشسىز شەكىللىرى سۆپەتداشنىڭ بولۇشسىز شەكلى ئاساسىدا ياسلىدۇ. مەسىلەن: يازماسمەن، يازماسسەن، سۆزلىمەس...

Δ ۋاستىلىك بايان مەيلىدىكى پۇتمىگەن ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلى تۆۋەندىكىچە ياسلىدۇ:

شەخس تۇرى		مىساللار
I شەخس	بىرلىك تۇرى	يازىدىكەنمەن، سۆزلەيدىكەنمەن
	كۆپلۈك تۇرى	يازىدىكەنمىز، سۆزلەيدىكەنمىز
II شەخس	بىرلىك ئاددىي تۇرى	يازىدىكەنسەن، سۆزلەيدىكەنسەن
	بىرلىك سىپايە تۇرى	يازىدىكەنسىز، سۆزلەيدىكەنسىز
	بىرلىك ھۆرمەت تۇرى	يازىدىكەنلا، سۆزلەيدىكەنلا
	كۆپلۈك ئاددىي تۇرى	يازىدىكەنسىلەر، سۆزلەيدىكەنسىلەر
	كۆپلۈك ھۆرمەت تۇرى	يېزىشدىكەنلا، سۆزلىشدىكەنلا
	كۆپلۈك سەتلىمە تۇرى	يېزىشدىكەنسەن، سۆزلىشدىكەنسەن
III شەخس تۇرى		يازىدىكەن، سۆزلەيدىكەن

بۇ شەكىللەر ئەسلىدە پېئىلنىڭ "-ا" لىق رەۋىشداش شەكلىگە ئاۋۋال قەدىمكى ھۆكۈم باغلامچىسى "-ۇرۇر-" قوشۇلۇپ، ئاندىن ۋاستىلىك ھۆكۈم باغلامچىسى قوشۇلۇپ ياسالغان. ئۇنىڭ بولۇشسىز شەكلى رەۋىشداشنىڭ بولۇشسىز شەكلى ئاساسىدا ياسلىدۇ. مەسىلەن: يازمايدىكەنمەن، يازمايدىكەنسەن، سۆزلىمەيدىكەن...

Δ ئاڭلاتما بايان مەيلدىكى پۇتمىگەن ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلى تۆۋەندىكىچە ياسلىدۇ:

شەخس تۇرى		مىسالار
I شەخس	بىرلىك تۇرى	يازغۇدەكمەن// يازار ئىمشىمەن // يازارمەنمىش
	كۆپلۈك تۇرى	يازغۇدەكمىز//يازار ئىمشىمىز// يازارمىزمىش
II شەخس	بىرلىك ئاددىي تۇرى	يازغۇدەكسەن //يازار ئىمشىسەن// يازارسەنمىش
	بىرلىك سىپايە تۇرى	يازغىدەكسىز//يازار ئىمشىسىز// يازارسىزمىش
	بىرلىك ھۆرمەت تۇرى	يازغۇدەكلا// يازار ئىمشىلا//يازارلامىش
	كۆپلۈك ئاددىي تۇرى	يازغۇدەكسىلەر//يازار ئىمشىسىلەر // يازارسىلەرمىش
	كۆپلۈك ھۆرمەت تۇرى	يېزىشقۇدەكلا//يېزىشار ئىمشىلا// يېزىشارلامىش
	كۆپلۈك سەتلىمە تۇرى	يېزىشقۇدەكسەن//يېزىشار ئىمشىسەن// يېزىشۇدىدىگغۇ دەيمەن
III شەخس تۇرى		يازغۇدەك//يازارمىش

بۇ شەكىللەرنىڭ بىر خىلى پېئىلنىڭ "-غۇ" لۇق ئىسىمداش شەكلىگە ئاڭلاتما ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ھازىرقى زامان "-دەك" شەكلى قوشۇلۇپ ياسالغان؛ بىر خىلى پېئىلنىڭ "ار" لىق سۈپەتداش شەكلىگە ئاڭلاتما ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ھازىرقى زامان "ئىمىش" شەكلى قوشۇلۇپ ياسالغان؛ يەنە بىر خىلى ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى پۇتمىگەن ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلىنىڭ "ار" لىق شەكلىگە "ئىمىش" يارىمچىسى قوشۇلۇپ ياسالغان. بۇلارنىڭ بولۇشسىز شەكلى ئىسىمداشنىڭ ياكى سۈپەتداشنىڭ بولۇشسىز شەكلى ئاساسىدا ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

يازمىغۇدەكمەن، يازماس ئىمشىمەن، يازماسمەنمىش،

يازمىغۇدەكسەن، يازماس ئىمشىسەن، يازماسسەنمىش، يازمىغۇدەك، يازماس ئىمىش.

ئۆزىكى سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان پېئىللارنىڭ

جۈملىدىن بولۇشسىز پېئىل ئۆزەكلىرىنىڭ "ار" لىق رەۋىشداش ("ي" قوشۇلغان) شەكلىگە ئاڭلاتما ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ھازىرقى زامان "ئىمىش" تۇرى قوشۇلۇش يولى بىلەنمۇ ئاڭلاتما بايان مەيلىدىكى پۇتمىگەن ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلى ياسىلىدۇ.

مەسىلەن: سۆزلەيمىشمەن، سۆزلەيمىشسەن، سۆزلەيمىش، يازمايمىش...

Δ سۈبيېكتىپ مۆلچەر مەيلىدىكى پۇتمىگەن ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلى تۆۋەندىكىچە ياسىلىدۇ:

شەخس تۇرى		مىسالار
I شەخس	بىرلىك تۇرى	يازىدىغاندىمەن// يازمەنغۇ دەيمەن
	كۆپلۈك تۇرى	يازىدىغاندىمىز//يازمىزغۇ دەيمەن
II شەخس	بىرلىك ئاددىي تۇرى	يازىدىغانسەن // يازسەنغۇ دەيمەن
	بىرلىك سىپايە تۇرى	يازىدىغانسىز//يازسىزغۇ دەيمەن
	بىرلىك ھۆرمەت تۇرى	يازىدىغانلا // يازىدىلاغۇ دەيمەن
	كۆپلۈك ئاددىي تۇرى	يازىدىغانسىلەر//يازسىلەرغۇ دەيمەن
	كۆپلۈك ھۆرمەت تۇرى	يېزىشىدىغانلا//يېزىشىدىلاغۇ دەيمەن
	كۆپلۈك سەتلىمە تۇرى	يېزىشىدىغانسەن// يېزىشسەنغۇ دەيمەن
III شەخس تۇرى		يازىدىغاندۇ//يازىدىغۇ دەيمەن

بۇ شەكىللەرنىڭ بىر خىلى پېئىلنىڭ پۇتمىگەن ھاللىق سۈپەتداش ("-غان" لىق) شەكلىگە سۈبيېكتىپ مۆلچەر ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ھازىرقى زامان "-دۇ" شەكلى قوشۇلۇپ ياسالغان. يەنە بىر خىلى ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى پۇتمىگەن ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلىگە "-غۇ دەيمەن" باغلامچىسى قوشۇلۇپ ياسالغان. بۇلارنىڭ بولۇشسىز شەكلى سۈپەتداشنىڭ ياكى رەۋىشداشنىڭ بولۇشسىز شەكلى ئاساسىدا ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

يازمايدىغاندىمەن، يازمايمەنغۇ دەيمەن، يازمايدىغانسەن، يازمايسەنغۇ دەيمەن،

Δ ئوبيېكتىپ مۆلچەر مەيلدىكى پۈتمىگەن ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلى تۆۋەندىكىچە ياسلىدۇ.

شەخس تۈرى		مىسالالار
I شەخس	بىرلىك تۈرى	يازىدىغان ئوخشايمەن// يازسام كېرەك // يازىدىغان چېغىمبا
	كۆپلۈك تۈرى	يازىدىغان ئوخشايمىز//يازساق كېرەك// يازىدىغان چېغىمزۇا
II شەخس	بىرلىك ئاددىي تۈرى	يازىدىغان ئوخشايسەن //يازساڭ كېرەك // يازىدىغان چېغكۇا
	بىرلىك سىپايە تۈرى	يازىدىغان ئوخشايسىز//يازسىڭىز كېرەك // يازىدىغان چېغكىزۇا
	بىرلىك ھۆرمەت تۈرى	يازىدىغان ئوخشايلا // يازسىلا كېرەك// يازىدىغان چېغلىرۇا
	كۆپلۈك ئاددىي تۈرى	يازىدىغان ئوخشايسىلەر//يازساڭلار كېرەك// يازىدىغان چېغكلارۇا
	كۆپلۈك ھۆرمەت تۈرى	يېزىشىدىغان ئوخشايلا//يېزىشسىلا كېرەك// يېزىشىدىغان چېغلىرۇا
	كۆپلۈك سەتلىمە تۈرى	يېزىشىدىغان ئوخشايسەن// يېزىشساڭ كېرەك// يېزىشىدىغان چېغكۇا
III شەخس تۈرى		يازىدىغان ئوخشايدۇ//يازسا كېرەك// يازىدىغان چېغى (ۋا)

2) مەنسى ۋە قوللىنىلىشى

پېئىلنىڭ پۈتمىگەن ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلى قايسى خىل مەيل تۈرىدە بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ھەرىكەتنىڭ دائىم بارلىققا كېلىدىغان ياكى كېيىن بارلىققا كېلىدىغان ھالىتىنىڭ ھازىر مەۋجۇت ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. بۇنىڭغا تۆۋەندىكىدەك ھەرىكەتلەر كىرىدۇ:

— ئوبيېكتىپ قانۇنىيەت ۋە مەنتىق بويىچە دائىم بولىدىغان ھەرىكەتلەر؛ مەسىلەن:

كۈن شەرقتىن چىقىدۇ.

سۇ يۇز گرادۇستا قاينايدۇ.

بۇ يەردە قىشتا مۇز تۇڭلىمايمىش.

بۇ يەردە يايغۇر كۆپ ياغسا كېرەك.

دوست يىغلىتىپ ئېيتار، دۈشمەن كۈلدۈرۈپ. (ماقال)

— ئادەت-مىجەزنى ئىپادىلەيدىغان ياكى ئادەتكە ئايلىنىپ قالغان ھەرىكەتلەر؛ مەسىلەن:

مەن تاكاما چەكمەيمەن، سىز بەك كۆپ چېكىدىكەنسىز.

ئۇ ھەر كۈنى تەنتەربىيە قىلىدۇ.

ئۇ بىر ئىشقا ئاسانلا ئاچچىقلايدىكەن.

ئۇ لازا يېمىگۈدەك، سىز يەيدىغانسىز (يەيسىزغۇ دەيمەن)

شۇنىڭ ئۈچۈن ئەبلغازىلارنىڭ «قاۋانلىق» قا بولغان غەزىپى ھەممىدىن كۈچلۈك. «قاۋانلىقنى ئۇزۇل-كېسىل قۇرۇتۇش» توغرىسىدا، ئۇنىڭ ئۇيقۇسى كەلمەيدۇ، يۇرىكى ھاياجاندىن تېز-تېز سوقىدۇ، پۈتۈن ۋۇجۇدىدا بىر ئوت يالقۇنجايدۇ. (ز. سابىر)

— خاراكتېر، ئالاھىدىلىك، ئىقتىدار قاتارلىقلارنى ئىپادىلەيدىغان ھەرىكەتلەر؛ مەسىلەن:

بۇ ماشىنا سائىتىگە 100 كىلومېتر يول باسقۇدەك.

ئۇ خەنزۇچىنى مەندىن ياخشى سۆزلەيدىكەن.

مەن سىزچىلىك يۇگۈرەلمەيمەن.

مەرد سۆزىدىن قايتماس، يولۋاس ئىزىدىن. (ماقال)

ئۇ ناخشىنى ياخشى ئېيتىدۇغۇ دەيمەن.

— كەسىپ ياكى دائىملىق مەشغۇلاتنى بىلدۈرىدىغان ھەرىكەتلەر؛ مەسىلەن:

ئۇ پولات زاۋۇتىدا ئىشلەيدۇ.

مەن شىنجاڭ داشۆدە ئوقۇيمەن.

ئۇ داشۆدە تاربختىن دەرس بەرگۈدەك.

مەن شوپۇر، ماشىنا ھەيدەيمەن.

ــ بەلگىلىمە بويىچە دائىم بولىدىغان ھەرىكەتلەر؛ مەسىلەن:

69- قېتىملىق پويىز سائەت 12 دىن 50 مىنۇت ئۆتكەندە ماكىدۇ.

بىز ھەر كۈنى تۆت سائەت دەرس ئوقۇيمىز.

بۇ يەردە دۇكانلار سائەت سەككىزدىلا ئېچىلىدىكەن.

ــ بولۇشى قارار قىلىنغان ياكى مەنتىق بويىچە جەزمەن بولىدىغان ھەرىكەتلەر؛ مەسىلەن:

بۇ مەۋسۇمدا ئۇچ دەرستىن ئىمتىھان ئالغۇدەك.

مەن بۇ مەۋسۇمدا ئۈيگە قايتمايمەن. قاسىمۇ قايتمىغۇدەك.

بۇ پىكرىڭ خاتا، ئۇ ئەلۋەتتە قوشۇلمايدۇ.

ــ ئىرادىنى بىلدۈرىدىغان ياكى سۆزلىگۈچى بولىدۇ دەپ ھېسابلىنىغان ھەرىكەتلەر، مەسىلەن:

مەن چوقۇم تىرىشىپ ئوقۇيمەن.

بىز بۇ قېتىنچىلقلارنى يېڭىپ كېتەلەيمىز.

مېنىڭ قارىشىمچە، ئۇ ئىمتىھاندىن ئۆتەلمەيدىغان ئوخشايدۇ.

پېئىلنىڭ پۈتمىگەن ھازىرقى زامان خەۋەر شەكىللىرىنىڭ يەنە تۆۋەندىكىچە مەخسۇس قوللىنىلىدىغان ئورۇنلىرى بار:

(1) سەھنە ئەسىرىدە شەخسىلەرنىڭ قانداق ھەرىكەت قىلىشى ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى پۈتمىگەن ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلىدە كۆرسىتىلىدۇ. مەسىلەن:

غۇنچەم: مەيلى، چېلىڭ، ئويناىمەن. (نۇر دۇتار چالىدۇ، غۇنچەم ئۇسسۇل ئوينايدۇ.)

(2) ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ ۋەقەلىكىنى سۆزلەپ بېرىشتە ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى ياكى ۋاستىلىك بايان مەيلىدىكى پۈتمىگەن ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلى قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

بۇ كىنو مۇنداق ئاخىرلىشىدۇ (ئاخىرلىشىدىكەن)، پارتىزانلار ھەممە يەرگە مىنا كۆمۈپ تاشلايدۇ (تاشلايدىكەن)، دۇشمەن كەنتكە كىرىش بىلەن ھەممە تەرەپتىن مىنا پارتلايدۇ (پارتلايدىكەن)، دۇشمەن ئەسكەرلىرىنىڭ تولىسى ئۆلۈپ تۈگەيدۇ (تۈگەيدىكەن)، قالغانلىرى ئەسىرگە چۈشىدۇ (چۈشىدىكەن).

(3) سۆزلىگۈچى ئۆزى ۋاستىلىك خەۋەردار بولغان بىرەر ۋەقەنى باشتىن-ئاياغ سۆزلەپ بېرىشتە، ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى پۈتمىگەن ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلىنى قوللانسىمۇ بولىدۇ. مەسىلەن:

ۋەقە مانا مۇنداق ئىكەن: تۇرسۇن ۋېلىسىپىت بىلەن ئىشقا كېتىۋاتسا، بىر يۇك ماشىنىسى يولنىڭ چېتىدە كېتىۋاتقان بىر بوۋاينى سوقۇۋېتىدۇ (سوقۇۋېتىدىكەن)، تۇرسۇن دەرھال ۋېلىسىپىتتىن چۈشۈپ بوۋاينى يۆلەيدۇ (يۆلەيدىكەن)، ئاڭغىچە كوچىدىكى ماشىنىنى توسايدۇ (توسايدىكەن)، لېكىن ماشىنا توختىماي قاچىدۇ (قاچىدىكەن)، تۇرسۇن بوۋاينى باشقىلارغا تاپشۇرۇپ ئۆزى ۋېلىسىپىت بىلەن ماشىنىنى قوغلايدۇ (قوغلايدىكەن)……

(4) يازغۇچى ئەدەبىي ئەسەردە مەلۇم ۋەقە يۈز بېرىش ئالدىدا بولۇپ تۇرغان ئىش-ھەرىكەتلەرنى بايان قىلىشتا ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى پۈتمىگەن ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلىنى قوللىنىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

…ئۇچقان قار پارچىلىرى يىلانىدەك كۈشۈلدايدۇ، شاخلار چىرقىرايدۇ، ھۇۋلايدۇ، ئاللىقايەرلەردىن گۈلدۇرلىگەن، شارقىرىغان، قاراسلىغان ئاۋازلار كېلىدۇ.

(5) چۆچەكلەردىكى شەخسىلەرنىڭ دائىملىق ھەرىكىتى

ئومۇمەن ۋاستىلىك بايان مەيلىدىكى پۇتمىگەن ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلىدە بايان قىلىنىدۇ. ئۇلارنىڭ ئورۇنلىغان ھەرىكەتلىرىنمۇ ۋاستىلىك بايان مەيلىدىكى پۇتمىگەن ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلىدە بايان قىلىشقا بولىدۇ. مەسىلەن:

بۇرۇنقى زاماندا بىر بىلىقچى بۇۋاي بولغانكەن، ئۇ ئۆزىنىڭ كەمپىرى بىلەن دېڭىز بويىدا ياشايدىكەن، ھەر كۈنى دېڭىزدىن بىلىق تۇتۇپ شۇنىڭ بىلەن تىرىكچىلىك قىلىدىكەن، ئۇ بىر كۈنى دېڭىزغا تور تاشلىسا، بىر ئالتۇن بىلىق تورغا چۈشۈپ قالىدىكەن، بۇۋاي خوشال بولۇپ بىلىقنى قولىغا ئالغاندا، بىلىق خۇددى ئادەمدەك سۆزلەشكە باشلايدىكەن.....

(6) ۋاستىلىك بايان مەيلىدىكى پۇتمىگەن ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلى بەزىدە پەرەز بىقىندا جۈملىنىڭ خەۋىرى بولۇپ كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

تىرشمايدىكەنسەن، جەزمەن ئارقدا قالسەن.

دۇشمەن بىزگە چېقىلىدىكەن، جەزمەن ئۇنىڭ ئەدىپىنى بېرىمىز.

(7) ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى پۇتمىگەن ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلىنىڭ "ئار" تۇرى پەقەت شېئىر ۋە ماقال-تەمسىلەردىلا ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى پۇتمىگەن ھازىرقى زامان مەنىسىدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

تاما-تاما كۆل بولار (ماقال)

ئېسىلارمەن ملتىق ئېتىپ تاۋلانغان قولغا،

يېپىشارمەن بايراق بىلەن ئالغا ئاتلىغان يولغا.

كۆرەش بايراقىندا ھارماسمەن ئەسلا،

يېڭىش بىلەن كېلىپ چىقمىز كەڭ غالىب يولغا.

(ل.مۇتەللىپ)

5.4.11. پۇتمىگەن ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلى

1) ياسىلىشى

Δ ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى پۇتمىگەن ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلى تۆۋەندىكىچە ياسىلىدۇ:

شەخس تۇرى		مىسالار
I شەخس	بىرلىك تۇرى	يازاتتىم// يازار ئىدىم // يازىدىغاندىم
	كۆپلۈك تۇرى	يازاتتۇق//يازار ئىدۇق// يازىدىغاندۇق
II شەخس	بىرلىك ئاددىي تۇرى	يازاتتىڭ // يازار ئىدىڭ //يازىدىغاندىڭ
	بىرلىك سىپايە تۇرى	يازاتتىڭىز//يازار ئىدىڭىز //يازىدىغاندىڭىز
	بىرلىك ھۆرمەت تۇرى	يازاتتىلا //يازار ئىدىلە// يازىدىغاندىلە
	كۆپلۈك ئاددىي تۇرى	يازاتتىڭلار//يازار ئىدىڭلار // يازىدىغاندىڭلار
	كۆپلۈك ھۆرمەت تۇرى	يېزىشاتتىلا//يېزىشار ئىدىلە// يېزىشىدىغاندىلە
	كۆپلۈك سەتلىمە تۇرى	يېزىشاتتىڭ// يېزىشار ئىدىڭ// يېزىشىدىغاندىڭ
III شەخس تۇرى		يازاتتى//يازار ئىدى// يازىدىغان ئىدى

بۇ شەكىللەرنىڭ بىرىنچى خىل ۋاريانتى پېئىلنىڭ "ئا" لىق رەۋىشداش شەكلىگە ۋاستىسىز ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلى قوشۇلۇپ ياسالغان بولۇپ، فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشكە ئۇچراش نەتىجىسىدە مۇشۇ ھالەتكە كەلگەن. ئۇنىڭ بولۇشسىز شەكلى "ئا" لىق رەۋىشداشنىڭ بولۇشسىز شەكلى ئاساسىدا ياسىلىدۇ. مەسىلەن: يازمايتتىم، يازمايتتىڭ، يازمايتتى...

ئىككىنچى خىل ۋاريانتى "ئار" لىق سۈپەتداش شەكلىگە ۋاستىسىز ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلى قوشۇلۇپ ياسالغان، ئۇنىڭ بولۇشسىز شەكلى سۈپەتداشنىڭ بولۇشسىز شەكلى ئاساسىدا ياسىلىدۇ. مەسىلەن: يازماس ئىدىم، يازماس ئىدىڭ.

ئۈچىنچى خىل ۋاريانتى پۇتمىگەن ھاللىق سۈپەتداشنىڭ

"غان" لىق تۈرىگە ۋاستىسىز ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلى قوشۇلۇپ ياسالغان. بەزىدە ھۆكۈم باغلامچىسى چۈشۈپ قېلىشى مۇمكىن. ئۇنىڭ بولۇشسىز شەكلى سۈپەتداشنىڭ بولۇشسىز شەكلى ئاساسدا ياسىلىدۇ. مەسىلەن: يازمايدىغاندىم، يازمايدىغاندىڭ، يازمايدىغاندى...

Δ ۋاستىلىك بايان مەيلىدىكى پۈتمىگەن ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلى تۆۋەندىكىچە ياسىلىدۇ:

شەخس تۈرى		مىساللار
I شەخس	بىرلىك تۈرى	يازدىكەنمەن//يازدىغانكەنمەن // يازار ئىكەنمەن
	كۆپلۈك تۈرى	يازدىكەنمىز//يازدىغانكەنمىز//يازار ئىكەنمىز
II شەخس	بىرلىك ئاددىي تۈرى	يازدىكەنسەن //يازدىغانكەنسەن// يازار ئىكەنسەن
	بىرلىك سىپايە تۈرى	يازدىكەنسىز//يازدىغانكەنسىز // يازار ئىكەنسىز
	بىرلىك ھۆرمەت تۈرى	يازدىكەنلا //يازدىغانكەنلا// يازار ئىكەنلا
	كۆپلۈك ئاددىي تۈرى	يازدىكەنسىلەر//يازدىغانكەنسىلەر // يازار ئىكەنسىلەر
	كۆپلۈك ھۆرمەت تۈرى	يېزىشدىكەنلا//يېزىشدىغانكەنلا// يېزىشار ئىكەنلا
	كۆپلۈك سەتلىمە تۈرى	يېزىشدىكەنسەن// يېزىشدىغانكەنسەن// يېزىشار ئىكەنسەن
III شەخس تۈرى		يازدىكەن//يازدىغانكەن// يازار ئىكەن

بۇ شەكىللەرنىڭ بىرىنچى خىل ۋاريانتى ۋاستىلىك بايان مەيلىدىكى پۈتمىگەن ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلى بىلەن شەكىلداش كەلگەن.

ئىككىنچى ۋە ئۈچىنچى ۋاريانتلىرى پۈتمىگەن ھاللىق سۈپەتداشقا ۋاستىلىك ھۆكۈم باغلامچىسى قوشۇلۇپ ياسالغان.

ئۇلارنىڭ بولۇشسىز شەكلى سۈپەتداشنىڭ بولۇشسىز شەكلى ئاساسدا ياسىلىدۇ. مەسىلەن: يازمايدىغاندىم، يازماس ئىدىم...

Δ ئاڭلاتما بايان مەيلىدىكى پۈتمىگەن ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلى تۆۋەندىكىچە ياسىلىدۇ:

شەخس تۈرى		مىساللار
I شەخس	بىرلىك تۈرى	يازدىكەنمەن//يازدىغانكەنمەن// يازدىكەنمىشمەن
	كۆپلۈك تۈرى	يازدىغانكەنمىشمىز//يازار ئىكەنمىشمىز// يازدىكەنمىشمىز
II شەخس	بىرلىك ئاددىي تۈرى	يازدىغانكەنمىشسەن // يازار ئىكەنمىشسەن // يازدىكەنمىشسەن
	بىرلىك سىپايە تۈرى	يازدىغانكەنمىشسىز//يازار ئىكەنمىشسىز // يازدىكەنمىشسىز
	بىرلىك ھۆرمەت تۈرى	يازدىغانكەنمىشلا // يازار ئىكەنمىشلا// يازدىكەنمىشلا
	كۆپلۈك ئاددىي تۈرى	يازدىغانكەنمىشسىلەر//يازار ئىكەنمىشسىلەر // يازدىكەنمىشسىلەر
	كۆپلۈك ھۆرمەت تۈرى	يېزىشدىغانكەنمىشلا//يېزىشار ئىكەنمىشلا// يېزىشدىكەنمىشلا
	كۆپلۈك سەتلىمە تۈرى	يېزىشدىغانكەنمىشسەن// يېزىشار ئىكەنمىشسەن// يېزىشدىكەنمىشسەن
III شەخس تۈرى		يازدىغانكەنمىش//يازار ئىكەنمىش// يازدىكەنمىش

بۇ شەكىللەرنىڭ بىرىنچى، ئىككىنچى ۋاريانتلىرى پۈتمىگەن ھاللىق سۈپەتداشقا ئاڭلاتما ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلى قوشۇلۇپ ياسالغان. ئۇلارنىڭ بولۇشسىز شەكلى سۈپەتداشنىڭ بولۇشسىز شەكلى ئاساسدا ياسىلىدۇ. مەسىلەن: يازمايدىغانكەنمىشمەن، يازماس ئىكەنمىشمەن...

ئۈچىنچى خىل ۋاريانتى پېئىلنىڭ "ئا" لىق رەۋىشداش شەكلىگە ئاۋۋال "تۇرۇر" باغلامچىسى، ئاندىن ئاڭلاتما ھۆكۈم باغلامچىسى قوشۇلۇپ ياسالغان بولۇپ، ئىخچاملىشىپ مۇشۇ ھالەتكە كەلگەن.

Δ سۇبيېكتىپ مۇلچەر مەيلدىكى پۇتمىگەن ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلى تۆۋەندىكچە ياسلىدۇ:

شەخس تۇرى		مىسالار
I شەخس	بىرلىك تۇرى	يازىدىغان بولغىيدىم// يازاتتىمغۇ دەيمەن // يازار ئىدىمغۇ دەيمەن
	كۆپلۈك تۇرى	يازىدىغان بولغىيدۇق//يازاتتۇققۇ دەيمەن// يازار ئىدىققۇ دەيمەن
II شەخس	بىرلىك ئاددىي تۇرى	يازىدىغان بولغىيدىك // يازاتتىڭغۇ دەيمەن // يازار ئىدىڭغۇ دەيمەن
	بىرلىك سىپايە تۇرى	يازىدىغان بولغىيدىلا/ /يازاتتىلاغۇ دەيمەن // يازار ئىدىلەغۇ دەيمەن
	بىرلىك ھۆرمەت تۇرى	يازىدىغان بولغىيدىڭىز// يازاتتىڭىزغۇ دەيمەن// يازار ئىدىڭىزغۇ دەيمەن
	كۆپلۈك ئاددىي تۇرى	يازىدىغان بولغىيدىڭلا//يازاتتىڭلارغۇ دەيمەن // يازار ئىدىڭلارغۇ دەيمەن
	كۆپلۈك ھۆرمەت تۇرى	يېزىشىدىغان بولغىيدىلا//يېزىشاتتىلاغۇ دەيمەن// يېزىشار ئىدىلەغۇ دەيمەن
	كۆپلۈك سەتلىمە تۇرى	يېزىشىدىغان بولغىيدىك// يېزىشاتتىڭغۇ دەيمەن// يېزىشار ئىدىڭغۇ دەيمەن
III شەخس تۇرى		يازىدىغان بولغىيدى//يازاتتىغۇ دەيمەن// يازار ئىدىغۇ دەيمەن

بۇ شەكىللەرنىڭ بىرىنچى خىل ۋاريانتى پۇتمىگەن ھاللىق سۇپەتداشقا سۇبيېكتىپ مۇلچەر ھۆكۈم باغلاميچىسىنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلى قوشۇلۇپ ياسالغان. ئۇنىڭ بولۇشسىز شەكلى سۇپەتداشنىڭ بولۇشسىز شەكلى ئاساسىدا ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

يازمايدىغان بولغىيدىم...

ئىككىنچى ۋە ئۈچىنچى خىل ۋاريانتلىرى ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى پۇتمىگەن ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلىگە "-غۇ دەيمەن" قوشۇلۇپ ياسالغان.

Δ ئوبيېكتىپ مۇلچەر مەيلىدىكى پۇتمىگەن ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلى ئوبيېكتىپ مۇلچەر مەيلىدىكى پۇتمىگەن ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلى بىلەن شەكىلداش كېلىدۇ.

2) مەنىسى ۋە قوللىنىلىشى

پېئىلنىڭ پۇتمىگەن ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلى قايسى خىل مەيل تۇرىدە بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ھەرىكەتنىڭ دائىم

بارلىققا كېلىدىغان ياكى كېيىن بارلىققا كېلىدىغان ھالىتىنىڭ ئۆتكەندە ياكى مۇناسىۋەتلىك مەلۇم بىر ئىشتىن بۇرۇن مەۋجۇت بولغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. كونكرېت قىلىپ ئېيتقاندا، بۇ خىل خەۋەر شەكلى تۆۋەندىكىچە قوللىنىلىدۇ:

(1) ئۆتكەن مەلۇم بىر ۋاقىتتا دائىم بولۇپ تۇرغان ئىش-ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ. بۇ مەنىدە كەلگەندە، "ئىدى" لىق سۇپەتداش قاتناشمىغان ۋاريانتلىرى قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

مەن ئۇ چاغدا ئوتتۇرا مەكتەپتە ئوقۇيتتىم (ئوقۇيدىغاندىم // ئوقۇيدىغان)، ئەخمەتنىڭ ئاكىسى بىزگە تىل-ئەدەبىيات بېرەتتى (بېرىدىغاندى//بېرىدىغان)، بىز ئۇنىڭ دەرسىنى ناھايىتى قىزىقىپ ئاڭلايتۇق. (ئاڭلايدىغاندۇق// ئاڭلايدىغان).

ئۇلار ئۇ چاغدا تونۇشمايدىكەن (تونۇشمايدىغانكەن)، كېيىن تونۇشۇپتۇ.

ئۇ بۇرۇن كاندا ئىشلەيدىكەنمىش (ئىشلەيدىغانكەنمىش)

ھەر يىلى بۇ كەمىلەردە كۇن ئوتتەك قىزىپ كېتەتتى (كېتىدىغان، كېتىدىغاندى) بۇ يىل خېلى سالقىن بولۇۋاتىدۇ.

مەن كىچىكىمىدە مۇشۇ قاچىدا تاماق يەيدىكەنمىشمەن (يەيدىغانكەنمىشمەن)،

سىز بۇ مەكتەپكە كەلمەستە خەنزۇچىنى بىلمەيدىغان بولغىدىڭىز؟

78-يىللاردا سىز ئوقۇتقۇچىلىق قىلاتتىڭىزغۇ دەيمەن.

(2) ھەرىكەتنى ئورۇنلاش توغرىسىدىكى قارار، پىلان ياكى كېلىشىمنىڭ ئۇنىڭ بىلەن مۇناسىۋەتلىك مەلۇم بىر ئىشتىن بۇرۇن مەۋجۇت بولغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ مەنىدە كەلگەندە، "ئا" لىق رەۋىشداش ئاساسىدا ياسالغان ۋاريانتلار قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

ئۆزۈممۇ ئورۇمچىگە باراتتىم، شۇڭا ئۇلار بىلەن بىللە ماڭدىم.

مەن ئۇ كۇنى دەرسكە كىرەتتىم، چاقىرساڭلارمۇ بارالمايتتىم.

تۇرسۇنلار قايتىپ كېلەتتى. مەن شۇلارنى كۇتۇۋېلىشقا بارغانىدىم.

كۆتـۈپ تۇرسـاق بـر ماشـنا كەلـدى، سورىسـاق، شـەھەرگە كىرىدىكەن، ئاران دېگەندە شوپۇرنى كۆندۈرۈپ ماشىنغا چىقتۇالدۇق.

(3) بولمىغان ياكى بولمايدىغانلىقى مەلـۇم بولغـان ئىشـنىڭ بولۇشى توغرىسىدىكى پەرەز ياكى ئارزۇنى بىلدۈرىدۇ. بۇ مەنـدە كەلگەنـدە، "ئـا" لـىق رەۋىشـداش يـاكى "ئـا" لـىق سـۈپەتداش ئاساسىدا ياسالغان شەكلى قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

چاقىرغان بولسىڭلار كېلەتتىم. (كېلەر ئىدىم)

يەنە بەش مىنـۇت كېچىكسـەڭلار، ئۇلگـۈرەلمەس ئـىدىڭلار (ئۇلگۈرەلمەيتىڭلار).

ئىمكانىيەت بولسا، بۇ يىغىنغا مەنمۇ قاتنىشار ئىدىم (قاتنىشاتتىم).

يۈگۈرمىسەڭ كېچىكىپ قالار ئىكەنسىز (قالىدىكەنسىز).

ئادەم ئەۋەتمىسەك كەلمەيتتىڭىزغۇ دەيمەن (كەلمەس ئىدىڭىزغۇ دەيمەن).

ئۇ بولمىسا، بىز ئامالسىز قالار ئىكەنمىشمىز (قالىدىكەنمىشمىز).

مۇشۇ پۇتلىكاشاڭلار بولمىسا، بىز تېخىمۇ زور نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرگەن بولاتتۇق (بولار ئىدۇق).

(4) يازغۇچى ئەدەبىي ئەسەردە مەلـۇم ئىش يـۈز بېرىش ئالدىدا ياكى يۈز بەرگەن چاغدا بولـۇپ تۇرغـان ئىشلارنى بايان قىلىشـتا ئاساسـەن "ئـا" لـىق رەۋىشـداش ئاساسـىدا ياسـالغان ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى شەكلىنى قوللىنىدۇ. مەسىلەن:

چەكسـىز كەتـكەن قومۇشـلۇق، سـەھەردە باشـلىنىدىغان ئـاۋال شـامىلدىن دېگىـزدەك دولقۇنلىنـاتتى. نەلەردىـدۇ يـاۋا چوشـقىلار خارتىلـدايتتى. ئۇركـۇگەن يـاۋا غـازلار غاقىلـدايتتى. قىرغـاۋۇل خـورىزى چىللايتتى. ئەبىلغازى... قارا سۇنى ياقىلاپ مېڭىۋەردى. (ز.سابىر)

ئەبىلغازى كاڭدا سۇنايلىنىپ ئۇزاق ياتتى. ئاسىم بىلەن ئۇز خيالىدا تالىشىشنى داۋاملاشتۇردى. ئـۇ ... ئـارىلاپ- ئـارىلاپ ئۆچۈشكە باشـلىغان تاماكىسىنى تارتىپ قويـاتتى، كۆكـۈچ ئـىس شـالاڭ، سـارغايغان چىشـلىرى

ئارىسىدىن ۋە بۇرنىڭ تۈشۈكىدىن ئېرىنچەكلىك بىلەن چىقاتتى...
(ز.سابىر)

6.4.11. ئىزچىل ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلى

1) ياسىلىشى

Δ ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى ئىزچىل ھازىرقى زامـان خەۋەر شەكلى تۆۋەندىكىچە ياسىلىدۇ:

شەخس تۇرى		مىسالىلار
I شەخس	بىرلىك تۇرى	يېزىۋاتىمەن، يېزىپ ئولتۇرىمەن، ئوقۇپ ياتىمەن، كۆتۈپ تۇرىمەن، كۆرۈپ يۈرىمەن، ياتىمەن
	كۆپلۈك تۇرى	يېزىۋاتىمىز، يېزىپ ئولتۇرىمىز، ئوقۇپ ياتىمىز، كۆتۈپ تۇرىمىز، كۆرۈپ يۈرىمىز، ئولتۇرىمىز
II شەخس	بىرلىك ئاددىي تۇرى	يېزىۋاتسەن، يېزىپ ئولتۇرسەن، ئوقۇپ ياتسەن، كۆتۈپ تۇرسەن، كۆرۈپ يۈرسەن، تۇرسەن
	بىرلىك سىپايە تۇرى	يېزىۋاتسىز، يېزىپ ئولتۇرسىز، ئوقۇپ ياتسىز، كۆتۈپ تۇرسىز، كۆرۈپ يۈرسىز، يۈرسىز.
	بىرلىك ھۆرمەت تۇرى	يېزىۋاتىدىلا، يېزىپ ئولتۇرىدىلا، ئوقۇپ ياتىدىلا، كۆتۈپ تۇرىدىلا، كۆرۈپ يۈرىدىلا، ياتىدىلا
	كۆپلۈك ئاددىي تۇرى	يېزىۋاتسىلەر، يېزىپ ئولتۇرسىلەر، ئوقۇپ ياتسىلەر، كۆتۈپ تۇرسىلەر، كۆرۈپ يۈرسىلەر، ئولتۇرسىلەر
	كۆپلۈك ھۆرمەت تۇرى	يېزىشۋاتىدىلا، يېزىپ ئولتۇرىشىدىلا، ئوقۇپ يېتىشىدىلا، كۆتۈپ تۇرۇشىدىلا، كۆرۈپ يۈرۇشىدىلا، تۇرىشىدىلا
	كۆپلۈك سەتلىمە تۇرى	يېزىشۋاتسەن، يېزىپ ئولتۇرۇشسەن، ئوقۇپ يېتىشسەن، كۆتۈپ تۇرۇشسەن، كۆرۈپ يۈرۇشسەن، يۈرۇشسەن
III شەخس تۇرى		يېزىۋاتىدۇ، يېزىپ ئولتۇرىدۇ، ئوقۇپ ياتىدۇ، كۆتۈپ تۇرىدۇ، كۆرۈپ يۈرىدۇ، ياتىدۇ

بۇ شەكىللەر پېئىلنىڭ ئىزچىل تۇستىكى "ئـا" لـىق رەۋىشـداش شەكلى ياكى ھالەت پېئىلنىڭ "ئـا" لىق رەۋىشداش شەكلى ئاساسىدا ۋاستىسـىز بايـان مەيلىـدىكى پـۈتمىگەن ھـازىرقى زامـان خەۋەر

شەكلىنىڭ "ئا" شەكلى بىلەن ئوخشاش ئۇسۇلدا ياسالغان.

ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى ئىزچىل ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلىنىڭ يەنە بىر تۈرى بولۇپ، بۇ تۈرى پېئىلنىڭ "ماق" لىق ئىسمداش شەكلىگە ئورۇن كېلىش قوشۇمچىسى ۋە ۋاستىسىز ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ھازىرقى زامان شەكلى قوشۇلۇپ ياسىلىدۇ (ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ III شەخس شەكلى قوللىنىلمايدۇ). مەسىلەن:

يازماقتىمەن، يازماقتىمىز، يازماقتىسەن، يازماقتىسىز، يازماقتىسلەر، يازماقتا...

Δ ۋاستىلىك بايان مەيلىدىكى ئىزچىل ھازىرقى زامان شەكلى تۆۋەندىكىچە ياسىلىدۇ:

شەخس تۈرى		مىسالار
I شەخس	بىرلىك تۈرى	يېزىۋاتىمەن، يېزىپ ئولتۇرۇپتىمەن، ئوقۇپ يېتىپتىمەن، كۆرۈپ تۇرۇپتىمەن، كۆرۈپ يۈرۈپتىمەن، يېتىپتىمەن
	كۆپلۈك تۈرى	يېزىۋاتىمىز، يېزىپ ئولتۇرۇپتىمىز، ئوقۇپ يېتىپتىمىز، كۆتۈپ تۇرۇپتىمىز، كۆرۈپ يۈرۈپتىمىز، ئولتۇرۇپتىمىز
II شەخس	بىرلىك ئاددىي تۈرى	يېزىۋاتىسەن، يېزىپ ئولتۇرۇپسەن، ئوقۇپ يېتىپسەن، كۆتۈپ تۇرۇپسەن، كۆرۈپ يۈرۈپسەن، تۇرۇپسەن
	بىرلىك سىپايە تۈرى	يېزىۋاتىپسەن، يېزىپ ئولتۇرۇپسىز، ئوقۇپ يېتىپسىز، كۆتۈپ تۇرۇپسىز، كۆرۈپ يۈرۈپسىز، يۈرۈپسىز
	بىرلىك ھۆرمەت تۈرى	يېزىۋاتىپتىلا، يېزىپ ئولتۇرۇپتىلا، ئوقۇپ يېتىپتىلا، كۆتۈپ تۇرۇپتىلا، كۆرۈپ يۈرۈپتىلا، يېتىپتىلا
	كۆپلۈك ئاددىي تۈرى	يېزىۋاتىپسىلەر، يېزىپ ئولتۇرۇپسىلەر، ئوقۇپ يېتىپسىلەر، كۆتۈپ تۇرۇپسىلەر، كۆرۈپ يۈرۈپسىلەر، ئولتۇرۇپسىلەر
	كۆپلۈك ھۆرمەت تۈرى	يېزىۋاتىشىپتىلا، يېزىپ ئولتۇرۇشۇپتىلا، ئوقۇپ يېتىشىپتىلا، كۆتۈپ تۇرۇشۇپتىلا، كۆرۈپ يۈرۈشۇپتىلا، تۇرۇشۇپتىلا
	كۆپلۈك سەتلىمە تۈرى	يېزىۋاتىشىپسەن، يېزىپ ئولتۇرۇشۇپسەن، ئوقۇپ يېتىشىپسەن، كۆتۈپ تۇرۇشۇپسەن، كۆرۈپ يۈرۈشۇپسەن، ئولتۇرۇشۇپسەن
III شەخس تۈرى		يېزىۋاتىپتۇ، يېزىپ ئولتۇرۇپتۇ، ئوقۇپ يېتىپتۇ، كۆتۈپ تۇرۇپتۇ، كۆرۈپ يۈرۈپتۇ، يۈرۈپتۇ

بۇ شەكىللەر پېئىلنىڭ ئىزچىل تۈستىكى چېتىلما رەۋىشداش شەكلى ياكى ھالەت پېئىلنىڭ چېتىلما رەۋىشداش شەكلى ئاساسىدا ۋاستىلىك بايان مەيلىدىكى ئاددىي ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلى بىلەن ئوخشاش ئۇسۇلدا ياسالغان.

Δ ئاڭلاتما بايان مەيلىدىكى ئىزچىل ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلى تۆۋەندىكىچە ياسىلىدۇ:

شەخس تۈرى		مىسالار
I شەخس	بىرلىك تۈرى	يېزىۋاتقۇدەكمەن//يېزىۋاتار ئىمشمەن//يېزىۋاتارمەنمىش، يېزىپ ئولتۇرغۇدەكمەن، كۆتۈپ تۇرار ئىمشمەن، ياتار ئىمشمەن
	كۆپلۈك تۈرى	يېزىۋاتقۇدەكمىز//يېزىۋاتار ئىمشمىز//يېزىۋاتارمىزمىش، كۆرۈپ يۈرەر ئىمشمىز، ساقلاپ ياتقۇدەكمىز، تۇرغۇدەكمىز.
II شەخس	بىرلىك ئاددىي تۈرى	يېزىۋاتقۇدەكسەن//يېزىۋاتار ئىمشسەن//يېزىۋاتارسەنمىش، يېزىپ ئولتۇرغۇدەكسەن، ئوقۇپ ياتارسەنمىش، ئولتۇرار ئىمشسەن
	بىرلىك سىپايە تۈرى	يېزىۋاتقۇدەكسىز//يېزىۋاتار ئىمشسىز//يېزىۋاتارسىزمىش، ساقلاش ياتارئىمشسىز، كۆتۈپ تۇرارسىزمىش، يۈرگۈدەكسىز
	بىرلىك ھۆرمەت تۈرى	يېزىۋاتقۇدەكلا//يېزىۋاتار ئىمشلا//يېزىۋاتارلامىش، ئوقۇپ ياتارلامىش، ساقلاپ تۇرغۇدەكلا، ئولتۇرارلامىش
	كۆپلۈك ئاددىي تۈرى	يېزىۋاتقۇدەكسلەر//يېزىۋاتار ئىمشسلەر // يېزىۋاتارسلەرمىش، ساقلاپ ياتقۇدەكسلەر، كۆتۈپ تۇرار ئىمشسلەر، ياتار ئىمشسلەر
	كۆپلۈك ھۆرمەت تۈرى	يېزىشۇاتقۇدەكلا//يېزىشۇاتار ئىمشلا// يېزىشۇاتارلامىش، ساقلاپ تۇرۇشارلامىش، يېزىپ ئولتۇرۇشقۇدەكلا، تۇرۇشقۇدەكلا
	كۆپلۈك سەتلىمە تۈرى	يېزىشۇاتقۇدەكسەن//يېزىشۇاتار ئىمشسەن// يېزىشۇاتارسەنمىش، ساقلاپ يېتىشقۇدەكسەن، كۆرۈپ يۈرۈشەر ئىمشسەن، تۇرۇشار ئىمشسەن
III شەخس تۈرى		يېزىۋاتقۇدەك//يېزىۋاتار ئىمش// يېزىپ ئولتۇرار ئىمش، كۆتۈپ تۇرغۇدەك، ئولتۇرار ئىمش

بۇ شەكىللەر پېئىلنىڭ ئىزچىل تۈستىكى ئۆزەك شەكلى ياكى ھالەت پېئىللىرىنىڭ ئۆزەك شەكلى ئاساسىدا ئاڭلاتما بايان مەيلىدىكى پۈتمىگەن ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلى بىلەن ئوخشاش ئۇسۇلدا ياسالغان.

ئاڭلاتما بايان مەيلىدىكى ئىزچىل ھازىرقى زامان خەۋەر شەكىللىرى يەنە پېئىلنىڭ ئىزچىل تۈستىكى ئۆزەك شەكلى ياكى ھالەت پېئىلنىڭ ئۆزەك شەكلى ئاساسىدا ئاڭلاتما بايان مەيلىدىكى ئاددىي ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلى بىلەن ئوخشاش ئۇسۇلدا ياسلىشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن: يېزىۋېتىپتۇدەكمەن// يېزىۋېتىپتىمىشمەن// يېزىۋېتىپتىمەنمىش، يېزىۋېتىپتۇدەكسەن// يېزىۋېتىپتىمىشسەن //يېزىۋېتىپسەنمىش، يېزىۋېتىپتۇدەك//يېزىۋېتىپتىمىش؛ يېزىپ ئولتۇرۇپتۇدەكمەن، كۈتۈپ تۇرۇپسەنمىش، ئوقۇپ يېتىپتىمىش، ئولتۇرۇپتۇدەكمەن، يۈرۈپتىمىشسەن، يېتىپتىمىش.

Δ سۈبيېكتىپ مۆلچەر مەيلىدىكى ئىزچىل ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلى تۈۋەندىكىچە ياسلىدۇ:

شەخس تۈرى		مىسالار
I شەخس	بىرلىك تۈرى	يېزىۋاتقاندىمەن//يېزىۋاتمەنغۇ دەيمەن، يېزىپ ئولتۇرغاندىمەن// يېزىپ ئولتۇرىمەنغۇ دەيمەن، ياتقاندىمەن
	كۆپلۈك تۈرى	يېزىۋاتقاندىمىز//يېزىۋاتمىزغۇ دەيمەن، كۈتۈپ تۇرغاندىمىز//كۈتۈپ تۇرىمىزغۇ دەيمەن//ئولتۇرغاندىمىز

شەخس تۈرى		مىسالار
II شەخس	بىرلىك ئاددىي تۈرى	يېزىۋاتقانسەن//يېزىۋاتسەنغۇ دەيمەن، ئوقۇپ ياتقانسەن//ئوقۇپ ياتسەنغۇ دەيمەن، تۇرغانسەن
	بىرلىك سىپايە تۈرى	يېزىۋاتقانسىز//يېزىۋاتسىزغۇ دەيمەن ، كۆرۈپ يۈرگەنسىز//كۆرۈپ يۈرىسىزغۇ دەيمەن، يۈرگەنسىز
	بىرلىك ھۆرمەت تۈرى	يېزىۋاتقانلا//يېزىۋاتىدىلاغۇ دەيمەن، يېزىپ ئولتۇرغانلا//يېزىپ ئولتۇرىدىلاغۇ دەيمەن، ياتقانلا
	كۆپلۈك ئاددىي تۈرى	يېزىۋاتقانسلەر//يېزىۋاتسلەرغۇ دەيمەن، كۈتۈپ تۇرغانسلەر//كۈتۈپ تۇرىسلەرغۇ دەيمەن، ئولتۇرغانسلەر
	كۆپلۈك ھۆرمەت تۈرى	يېزىشۋاتقانلا، يېزىشۋاتىدىلاغۇ دەيمەن، كۆرۈپ يۈرۈشكەنلا//كۆرۈپ يۈرۈشىدىلاغۇ دەيمەن، تۇرۇشقانلا
	كۆپلۈك سەتلىمە تۈرى	يېزىشۋاتقانسەن//يېزىشۋاتسەنغۇ دەيمەن، كۆرۈپ يۈرۈشكەنسەن//كۆرۈپ يۈرۈشسەنغۇ دەيمەن، يۈرۈشكەنسەن
III شەخس تۈرى		يېزىۋاتقاندۇ//يېزىۋاتىدىغۇ دەيمەن، ئوقۇپ ياتقاندۇ// ئوقۇپ ياتىدىغۇ دەيمەن، ئولتۇرغاندۇ

بۇ شەكىللەرنىڭ بىر خىلى پېئىلنىڭ ئىزچىل ھاللىق سۈپەتداش شەكلىگە سۈبيېكتىپ مۆلچەر ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ھازىرقى زامان "-دۇ" شەكلى قوشۇلۇپ ياسالغان، يەنە بىر خىلى ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى ئىزچىل ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلىگە "-غۇ دەيمەن" باغلامچىسى قوشۇلۇپ ياسالغان.

Δ ئوبيېكتىپ مۆلچەر مەيلىدىكى ئىزچىل ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلى تۈۋەندىكىچە ياسلىدۇ:

شەخس تۈرى		مىسالار
I شەخس	بىرلىك تۈرى	يېزىۋاتقان ئوخشايمەن// يېزىۋاتقان بولسام كېرەك// يېزىۋاتقان چېغىمبا، يېزىپ ئولتۇرغان ئوخشايمەن، ئوقۇپ ياتقان بولسام كېرەك، ياتقان چېغىمبا

	كۆپلۈك تۈرى	يېزىۋاتقان ئوخشايمىز// يېزىۋاتقان بولساق كېرەك// يېزىۋاتقان چېغىمىزدا، يېزىپ ئولتۇرغان ئوخشايمىز، ئوقۇپ ياتقان بولساق كېرەك، ياتقان چېغىمىزدا
II شەخس	بىرلىك ئاددىي تۈرى	يېزىۋاتقان ئوخشايسەن// يېزىۋاتقان بولسالا كېرەك// يېزىۋاتقان چېغىدا، كۆتۈپ تۇرغان چېغىدا، كۆرۈپ يۈرگەن ئوخشايسەن، تۇرغان ئوخشايمەن
	بىرلىك سىپايە تۈرى	يېزىۋاتقان ئوخشايسىز// يېزىۋاتقان بولسىڭىز كېرەك// يېزىۋاتقان چېغىدا، يېزىپ ئولتۇرغان بولسىڭىز كېرەك، كۆرۈپ يۈرگەن چېغىدا، يۈرگەن ئوخشايسىز
	بىرلىك ھۆرمەت تۈرى	يېزىۋاتقان ئوخشايلا// يېزىۋاتقان بولسلا كېرەك// يېزىۋاتقان چېغىدا، كۆتۈپ تۇرغان بولسلا كېرەك، ئوقۇپ ياتقان ئوخشايلا، ياتقان چېغىدا
	كۆپلۈك ئاددىي تۈرى	يېزىۋاتقان ئوخشايسلەر// يېزىۋاتقان بولساڭلار كېرەك// يېزىۋاتقان چېغىدا، كۆتۈپ تۇرغان چېغىدا، كۆرۈپ يۈرگەن ئوخشايسلەر، ئولتۇرغان بولساڭلار كېرەك
	كۆپلۈك ھۆرمەت تۈرى	يېزىشۋاتقان ئوخشايلا// يېزىشۋاتقان بولسلا كېرەك// يېزىشۋاتقان چېغىدا، كۆرۈپ يۈرگەن بولۇشسلا كېرەك، تۇرۇشقان ئوخشايلا
	كۆپلۈك سەتلىمە تۈرى	يېزىشۋاتقان ئوخشايسەن// يېزىشۋاتقان بولساڭ كېرەك// يېزىشۋاتقان چېغىدا، كۆتۈپ تۇرۇشقان ئوخشايسەن، يۈرۈشكەن چېغىدا
III شەخس تۈرى		يېزىۋاتقان ئوخشايدۇ// يېزىۋاتقان بولسا كېرەك// يېزىۋاتقان چېغى(ۋا)، ئوقۇپ ياتقان بولسا كېرەك، ياتقان چېغى(ۋا)

بۇ شەكىللەر پېئىلنىڭ ئىزچىل ھاللىق سۈپەتداش شەكلىگە ئوبېيكتىپ مۇلچەر ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ھازىرقى زامان شەكىللىرى قوشۇلۇپ ياسالغان.

پېئىلنىڭ ئىزچىل تۈستىكى ئۆزەك شەكلى ئاساسىدا ياسالغان ئىزچىل ھازىرقى زامان خەۋەر شەكىللىرىنىڭ بولۇشسىز شەكلى ئىككى خىل بولۇپ، بىر خىلى پېئىلنىڭ ئاددىي ئۆزەك

شەكلىنىڭ بولۇشسىز شەكلى ئاساسىدا ياسىلىدۇ. (مەسىلەن: يازمايۋاتمەن، يازماي ئولتۇرۇپتىمىز، ئوقۇماي ياتقۇدەكسەن، يازمايۋاتقان ئوخشايسىز، يازمايۋاتقاندۇ). يەنە بىر خىلى پېئىلنىڭ ئىزچىل تۈستىكى ئۆزەك شەكلىنىڭ بولۇشسىز شەكلى ئاساسىدا ياسىلىدۇ (مەسىلەن: يېزىۋاتمايمەن، يېزىپ ئولتۇرماپتىمىز، ئوقۇپ ياتمىغۇدەكسەن، يېزىۋاتمىغان ئوخشايسىز، يېزىۋاتمىغاندۇ). بۇ ئىككى خىل بولۇشسىز شەكلى مەنە جەھەتتىن پەرقلىنىدۇ. بۇ ھەقتە "پېئىلنىڭ ئۆزەك شەكىللىرى" بابىدا توختىلىمىز.

2) مەنسى ۋە قوللىنىلىشى

پېئىلنىڭ ئىزچىل ھازىرقى زامان خەۋەر شەكىللىرى قايسى خىل مەيل تۈرىدە بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ھەربىرىكەتنىڭ ئىزچىل داۋام قىلىۋاتقان يەكى تۇرغۇن ھالىتىنىڭ ھازىر مەۋجۇتلۇقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

مەن ماقالە يېزىۋاتىمەن، ئەخمەتمۇ يېزىۋېتىپتۇ.

ئاڭلىسام، رۇسچە ئوقۇۋاتقۇدەكسىز، نەتىجىسى ياخشى بولۇۋاتقاندۇ، قايسى دەرسلىككە ئاساسلىنىۋاتىسىز؟

ئەخمەت ئىشىكنىڭ ئالدىدا تۇرىدۇ، سىزنى كۆتۈپ تۇرىدىغۇ دەيمەن.

قاسىم سېنى ئىزدەپ يۈرەر ئىمىش، چاپسان بار.

سەن بۇ يەردە ئولتۇرىسەن، ئۇلار سېنى كۆتۈپ تەقەززا بولۇۋاتقاندۇ.

خىزمەتنى سەنلا ئەمەس، بىزمۇ ئىشلەۋاتقاندىمىز.

ئۇنىڭ گېپىنى ئاڭلىدىڭىزمۇ؟ ئۇ نېمە دەۋاتىدۇ؟ ھەممە ئىشنى ئۆزى

قىلىۋاتقۇدەك، مەن بىكار يۈرەر ئىمىشمەن. تېخى ئۇنىڭ ئىشىغا توسقۇن بولۇۋاتار ئىمىشمەن، سەنمۇ كارىڭ يوق يۈرەر ئىمىشسەن.

رەسمىدە بىر مەكتەپتىكى تەنەپپۇس ۋاقتى تەسۋىرلەنگەن: بىرمۇنچە باللار مەيدانغا ئويناپ يۈرىدۇ، بىرنەچچە ئوقۇغۇچى توپ تېپىۋاتىدۇ، بەزى ئوقۇغۇچىلار ۋالىبول ئويناۋاتىدۇ، ئىككى ئوقۇغۇچى دەرەخنىڭ تۈۋىدە پاراڭلىشىپ ئولتۇرىدۇ، بىرمۇنچە ئوقۇغۇچىلار قول قايرىشۋاتىدۇ، ئىككى ئوقۇغۇچى ئۇلارنىڭ قېشىدا قاراپ تۇرىدۇ، بىر ئوقۇغۇچى چىمەنلىكتە ژۇرنال كۆرۈپ ياتىدۇ...

ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى ئىزچىل ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلىنىڭ "ماق" لىق ئىسىمداش ئاساسىدا ياسالغان تۈرى ئاساسەن يېزىق تىلىدا قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

بىز ھازىر كەڭ كۆلەملىك ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش بىلەن شۇغۇللانماقتىمىز.

ۋەتىنىمىز ئۇچقاندەك راۋاجلانماقتا.

يازغۇچى مەلۇم ۋەقە يۈز بېرىش ئالدىدا داۋاملىشىش ھالىتىدە تۇرغان ھەرىكەتنى ياكى مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ھالەتنى بايان قىلىشتىمۇ ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى ئىزچىل ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلىنىڭ "ماق" لىق ئىسىمداش ئاساسىدىكى تۈرىنى قوللىنىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

قاش دەرياسىنىڭ خوپلا تارتىلىپ كەتكەن سۈزۈك، شوخ سۈيىمۇ قىرغاقلىرىدا چاۋاتقاك نېپىز قېيىدىلارنى توڭلىتىپ، شاۋقۇن-سۈرەن بىلەن جەنۇبقا قاراپ ئاقماقتا... توشقان، جەرەنلەر تاللارنىڭ يۇمران شاخلىرىغا بۇيۇنلىرىنى سوزماقتا.....

(ز.سابىر)

7.4.11. ئىزچىل ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلى

1) ياسىلىشى

Δ ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى ئىزچىل ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلى تۆۋەندىكىچە ياسىلىدۇ:

شەخس تۈرى		مىسالار
I شەخس	بىرلىك تۈرى	يېزىۋاتاتتىم//يېزىۋاتقانىدىم//يېزىۋېتىۋىدىم//يازماقتا ئىدىم، ئوقۇپ ئولتۇراتتىم، كۆرۈپ تۇرغانىدىم، پىتىۋىدىم
	كۆپلۈك تۈرى	يېزىۋاتاتتۇق//يېزىۋاتقانىدۇق//يازماقتا ئىدۇق، كۈتۈپ ئولتۇراتتۇق، ئويناپ يۈرەتتۇق، ئولتۇراتتۇق
II شەخس	بىرلىك ئاددىي تۈرى	يېزىۋاتاتتىڭ//يېزىۋاتقانىدىڭ//يازماقتا ئىدىڭ، ئوقۇپ ياتاتتىڭ، تۇرۇۋىدىڭ، يۈرگەنىدىڭ
	بىرلىك سىپايە تۈرى	يېزىۋاتاتتىڭىز//يېزىۋاتقانىدىڭىز//يېزىۋېتىۋىدىڭىز//يازماقتا ئىدىڭىز، يېزىپ ئولتۇراتتىڭىز، كۆرۈپ يۈرۈۋىدىڭىز، تۇراتتىڭىز
	بىرلىك ھۆرمەت تۈرى	يېزىۋاتاتتىلا//يېزىۋاتقانىدىلە//يېزىۋېتىۋىدىلە//يازماقتا ئىدىلە، ئوقۇپ ياتاتتىلا، قاراپ تۇراتتىلا، ياتقانىدىلە
	كۆپلۈك ئاددىي تۈرى	يېزىۋاتاتتىڭلار//يېزىۋاتقانىدىڭلار//يازماقتا ئىدىڭلار، كۈتۈپ تۇراتتىڭلار، يېزىپ ئولتۇراتتىڭلار، يۈرۈۋىدىڭلار
	كۆپلۈك ھۆرمەت تۈرى	يېزىشۋاتاتتىلا // يېزىشۋاتقانىدىلە // يېزىشۋېتىۋىدىلە // قاراپ تۇرۇشقانىدىلە، يېزىپ ئولتۇرۇشاتتىلا، تۇرۇشاتتىلا
	كۆپلۈك سەتلىمە تۈرى	يېزىشۋاتاتتىڭ // يېزىشۋاتقانىدىڭ // يېزىشۋېتىۋىدىڭ // قاراپ يۈرۈشەتتىڭ، كۈلۈپ ئولتۇرۇشاتتىڭ، پىتىشاتتىڭ
III شەخس		يېزىۋاتاتتى//يېزىۋاتقانىدى//يېزىۋېتىۋىدى//يازماقتا ئىدى، يېزىپ ئولتۇراتتى، قاراپ تۇراتتى، يۈرگەنىدى

بۇ شەكىللەر پېئىلنىڭ ئىزچىل تۈستىكى "ئا" لىق رەۋىشداش ياكى چېتىلما رەۋىشداش شەكلىگە، ياكى ئىزچىل ھاللىق سۈپەتداش شەكلىگە، ياكى "-ماق" لىق ئىسىمداش شەكلىگە ۋاستىسىز ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ئۆتكەن زامان شەكىللىرى قوشۇلۇپ ياسالغان.

Δ ژاستىلىك بايان مەيلدىكى ئىزچىل ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلى تۈۋەندىكىچە ياسلىدۇ:

شەخس تۈرى		مىسالار
I شەخس	بىرلىك تۈرى	يېزىۋاتقانكەنمەن//يېزىۋېتىۋىكەنمەن//يېزىۋاتىدىكەنمەن//يېزىۋېتىپتىكەنمەن، يېزىپ ئولتۇرغانكەنمەن، ياتقانكەنمەن
	كۆپلۈك تۈرى	يېزىۋاتقانكەنمز// يېزىۋېتىۋىكەنمز// يېزىۋاتىدىكەنمز// يېزىۋېتىپتىكەنمز، كۆتۈپ تۇرۇۋۇكەنمز، ئولتۇرۇۋۇكەنمز
II شەخس	بىرلىك ئاددىي تۈرى	يېزىۋاتقانكەنسەن//يېزىۋېتىۋىكەنسەن//يېزىۋاتىدىكەنسەن//يېزىۋېتىپتىكەنسەن، ئوقۇپ يېتىپتىكەنسەن، تۇرۇپتىكەنسەن
	بىرلىك سىپايە تۈرى	يېزىۋاتقانكەنسز//يېزىۋېتىۋىكەنسز//يېزىۋاتىدىكەنسز//يېزىۋېتىپتىكەنسز، كۆرۈپ يۈرىدىكەنسز، يۈرىدىكەنسز
	بىرلىك ھۆرمەت تۈرى	يېزىۋاتقانكەنلا//يېزىۋېتىۋىكەنلا//يېزىۋاتىدىكەنلا//يېزىۋېتىپتىكەنلا، يېزىپ ئولتۇرغانكەنلا، يېتىۋىكەنلا
	كۆپلۈك ئاددىي تۈرى	يېزىۋاتقانكەنسلەر//يېزىۋېتىۋىكەنسلەر//يېزىۋاتىدىكەنسلەر// يېزىۋېتىپتىكەنسلەر، كۆتۈپ تۇرۇۋۇكەنسلەر، ئولتۇرغانكەنسلەر
	كۆپلۈك ھۆرمەت تۈرى	يېزىۋاتقانكەنلا//يېزىشۇېتىۋىكەنلا//يېزىشۇاتىدىكەنلا//يېزىشۇېتىپتىكەنلا، كۆرۈپ يۈرۈشۇۋۇكەنلا، تۇرۇشۇېتىكەنلا
	كۆپلۈك سەتلىمە تۈرى	يېزىشۇاتىدىكەنسەن // يېزىشۇېتىۋىكەنسەن // يېزىشۇاتىدىكەنسەن // يېزىشۇېتىپتىكەنسەن، كۆتۈپ تۇرۇشىدىكەنسەن، يېتىشىدىكەنسەن
III شەخس		يېزىۋاتقانكەن، يېزىۋېتىۋىكەن، يېزىۋاتىدىكەن، يېزىۋېتىپتىكەن، ئوقۇپ ئولتۇرغانكەن، ئولتۇرىدىكەن

بۇ شەكىللەر پېئىلنىڭ ئىزچىل ھاللىق سۈپەتداش شەكلىگە، ياكى ئىزچىل تۈستىكى چېتىلما رەۋىشداش شەكلىگە، ياكى ژاستىسىز بايان مەيلدىكى ئىزچىل ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلىنىڭ III شەخس تۈرىگە، ياكى ژاستىلىك بايان مەيلدىكى ئىزچىل ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلىنىڭ III شەخس تۈرىگە، ياكى ھالەت پېئىللىرىنىڭ يۇقىرىدىكىگە مۇناسىپ شەكىللىرىگە ژاستىلىك ھۆكۈم باغلامچىسى قوشۇلۇپ ياسالغان.

Δ ئاڭلاتما بايان مەيلدىكى ئىزچىل ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكللىرى ژاستىلىك بايان مەيلدىكى ئىزچىل ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكللىرىنىڭ ئاخىرىغا "-مىش" يارەمچىسىنى قوشۇش ياكى ئۇلارنىڭ كەينىدىكى ژاستىلىك ھۆكۈم باغلامچىسىنى

ئاڭلاتما ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلى بىلەن ئالماشتۇرۇش ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

يېزىۋاتقانكەنمىشمەن//يېزىۋېتىۋىكەنمىشمەن//يېزىۋاتىدىكەنمىشمەن

يېزىۋېتىپتىكەنمىشمەن//يېزىۋاتقانكەنمەنمىش،

يېزىۋاتقانكەنسەنمىش//يېزىۋېتىۋىكەنسەنمىش//يېزىۋېتىپتىكەنسەنمىش

يېزىۋاتىدىكەنسەنمىش//يېزىۋېتىۋىكەنمىشسەن،

يېزىۋاتقانكەنمىش//يېزىۋېتىۋىكەنمىش//يېزىۋاتىدىكەنمىش

يېزىۋېتىپتىكەنمىش، يېزىپ ئولتۇرغانكەنمىش، يېتىۋىكەنسەنمىش، تۇرىۋىكەنمىش

Δ سۇبيېكتىپ مۇلچەر مەيلدىكى ئىزچىل ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلى تۈۋەندىكىچە ياسلىدۇ:

شەخس تۈرى		مىسالار
I شەخس	بىرلىك تۈرى	يېزىۋاتقان بولغىدىم//يېزىۋاتاتتىمغۇ دەيمەن//يېزىپ ئولتۇرغان بولغىدىم، ياتاتتىمغۇ دەيمەن
	كۆپلۈك تۈرى	يېزىۋاتقان بولغىدۇق//يېزىۋاتاتتۇققۇ دەيمەن، كۆتۈپ تۇرغان بولغىدۇق، ئولتۇرغان بولغىدۇق
II شەخس	بىرلىك ئاددىي تۈرى	يېزىۋاتقان بولغىدىك//يېزىۋاتقاندىكىغۇ دەيمەن، ئۈزدەپ يۈرىدىكىغۇ دەيمەن، يۈرگەن بولغىدىك
	بىرلىك سىپايە تۈرى	يېزىۋاتقان بولغىدىكىز//يېزىۋاتاتتىكىزغۇ دەيمەن، ئوقۇپ ياتقان بولغىدىكىز، ئولتۇرغاندىكىزغۇ دەيمەن
	بىرلىك ھۆرمەت تۈرى	يېزىۋاتقان بولغىدىلا//يېزىۋاتقاندىلاغۇ دەيمەن، يېزىپ ئولتۇراتتىلاغۇ دەيمەن، ياتقاندىلاغۇ دەيمەن
	كۆپلۈك ئاددىي تۈرى	يېزىۋاتقان بولغىدىكلار//يېزىۋېتىۋىدىكلارغۇ دەيمەن، كۆتۈپ تۇرۇۋۇدىكلارغۇ دەيمەن، ئولتۇرغان بولغىدىكلار
	كۆپلۈك ھۆرمەت تۈرى	يېزىشۇاتقان بولغىدىلا // يېزىشۇاتاتتىلاغۇ دەيمەن // يېزىشۇدىلاغۇ دەيمەن، قاراپ تۇرۇشقان بولغىدىلا، تۇرۇشاتتىلاغۇ دەيمەن
	كۆپلۈك سەتلىمە تۈرى	يېزىشۇاتقان بولغىدىك//يېزىشۇاتقاندىكىغۇ دەيمەن، ئۈزدەپ يۈرۈشكەن بولغىدىك، يېتىشقاندىكىغۇ دەيمەن
III شەخس تۈرى		يېزىۋاتقان بولغىدى//يېزىۋېتىۋىدىغۇ دەيمەن، قاراپ ئولتۇرغان بولغىدى، يۈرەتتىغۇ دەيمەن.

بۇ شەكللەر پېئىلنىڭ ئىزچىل هاللىق سۈپەتداش شەكلىگە سۇبيېكتىپ مۇلچەر هۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلى قوشۇلۇپ ياسالغان ياكى ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى ئىزچىل هازىرقى زامان خەۋەر شەكلىگە "- غۇ دەيمەن" باغلامچىسى قوشۇلۇپ ياسالغان.

Δ ئوبيېكتىپ مۇلچەر مەيلىدىكى ئىزچىل ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلى ئوبيېكتىپ مۇلچەر مەيلىدىكى ئىزچىل هازىرقى زامان خەۋەر شەكلى بىلەن شەكلداش بولىدۇ. مەسىلەن:

يېزىۋاتقان ئوخشايمەن، يېزىۋاتقان بولساك كېرەك، ئىزدەپ يۈرگەن چېغىمىزدا، يېزىۋاتقان ئوخشايسەن، يېزىۋاتقان بولسىڭىز كېرەك، تۇرغان چېغى (ۋا)

پېئىلنىڭ ئىزچىل تۈستىكى ئۆزەك شەكلى ئاساسىدا ياسالغان ئىزچىل ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكللىرىنىڭ بولۇشسىز شەكلىمۇ ئىككى خىل بولۇپ، بىر خىلى پېئىلنىڭ ئاددىي ئۆزەك شەكلىنىڭ بولۇشسىز شەكلى ئاساسىدا ياسىلىدۇ. (مەسىلەن:

يازمايۋاتاتتىم، يازماي ئولتۇرغانسىڭ، يازمايۋاتقانكەن، يازمايۋېتىپتىكەنمىش، يازمايۋاتقان بولغيدى)، يەنە بىر خىلى، پېئىلنىڭ ئىزچىل تۈستىكى ئۆزەك شەكلىنىڭ بولۇشسىز شەكلى ئاساسىدا ياسىلىدۇ.

(مەسىلەن: يېزىۋاتمايتتىم، يېزىپ ئولتۇرمغانسىڭ، يېزىۋاتمىغانكەن، يېزىۋاتمايتىكەنمىش، يېزىۋاتمىغان بولغيدى) بۇ ئىككى خىل بولۇشسىز شەكلى مەنە جەھەتتىن پەرقلىنىدۇ. بۇ ھەقتە "پېئىلنىڭ ئۆزەك شەكللىرى" بابىدا توختىلىمىز.

2) مەنسى ۋە قوللىنىلىشى

پېئىلنىڭ ئىزچىل ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلى قايسى خىل مەيل تۇرىدە بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ھەرىكەتنىڭ ئىزچىل داۋام

قىلىۋاتقان ياكى تۇرغۇن ھالىتىنىڭ بۇنىدىن بۇرۇن ياكى مەلۇم بىر ئىشتىن بۇرۇن مەۋجۇت بولغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇلار كەلگەندە بىز مەجلىس ئېچىۋاتاتتۇق.

بىز بارغاندا ئۇلار مەجلىس ئېچىۋېتىپتىكەن.

بىز مەجلىس ئېچىۋاتقاندۇق، ئۇلار يېتىپ كەلدى.

ئەخمەت ياتاقتا ئولتۇرىدىكەن، چاقىرىپ چىقتىم.

ئەخمەتمۇ ماقالە يېزىۋېتىپتىكەنمىش، توختىتىپ قويۇپتىمىش.

سىلەر بارغاندا، ئەخمەت تېخى ئۇخلاۋاتقان بولغيدى.

تۇنۇگۈن سىلەر مېنى ئىزدىگەندە، مەن سىنىپتا تاپشۇرۇق ئىشلەۋاتقان بولسام كېرەك.

كىرسەم بىرنەرسە يېزىپ ئولتۇرغانكەنسىز، ئاستا قايتىپ چىقتىم.

مەن ياتاقتا كىتاب ئوقۇپ ياتقانكەنمەن، چاقىرماي چىقىپ كېتىپتۇ.

ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى ئىزچىل ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلىنىڭ "ماق" لىق ئىسىمداش شەكلى ئاساسىدا ياسالغان تۇرى ئاساسەن يېزىق تىلىدا قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇلار پارات مۇنبىرى ئالدىغا كەلگەندە، مىڭلىغان رەڭمۇرەڭ شارلار ئاسمانغا كۆتۈرۈلمەكتە ئىدى.

بىز ئۇ چاغدا يېزىلاردا يەر ئىسلاھاتى ئېلىپ بارماقتا ئىدۇق.

يازغۇچى ئەدەبىي ئەسەردە مەلۇم ئىش يۈز بېرىش ئالدىدا ياكى مەلۇم ئىش يۈز بەرگەن چاغدا داۋاملىشىۋاتقان ھەرىكەت ياكى مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ھالەتنى بايان قىلىشتا ئاساسەن ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى ئىزچىل ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلىنىڭ "ئا" لىق رەۋىشداش ئاساسىدا ياكى "ماق" لىق ئىسىمداش ئاساسىدا ياسالغان تۇرىنى قوللىنىشى مۇمكىن مەسىلەن:

ئەكبەر كۈلۈمسىرىدى، ئۈيدە ئۇخلاۋاتقانلار ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشقان،

مەنسۇر بىلەن روزاخۇن بوۋاي كۆتەك يېرىۋاتاتتى. ئاسسم بىلەن ئەخمەت جاكۇزا قورۇسىنىڭ تېمىغا چقۇۋلىپ، بىر نېمىلەرنى دېيىشمەكتە ئىدى. ئەبلىغازى ئالدىراپ ئۆكۈزگە چانا قېتىۋاتاتتى..... (ز.سابىر)

8.4.11. مەقسەت ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلى

1) ياسلىشى

Δ ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى مەقسەت ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلى پېئىلىنىڭ مەقسەت پېئىلى شەكلىگە ۋاستىسىز ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ھازىرقى زامان شەكلى قوشۇلۇپ ياسلىدۇ. لېكىن II شەخسىنىڭ بىرلىك ھۆرمەت تۇرى بىلەن كۆپلۈك ھۆرمەت تۇرىدە ۋە III شەخسته ھۆكۈم باغلامچىسى كەلمەيدۇ. باشقا تۇردىكى ھۆكۈم باغلامچىلىرىمۇ جۈملىنىڭ ئىگىسى ئېيتىلغان ئەھۋالدا چۈشۈپ قېلىشى مۇمكىن مەسىلەن: يازماقچىمەن، يازماقچىمىز، يازماقچىسەن، يازماقچىسىز، سىلى يازماقچى، يېزىشماقچى، يېزىشماقچىسەن، يازماقچى.

Δ ۋاستىلىك بايان مەيلىدىكى مەقسەت ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلى پېئىلىنىڭ مەقسەت پېئىلى شەكلىگە ۋاستىلىك ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسلىدۇ. مەسىلەن: يازماقچىكەنمەن، يازماقچىكەنمىز، يازماقچىكەنسەن، يازماقچىكەنسىز، يازماقچىكەنلا، يازماقچىكەنسىلەر، يېزىشماقچىكەنلا، يېزىشماقچىكەنسەن، يازماقچىكەن.

Δ ئاڭلاتما بايان مەيلىدىكى مەقسەت ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلى پېئىلىنىڭ مەقسەت پېئىلى شەكلىگە ئاڭلاتما ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ھازىرقى زامان شەكلى قوشۇلۇپ ياسلىدۇ. مەسىلەن: يازماقچىمىشمەن // يازماقچىدەكمەن، يازماقچىمىزمىش // يازماقچىدەكمىز، يازماقچىمىشسەن// يازماقچىدەكسەن، يازماقچىمىشسىز // يازماقچىدەكسىز، يازماقچىمىشلا // يازماقچىدەكلا، يازماقچىمىشسىلەر // يازماقچىدەكسىلەر، يېزىشماقچىمىشلار // يېزىشماقچىدەكلا، يېزىشماقچىمىشسەن، // يېزىشماقچىدەكسەن، يازماقچىمىش // يازماقچىدەك.

Δ سۇبيېكتسىپ مۆلچەر مەيلىدىكى مەقسەت ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلى پېئىلىنىڭ مەقسەت پېئىلى شەكلىگە سۇبيېكتسىپ مۆلچەر ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ھازىرقى زامان شەكلى قوشۇلۇپ ياسلىدۇ ياكى ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى مەقسەت ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلىگە "-غۇ دەيمەن" يارىمچىسى قوشۇلۇپ ياسلىدۇ. مەسىلەن: يازماقچىدۇرمەن // يازماقچىمەنغۇ دەيمەن، يازماقچىدۇرمىز // يازماقچىمىزغۇ دەيمەن، يازماقچىدۇرسەن // يازماقچىسەنغۇ دەيمەن، يازماقچىدۇرسىز // يازماقچىسىزغۇ دەيمەن، يازماقچىدۇرلا // يازماقچىلاغۇ دەيمەن // سىلى يازماقچىغۇ دەيمەن // يازماقچىدۇرسىلەر // يازماقچىسىلەرغۇ دەيمەن، يېزىشماقچىدۇرلا // يېزىشماقچىلاغۇ دەيمەن (ھەرقايسىلرى يېزىشماقچىغۇ دەيمەن)، يېزىشماقچىدۇرسەن // يېزىشماقچىسەنغۇ دەيمەن، يازماقچىدۇ // يازماقچىغۇ دەيمەن.

Δ ئوبيېكتسىپ مۆلچەر مەيلىدىكى مەقسەت ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلى پېئىلىنىڭ مەقسەت پېئىلى شەكلىگە ئوبيېكتسىپ مۆلچەر ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ "ئوخشا-"، "بول-" ئاساسىدىكى شەكىللىرى قوشۇلۇپ ياسلىدۇ. مەسىلەن: يازماقچى ئوخشايمەن // يازماقچى بولسام كېرەك، يازماقچى ئوخشايمىز // يازماقچى بولساق كېرەك، يازماقچى ئوخشايسەن // يازماقچى بولساڭ كېرەك، يازماقچى ئوخشايسىز // يازماقچى بولسىڭىز كېرەك، يازماقچى ئوخشايلا // يازماقچى بولسىلا كېرەك، يازماقچى ئوخشايدۇ// يازماقچى بولسا كېرەك.

Δ مەقسەت ھازىرقى زامان خەۋەر شەكىللىرىنىڭ بولۇشسىز شەكىللىرى مەقسەت پېئىلى بىلەن ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ

ئارىلىقىغا بولۇشسىز ھۆكۈم باغلامچىسى "ئەمەس" نىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن: يازماقچى ئەمەسمەن، يازماقچى ئەمەسمىز، يازماقچى ئەمەسكەنسەن، يازماقچى ئەمەسمىش.

2) مەنىسى ۋە قوللىنىلىشى

پېئىلنىڭ مەقسەت ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلى قايسى خىل مەيىل تۈرىدە بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ھەربىرىكەتنىڭ نىيەت قىلىنغان ياكى كېلىشلىگەن ئىش سۆپتىدە ھازىر مەۋجۇت ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

مەن يېقىندا ئۆيگە بىرىپ كەلمەكچىمەن.

ئۇ ئەتە سەن بىلەن كۆرۈشمەكچىمىش.

سىز ئەخمەت بىلەن كۆرۈشۈڭ، ئۇ سىزگە بىر نەرسە بەرمەكچى.

بۇ مەسىلە توغرۇلۇق مەخسۇس بىر يىغىن ئېچىلماقچى.

تاشقىرىدا بىر ئادەم تۇرىدۇ، سىز بىلەن كۆرۈشمەكچىغۇ دەيمەن.

ئۇ مۇشۇ توغرۇلۇق بىر نەرسە يازماقچى بولسا كېرەك، ماتېرىيال توپلاپ يۈرىدۇ.

9.4.11. مەقسەت ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلى

1) ياسىلىشى

Δ ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى مەقسەت ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلى مەقسەت پېئىلىغا ۋاستىسىز ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ئۆتكەن زامان شەكىللىرى قوشۇلۇپ ياسىلىدۇ، ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ مەقسەت پېئىلىغا قوشۇلۇپ كېتىش نەتىجىسىدە، ئۇنىڭ بىشىدىكى "ئى" تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن: يازماقچىدىم، يازماقچىدۇق، يازماقچىدىڭ، يازماقچىدىڭىز، يازماقچىدىكەن، يازماقچىدى.

Δ ۋاستىلىك بايان مەيلىدىكى مەقسەت ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلى ۋاستىلىك بايان مەيلىدىكى مەقسەت ھازىرقى زامان

خەۋەر شەكلى بىلەن شەكىلداش بولىدۇ. پەقەت III شەخستىلا ۋاستىلىك ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلى سۆپتىدە "ئىكەندۇق" شەكلى قوللىنىلىشى مۇمكىن.

Δ ئائىلاتما بايان مەيلىدىكى مەقسەت ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلى مەقسەت پېئىلىغا ئائىلاتما ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ئۆتكەن زامان شەكىللىرى قوشۇلۇپ ياسىلىدۇ ياكى ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى مەقسەت ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلىگە "-مىش" يارىمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. ھۆكۈم باغلامچىسى مەقسەت پېئىلىغا قوشۇلۇپ كېتىش نەتىجىسىدە، ئۇنىڭ بىشىدىكى "ئى" تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن: يازماقچىكەنمىشمەن // يازماقچىكەنمەنمىش، يازماقچىكەنمىشمىز // يازماقچىكەنمزمىش، يازماقچىكەنمىشسەن // يازماقچىكەنسەنمىش، يازماقچىكەنمىش.

Δ سۇبيېكتىپ مۆلچەر مەيلىدىكى مەقسەت ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلى مەقسەت پېئىلىغا سۇبيېكتىپ مۆلچەر ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ئۆتكەن زامان شەكىللىرى قوشۇلۇپ ياسىلىدۇ. مەسىلەن: يازماقچى بولغىدەك // يازماقچىدىكەنغۇ دەيمەن، يازماقچى بولغىدى // يازماقچىدىكەنغۇ دەيمەن.

Δ ئوبيېكتىپ مۆلچەر مەيلىدىكى مەقسەت ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلى ئوبيېكتىپ مۆلچەر مەيلىدىكى مەقسەت ھازىرقى زامان شەكلى بىلەن تەڭداش بولىدۇ.

مەقسەت ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكىللىرىنىڭ بولۇشسىز شەكلى مەقسەت پېئىلى بىلەن ھۆكۈم باغلامچىسى ئارىلىقىغا بولۇشسىز ھۆكۈم باغلامچىسى "ئەمەس"نى قوشۇش يولى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن: يازماقچى ئەمەسىدىم، يازماقچى ئەمەسىدۇق،

يازماقچى ئەمەسكەنسەن، يازماقچى ئەمەس بولغيدىكىز، يازماقچى ئەمەس ئوخشايدۇ.

2) مەنسى ۋە قوللىنىلىشى

پېئىلنىڭ مەقسەت ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلى قايسى خىل مەيىل تۈرىدە بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ھەربىرتەرەپ نىيەت قىلىنغان ياكى كېلىشىلگەن ئىش سۈپىتىدە مەلۇم بىر ئىشتىن بۇرۇن مەۋجۇت بولغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۆزۈممۇ ئۇرۇمچىگە بارماقچىدىم، شۇڭا ئۇلار بىلەن بىللە ماڭدىم.

تۇرسۇنلار قايتىپ كەلمەكچىدى، مەن شۇلارنى كۈتۈۋېلىشقا بارغانىدىم.

كۈتۈپ تۇرساق بىر ماشىنا كەلدى، سوربىساق، شەھەرگە كىرىدىكەن، ئاران دېگەندە شوپۇرنى كۆندۈرۈپ ماشىنىغا چىقىۋالدۇق.

ئەخمەتمۇ قاتناشماقچىكەندۇق، چاقىرمىغانلىقىمىز ئۈچۈن كەلمەپتۇ.

ئەگەر تەكلىپ قىلساق، سەمەتمۇ كەلمەكچىكەنمىش.

تۇنۇگۈن كەلگىنىڭىزدە مېنىڭ بىلەن كۆرۈشمەكچىدىكىزغۇ دەيمەن.

ئون ئىككىنچى باب
پېئىلنىڭ ئۆزەك شەكىللىرى

1.12. ئومۇمىي بايان

پېئىلنىڭ تۈرغۇن سۆز شەكىللىرى بىلەن خەۋەر شەكىللىرىگە ئورتاق ئاساس بولىدىغان شەكلى پېئىلنىڭ ئۆزەك شەكلى دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

ياز + غان ← يازغان

ياز + دىم ← يازدىم.

يازما + غچە ← يازمىغچە

يازما + يدۇ ← يازمايدۇ

يازدۇر + ۇش ← يازدۇرۇش

يازدۇر + دۇك ← يازدۇردۇك

يېزىل + ىپ ← يېزىلىپ

يېزىل + اتتى ← يېزىلاتتى

يېزىۋات + قان ← يېزىۋاتقان

يېزىۋات + مەن ← يېزىۋاتىمەن

يېزىپ قوي + غلى ← يېزىپ قويغلى

يېزىپ قوي + ساك ← يېزىپ قويساك

يازىدىغان بول + غاچقا ← يازىدىغان بولغاچقا

يازىدىغان بول + دۇك ← يازىدىغان بولدۇك.

بۇ مىساللاردا "ياز-" پېئىلنىڭ بىر خىل تۈرغۇن سۆز شەكلى بىلەن بىر خىل خەۋەر شەكلى بىر جۈپ قىلىنغان

بولۇپ، ئۇلار يۇقىرىدىن تۆۋەنگە "ياز-"، "يازما-"، "يازدۇر-"، "يېزىل-"، "يېزىۋات-"، "يېزىپ قوي-"، "يازىدىغان بول-" شەكىللىرىنى ئاساس قىلغان. مانا مۇشۇ شەكىلدە "ياز-" پېئىلىنىڭ ئۆزەك شەكىللىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

پېئىلنىڭ ئۆزەك شەكىللىرىنى تۈزۈلۈشىگە قاراپ، پېئىلنىڭ ئاددىي ئۆزەك شەكىللىرى ۋە پېئىلنىڭ مۇرەككەپ ئۆزەك شەكىللىرى دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

پېئىلنىڭ ئاددىي ئۆزەك شەكىللىرى، پېئىلنىڭ يالغۇز ھالدىكى ئۆزەك شەكىللىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مۇنداق ئۆزەكلەر بىر پېئىل يىلتىزىدىن ياكى بىر پېئىلنىڭ ئۆزەك دائىرىسىدە تۈرلەنگەن شەكىللىرىدىن ئىبارەت بولىدۇ. مەسىلەن، "ياز-" پېئىلنىڭ يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن ئۆزەك شەكىللىرىنى ئالساق، ئۇلاردىن "ياز-"، "يازما-"، "يازدۇر-"، "يېزىل-" شەكىللىرى ئاددىي ئۆزەك شەكلىگە كىرىدۇ.

پېئىلنىڭ مۇرەككەپ ئۆزەك شەكىللىرى مۇستەقىل پېئىللارنىڭ يارەمچى پېئىللار بىلەن بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان ئۆزەك شەكىللىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. دېمەك، مۇنداق ئۆزەك شەكىللىرى ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق پېئىل يىلتىزىدىن تەركىب تاپىدۇ. مەسىلەن، "ياز-" پېئىلنىڭ يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن ئۆزەك شەكىللىرىنى ئالساق، ئۇلاردىن "يېزىپ قوي-"، "يازىدىغان بول-" شەكىللىرى مۇرەككەپ ئۆزەك شەكىللىرىگە كىرىدۇ.

پېئىلنىڭ ئۆزەك شەكىللىرى دەرىجە جەھەتتىن پەرقلىنىپ، پېئىلنىڭ دەرىجە كاتېگورىيىسىنى ھاسىل قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، بولۇشلۇق، بولۇشسىز جەھەتتىن پەرقلىنىپ پېئىلنىڭ بولۇشلۇق-بولۇشسىزلىق كاتېگورىيىسىنى ھاسىل

قىلىدۇ. دېمەك، ھەرقانداق پېئىل ئۆزىنىڭ چوقۇم ئوخشاش بولمىغان دەرىجە تۈرلىرىنىڭ بىرىگە ھەم بولۇشلۇق، بولۇشسىز تۈرلىرىنىڭ بىرىگە تەۋە بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن، "ياز-" پېئىلنىڭ يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن ئۆزەك شەكىللىرىنى ئالساق، "ياز-" شەكلى ئەسلىي دەرىجە، بولۇشلۇق تۈرىدە كەلگەن؛ "يازما-" شەكلى ئەسلىي دەرىجە بولۇشسىز تۈرىدە كەلگەن؛ "يازدۇر-" شەكلى مەجبۇرىي دەرىجە، بولۇشلۇق تۈرىدە كەلگەن؛ "يېزىل-" شەكلى مەجھۇل دەرىجە، بولۇشلۇق تۈرىدە كەلگەن؛ "يېزىۋات-"، "يېزىپ قوي-"، "يازغان بول-" شەكىللىرى ئەسلىي دەرىجە، بولۇشلۇق تۈرىدە كەلگەن.

پېئىلنىڭ مۇرەككەپ ئۆزەك شەكىللىرى، پېئىلنىڭ تۈسلۈك ئۆزەك شەكىللىرى ۋە پېئىلنىڭ ھاللىق ئۆزەك شەكىللىرىدىن ئىبارەت ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

پېئىلنىڭ تۈسلۈك ئۆزەك شەكىللىرى ئاساسەن پېئىلنىڭ رەۋىشداش شەكىللىرىگە تۈس يارەمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولىدۇ. بۇ خىل قۇرۇلمىلاردا كەلگەن تۈس يارەمچىلىرى مۇستەقىل پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ ھەر خىل تۈس بەلگىلىرىنى كۆرسىتىپ، پېئىلنىڭ تۈس كاتېگورىيىسىنى ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن: "يېزىپ بول-" قۇرۇلمىسىدىكى "بول-" يارەمچىسى يېزىش ھەرىكىتىنىڭ ئۆز ئوبيېكتىغا تولۇق ئۆتۈپ بولۇشىنى بىلدۈرىدۇ؛ "ئاغرىپ قال-" قوروللمىسىدىكى "قال-" يارەمچىسى ئاغرىش (ساقسىز بولۇش) ھالىتىنىڭ شەكلىنىشىنى بىلدۈرىدۇ؛ "يېزىۋەت-" (يېزىپ ئەت-) قۇرۇلمىسىدىكى "ئەت-" يارەمچىسى يېزىش ھەرىكىتىنىڭ تېز ياكى كۈچلۈك دەرىجىدە بولۇشىنى بىلدۈرىدۇ؛ "يېزىۋەر-" (يازا بەر-) قۇرۇلمىسىدىكى "بەر-" يارەمچىسى يېزىش ھەرىكىتىنىڭ چەكلىمىسىز بولۇشىنى

بىلدۇرىدۇ، ۋەھاكازا.

پېئىلنىڭ ھاللىق ئۆزەك شەكىللىرى پېئىلنىڭ سۈپەتداش، مەقسەت پېئىلى شەكىللىرىگە ۋە بەزى ئىسىمداش شەكىللىرىگە تولۇق باغلامچى "بول-"، "قىل-"، "تۇر-" قاتارلىقلارنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ھاسىل بولىدۇ. بۇ خىل قۇرۇلمىلار سۈپەتداش ئىپادىلىگەن پۈتكەن، پۈتمىگەن، ئىزچىل ھالەتلەرنىڭ ياكى مەقسەت پېئىلى ئىپادىلىگەن مەقسەت ھالىتىنىڭ بارلىققا كېلىشىنى بىلدۇرۇپ، پېئىلنىڭ ئۆزەك شەكلىدە ھال كاتېگورىيىسىنى ھاسىل قىلىش رولىنى ئويناىيدۇ. مەسىلەن، "يازغان بول-" قۇرۇلمىسى يېزىش ھەرىكىتىنىڭ بارلىققا كەلگەن ھالىتىنىڭ بارلىققا كېلىشىنى بىلدۇرىدۇ؛ "يېزىۋاتقان بول-" قۇرۇلمىسى، يېزىش ھەرىكىتىنىڭ ئىزچىل ھالىتىنىڭ بارلىققا كېلىشىنى بىلدۇرىدۇ؛ "يازىدىغان بول-" قۇرۇلمىسى، يېزىش ھەرىكىتىنىڭ دائىم بولىدىغان ياكى كېيىن بولىدىغان ھالىتىنىڭ بارلىققا كېلىشىنى بىلدۇرىدۇ؛ "يازماقچى بول-" قۇرۇلمىسى، يېزىش ھەرىكىتى توغرىسىدىكى نىيەت ياكى كېلىشىمنىڭ بارلىققا كېلىشىنى بىلدۇرىدۇ، ۋاھاكازا.

2.12. دەرىجە كاتېگورىيىسى

دەرىجە كاتېگورىيىسى پېئىل ئۆزىكىدە ھەممىدىن ئاۋۋال ئىپادىلىنىدىغان گرامماتىك كاتېگورىيە بولۇپ، پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ گرامماتىك ئىگە بىلەن بولغان ھەر خىل مۇناسىۋىتىنى بىلدۇرىدۇ. مەسىلەن:

(1) ئەخمەت كىنو كۆردى.

(2) بۇ ماقالە ئىككى قېتىم كۆرۈلدى.

(3) ئەخمەت دوختۇرغا كۆرۈندى.

(4) ئەخمەت قولىنى دوختۇرغا كۆرسەتتى.

(5) ئۇلار قىزغىن كۆرۈشتى.

بۇ مىساللاردا "كۆر-" پېئىلىنىڭ ئۆزەك قىسمى بەش خىل شەكىلدە كەلگەن بولۇپ، بۇلاردىن (1) جۈملىدىكى "كۆر-" شەكلى شۇ ھەرىكەتنىڭ گرامماتىك ئىگىسى، شۇنداقلا ئۇنىڭ لوگىك ئىگىسى (ئىجراچىسى، سۇبېيكتى) ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن؛ (2) جۈملىدىكى "كۆرۈل-" شەكلى شۇ ھەرىكەتنىڭ گرامماتىك ئىگىسى ئەمەلىيەتتە ئەسلىي ھەرىكەتنىڭ لوگىك ئوبېيكتى (قوبۇل قىلغۇچىسى) ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن؛ (3) جۈملىدىكى "كۆرۈن-" شەكلى شۇ ھەرىكەتنىڭ گرامماتىك ئىگىسى بىر تەرەپتىن ئەسلىي ھەرىكەتنىڭ لوگىك ئوبېيكتى بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن شۇ ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلىنىشىغا تۈرتكە بولغۇچى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن؛ (4) جۈملىدىكى "كۆرسەت-" شەكلى شۇ ھەرىكەتنىڭ گرامماتىك ئىگىسى ئەمەلىيەتتە ئەسلىي ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلىنىشىغا تۈرتكە بولغۇچى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن؛ (5) جۈملىدىكى "كۆرۈش-" شەكلى بولسا، شۇ ھەرىكەتنىڭ گرامماتىك ئىگىسى ئىككىدىن ئارتۇق بولۇپ، ئۇلار ئەسلىي ھەرىكەتنى بىر-بىرىنى ئوبېيكت قىلغان ھالدا ئورۇنلىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن. "كۆر-" پېئىلىنىڭ مۇشۇ شەكىللىرى ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن مۇشۇ خىل مەنىلەر پېئىلنىڭ دەرىجە كاتېگورىيىسىگە كىرىدۇ.

ئۇيغۇرتىلىدىكى پېئىللارنىڭ دەرىجە كاتېگورىيىسى ئەسلىي دەرىجە، مەجھۇل دەرىجە، ئۆزلۈك دەرىجە، مەجبۇرىي دەرىجە، ئۆملۈك دەرىجە دەپ بەش دەرىجىدىن تەركىب تاپىدۇ.

1.2.12. ئەسلىي دەرىجە

پېئىلنىڭ باشقا دەرىجە قوشۇمچىلىرى قوشۇلمىغان شەكلى ئەسلىي دەرىجە شەكلى ھېسابلىنىدۇ.

ئەسلي دەرىجە شەكلىدىكى پېئىللار ھەرىكەتنىڭ گراممماتىك ئىگىسى، شۇنداقلا ئۇنىڭ لوگىك ئىگىسى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

مەن ماقالە يازدىم.

بىز بۈگۈن دوكلات ئاڭلىدۇق.

ئۇلار قايتىپ كەپتۇ.

2.2.12. مەجھۇل دەرىجە

پېئىلنىڭ مەجھۇل دەرىجە شەكلى ئاخىرقى بوغۇمىدا "ل" تاۋۇشى بولغان ئۆتۈملۈك پېئىل ئۆزەكلىرىگە "-ىن//-ن" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى، باشقا ئۆتۈملۈك پېئىل ئۆزەكلىرىگە "-ل// -ىل// -ۇل// -ۈل" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

باشلا + ن←باشلان ، ئال + ىن←ئېلىن

ئوينا + ل←ئوينال ، ياز + ىل←يېزىل

باشقۇر + ۇل←باشقۇرۇل ، كۆر + ۈل← كۆرۈل

مەجھۇل دەرىجىدىكى پېئىللار گراممماتىك ئىگىنىڭ ئەمەلىيەتتە ئەسلي ھەرىكەتنىڭ لوگىك ئوبيېكتى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئون پارچە ماقالە يېزىلدى. (ماقالە ← "يېز-" ھەرىكىتىنىڭ ئوبيېكتى)

ئويۇن باشلاندى. (ئويۇن ← "باشلا-" ھەرىكىتىنىڭ ئوبيېكتى)

ھەر بىر ئوقۇغۇچىغا ئىككىدىن دەپتەر بېرىلدى. (دەپتەر ← "بەر-" ھەرىكىتىنىڭ ئوبيېكتى)

ئۆتۈملۈك پېئىللارنىڭ مەجھۇل دەرىجە شەكلىگە كىرىشى ئۇلارنىڭ ئۆتۈمسىز پېئىلغا ئايلانغانلىقى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا ئۆتۈملۈك ھەرىكەتنىڭ لوگىك ئىگىسىنى

كۆرسىتىش تەس ياكى ھاجەتسىز بولغان ئەھۋالدا ياكى لوگىك ئوبيېكتنى ئالاھىدە گەۋدىلەندۈرۈش زۆرۈر بولغاندا، پېئىلنىڭ مەجھۇل دەرىجە شەكلى قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

بۇ ماقالە ناھايىتى ياخشى يېزىلپتۇ، كىم يازدى؟ (بۇ يەردە لوگىك ئىگە نامەلۇم)

قاسىم ۋەكىللىككە سايلاندى (بۇ يەردە لوگىك ئىگىنى كۆرسىتىش ھاجەتسىز)

ئەكسىيەتچىلەر ئاغدۇرۇلدى (بۇ يەردە لوگىك ئوبيېكت گەۋدىلەندۈرۈلگەن)

بەزى ھاللاردا لوگىك ئوبيېكتنى گەۋدىلەندۈرۈش بىلەن بىر ۋاقىتتا لوگىك ئىگىنىمۇ كۆرسىتىش زۆرۈر بولۇپ قالىدۇ. مۇنداق ئەھۋالدا لوگىك ئىگە ئەگەر ئادەم، ئادەملەر ئومۇمىيتى ياكى بىرەر تەشكىلات بولسا، شۇ لوگىك ئىگىنى كۆرسەتكۈچى ئىسىم "تەرىپىدىن" تىركەلمىسى بىلەن بىرىكتۈرۈلۈپ ھالەت قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

بۇ ئەكسىيەتچىلەر جۇڭگو خەلقى تەرىپىدىن ئاغدۇرولدى.

تەمناتىمىز پۈتۈنلەي ھۆكۈمەت تەرىپىدىن بېرىلدۇ.

پاشا ئىشان تەرىپىدىن ئورۇنلانغان ناخشا ئالقىشقا ئېرىشتى.

لوگىك ئىگە ئەگەر باشقا شەيئى بولسا، لوگىك ئىگىنىڭ رولى باشقا يوللار بىلەن بىلدۈرۈلىدۇ. مەسىلەن:

دېرىزىنىڭ ئەينىكى شامالدا چېقىلىپ كەتتى.

بىرمۇنچە دەرەخلەر بۇرانىڭ زەربىسى بىلەن يۇلۇنۇپ كەتتى.

3.2.12. ئۆزلۈك دەرىجە

پېئىلنىڭ ئۆزلۈك دەرىجە شەكلى ئۆتۈملۈك پېئىل ئۆزىكىگە "-ن// -ىن// -ۇن// -ۈن" ياكى "-ل// -ىل// -ۇل// -ۈل" قوشۇمچىسىنىڭ

قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

ماختا+ن←ماختان- ، كېي+دن←كېيىن-

يۇ(ي)+ۇن← يۇيۇن- ، كۆر+ۇن←كۆرۈن

بەر+دل←بېرىل- ، قوش+ۇل← قوشۇل

پېئىلنىڭ ئۆزلۈك دەرىجە شەكلى شۇ ھەرىكەتنىڭ گراماتىك ئىگىسىنىڭ ھەم لوگىك ئىگە، ھەم لوگىك ئوبيېكت ئىكەنلىكىنى ياكى ھەم لوگىك ئوبيېكت، ھەم شۇ ھەرىكەتكە تۇرتكە بولغۇچى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ دائىم ماختىندۇ (= ئۇ دائىم ئۆزىنى ئۆزى ماختايدۇ)،

بالا ماڭا ئېتىلدى (= بالا ماڭا ئۆزىنى ئاتتى)،

مەن دوختۇرغا كۆرۈندۈم (= ئۆزۈمنى دوختۇرغا كۆرسەتتىم)،

ئۆزلۈك دەرىجىدىكى پېئىللار بەزىدە مەجھۇل دەرىجىدىكى پېئىللار بىلەن شەكلداش بولۇپ قالىدۇ. مۇنداق ئەھۋالدا ئۇلارنىڭ مەنىسىگە قاراپ پەرقلەندۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ. مەسىلەن:

بىزنىڭ باغدىكى گۈلنەر ئېچىلدى. (ئۆزلۈك دەرىجە)

يىغىن بۇگۈن رەسمىي ئېچىلدى. (مەجھۇل دەرىجە)

ئۇلار يولغا چىقىشقا تەييارلاندى. (ئۆزلۈك دەرىجە)

ۋەكىللەرنى كۈتۈۋېلىش ئۈچۈن مەخسۇس ئۆيلەر تەييارلاندى. (مەجھۇل دەرىجە)

بەزى ئۆتۈمسىز پېئىللار ئۆزلۈك دەرىجە قوشۇمچىلىرىغا ئوخشايدىغان قوشۇمچىلار بىلەن بىرىكىپ كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن، "ئاغرىن-" (ئاغرى+ن)، "ئويلان-" (ئويلا+ن)، "ئۆتۈن-" (ئۆت+ۇن) دېگەنگە ئوخشاش. لېكىن بۇلارنى ئۆزلۈك دەرىجىدىكى پېئىل ھېسابلاشقا بولمايدۇ. چۈنكى، ئۇلاردا ئۆزلۈك

دەرىجە مەنىسى يوق.

يەنە شۇنداقمۇ پېئىللار بارىكى، ئۇلار ئۆزلۈك دەرىجە مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ ھەم شەكىل جەھەتتىنمۇ ئۆزلۈك دەرىجىدىكى پېئىللارغا ئوخشاپ كېتىدۇ. مەسىلەن، "شاتلان-"، "خۇشاللان-"، "ئىككىلەن-" دېگەنگە ئوخشاش. لېكىن، ئۇلار ئۆزىنىڭ ئۆتۈملۈك شەكلى ئاساسىدا ياسالغان بولماستىن، بەلكى سۈپەت ياكى سانغا بىۋاستە "-لان// -لەن" قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ ياسالغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلارنى ئۆزلۈك دەرىجە شەكلىدىكى پېئىل ھېسابلاشقا بولمايدۇ.

4.2.12. مەجبۇرىي دەرىجە

پېئىلنىڭ مەجبۇرىي دەرىجە شەكلى تۆۋەندىكىچە ياسىلىدۇ:

Δ ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان پېئىل ئۆزەكلىرىگە ("-ئاي"، "-ئەي"، "-ئار"، "-ئەر" بىلەن ئاخىرلاشقانلىرى بۇنىڭدىن مۇستەسنا) ۋە سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان بىر بوغۇملۇق پېئىل ئۆزەكلىرىگە "-دۇر// -دۈر// -تۇر// -تۈر" ياكى "-غۇز// -قۇز// -گۇز// -كۈز" قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

ياز+دۇر←يازدۇر-

ياز+غۇز←يازغۇز-

تاپ+تۇر← تاپتۇر-

تاپ +قۇز← تاپقۇز-

كىر+دۇر←كىردۇر-

كىر+گۇز← كىرگۈز

كۆت +تۇر← كۈتتۇر-

كۆت +كۈز← كۈتكۈز

يە+دۇر←يەدۇر-

يه + گۇز← يېگۇز-

Δ "-ئاي"، "-ئەي"، "-ئار"، "-ئەر" بىلەن ئاخىرلاشقان پېئىل ئۆزەكلىرىگە "-ت" قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

ئاقار+ت← ئاقارت-

كۆتەر+ت← كۆتەرت -

ئازاي +ت ← ئازايت -

كېڭەي +ت← كېڭەيت-

Δ سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان كۆپ بوغۇملۇق پېئىل ئۆزەكلىرىگە "-ت" ياكى "-تقۇز // -تكۇز" قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

ئوينا+ت ←ئوينات-

ئوينا+تقۇز← ئوياتقۇز-

سۆزلە+ت← سۆزلەت -

سۆزلە+ تكۇز← سۆزلەتكۇز-

Δ "-چ" ياكى "-ش" بىلەن ئاخىرلاشقان ئايرىم بىر بوغۇملۇق پېئىل ئۆزەكلىرىگە "-ار// -ەر" ياكى "-ۇر// -ۋر" قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇچ +ار← ئۇچار-

ئۇچ +ۇر← ئۇچۇر-

چۈش +ەر← چۈشەر-

چۈش +ۇر← چۈشۈر-

ئىچ +ەر← ئىچەر-

ئىچ +ۇر← ئىچۇر-

Δ بەزى پېئىللارنىڭ مەجبۇرىي دەرىجە شەكلى ئالاھىدە بولىدۇ. مەسىلەن:

قورق ــ قورقۇت-// قورقات-

قايت ــ قايتار-// قايتۇر-

چق ــ چقار-

كۆر- ــ كۆرسەت-

پېئىلنىڭ مەجبۇرىي دەرىجە شەكلى گراماتىك ئىگىنىڭ ھەرىكەتكە تۈرتكە بولغۇچى ياكى يول قويغۇچى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

مەن ئۇنى كۈلدۈرۈۋەتتىم. (ھەرىكەتكە "مەن" تۈرتكە بولغان).

ئۇلار مېنمۇ كىرگۈزدى. (ھەرىكەتكە "ئۇلار" يول قويغان).

ئۆتۈملۈك پېئىللار بىلەن ئۆتۈمسىز پېئىللارنىڭ ھەممىسى مەجبۇرىي دەرىجە شەكلىگە كىرەلەيدۇ. ئۆتۈمسىز پېئىللارنىڭ مەجبۇرىي دەرىجە شەكلىگە كىرىشى ئۇلارنىڭ ئۆتۈملۈك پېئىلغا ئايلانغانلىقى بولۇپ، بۇ چاغدا ھەرىكەتنىڭ لوگىك ئىگىسى گراماتىك تولدۇرغۇچى بولۇپ چۈشۈم كېلىشتە كېلىدۇ. مەسىلەن:

شوپۇر ماشىنىنى كەينىگە ياندۇردى (ماشىنا كەينىگە ياندى).

ئۇلار چىراغنى ئۆچۈردى (چىراغ ئۆچتى).

ئۆتۈملۈك پېئىللار مەجبۇرىي دەرىجە شەكلىگە كىرگەندە يەنىلا ئۆتۈملۈك خاراكتېرىنى ساقلايدۇ. بۇ چاغدا ھەرىكەتنىڭ لوگىك ئىگىسى زۆرۈر بولمىسا، كۆرسىتىلمەيدۇ. ئەگەر كۆرسىتىش توغرا كەلسە، يۆنىلىش كېلىش شەكلىدىكى ئىسىم ئارقىلىق كۆرسىتىلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ چاچ ئالدۇرغىلى كەتتى (لوگىك ئىگە كۆرسىتىلمىگەن).

بىز مۇئەللىمگە ھېكايە ئېيتقۇزدۇق (مۇئەللىم ھېكايە ئېيتتى).

5.2.12. ئۆملۈك دەرىجە

پېئىلنىڭ ئۆملۈك دەرىجە شەكلى پېئىل ئۆزىكىگە "-ش//-ىش//-ۇش//-ۈش" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

ئوينا+ ش←ئويناش، ياز+ىش←يېزىش

ئۇر+ۇش← ئۇرۇش ، كۆر+ۈش← كۆرۈش

پېئىلنىڭ ئۆملۈك دەرىجە شەكلىنىڭ مەنىسى ۋە قوللىنىلىشى تۆۋەندىكىچە:

(1) ئىككىدىن ئارتۇق ئادەمدىن تەركىب تاپقان گراماتىك ئىگىنىڭ ئەسلىي ھەرىكەتنى بىر-بىرىگە قارىتىپ ياكى مۇسابىقىلىشىپ ئېلىپ بېرىشنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇلار ئۇزاق سۆزلەشتى.

ئاستا سۆزلىشىڭلار، قىزىرىشىپ قالماڭلار.

ئۇلار بۇ مەسىلە ئۈستىدە ئۇزاق مۇنازىرە قىلىشتى.

ئەخمەت بىلەن قاسىم يۈگۈرۈشتى.

كەل، ئىككىمىز قول قايرىشىپ باقايلى.

(2) گراماتىك ئىگىنىڭ ئەسلىي ھەرىكەتنى بىر-بىرىگە قارىتىپ ياكى مۇسابىقىلىشىپ ئېلىپ بارغان ئىككى تەرەپنىڭ بىر تەرىپى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ ئەھۋالدا يەنە بىر تەرەپ "بىلەن" تىركەلمىسى تىركىلىپ كەلگەن ئىسىم ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

مەن قاسىم بىلەن سۆزلەشتىم.

تۇرسۇن ئەخمەت بىلەن ئۇزاق مۇنازىرە قىلىشتى.

مەن ئەخمەت بىلەن يۈگۈرۈشتۇم.

(3) گراماتىك ئىگىنىڭ ئەسلىي ھەرىكەتنى باشقىلارغا

ياردەملىشىپ، شۇلار بىلەن بىللە ئېلىپ بېرىشنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئايشەم ئۇنىڭغا كىر يۇيۇشۇپ بەردى.

ئۇلار بىزنىڭ بۇغدىيىمىزنى ئورۇشۇپ بەردى.

(4) ئەسلىي ھەرىكەتنىڭ ئىككىدىن ئارتۇق ئادەمدىن تەركىب تاپقان گراماتىك ئىگە تەرىپىدىن ئورۇنلىنىشنى بىلدۈرىدۇ. مۇنداق ئەھۋالدا ئۆملۈك دەرىجە پەقەت كۆپلۈك مەنىسىنىلا بىلدۈرىدۇ ھەم پەقەت كۆپ ساندىكى ئادەمنىڭ ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ ياكى تۇشمۇتۇشتا ئوخشاش بىر ھەرىكەتنى ئېلىپ بېرىشى تەكىتلەنگەن ئەھۋالدا قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

ئوقۇغۇچىلار مەكتەپكە مېڭىشتى.

ۋەكىللەر ئارقىمۇئارقا سۆزگە چىقىشتى.

قۇشلار دەرەخ شاخلىرىدا يېقىملىق سايرىشىپ تۇراتتى.

پېئىلنىڭ ئۆملۈك دەرىجە شەكلىنى تونۇشتا تۆۋەندىكى مەسىلىلەرگە دىققەت قىلىش كېرەك:

(1) ئۆملۈك دەرىجە شەكلىدىكى پېئىللار بەزىدە پېئىلنىڭ بىرلىك قوشۇمچىلىرى بىلەن بىرىكىپ، پېئىلنىڭ II شەخس كۆپلۈك سەتلىمە تۇرى رولىدا كېلىدۇ ۋە ئىگە رولىدا كەلگەن "سەنلەر" ئالمىشى بىلەن ماسلىشىدۇ. مەسىلەن:

(سەنلەر) نەگە بېرىشتىڭ؟

(سەنلەر) چاپسان مېڭىش!

(سەنلەر) تۇرۇشمامسەن؟ نېمە ئولتۇرۇشسەن!

(2) ئۆملۈك دەرىجە شەكلىدىكى پېئىللار پېئىلنىڭ II شەخس كۆپلۈك ھۆرمەت تۇرىنىڭ ياسىلىشىغا ئاساس بولىدۇ.

مەسىلەن:

(ھەر قايسىلرى) ئۆيگە كىرىشسىلەر.

(ھەر قايسىلرى) نەگە بېرىشىدىلا.

(ھەر قايسىلرى) نەدىن كېلىشتىلە.

(3) بەزى پېئىللار قارىماققا پېئىلنىڭ ئۆملۈك دەرىجە شەكلىگە ئوخشايدۇ ھەم مەنە جەھەتتىنمۇ ئۆملۈك دەرىجە مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: "يارىدەملەش-"، "سۆھبەتلەش-"، "مۇسابىقىلەش-"، "پىكىرلەش-"، "پاراڭلاش-" دېگەنگە ئوخشاش. لېكىن، ئۇلار شۇ پېئىللارنىڭ ئەسلىي دەرىجە شەكلى ئاساسىدا ياسالغان بولماستىن بەلكى ئىسىملارغا بىۋاستە "-لاش//-لەش" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان. شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇلارنى پېئىلنىڭ ئۆملۈك دەرىجە شەكلى ھېسابلاشقا بولمايدۇ.

6.2.12. پېئىل دەرىجىلىرىنىڭ قاتلىنىشى

پېئىلنىڭ دەرىجە شەكىللىرى ئايرىم-ئايرىم ھالدا ئىپادىلىنىش بىلەنلا قالماستىن، قاتلانما ھالدا ئىپادىلىنىشىمۇ مۇمكىن. پېئىل دەرىجىلىرىنىڭ قاتلىنىش ئەھۋالى ئومۇمەن مۇنداق بولىدۇ:

(1) ئۆزلۈك-مەجبۇرىي دەرىجە؛ مەسىلەن:

ئانا بالىلىرىنى كېيىندۈردى (كېي + -ىن + دۈر-).

(2) ئۆملۈك-مەجبۇرىي دەرىجە؛ مەسىلەن:

بىز ئۇلارنى كۆرۈشتۈرۈپ قويدۇق (كۆر + ۈش + تۈر-).

(3) مەجبۇرىي-مەجھۇل دەرىجە؛ مەسىلەن:

ماقالىدە مۇنۇلار كۆرسىتىلگەن (كۆر + سەت + ىل).

(4) قوش مەجبۇرىي دەرىجە؛ مەسىلەن:

مەن ئۇكامنى ئەۋەتىپ قەلەمنى ياساتتۇردۇم (ياسا + ت + تۇر-).

(5) مەجبۇرىي-ئۆملۈك دەرىجە؛ مەسىلەن:

ئۇلار ئات چاپتۇرۇشتى (چاپ + تۇر + ۇش).

(6) ئۆملۈك-مەجبۇرىي-مەجھۇل دەرىجە؛ مەسىلەن:

بالىلارنىڭ ھەممىسى پاكىز كېيىندۈرۈلگەن (كېي + ىن + دۈر + ۇل).

(7) ئۆملۈك-مەجبۇرىي-مەجھۇل دەرىجە؛ مەسىلەن:

بىزنىڭ ئەھۋالىمىز تونۇشتۇرولدى (تونۇ + ش + تۇر + ۇل).

7.2.12. دەرىجە قوشۇمچىلىرىنىڭ سۆز ياساش رولى

پېئىلنىڭ دەرىجە قوشۇمچىلىرى ئۆز نۆۋىتىدە يەنە پېئىلدىن پېئىل ياسىغۇچى قوشۇمچە ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى، پېئىلنىڭ دەرىجە قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇپ ياسالغان دەرىجە شەكىللىرى ئوخشاش بولمىغان دەرىجە ئوقۇمىنى ئىپادىلەپ، پېئىلنىڭ دەرىجە كاتېگورىيىسىنى ھاسىل قىلغاندىن تاشقىرى، يەنە لېكسىكىلىق بىرلىك سۈپىتىدە لۇغەت سوستاۋىدىن ئورۇن ئېلىپ، ھەر قايسىسى ئۆزىگە خاس لېكسىكىلىق خۇسۇسىيەتلەرنى جارى قىلدۇ. مەسىلەن: بىز "كۆرمەك" پېئىلنىڭ ھەرقايسى دەرىجە شەكىللىرىنىڭ لېكسىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرىنى تەھلىل قىلىپ كۆرەيلى: ئۇنىڭ ئەسلىي دەرىجىدىكى "كۆر-" شەكلى "كۆز بىلەن ئەكس ئەتتۈرمەك" دېگەن لېكسىكىلىق مەنىنى بىلدۈرىدۇ، "كۆرەك"، "كۆرۈك" (زىننەت مەنسىدىكى)، "كۆركەم"، "كۆرگەزمە"، "كۆرگۈلۈك" قاتارلىق سۆزلەرنىڭ ياسىلىشىغا ئاساس بولىدۇ؛ ئۇنىڭ مەجبۇرىي دەرىجىدىكى "كۆرسەت-" شەكلى ئۆزىنىڭ مەجبۇرىي دەرىجە مەنىسى بولغان "...نىڭ كۆرۈشگە تۇرتكە بولماق، ئىمكانىيەت بەرمەك، يول قويماق" مەنىسىنى بىلدۈرگەندىن باشقا، يەنە "ئىپادىلىمەك (مەسىلەن: تىرىشچانلىق كۆرسەتمەك)"، "گەۋدىلەنمەك" (مەسىلەن: ئۆزىنى كۆرسەتمەك) قاتارلىق لېكسىكىلىق مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ، "كۆرسەتمە"، "كۆرسەتكۈچ" قاتارلىق سۆزلەرنىڭ ياسىلىشىغا

ئاساس بولىدۇ؛ ئۇنىڭ ئۆملۈك دەرىجىدىكى "كۆرۈش-" شەكلى ئۆزىنىڭ ئۆملۈك دەرىجە مەنىسى بولغان "بىر-بىرىنى كۆرمەك" مەنىسىنى بىلدۈرگەندىن باشقا، يەنە "(مەلۇم رەسمىيەت ئارقىلىق) سالاملاشماق"، (مەسىلەن: قۇچاقلىشىپ كۆرۈشتى)، "سۆزلەشمەك" (مەسىلەن: مەن بۇ توغرۇلۇق ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشۈپ باقاي) قاتارلىق لېكسىكىلىق مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ؛ ئۇنىڭ ئۆزلۈك دەرىجىدىكى "كۆرۈن-" شەكلى ئۆزىنىڭ ئۆزلۈك دەرىجە مەنىسى بولغان "ئۆزىنى كۆرسەتمەك" مەنىسىنى ئىپادىلىگەندىن تاشقىرى، "كۆرۈنۈش" (مەنزىرە ياكى سەھنە ئەسىرىدىكى كۆرۈنۈش)، "كۆرۈنۈشلۈك" (مەسىلەن: بەش كۆرۈنۈشلۈك) سۆزلىرىنىڭ ياسىلىشىغا ئاساس بولىدۇ، ۋەھاكازا.

3.12. بولۇشلۇق - بولۇشسىزلىق كاتېگورىيىسى

بولۇشلۇق - بولۇشسىزلىق كاتېگورىيىسى پېئىل ئۆزىكىدە دەرىجە كاتېگورىيىسىدىن كېيىن ئىپادىلىنىدىغان يەنە بىر خىل گراماتىك كاتېگورىيە بولۇپ، پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ مۇئەييەنلەشتۈرۈلگەن ياكى ئىنكار قىلىنغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ كاتېگورىيە پېئىل ئۆزىكىگە "-ما//-مە" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇش - قوشۇلماسلىقى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. "-ما//-مە" قوشۇمچىسى قوشۇلمىغان پېئىللار پېئىللىق بولۇشلۇق شەكلى ھېسابلىنىپ، ئۆزى ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ مۇئەييەنلەشتۈرۈلگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: "ياز-"، "ئوقۇ-"، "سۆزلەش-" دېگەنگە ئوخشاش؛ "-ما//-مە" قوشۇمچىسى قوشۇلغان پېئىللار پېئىللىق بولۇشسىز شەكلى ھېسابلىنىپ، ئۆزى ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ ئىنكار قىلىنغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: "يازما-"، "ئوقۇما-"، "سۆزلەشمە-" دېگەنگە ئوخشاش.

بىز پېئىلنىڭ ھەرخىل گراماتىك شەكىللىرىنىڭ

ياسىلىشىنى تونۇشتۇرغاندا، زۆرۈر تېپىلغاندىلا ئۇلارنىڭ بولۇشسىز شەكلىنىڭ ياسىلىشىنىمۇ تونۇشتۇرمىساق، ئادەتتە پەقەت بولۇشلۇق شەكلىنىڭ ياسىلىشىنىلا تونۇشتۇرىمىز، ئۇلارنىڭ بولۇشسىز شەكلىنىڭ قانداق ياسىلىشىنى يۇقىرىدىكى قائىدە بويىچە بىلىۋېلىشقا بولىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدا پېئىلنىڭ پۈتكەن ھاللىق سۈپەتداش شەكلىنى بولۇشسىز ھۆكۈم باغلامچىسى "ئەمەس" بىلەن بىرىكتۈرۈش ياكى پېئىلنىڭ پۈتكەن ھاللىق ئىسىمداش شەكلىنى "يوق" سۆزى بىلەن ئىگە-خەۋەر مۇناسىۋىتىدە بىرىكتۈرۈش يولى بىلەنمۇ ھەرىكەتنىڭ ئىنكار قىلىنغانلىقىنى ئىپادىلەش مۇمكىن. مەسىلەن: "بارغان ئەمەسمەن"، "بارغىنىم يوق" دېگەنگە ئوخشاش. لېكىن، بۇ خىل ئىپادىلەش ئۇسۇلى بىر خىل ئىستىلىستىكىلىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولۇپ، پەقەت بەلگىلىك شارائىتتىلا قوللىنىلىدۇ.

4.12. پېئىلنىڭ تۈسلۈك ئۆزەك شەكىللىرى

پېئىلنىڭ رەۋىشداش شەكىللىرىگە ۋە بەزى كېلىشىلىك ئىسىمداش شەكىللىرىگە تۈس يارىدەمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان مۇرەككەپ ئۆزەك شەكىللىرىنى پېئىلنىڭ تۈسلۈك ئۆزەك شەكلى دەپ ئاتايمىز.

پېئىلنىڭ تۈسلۈك ئۆزەك شەكىللىرى ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلىنىش ئەھۋالى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ھەرخىل تۈس ئۇقۇملىرىنى ئىپادىلەپ، پېئىلنىڭ تۈس كاتېگورىيىسىنى ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن:

(1) ئەخمەت خەنزۇچە ماقالە يازالايدۇ.

(2) ئەخمەت خەنزۇچە ماقالىلەرنىمۇ يېزىۋېرىدۇ.

(3) ئەخمەت بۇنداق ماقالىلەرنى بىرەدەمدە يېزىپ قويىدۇ.

(4) ئەخمەت دائىم ئۇ بوۋايغا خەت يېزىپ بېرىدۇ.

(5) ئەخمەت ئۆزىگە يېڭى تونۇلغان سۆزلەرنى دەرھال يېزىۋالىدۇ.

(6) ئەخمەت ئۇنىڭغا خەت يېزىپ تۇرىدۇ.

مانا بۇ جۈملىلەردە "ياز-" پېئىلى ئالتە خىل تۈسلۈك ئۆزەك شەكلىدە كەلگەن بولۇپ، (1) جۈملىدە سۇبيېكتنىڭ شۇ ھەرىكەتنى ئورۇنلاشقا ئىمكانىيەتلىك ئىكەنلىكىنى،(2) جۈملىدە سۇبيېكتنىڭ شۇ ھەرىكەتنى ئورۇنلاشتا چەكلىمىسىز ئىكەنلىكىنى، (3) جۈملىدە ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلانغان ھالەتتە تۇراقلاشتۇرولۇشىنى، (4) جۈملىدە ھەرىكەتنىڭ باشقىلار ئۈچۈن ئورۇنلىنىشىنى، (5) جۈملىدە ھەرىكەتنىڭ ئۆزى ئۈچۈن ئورۇنلىنىشىنى، (6) جۈملىدە ھەرىكەتنىڭ تەكرارلىنىپ تۇرۇشىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن. مانا مۇشۇ ئۇقۇملار تۈس كاتېگورىيىسىنى ھاسىل قىلغۇچى تۈس ئوقۇملىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللارنىڭ تۈسلۈك ئۆزەك شەكىللىرىدىن بەزىلىرى مەخسۇس بىر خىل تۈس ئۇقۇمىنى ئىپادىلەيدىغان دەرىجىدە ئابستراكتلىشىپ، مەخسۇس گراماتىكىلىق شەكىل تۈسىنى ئالغان. مەسىلەن، پېئىلنىڭ چېتىلما رەۋىشداش شەكلىگە تۈس يارداممچىسى "باق-" يا كى "كۆر-" نىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان تۈسلۈك ئۆزەك شەكلى ھەرىكەتنىڭ سىناق تەرىقىسىدە ئورۇنلىنىشىدىن ئىبارەت بىرلا خىل تۈس ئۇقۇمىنى ئىپادىلەيدۇ؛ پېئىلنىڭ "-غىلى" لىق رەۋىشداش شەكلىگە تۈس يارداممچىسى "باشلا-" يا كى "تۇر-" نىڭ قوشۇلۇشىدىن ياكى پېئىلنىڭ يۆنىلىش كېلىشتىكى "-ش" لىق ئىسىمداش شەكلىگە تۈس يارداممچىسى "باشلا-" نىڭ

قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان تۈسلۈك ئۆزەك شەكلى ھەرىكەتنىڭ باشلىنىشىدىن ئىبارەت بىرلا خىل تۈس ئۇقۇمىنى ئىپادىلەيدۇ. بۇ خىل تۈسلۈك ئۆزەك شەكىللىرىنىڭ بەزىلىرى ھەتتا شەكىل جەھەتتىنمۇ فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشكە ئۇچراپ، پېئىلنىڭ ئاددىي ئۆزەك شەكلىگە ئوخشاپ قالغان. مەسىلەن: پېئىلنىڭ چېتىلما رەۋىشداش شەكلىگە تۈس يارداممچىسى "يات-" نىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولۇپ، ھەرىكەتنىڭ ئىزچىل داۋاملىشىۋاتقانلىقىنى بىلدۈرىدىغان ئىزچىل تۈسلۈك ئۆزەك شەكلى تۈس يارداممچىسى "يات-" نىڭ بېشىدىكى "ي" تاۋۇشىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى، چېتىلما رەۋىشداشنىڭ ئاخىرىدىكى "پ" تاۋۇشىنىڭ ئىككى سوزۇق تاۋۇش ئوتتۇرىسىدا "ۋ" غا ئايلىنىشى نەتىجىسىدە خۇددى پېئىلنىڭ ئاددىي ئۆزەك شەكلىگە "-ۋات// -ىۋات// -ۇۋات// -ۈۋات" قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ ياسالغان ئاددىي ئۆزەك شەكلىگە ئوخشاپ قالغان. (مەسىلەن: يېزىۋات-، سۆزلەۋات-، قۇرۇۋات-، كۆرۈۋات-)؛ پېئىلنىڭ "-ئا" لىق رەۋىشداش شەكلىگە تۈس يارداممچىسى "ئال-" نىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولۇپ، سۇبيېكتنىڭ ھەرىكەتنى ئورۇنلاشقا ئىمكانىيەتلىك ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان ئىمكان تۈسلۈك ئۆزەك شەكلى فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشكە ئۇچراش نەتىجىسىدە، خۇددى سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان ئاددىي ئۆزەك شەكلىگە "-لا// -لە" ياكى "-يالا// -يەلە" قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ، ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان ئاددىي ئۆزەك شەكلىگە "-الا// -ەلە" قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ ياسالغان ئاددىي ئۆزەك شەكلىگە ئوخشاپ قالغان. (مەسىلەن: ئوينالا-//ئوينيالا-، سۆزلەلە-//سۆزلىيەلە-، يازالا-، كۆرەلە-).

بىراق، يەنە بىرمۇنچە تۈسلۈك ئۆزەك شەكىللىرى تېخى بىر خىل تۈس ئۇقۇمىنى ئىپادىلەيدىغان دەرىجىدە ئابستراكتلىشىپ،

مەخسۇس گراممـاتىكىلىق شـەكىل تۈسـىگە كىرىـپ كېتەلمىگەن بولۇپ، هامان ئوخشاش بولمىغان بىرقانچە خىل تۈس ئۇقۇمنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن، پېئىلنىڭ چېتىلما رەۋىشداش شەكلىگە تـۈس يارداەمچىسـى "كەت-" قوشـۇلۇپ ياسـالغان تۈسـلۈك ئۆزەك شەكلىنى ئالساق، بىرىنچىدىن، سۇبيېكتنىڭ هەرىكەت ئارقىلىق قارشى تەرەپكە يۈزلىنىشىنى بىلدۈرىدۇ. (مەسـىلەن: ئـۇلار كۆچـۈپ كەتتى)؛ ئىككىنچىـدىن، هەرىكەتنىـڭ بىـردىنلا يـۈز بېرىشـنى بىلدۈرىـدۇ (مەسـىلەن: ئەينـەك سـۇنۇپ كەتتى)؛ ئۈچىنچىـدىن، هەرىكەتنىـڭ كۆچىيىشـنى بىلدۈرىـدۇ (مەسـىلەن: هـاۋا ئىسسـىپ كەتتـى)؛ تۆتىنچىـدىن، هەرىكەتنىـڭ بىـردىنلا يـۈز بېرىـپ داۋاملىشىشنى بىلدۈرىدۇ (مەسـىلەن: ماڭايلى دەپ تۇرساق، يامغۇر يېغىپ كەتتى)؛ بەشىنچىدىن، سۇبيېكتنىڭ هەرىكەتنى ئورۇنلاشقا قابىل بولۇشـنى بىلدۈرىـدۇ (مەسـىلەن: ئـۇ شـۇنچە ئېغىر جاپالارغا چىداپ كەتتى)

دېـمەك، ئۇيغـۇر تىلـىدىكى پېئىللارنـىڭ تۈسـلۈك ئـۆزەك شـەكىللىرىنىڭ نۆۋەتلىشىشـىدىن هاسـىل بولـىدىغان تـۈس كاتېگورىيىسى ئاللىقاچان شەكىللىنىشكە باشلىغان، لېكىن تېخى شەكىللىنىپ بولمىغان بىر خىل گراممـاتىكىلىق كـاتېگورىيە. بىـز نۆۋەتـىدە پېئىلنـىڭ تۈسـلۈك ئـۆزەك شـەكىللىرىنىڭ ياسـلىشى ۋە قوللىنىلىشىنى تونۇشتۇرغاندا، ئۇلارنىڭ بىر خىل گراممـاتىكىلىق شەكىل تۈسىگە كىرىپ بولغانلىرىنى مەلۇم بىر خىل تـۈس تـۈرى سۈپىتىدە تونۇشتۇرىمىز، بىر خىل گراممـاتىكىلىق شەكىل تۈسىگە كىرىـپ بولالمىغـانلىرىنى بولسـا، مەلـۇم تـۈس يارداەمچىسـىنىڭ قوللىنىلىشى نۇقتىسىدىن تونۇشتۇرىمىز.

1.4.12. پېئىلنىڭ ئىزچىل تۈسلۈك ئۆزەك شەكلى

پېئىلنىڭ ئىزچىل تۈسـلۈك ئـۆزەك شـەكلى پېئىـل ئـۆزىكىگە

"-ۋات//-ىۋات//-ۇۋات//-ۈۋات" قوشۇمچىسـىنىڭ قوشۇلۇشـى بـىلەن ياسىلىدۇ (بۇ قوشۇمچە پېئىلنـىڭ چېتىلما رەۋىشـداش شـەكلىگە قوشـۇلغان تـۈس يارداەمچىسـى "يـات-" نـىڭ رەۋىشـداش قوشۇمچىسى بـىلەن قوشـۇلۇپ فونېتىكىلىـق ئـۆزگىرىش ياسىشى نەتىجىسىدە هاسىل بولغان). مەسىلەن:

ئوينا + ۋات ← ئوينىۋات، ياز + ىۋات ← يېزىۋات،

قۇر + ۇۋات ← قۇرۇۋات، كۆر + ۇۋات ← كۆرۈۋات.

پېئىلنىڭ ئىزچىل تۈسلۈك ئۆزەك شەكلى پېئىل ئىپادىلىگەن هەرىكەتنىـڭ ئىزچىـل داۋاملىشـىش هالىتىـدە تۇرغـانلىقىنى بىلدۈرىـدۇ. بـۇ خىـل ئـۆزەك شـەكلى ئاساسـىدا ياسـالغان سۈپەتداش، ئىسىمداش شـەكىللىرى ۋە هـال-زامـان شـەكىللىرى ئـايرىم-ئـايرىم هالـدا باشـقا هـاللىق سـۈپەتداش، باشـقا هـاللىق ئىسىمداش ۋە باشقا هال-زامان شـەكىللىرى بـىلەن نۆۋەتلىشـىپ ئىزچىل هال ئۇقۇمنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

مەن ماقالە يېزىۋاتىمەن (ئىزچىل هازىرقى زامان).

كېلىۋاتقان كىشى مېنىڭ ئاكام (ئىزچىل هاللىق سۈپەتداش).

ئۇنىـڭ مەكتەپـتە ئوقۇۋاتقـانلىقىنى ئاڭلىغـانمەن (ئىزچـىل هـاللىق ئىسىمداش).

تۇنۇگـۈن ئـۆيگە كېتىۋېتـىپ، ئۇنـىڭ بـىلەن پاراڭلاشـتىم (ئىزچـىل تۈس).

مەجلىس ئېچىۋاتساق، ئۇ مەجلىسخانىغا ئىزدەپ كىرىپتۇ (ئىزچـىل تۈس).

پېئىلنـىڭ ئىزچـىل تۈسـلۈك ئـۆزەك شـەكلى پېئىلنـىڭ بولۇشسىز ئـۆزەك شـەكلى ئاساسـىدا ياسـىلىشى مـۇمكىن. مۇنـداق بولغانـدا بولۇشسـىز هەرىكەتنـىڭ ئىزچـىل داۋاملىشـىش هالتىـدە تۇرغانلىقى ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئۇنى چاقىرىپ خەت يازسام، كەلمەيۋاتىدۇ.
ئۇ نەسىھەتنى ئاڭلىمايۋاتىدۇ، كېيىن جەزىمەن پوشايمان قىلىدۇ.
ئۇنىڭ بىلەن ھېچلا كۆرۈشكىلەيۋاتىمەن.

پېئىلنىڭ بولۇشسىز ئۆزەك شەكلى، پېئىلنىڭ ئىزچىل تۈسلۈك ئۆزەك شەكلى ئاساسىدا ياسىلىشىمۇ مۇمكىن. مۇنداق بولغاندا ئىزچىل داۋاملىشىش ھالىتىدە ھەرىكەتنىڭ ئىنكار قىلىنغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

خەت يېزىۋاتمايمەن، ماقالا يېزىۋاتىمەن.
ئۇلار ئويناۋاتمايدۇ، ئىشلەۋاتىدۇ.

بەزىدە پېئىلنىڭ بولۇشسىز ئۆزەك شەكلى پېئىلنىڭ ئىزچىل تۈسلۈك بولۇشسىز ئۆزەك شەكلى ئاساسىدا ياسىلىشى مۇمكىن. مۇنداق ئەھۋالدا، ئىنكار قىلىنىپ بولۇشلۇق مەنە ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

تونومايۋاتمايمەن، تۇنۇۋاتىمەن.
ئىشلىمەيۋاتمايدۇ، ئىشلەۋاتىدۇ.

2.4.12. ئىمكان تۈسلۈك ئۆزەك شەكلى

پېئىلنىڭ ئىمكان تۈسلۈك ئۆزەك شەكلى سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان پېئىل ئۆزەكلىرىگە "-لا-//-لە-" ياكى "-يالا-//-يەلە-" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى، ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان پېئىل ئۆزەكلىرىگە "-ئالا-//-ئەلە-" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ (بۇ قوشۇمچىلار پېئىلنىڭ "ئا" لىق رەۋىشداش شەكلىگە قوشۇلغان "-ئال-" يارىدەمچىسىنىڭ رەۋىشداش قوشۇمچىسى بىلەن قوشۇلۇپ فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشكە ئۇچرىشى نەتىجىسىدە ھاسىل بولغان). مەسىلەن: سۆزلە-//-سۆزلىيالا-، ياز-//-يازالا-، كۆر-//-كۆرەلە-...

(سۆزلە + يەلە←سۆزلىيەلە)، ياز + الا←يازالا-، كۆر + ەلە←كۆرەلە-...

پېئىلنىڭ ئىمكان تۈسلۈك ئۆزەك شەكلى ھەرىكەت ئىگىسىنىڭ ھەرىكەتنى ئورۇنلاشقا قابىل ياكى ئىمكانىيەتلىك ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

مەن يازالىغان ماقالىنى سەنمۇ يازالايسەن.
بۇگۈن ئۇنىڭ كېلەلىشى ناتايىن.
ئەخمەت بىلەن كۆرۈشەلىسىڭىز، مەندىن سالام ئېيتىپ قويۇڭ.

پېئىلنىڭ ئىمكان تۈسلۈك ئۆزەك شەكلىگە بولۇشسىزلىق قوشۇمچىسى قوشۇلغاندا، ئۇنىڭ ئاخىرىدىكى "ئا" ياكى "ئە" تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن: يازالا + ما←يازالما-، ئوينىيالا + ما←ئوينىيالما، كۆرۈشەلە + مە←كۆرۈشەلمە-...

3.4.12. چەكلىمىسىز تۈسلۈك ئۆزەك شەكلى

پېئىلنىڭ چەكلىمىسىز تۈسلۈك ئۆزەك شەكلى پېئىل ئۆزىكىگە "-ۋەر//-ۋەر" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ (بۇ قوشۇمچە، پېئىلنىڭ "ئا" لىق رەۋىشداش شەكلىگە قوشۇلغان "بەر-" يارىدەمچىسىنىڭ رەۋىشداش قوشۇمچىسى بىلەن قوشۇلۇپ فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشكە ئۇچرىشى نەتىجىسىدە ھاسىل بولغان). مەسىلەن: سۆزلە + ۋەر←سۆزلەۋەر-، ياز + بۇەر←يېزىۋەر-.

پېئىلنىڭ چەكلىمىسىز تۈسلۈك ئۆزەك شەكلى ھەرىكەتنىڭ چەكلىمىسىز بارلىققا كېلىشى ياكى چەكلىمىسىز داۋاملىشىشنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

قاچان كەلگۈڭىز كەلسە، كېلىۋېرىڭ.
چاتىقىم يوق، بېرىۋېرىمەن.
تۇر، ئۇخلاۋېرەمسەن؟
بۇ يەردە تۇرىۋەرمەي ئۆيگە كىرىپ كېتەيلى.

پايدىسى يوق گەپنى قىلۇبېرىشنىڭ ھاجتى يوق.
مەن كاللامغا كەلگەننى دەۋەردىم، توغرا چۈشىنىڭ.

پېئىلنىڭ چەكلىمسىز تۈسلۈك ئۆزەك شەكلى پېئىلنىڭ بولۇشسىز ئۆزەك شەكلى ئاساسىدىمۇ ياسلىدۇ. بۇ خىل شەكىل ھەرىكەتنى ئورۇنلىماسلىق ئىگىنىڭ ئىختىيارىدا ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

يازمسام يازماۋېرىمەن.
كەلمىسەڭ كەلمەۋەر.

4.4.12. سناق تۈسلۈك ئۆزەك شەكلى

پېئىلنىڭ سناق تۈسلۈك ئۆزەك شەكلى پېئىلنىڭ چېتىلما رەۋىشداش شەكلىگە "-باق" يارەمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ، بەزىدە "-كۆر" يارەمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن: بېرىپ باق-، يېزىپ باق-، كۆرۈپ باق-، دەپ باق-، ئىشلەپ كۆر-، سوراپ كۆر-، دەپ كۆر-...

پېئىلنىڭ سناق تۈسلۈك ئۆزەك شەكلى ھەرىكەتنىڭ سىناق تەرىقىسىدە ياكى مەلۇم ئىشتىن خەۋەردار بولۇش مەقسىتىدە ئېلىپ بېرىلىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

مۇنۇ دورىنى يەپ بېقىڭ، پايدا قىلىپ قالسا ئەجەب ئەمەس.
قېنى شېئىرىڭىزنى ئوقۇپ بېقىڭا، بىز بىر ئاڭلاپ باقايلى.
بىز بۇ مەسىلىنى يەنە بىر قېتىم مۇزاكىرە قىلىپ باقايلى.
ساناپ كۆردۈم، دۇرۇس ئىكەن.
مەن سوراپ كۆردۈم، بىلمەيدىكەن.

پېئىلنىڭ سىناق تۈسلۈك ئۆزەك شەكلى چېتىلما رەۋىشداشنىڭ بولۇشسىز شەكلى ئاساسىدىمۇ ياسلىدۇ. بۇ خىل شەكىل سناق تەرىقىسىدىكى بولۇشسىز ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ.

مەسىلەن:

بۇ دورىنى بىر نەچچە كۈن ئىچمەي بېقىڭ.
تونامدۇ-تونۇمامدۇ دەپ گەپ قىلماي باقتىم.

سناق تۈسلۈك ئۆزەك شەكلى بولۇشسىز شەكىلدە كەلگەندە ھەرىكەت سۇبېيېكتىنىڭ شۇ ھەرىكەت بويىچە تەجرىبىسىزلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

مەن بۇ يەرگە كېلىپ باقمىغان.
مەن تېخى شېئىر يېزىپ باقمىدىم.

5.4.12. باشلانما تۈسلۈك ئۆزەك شەكلى

پېئىلنىڭ باشلانما تۈسلۈك ئۆزەك شەكلى پېئىلنىڭ "-غىلى" لىق رەۋىشداش شەكلىگە ياكى يۆنىلىش كېلىشتىكى "-ش" لىق ئىسىمداش شەكلىگە "باشلا-" يارەمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى ياكى "-غىلى" لىق رەۋىشداش شەكلىگە "تۇر-" يارەمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن: يازغىلى باشلا-//يېزىشقا باشلا-// يازغىلى تۇر-، كەلگىلى باشلا-//كېلىشكە باشلا-//كەلگىلى تۇر-، ئوقۇغىلى باشلا-// ئوقۇشقا باشلا-//ئوقۇغىلى تۇر-...

پېئىلنىڭ باشلانما تۈسلۈك ئۆزەك شەكلى ھەرىكەتنىڭ بارلىققا كېلىشكە باشلىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

يېڭى ئوقۇغۇچىلار كەلگىلى (كېلىشكە) باشلىدى.
بۇ يەردە 3-ئاي كىرىشى بىلەن گۈللەر ئېچىلىشقا (ئېچىلغىلى) باشلايدۇ.
ئۇ يەنە كونا خاماننى سوربغىلى تۇردى.
ئەتىگەن ئۆتكىلى تۇرغان نامايىشچىلار كەچكىچە ئۆتتى.

6.4.12. تۈس يارەمچىسى "قال-" نىڭ قوللىنىلىشى

1) ئۆتۈمسىز پېئىللارنىڭ ۋە ئايرىم ئۆتۈملۈك پېئىللارنىڭ

چېتىلما رەۋىشداش شەكلى بىلەن بىرىكىپ تۆۋەندىكى مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ:

A. ئۆتۈمسىز ھەرىكەتلەرنىڭ ئورۇنلانغان ھالەتتە تۇراقلىشىشنى بىلدۈرىدۇ، ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، بۇ شەكىل قوللىنىلغاندا، گەپ سۇبېيېكتنىڭ ھەرىكەتنى ئورۇنلىشى ئۇستىدە ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ شۇ ھەرىكەتنى ئورۇنلىغان ھالەتتە تۇراقلىشىشى ئۇستىدە بارىدۇ. مەسىلەن: "ئۇلار سائەت 11 دە ياتىدۇ" دېسەك، بۇ يەردە سۇبېيېكتنىڭ "ياتـ" ھەرىكىتىنى ئورۇنلىشى نەزەردە تۇتۇلىدۇ، ئەگەر "تېزرەك بارايلى، بولمىسا ئۇلار يېتىپ قالىدۇ" دېسەك، بۇ يەردە سۇبېيېكتنىڭ "ياتـ" ھەرىكىتىنى ئورۇنلىغان ھالەتتە تۇراقلىشىشى نەزەردە تۇتۇلىدۇ. تۆۋەندىكى مىساللاردىمۇ ئەھۋال شۇنداق:

ئاستا گەپ قىلىڭلار، بالا ئۇخلاپ قالدى.

تامىقىڭنى چاپسان يە، سوۋۇپ قالىدۇ.

ئۇنىڭ ھارۋىسى پاتقاقتا يېتىپ قالغانىكەن، چىقىرىشىپ بەرەيلى.

ئاممىۋى نۇقتىسىنەزىرى كەم بولغانلىقى سەۋەبىدىن ئاممىدىن ئايرىلىپ قالغان بىر قىسىم يولداشلار بار. (ماۋ زېدۇڭ)

B. ھەرىكەتنىڭ دائىملىق ئىشقا ئايلىنىپ قېلىشىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ مەنىدە كەلگەندە كۆپىنچە ئورۇنلىنىش جەريانىنى ئۇزارتقىلى بولمايدىغان ھەرىكەتلەرنى بىلدۈرگۈچى پېئىللار بىلەن بىرىكىدۇ. مەسىلەن:

مېنىڭ ئىككى تال چىشىم مىدىرلاپ قالدى.

يۆتىلىپ قاپسەنغۇ، نېمە بولدى؟

ئۇ يەنە سۆزلەپ قاپتۇ.

C. ھەرىكەتنىڭ تۈگۈلۈشىغا تاسادىپىيلىق تۇسىنى كىرگۈزىدۇ. مەسىلەن:

كىچىك ۋاقتىمدىكى بىر ئىش يادىمغا چۈشۈپ قالدى.

ئۇ ئاغرىپ قېلىپ دەرسكە كېلەلمىدى.

بىر كۈنى مەن ئۇنى كوچىدا كۆرۈپ قالدىم.

پىلانىي قىسمەن ئۆزگەرتىش ئىشى ھەر جەڭدە دېگۈدەك بولۇپ تۇرىدۇ. پۈتۈنلەي ئۆزگەرتىش ئىشمۇ گايىدا بولۇپ تۇرىدۇ. (ماۋ زېدۇڭ)

D. سۆزلىگۈچىنىڭ، ھەرىكەت مۇشۇ بىرقېتىم بىلەن چەكلىنىشى مۇمكىن دېگەن ھېسسىياتىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ناخشىڭنى بىزگىمۇ ئېيتىپ بېرىڭ، بىزمۇ بەھرىمان بولۇپ قالايلى.

ئىنتايىن ياخشى كىتاب ئىكەن، ئەپسۇسكى بىر قېتىم ئوقۇپ قالدىم.

E. ھەرىكەتنىڭ ئاساسىي جەھەتتىن ئورۇنلانغانلىقىنى ياكى ئورۇنلىنىشقا ئاز قالغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ مەنىدە كەلگەندە ئاساسەن ئورۇنلىنىش جەريانى خېلى ئۇزۇنغا سوزۇلۇشى مۇمكىن بولغان ھەرىكەتلەرنى بىلدۈرگۈچى پېئىللار بىلەن بىرىكىدۇ. مەسىلەن:

بۇ مەۋسۇممۇ ئاخىرلىشىپ قالدى. بىر ھەپتىدىن كېيىن ئىمتىھان باشلىنىدۇ.

ېنزىن تۈگەپ قالدى، ئالدىمىزدىكى بېكەتتىن ماي جىقلىمىساق بولمايدۇ.

بۇ بىناغۇ پۈتۈپ قالدى، بىر-ئىككى ئاينىڭ ئىچىدە كۆچۈپ كىرىمىز.

تاماق ۋاقتى بولۇپ قالدى، ئاشخانا تەرەپكە ماڭايلى.

2) ئىمكان تۈسلۈك ئۆزەك شەكلى ئاساسىدىكى بولۇشسىز چېتىلما رەۋىشداش شەكلى بىلەن بىرىكىپ، سۇبېيېكتنىڭ

ھەرىكەتنى قىلالمايدىغان ھالەتكە كىرىشنى بىلدۇرىدۇ ياكى شۇ بولۇشسىز ھەرىكەتكە تاسادىپىيلىق تۈسىنى كىرگۈزىدۇ.

مەسىلەن:

بەزىلەر قىسىملار ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللانسا، ئۇرۇش ۋە ھەربىي تەلىم ئېلىپ بارالمايلا قالىدۇ، ئىدارىلەر ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللانسا، خىزمەت قىلالمايلا قالىدۇ، دېيىشىدۇ. (ماۋ زېدۇڭ)

ئۇ ھاياجانلىنىپ گەپ قىلالمايلا قالدى.

خېلى ياخشى تەييارلىق قىلغانىدى، بەك جىددىيلىشىپ كېتىپ جاۋاب بېرەلمەي قالدى.

3) بىر قىسىم پېئىللارنىڭ بولۇشسىز چېتىلما رەۋىشداش شەكلى بىلەن بىرىكىپ، بولۇشسىز ھەرىكەتكە تاسادىپىيلىق تۈسىنى بېرىدۇ ياكى ھەرىكەتنىڭ بولۇشسىزلىقىنى كۈچەيتىدۇ.

مەسىلەن:

خىش يەتمەي قالدى، بولمىسا بۇگۈن تۈگەيتتى.

ناۋادا ئۇ كەلمەي قالسا، بىلەتنى ساتا بېرەي.

ئۇ ئوكۇل قويۇشقا بەك ئۇستا، سەزمەي قالسەن.

سېنىڭ ئۇ ئىشكىمۇ تۈگمەي قالدى.

4) بولۇشسىز شەكلىدە پېئىلنىڭ بولۇشسىز چېتىلما رەۋىشداش شەكلى بىلەن بىرىكىپ تۈۋەندىكى مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ.

A. ھەرىكەتنىڭ چوقۇم بولۇشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ ھەر قېتىمقى يىغىنغا قاتناشماي قالمايدۇ (چوقۇم قاتنىشىدۇ)

بۇ خەۋەرنى ئۇلار ئاڭلىماي قالمىدى (چوقۇم ئاڭلىدى).

ئىشقىلىپ كەلمەي قالما (چوقۇم كەل).

B. ئىنكارنى ئىنكار قىلىش يولى بىلەن بولۇشلۇق مەنىسىنى

بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

بۇ ئىش ئاخىر ئۇنىڭغا ئاڭلانماي قالمىدى (ئاڭلاندى).

بۇنداق كەلگۈلۈكلەر ئۇنىڭ بېشىغمۇ كەلمەي قالمىدى (كەلدى).

7.4.12. تۈس ياردەمچىسى "قوي-" نىڭ قوللىنىلىشى

1) ئۆتۈملۈك پېئىللارنىڭ ۋە ئايرىم ئۆتۈمسىز پېئىللارنىڭ چېتىلما رەۋىشداش شەكلى بىلەن بىرىكىپ، تۈۋەندىكى مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ:

A. ئۆتۈملۈك ھەرىكەتلەرنىڭ ئورۇنلانغان ھالەتتە تۇراقلىشىشنى بىلدۈرىدۇ. دېمەك "قوي-" ياردەمچى پېئىلنىڭ بۇ مەنىسى يۇقىرىدا تونۇشتۇرولغان "قال-" ياردەمچى پېئىلنىڭ 1) تارماق A ماددىسىدىكى مەنىسى بىلەن ئوخشايدۇ. "قوي-" بىلەن "قال-" نىڭ بۇ نۇقتىدىكى پەرقى ئالدىنقىسىنىڭ ئۆتۈملۈك پېئىللار بىلەن، كېيىنكىسىنىڭ ئۆتۈمسىز پېئىللار بىلەن بىرىكىپ كېلىدىغانلىقى جەھەتتىلا كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

مەنسەپ بېرىپ ئۆيۈمنى تارلاشتۇرۇپ قويدى.

(سېلىشتۇرۇڭ: مەنسەپكە چىقىپ ئۆيۈم تارلىشىپ قالدى)

دىققەت قىلمىساڭ بىزنى پاسسىپ ئورۇنغا چۈشۈرۈپ قويىدۇ.

(سېلىشتۇرۇڭ: دىققەت قىلمىساق پاسسىپ ئورۇنغا چۈشۈپ قالىمىز.)

B. ئۆتۈملۈك ھەرىكەتلەرگە تاسادىپىيلىق تۈسىنى كىرگۈزىدۇ، دېمەك، "قوي-" نىڭ بۇ مەنىسى يۇقىرىدا تونۇشتۇرولغان "قال-" نىڭ 1) تارماق C ماددىسىدىكى مەنىسى بىلەن ئوخشايدۇ، "قوي-" بىلەن "قال-" نىڭ بۇ نۇقتىدىكى پەرقى ئالدىنقىسىنىڭ ئۆتۈملۈك پېئىللار بىلەن، كېيىنكىسىنىڭ ئاساسەن ئۆتۈمسىز پېئىللار بىلەن بىرىكىپ كېلىدىغانلىقىدىلا كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇنىڭغا تەگمەك، بۇزۇپ قويىسىز.
(سىلىشتۇرۇڭ: ئۇنىڭغا تەگمەك، بۇزۇلۇپ قالدۇ.)
سوغۇق سۇ ئىچمەك، ئاغرىتىپ قويىدۇ.
(سىلىشتۇرۇڭ: سوغۇق سۇ ئىچمەك، ئاغرىپ قالسىز.)

C. ھەرىكەتنىڭ مەلۇم ئىش ئۈچۈن ئالدىن ئورۇنلىنىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

مەجلىسخانىنى تەييارلاپ قويۇڭلار، بۈگۈن مەجلىس بار.
ئۇنىڭغا ۋەدە بېرىپ قويغان، بارمىسام بولمايدۇ.
مەن بۇ ئىشقا ئىدىيە جەھەتتىن تەييارلىق كۆرۈپ قويدۇم.
كىتابخانىنى ئەخمەتلەرنىڭكىدە قويۇپ قويدۇم، ئېلىۋېلىڭ.

D. ھەرىكەتنىڭ مۇنداقلا بىر بولۇپ ئۆتۈشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ بىر يۆتىلىپ قويۇپ، سۆزىنى داۋاملاشتۇردى.
ئۇ بىزگە قاراپ كۈلۈپ قويدى، ئارتۇق گەپ-سۆز قىلمىدى.
ئۇ قاملاشمىغان گەپلەرنى قىلىشقا باشلىغاندى، ئاستا پىشىنى تارتىپ قويدۇم.

بۇ مەنىدىكى "قوي-" يارىدەمچىسى كۆپ ھاللاردا ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلىنىشىغا رەسمىيەتچىلىك ياكى ئەھمىيەتسىزلىك تۇسىنى كىرگۈزىدۇ. مەسىلەن:

چاقچاق قىلىپ قويسام، خاپا بولۇۋاتىدۇ.
ئەپۇ سوراپ قويساڭ بولدى ئەمەسمۇ؟
ئۇلارنىڭ ئۆيىگە بىر بېرىپ قويمساق بولمايدۇ.

2) بەزى پېئىللارنىڭ بولۇشسىز چېتىلما رەۋىشداش شەكلى بىلەن بىرىكىپ، بولۇشسىز ھەرىكەتكە قەتئىيلىك تۇسىنى كىرگۈزىدۇ. مەسىلەن:

ۋاقتىڭ بولمىغاندىن كېيىن بارماي قوي.
پۇل بەرسەم ئالماي قويدى.
كۆپ زورلىدىم، كىرمەي قويدى.

3) بولۇشسىز شەكىلدە بىر قىسىم پېئىللارنىڭ بولۇشسىز چېتىلما رەۋىشداش شەكلى بىلەن بىرىكىپ، سۈبيېكتنىڭ ھەرىكەتنى ئورۇنلىماي تىنماسلىقنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇنى تاپماي قويمايمەن.
ئۇ بىر ئىشنى باشلىسا، باشقا ئېلىپ چىقماي قويمايدۇ.
ئۇ بىر مەسىلگە دۇچ كەلسە، شۇنىڭ تېگىگە يەتمەي قويمايدۇ.

8.4.12. تۈس يارىدەمچىسى "كەت-" نىڭ قوللىنىلىشى

1) ئۆتۈمسىز پېئىللارنىڭ ۋە ئايرىم ئۆتۈملۈك پېئىللارنىڭ چېتىلما رەۋىشداش شەكلى بىلەن بىرىكىپ، تۆۋەندىكى مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ:

A. سۈبيېكتنىڭ شۇ ھەرىكەت ئارقىلىق قارشى تەرەپكە يۆنەلگەن ھالەتكە كىرىشىنى بىلدۈرىدۇ. دېمەك، بۇ يەردە "كەت-" نىڭ مەنىسى بىر قەدەر كونكرېت بولىدۇ. مەسىلەن:

ئۇلار يېقىندا بۇ يەردىن كۆچۈپ كېتىدۇ.
ئۇ مۇشۇ ھويلىغا كىرىپ كەتكەن، تېخى چىقمايۋاتىدۇ.
پىرىجەم سۈپىدىن چۈشۈپ كەتكەن، — دەپتۇ ئەپەندىم.

B. ئۆتۈمسىز ھەرىكەتلەرنىڭ بىردىنلا ياكى پۈتۈنلەي ئورۇنلانغان ھالەتكە كىرىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئاستا گەپ قىلىڭلار، بالا ئويغىنىپ كېتىدۇ.
ئۇ ھازىر پۈتۈنلەي ئىلمگە بېرىلىپ كەتتى.
تارتىۋەرمە، ئۇزۇلۇپ كېتىدۇ.
مۇشۇ دورىنى بىر نەچچە كۈن ئىچىسىڭلا ساقىيىپ كېتىسىز.

چىنە قولۇمدىن چۇشۇپ كېتىپ سۇنۇپ كەتتى.

C. ئۆتۈمسىز ھەرىكەتلەرنى دەرىجە جەھەتتىن ياكى قېتىم سانى جەھەتتىن، ياكى داۋاملىشىش ۋاقتى جەھەتتىن ياكى مۇناسىۋەتلىك باشقا جەھەتلەردىن كۆچەيتىش رولىنى ئويناپدۇ. مەسىلەن:

ھاۋا ئىسسىپ كەتتى.

بېشىم ئاغرىپ كېتىۋاتىدۇ.

ــ ئاخشام ھويلاڭلاردا غوۋغا كۆتۈرۈلۈپ كەتتىغۇ؟

ئۆيكە- ھېسىپ ئەپەندىمگە تېتىپ كېتىپتۇ.

مەن تولا بېرىپ كەتتىم، ئەمدى باشقا بىرى بارسۇن.

(ئادەملەر) كاربىدورلاردىمۇ يېتىپ كېتىپتۇ.

كىمنىڭ بالىسى بۇ، بەك يىغلاپ كەتتىغۇ؟

D. ھەرىكەتنىڭ بىراقلا باشلىنىپ داۋاملىشىپ كېتىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ماڭايلى دەپ تۇرساق، يامغۇر يېغىپ كەتتى.

ئۇ بۇ گەپنى ئاڭلاپ ئىختىيارسىز كۈلۈپ كەتتى.

ئۇ ئۆيگە كىرىپلا سۆزلەپ كەتتى.

E. سۇبيېكتنىڭ ھەرىكەتنى ئورۇنلاشقا قابىل بولۇشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

غەيرەتلىك ئادەم ئىكەن، شۇنچە جاپالارغا چىداپ كەتتى.

كۆچ دېگەنمۇ بار ئىكەن، شۇنچە ئېغىر نەرسىنى كۆتۈرۈپ كەتتى.

2) بىر قىسىم پېئىللارنىڭ بولۇشسىز چېتىلما رەۋىشداش شەكلى بىلەن بىرىكىپ، ھەرىكەتنىڭ بولۇشسىز ھالىتىنىڭ ئۇزۇنغا سوزۇلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

سېنىڭ بۇ ئىشىڭمۇ تۈگىمەي كەتتى.

قانداق كېسەلكەنە، ساقايمايلا كەتتىغۇ!

بۇ ۋاقىتنىڭ توشماي كەتكىنىنى دېمەمسەن.

9.4.12. تۈس يارەمچىسى "ئەت-" نىڭ قوللىنىلىشى

بۇ تۈس يارەمچىسى چېتىلما رەۋىشداش بىلەن بىرىكىپ كەلگەندە، چېتىلما رەۋىشداشنىڭ ئاخىرىدىكى "پ" تاۋۇشى "ۋ" تاۋۇشىغا ئۆزگىرىدۇ. مەسىلەن: يېزىپ + ئەت → يېزىۋەت، ياساپ + ئەت → ياسىۋەت...

بۇ يەردىكى "ئەت-" قارىماققا "تاماق ئەت-" تىكى "ئەت-" پېئىلى بىلەن بىرەدەك كۆرۈنىدۇ. شۇ سەۋەبتىن ئۇيغۇر تىلىغا ئائىت گرامماتىكا ئەسەرلىرىنىڭ كۆپچىلىكىدە بۇ يارەمچى پېئىلنىڭ ئەسلىي "تاماق ئەت-" تىكى "ئەت-" دەپ تونۇلۇپ كەلمەكتە. لېكىن، مەنە نۇقتىسىدىن قارىغاندا، يارەمچى پېئىل رولىدا "ئەت-" بىلەن "تاماق ئەت-" تىكى "ئەت-" نىڭ ھېچقانداق ئالاقىسى يوق. يارەمچى پېئىل رولىدىكى "ئەت-" بەزىدە يارەمچى پېئىل رولىدىكى "تاشلا-" بىلەن مەنداش كېلىدۇ. مەسىلەن: كۈلۈۋەتتى = كۈلۈپ تاشلىدى، يەنە بىر تەرەپتىن تۇرپان شىۋىسىدە يارەمچى پېئىل "ئەت-" ئورنىدا "ئات-" قوللىنىلىدۇ (مەسىلەن: كۈلۈۋاتتى). بۇ ئەھۋالغا ئاساسەن، بۇ يارەمچى پېئىلنىڭ ئەسلىي "ئات-" بولۇشى مۇمكىن، دەپ پەرەز قىلىشقا بولىدۇ. سوۋېت تۈركولوگى ئەمىر نەجىپ ئۆزبېكنىڭ «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» دېگەن ئەمگىكىدە، بۇ يارەمچى پېئىلنىڭ ئەسلىي "ئەۋەت-"، دەپ ھېسابلىغان. بۇ پىكىرنىڭمۇ مەلۇم ئاساسى بار. چۈنكى بىر مۇنچە تۈركى تىللاردا بۇ يارەمچى پېئىل ئورنىدا ئۇيغۇر تىلىدىكى "ئەۋەت-" پېئىلىغا تۇغرا كېلىدىغان پېئىل (مەسىلەن، ئۆزبەك تىلىدا "يۇبور-"، قازاق تىلىدا "جىبەر-") قوللىنىلىدۇ. دېمەك، بۇ يارەمچى پېئىلنىڭ

ئېتىمولوگىيىسىنى يەنە تەتقىق قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

بۇ يارەمچى پېئىل تۆۋەندىكىچە قوللىنىلىدۇ:

1) يۇقىرىدا تونۇشتۇرولغان "كەت-" يارەمچى پېئىلنىڭ 1) تارماق A، B، C ماددىلىرىدىكى مەنىسى بىلەن ئوخشاش مەنىدە كېلىدۇ. "ئەت-" بىلەن "كەت-" نىڭ بۇ نۇقتىلاردىكى پەرقى پەقەت ئالدىنقىسىنىڭ ئۆتۈملۈك پېئىللار بىلەن، كېيىنكىسىنىڭ ئۆتۈمسىز پېئىللار بىلەن بىرىكىپ كېلىشىدىلا كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇلارنى كۆچۈرۈۋەتتى.

(سېلىشتۇرۇڭ: ئۇلار كۆچۈپ كەتتى.)

ئۇ بالىسىنى ئۆيگە كىرگۈزۈۋەتتى.

(سېلىشتۇرۇڭ: ئۇنىڭ بالىسى ئۆيگە كىرىپ كەتتى)

مەن ئۇنى ئۆستەڭدىن ئۆتكۈزۈۋېتىپ قايتىپ كەلدىم.

(سېلىشتۇرۇڭ: ئۇ ئۆستەڭدىن ئۆتۈپ كەتكەندىن كېيىن قايتىپ كەلدىم.)

ئاستا گەپ قىلىڭلار، بالىنى ئۇيغىتۋېتىسىلەر.

(سېلىشتۇرۇڭ: ئاستا گەپ قىلىڭلار، بالا ئويغىنىپ كېتىدۇ.)

شامال دېرىزىنى سۇندۇرۇۋېتىپتۇ.

(سېلىشتۇرۇڭ: دېرىزە شامالدا سۇنۇپ كېتىپتۇ.)

مۇشۇ دورىنى ئىچسىڭىز كېسىلىڭىزنى پۈتۈنلەي ساقايتىۋېتىدۇ.

(سېلىشتۇرۇڭ: مۇشۇ دورىنى ئىسىڭىز، كېسىلىڭىز پۈتۈنلەي ساقىيىپ كېتىدۇ.)

ئۇ ھازىر ئۆزىنى ئىلمىگە بېرىۋەتتى.

(سېلىشتۇرۇڭ: ئۇ ھازىر ئىلمىگە بېرىلىپ كەتتى)

ئۆيىنى نېمانچە ئىسسىتىۋەتتىڭ؟

(سېلىشتۇرۇڭ: ئۆي نېمانچە ئىسسىپ كەتتى.)

ھېلىقى دورا ئىچمىنى قىزىتىۋەتتى.

(سېلىشتۇرۇڭ: ھېلىقى دورىنى ئىچىپ ئىچىم قىزىپ كەتتى.)

ئۇنى تولا ماڭدۇرۇۋەتتۇق، ئەمدى ئۆزىمىز بارايلى.

(سېلىشتۇرۇڭ: ئۇ تولا مېڭىپ كەتتى. ئەمدى ئۆزىمىز بارايلى.)

2) بەزىدە ھەرىكەتنىڭ ئىختىيارسىز ئورۇنلىنىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇنىڭ گېپىنى ئاڭلاپ كۈلۈۋەتتىم.

نېمە دەۋەتكەنلىكىنى ئۆزۈممۇ بىلمەي قالدىم.

3) بەزىدە ھەرىكەتنىڭ بىر خىل كەسكىن قارار بىلەن ئورۇنلىنىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ھېلىقى مەجلىسنى بۇگۈن ئېچۋېتەيلى.

بۇگۈن دەم ئېلىۋەتتۇق.

ھېلىقى لۇغەتنى مەنمۇ بىرنى ئېلىۋەتتىم.

10.4.12. تۈس يارەمچىسى "تاشلا-" نىڭ قوللىنىلىشى

"تاشلا-" پېئىلى تۈس يارەمچىسى رولىدا كەلگەندە، ئايرىم ئورۇنلاردا يۇقىرىدىكى "ئەت-" يارەمچى پېئىلى بىلەن مەنداش قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

دۇشمەننىڭ پىلانلىرىنى بىتچەت قىلىپ تاشلىدۇق (بىتچەت قىلىۋەتتۇق).

ئۇنىڭ گېپىنى ئاڭلاپ كۈلۈپ تاشلىدىم (كۈلۈۋەتتىم).

شاكىلنى چىقىرىپ تاشلاپ (چىقىرىۋېتىپ)، مېغىزىنى قوبۇل قىلىش كېرەك.

11.4.12. تۈس يارەمچىسى "ئال-" نىڭ قوللىنىلىشى

"ئال-" پېئىلى تۈس يارەمچىسى بولۇپ كەلگەندە، پېئىلنىڭ چېتىلما رەۋىشداش شەكلى بىلەن بىرىكىپ،

تۆۆەندىكى مەنىلەرنى بىلدۇرىدۇ (بۇ ياردەمچى پېئىل رەۋىشداش بىلەن بىرىككەندە، رەۋىشداشنىڭ ئاخىرىدىكى"پ" تاۋۇشى "ۋ" تاۋۇشىغا ئۆزگىرىدۇ):

1) ھەرىكەتنىڭ ئوبيېكتى ياكى ئۇنۇمنىڭ سۇبيېكت تەرەپكە يۆنىلىشىنى ياكى سۇبيېكت تەۋەلىكىگە ئۆتۈشىنى بىلدۇرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇلار بۇ يىل ئىككى ئېغىز ئۆي سېلىۋالدى.

مەن بۇ ماتېرىياللارنى گېزىتتىن كۆچۈرۈۋالدىم.

ئەپەندىم خېرىدارلارغا سەت كۆرۈنمىسۇن دەپ ئېشىكنىڭ قۇيرۇقىنى كېسىۋېلىپ، خۇرجۇنىغا سېلىۋاپتۇ.

2) سۇبيېكتنىڭ ھەرىكەتتىن مەنپەئەتدار بولۇشنى بىلدۇرىدۇ. مەسىلەن:

بەك ھېرىپ كەتتىم، بىر ئاز دەم ئېلىۋالاي.

بىر ئاز ئۇخلىۋال، بۇگۈن ئاخشام يەنە ئىشلەيمىز.

تاماق يەۋېلىپ ئاندىن ئىشلەيلى.

3) ھەرىكەتنىڭ مەلۇم پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئورۇنلىنىشنى بىلدۇرىدۇ. مەسىلەن:

كۆچۈڭنىڭ باربدا ئىشلىۋال.

يامغۇر ياغقىچە ئۆيگە يېتىۋالايلى.

بۇگۈن يېغىندا ھەممە يولداشلار بىلەن كۆرۈشۈۋالدۇق.

4) ھەرىكەتنىڭ مۇداپىئە ئۇچۇن ياكى قارشىلىق كۆرسىتىش ئۇچۇن ئېلىپ بېرىلىشنى بىلدۇرىدۇ. مەسىلەن:

يامغۇر بەك قاتتىق يېغىپ كەتكەندى، كۆۋرۈكنىڭ ئاستىغا كىرىۋالدۇق.

بۇ يولدا سۇ يوق، سۇنى كۆپرەك ئېلىۋالايلى.

ئۇلار يوغان بىر تاشنىڭ كەينىگە ئۆتۈۋېلىپ، نەچچە سائەت ئېتىشتى.

ئولتۇرۇۋېلىپ ماڭغىلى ئۇنىمىدى.

5) بەزى پېئىللار بىلەن بىرىكىپ، ھەرىكەتنىڭ يالغاندىن ئورۇنلىنىشنى بىلدۇرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ دۇشمەن ئەسكەرلىرىنى كۆرۈش بىلەنلا توكۇر كىشى بولۇپ ئاقساقلىۋاپتۇ.

ئۇ گاچا بولۇۋېلىپ، بىر نەچچە يىلغىچە بىر ئىغىزمۇ گەپ قىلمىدى.

ئاڭلىمغان بولۇۋېلىپ، جىم ئولتۇرغىنى قارائلار ئۇنىڭ.

12.4.12. تۇس ياردەمچىسى "بەر-" نىڭ قوللىنىلىشى

پېئىلنىڭ چېتىلما رەۋىشداش شەكلى بىلەن بىرىكىپ، تۆۆەندىكى مەنىلەرنى بىلدۇرىدۇ:

1) ھەرىكەتنىڭ باشقا شەيئى ئۇچۇن ياكى باشقا بىركىمگە قارىتىپ ئېلىپ بېرىلىشنى بىلدۇرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ بىزگە بولغان ۋەقەنى سۆزلەپ بەردى.

ئۇ كەپتەرلىرىگە ئۇۋا ياساپ بەردى.

— سىزگە خەت يېزىپ بەرسەم، ئاغىنىڭىزگە ئۆزۈم ئوقۇپ بەرسەم بولىدۇ، — دەپتۇ ئەپەندىم.

ئۇ ماڭا دەردىنى ئېيتىپ بىرمۇنچە يىغلاپ بەردى.

2) ھەرىكەتنىڭ مەلۇم بىر ئىشنىڭ بولۇشى ئۇچۇن پايدىلىق بولۇشنى بىلدۇرىدۇ. مەسىلەن:

كۆپرەك ھەرىكەت قىلىپ بەر، بولمىسا سەمرىپ كېتىسەن.

بۇگۈن ھاۋا سالقىن بولۇپ بەردى، شۇڭا ئىش ئايىندى.

بىر-ئىككى قېتىملا يامغۇر يېغىپ بەرسە، ئىششىمزنىڭ دۆڭ بولغىنى شۇ.

13.4.12. تۇس يارده‌مچسى "بول ـ" نىڭ قوللىنىلىشى

پېئىلنىڭ چېتىلما رەۋىشداش شەكلى بىلەن بىرىكىپ، ھەرىكەتنىڭ تولۇق ئورۇنلىنىشىنى ياكى مۇناسىۋەتلىك شەيئىلەرنىڭ ھەممىسى بىلەن ئالاقىدار بولۇشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئەپەندىم يۇيۇنۇپ بولۇپ، باشقىلاردىن كۆپرەك ھەق تۆلەپ چىقىپ كېتىپتۇ.

بۇ كىتابنى بۇگۈن ئوقۇپ بولىمەن.

مەن تاپشۇرۇقنى ئىشلەپ بولالمىدىم، ئازراق قالدى.

كېلىدىغانلارنىڭ ھەممىسى كېلىپ بولدى، مەجلىسنى باشلايلى.

بۇ ماتېرىيالنى ئوقۇغۇچىلارنىڭ ھەممىسگە تارقىتىپ بولدۇم، يەنە ئازىراق ئېشىپ قالدى.

14.4.12. تۇس يارده‌مچسى "چىق ـ" نىڭ قوللىنىلىشى

پېئىلنىڭ چېتىلما رەۋىشداش شەكلى بىلەن بىرىكىپ، تۆۋەندىكى مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ:

1) ھەرىكەتنىڭ مۇناسىۋەتلىك شەيئى ياكى ھالەت بىلەن باشتىن-ئاخىر ئالاقىدار بولۇشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

كۆرگەزمىنى كۆرۈپ چىقتۇق، ناھايىتى ياخشى ئىكەن.

ئۇنىڭ بالىسى تاڭ ئاتقۇچە يىغلاپ چىقتى.

ئۇ مېھمانلارنىڭ ھەممىسى بىلەن كۆرۈشۈپ چىقتى.

2) ھەرىكەت ئارقىلىق مەلۇم شەيئىنى ئايرىپ چىقىرىش ياكى ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

تارىخىي ساۋاقلارنى يەكۈنلەپ چىقتۇق.

يىغنىغا قاتنىشىدىغان ۋەكىللەرنى سايلاپ چىقتۇق.

پۈختا تەتقىق قىلىپ، قانۇنىيەتلەرنى تېپىپ چىقىش كېرەك.

ئۇ مۇشۇ ۋەقەلىكنى ئاساس قىلىپ بىر رومان يېزىپ چىقماقچى.

3) سۇبيېكتنىڭ شۇ ھەرىكەت ئارقىلىق گەۋدىلىنىپ چىقىشىنى ياكى كۆزگە كۆرۈنۈشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

تاش تەگكەن يەر دەرھال ئىششىپ چىقتى.

نۇرغۇن كادىرلار يېتىشىپ چىقتى.

مۇسابىقىدە ئەخمەت ئۇزۇپ چىقتى.

15.4.12. تۇس يارده‌مچسى "كەل ـ" نىڭ قوللىنىلىشى

پېئىلنىڭ چېتىلما رەۋىشداش شەكلى بىلەن بىرىكىپ، ھەرىكەتنىڭ سۆز بولۇۋاتقان چاغقىچە ئۇزلۇكسىز ئورۇنلانغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى جۇڭگو ئىنقىلابىي ئۇرۇشىغا قەھرىمانلىق ۋە قەتئىيلىك بىلەن رەھبەرلىك قىلىپ كەلدى... خەلقنىڭ ئەركىنلىك ۋە ئازادلىقى ئۈچۈن ئىنقىلابىي ئۇرۇشنىڭ ئەڭ ئالدىنقى سېپىدە تۇرۇپ كەلدى.

يۇەن شىكەيدىن تارتىپ شىمالىي مىلىتارىستلارنىڭ ھەممىسى مۇستەبىتلىك يولى بىلەن بىرلىككە كەلتۈرۈشنى تەكتلەپ كەلگەنىدى.

ئۇ باشتىن-ئاخىر مېنىڭ ئوگىنىشىمگە قىزغىن ياردەم بېرىپ كەلدى.

16.4.12. تۇس يارده‌مچسى "ئۆت ـ" نىڭ قوللىنىلىشى

بەلگىلىك سوزۇلما جەريانغا ئىگە بولغان ۋە ئاساسەن نۇقتۇق پائالىيىتىنى بىلدۈرىدىغان پېئىللارنىڭ چېتىلما رەۋىشداش شەكلى بىلەن بىرىكىپ، ھەرىكەتنىڭ پۈتۈن جەريانى بىلەن بىر قېتىم ئورۇنلىنىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

مەنمۇ ئۆز پىكرىمنى بايان قىلىپ ئۆتەي.

ئۇ ئۆزىنىڭ ماقالىسىدىكى بەزى مەسىلىلەرنى ئىزاھلاپ ئۆتتى.

ئوقۇتقۇچى ئوقۇغۇچىلار قويغان سوئاللارغا جاۋاب بېرىپ ئۆتتى.

17.4.12. تۇس يارده‌مچسى "يات ـ"، "ئولتۇر ـ"، "تۇر ـ"،

"يۇر-" لەرنىڭ قوللىنىلىشى

بۇ پېئىللار تۈس يارەمچىسى رولىدا كەلگەندە، پېئىللىنىڭ چېتىلما رەۋىشداش شەكلى بىلەن بىرىكىپ، خۇددى يۇقىرىدا تونۇشتۇرولغان ئىزچىل تۈس قوشۇمچىسى "-ۋاتقا-//-ۋاتىمەن-//-ۋاتىدۇ-//-ۋاتقان-" قا ئوخشاشلا پېئىللىنىڭ ئىزچىل تۈسلۈك ئۆزەك شەكلىنى ياساپ، ھەرىكەتنىڭ ئىزچىل داۋاملىشىش ھالىتىدە تۇرغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. بىراق، بۇ تۆت يارەمچى پېئىل مەيلى مەنە جەھەتتىن بولسۇن ياكى تۈرلىنىش ئۇقتىدارى جەھەتتىن بولسۇن ئىزچىل تۈس قوشۇمچىسىدىن پەرقلىنىدۇ. بۇ پەرق تۆۋەندىكىچە:

1) ئىزچىل تۈس قوشۇمچىسى سۈبىيېكتنىڭ ھەر قانداق ھالەت ئاستىدىكى ئىزچىل داۋاملىشۋاتقان ھەرىكتىنى بىلدۈرىدۇ، بۇ تۆت يارەمچى پېئىل بولسا ئايرىم-ئايرىم ھالدا سۈبىيېكتنىڭ ياتقان، ئولتۇرغان، تۇرغان ۋە ئۇ يان-بۇيان يۈرگەن ھالەتتىكى ئىزچىل داۋاملىشۋاتقان ھەرىكتىنى بىلدۈرىدۇ. دېمەك، بۇ تۆت يارەمچى پېئىل ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن ئىزچىل ھەرىكەت ئىزچىل تۈس قوشۇمچىسى ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن ئىزچىل ھەرىكەتكە قارىغاندا كونكرېت بولىدۇ. ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، بۇ قۇرۇلمىدا يارەمچى پېئىللار ئۆزىنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسىنى ساقلايدۇ. مەسىلەن:

ئۇ كارىۋاتتا كتاب ئوقۇپ ياتىدۇ.
(سېلىشتۇرۇڭ: ئۇ كارىۋاتتا كتاب ئوقۇۋاتىدۇ.)
ئۇلار سىنىپتا دەرس تەكرار قىلىپ ئولتۇرىدۇ.
(سېلىشتۇرۇڭ: ئۇلار سىنىپتا دەرس تەكرار قىلىۋاتىدۇ.)
ئەخمەتلەر ئىشىكنىڭ ئالدىدا پاراڭ سېلىشىپ تۇرىدۇ.

(سېلىشتۇرۇڭ: ئەخمەتلەر ئىشىكنىڭ ئالدىدا پاراڭ سېلىشىۋاتىدۇ.)
باللار ھويلىدا ئويناپ يۈرىدۇ.
(سېلىشتۇرۇڭ: باللار ھويلىدا ئويناۋاتىدۇ.)

2) بۇ تۆت يارەمچى پېئىل ئايرىم-ئايرىم ھالدا ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلانغان ھالىتىنىڭ ئىزچىل داۋاملىشىش ھالىتىدە تۇرغانلىقىنى ئىپادىلەپ كېلەلەيدۇ. لېكىن ئىزچىل تۈس قوشۇمچىسىدا بۇ ئىقتىدار يوق. مەسىلەن:

ماتېرىيال يەرگە چېچىلىپ يېتىپتۇ.
ھەممەيلەن ساڭلا قاراپ ئولتۇرىدۇ.
باغدا رەڭمۇ رەڭ گۈلله بېچىلىپ تۇراتتى.
ئۇنى قاچان كۆرسەڭ كۈلۈپلا يۈرىدۇ.

3) ئىزچىل تۈس قوشۇمچىسى قوشۇلغان پېئىللار پېئىلنىڭ بۈيرۇق-تەلەپ مەيلىدە ۋە ئاددىي ئۆتكەن زامان شەكلىدە كېلەلمەيدۇ. بۇ تۆت يارەمچى پېئىل بىلەن بىرىككەن پېئىللار پېئىلنىڭ ھەممە شەكىللىرىدە كېلەلەيدۇ. مەسىلەن:

مەن ئوقۇي، سەن ئاڭلاپ يات.
سەن يۆتكە، مەن ساناپ تۇرايلى.
مېنىڭ سۆزلىگىنىمنى سەن خاتىرىلەپ ئولتۇر.
سىلەرنىڭ پارىڭلىرىڭلارنى باشتىن-ئاياغ ئاڭلاپ ياتتىم.
سېنىڭ سۆزلىگىنىڭنى مەن خاتىرىلەپ ئولتۇردۇم.
مەن ساناپ تۇردۇم، ساق ئەللىك ئادەم كەلدى.

"ئولتۇر-"، "تۇر-"، "يۈر-" يارەمچىلىرىنىڭ ھەر قايسىسى يەنە تۆۋەندىكى مەنىلەرنى ئىپادىلەپ كېلىدۇ:

Δ ئولتۇر-

پېئىلنىڭ (ئاساسەن نۇقۇق ھەرىكىتىنى بىلدۈرىدىغان

پېئللارنىڭ) چېتىلما رەۋىشداش شەكلى بىلەن بىرىكىپ، ھەرىكەت ئۇچۇن ۋاقىت سەرپ قىلىش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ ۋە ئاساسەن ئىنكار مەنىسىدىكى جۈملىلەر تەركىبىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

شۇنچىلىك بىر ئىش ئۇچۇنمۇ خەت يېزىپ ئولتۇرامسەن؟
بۇ مەسىلىرنى مەن سۆزلەپ ئولتۇرمسامۇ سىلەر بىلسىلەر.
مېنىڭ بۇ يەردە پاكىت كۆرسىتىپ ئولتۇرۇشۇمنىڭ ھاجىتى يوق.
ھازىر مەسئۇلىيەتنى سۆرۈشتۇرۇپ ئولتۇرىدىغان ۋاقىت ئەمەس.

Δ تۇر-

1) پېئىلنىڭ چېتىلما رەۋىشداش شەكلى بىلەن بىرىكىپ، تۆۋەندىكى مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ:

A. ھەرىكەتنىڭ دائىم تەكرارلىنىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ بىزنىڭكىگە كېلىپ تۇرىدۇ.
ئۇنتۇپ قالماي خەت يېزىپ تۇر.
ئۇنىڭ بىلەن خەت ئېلىشىپ تۇرىمىز.

B. ھەرىكەتنىڭ ۋاقىتلىق بولۇشنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

سىز ئولتۇرۇپ تۇرۇڭ، مەن ھازىر كېلىمەن.
ئۇي پۈتكىچە ئۇلارنىڭكىدە تۇرۇپ تۇردۇق.
چاپسانراق كەل، سېنى مەشىدە ساقلاپ تۇرىمەن.

2) پېئىلنىڭ بولۇشسىز چېتىلما رەۋىشداش شەكلى بىلەن بىرىكىپ، بولۇشسىز ھەرىكەتنىڭ ۋاقىتلىق بولۇشنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

كەتمەي تۇرايلى، ئۇ ھازىرلا يېتىپ كېلىدۇ.
سەن ئېنىق خەۋەر ئېلىپ كەلگۈچە، بۇ ئىشنى ئۇنىڭغا ئېيتماي

تۇرىمىز.

Δ يۈر-

1) پېئىلنىڭ چېتىلما رەۋىشداش شەكلى بىلەن بىرىكىپ، تۆۋەندىكى مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ.

A. ھەرىكەتنىڭ ئۇزاق داۋاملىشىشى ياكى كۆپ تەكرارلىنىشىنى بىلدۈرىدۇ (بۇ قۇرۇلما ئاساسەن رەۋىشداش شەكلىدە قوللىنىلىدۇ). مەسىلەن:

يالۋۇرۇپ يۈرۈپ ئاران ئالدىم.
ئۇ باينىڭ ئۆيىدە ئىشلەپ يۈرۈپ سالامەتلىكىدىن ئايرىلغان.
ئۇ ھېكايە يازمەن، رومان يازمەن دەپ يۈرۈپ، نەچچە يىل ۋاقتنى ئىسراپ قىلىۋەتتى.

B. رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەت بىلەن شۇغۇللىنىپ ئاۋارە بولۇش، جاپا چېكىش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

بۇ ئېغىر نەرسىنى نەلەردە كۆتۈرۈپ يۈرەي، مەشىدە قالسۇن.
تەييار كىتابنى ئالساڭ بولدى ئەمەسمۇ، كۆچۈرۈپ يۈرۈشنىڭ نېمە ھاجىتى؟

C. سۆزلىگۈچىنىڭ بۇ ھەرىكەتنىڭ بولۇشىنى زادى كۈتمىگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ خىل جۈملىلەر ھامان تەئەججۈپلەنگەن، مازاق قىلغان تەرزدە ئېيتىلىدۇ. مەسىلەن:

نېمە دەپ يۈرىدۇ، ما ئادەم!
تۇزۇك يازساڭچۇ، نېمىلەرنى يېزىپ يۈرىسەن!

بۇ خىل قۇرۇلمىنىڭ بولۇشسىز شەكلى ھامان بۇيرۇق-تەلەپ مەيلىدە كېلىپ، ئالاھىدە تەكىتلەش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

بۇ ئىشنى ئۇنىڭغا ئېيتىپ يۈرمە يەنە!

ئۇنىڭ قېشىغا بېرىپ يۈرمە يەنە!

2) پېئىلنىڭ بولۇشسىز چېتىلما رەۋىشداش شەكلى بىلەن بىرىكىپ، بولۇشسىز ھەرىكەتنىڭ ئۇزاق داۋاملىشىشىنى بىلدۈرىدۇ (بۇ قۇرۇلما ئاساسەن رەۋىشداش شەكلىدە قوللىنىلىدۇ). مەسىلەن:

ئىشلىمەي يۈرۈپ ئىشتىن چىقىپ قاپتىمەن.

ئۇنماي يۈرۈپ ئاخىر ئۇندى.

5.12. پېئىلنىڭ ھاللىق ئۆزەك شەكىللىرى

پېئىلنىڭ سۈپەتداش، مەقسەت پېئىلى شەكىللىرىگە ۋە بەزى ئىسىمداش شەكىللىرىگە باغلامچىلارنىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان مۇرەككەپ ئۆزەك شەكىللىرىنى پېئىلنىڭ ھاللىق ئۆزەك شەكىللىرى دەپ ئاتايمىز.

پېئىلنىڭ ھاللىق ئۆزەك شەكىللىرى پېئىلنىڭ ئۆزەك شەكىللىرىگە پۈتكەن ھال، پۈتمىگەن ھال، ئىزچىل ھال ۋە مەقسەت ھالى قاتارلىق ھال ئۇقۇملىرىنى كىرگۈزۈپ، پېئىلنىڭ ئۆزەك قىسمىدا ھال كاتېگورىيىسىنى ھاسىل قىلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن پېئىلنىڭ ھالسىز شەكىللىرىدە ھال ئۇقۇمىنى ئىپادىلەش، بىر خىل ھال ئۇقۇمى بىلەن يەنە بىر خىل ھال ئۇقۇمىنى قوشۇش ياكى ئوخشاش بىر خىل ھال ئۇقۇمىنى قاتلاش ئىمكانىيىتىنى بېرىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدا پېئىلنىڭ ھاللىق ئۆزەك شەكىللىرىنىڭ تۆۋەندىكى تۈرلىرى ئۇچرايدۇ:

1.5.12. پۈتكەن ھاللىق ئۆزەك شەكلى

پېئىلنىڭ پۈتكەن ھاللىق ئۆزەك شەكلى ئۇچ خىل بولۇپ، بىر خىلى پۈتكەن ھاللىق سۈپەتداشقا تولۇق باغلامچى رولىدىكى

"بول-" نىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولىدۇ (مەسىلەن: يازغان بول-، ئوقۇغان بول-، كەلگەن بول-)؛ بىر خىلى پۈتكەن ھاللىق سۈپەتداشقا تولۇق باغلامچى رولىدىكى "قىل-" نىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولىدۇ (مەسىلەن: يازغان قىل-، ئوقۇغان قىل-، كەلگەن قىل-)؛ يەنە بىر خىلى پۈتكەن ھاللىق سۈپەتداشقا تولۇق باغلامچى رولىدىكى "تۇر-" نىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولىدۇ (مەسىلەن: يازغان تۇر-، ئوقۇغان تۇر-، كەلگەن تۇر-).

1) تولۇق باغلامچى "بول-" نىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان پۈتكەن ھاللىق ئۆزەك شەكلى تۆۋەندىكىچە قوللىنىلىدۇ:

(1) پەرەز-قارشىلىق مەيلىدىكى خەۋەر شەكلىدە كېلىپ، ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلانغان ھالىتىنىڭ پەرەز قىلىنغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ، ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، پەرەز-قارشىلىق مەيلىدىكى خەۋەر شەكلىدە پۈتكەن ھال ئۇقۇمىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

تىرىشقان بولساڭ ئالغا باساتتىڭ.

ئەخمەت قايتىپ كەلگەن بولسا چاقىرىپ چىق، يېتىپ قالغان بولسا چاقىرما.

(2) پۈتمىگەن ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلىدە كېلىپ، ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلانغان دەپ ھېسابلىنىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ۋاقتىدا كەلمىگەنلەر ھوقۇقىدىن ۋاز كەچكەن بولىدۇ.

ياخشى ئوقۇمساق، خەلقنىڭ ئۈمىدىنى يەردە قويغان بولمىز.

(3) سۈبيېكتنىڭ ھەرىكەتنى ئورۇنلىغان قىياپەتكە كىرىۋېلىشىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ چاغدا بۇ خىل ئۆزەك شەكلى كۆپىنچە چېتىلما رەۋىشداش شەكلىدە ھالەت بولۇپ كېلىدۇ.

ئەگەر خەۋەر شەكلىدە كەلسە، تۈس يارىدەمچىسى "ئال-" بىلەن بىرىكىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ ئۆخلاپ قالغان بولۇپ جىم ياتتى.

مەن كىتاب ئوقۇغان بولۇپ ئولتۇردۇم.

ئۇ مېنى كۆرمىگەن بولۇۋالدى.

(4) ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى ئاددىي ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلىدە كېلىپ، ھەرىكەتنىڭ بولغانلىقىنى ئېتىۋارسىزلىق بىلەن بايان قىلىشتا قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

تۇنۇگۈن باغقا چىقىپ بىرئازمۇ پەيزى قىلالمىدۇق، تاغقا چىققان بولىدۇق، بىردەم قېيىقتا چۈشكەن بولىدۇق، شۇنىڭ بىلەن قايتىپ كەلدۇق.

2) تولۇق باغلامچى "قىل-" نىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان پۈتكەن ھاللىق ئۆزەك شەكلى سۇبيېكتنىڭ مەلۇم شەيئىنى شۇ ھەرىكەتنى ئورۇنلىغان قىياپەتكە كىرگۈزۈشنى بىلدۈرىدۇ. بۇ چاغدا ئۇ ھامان چېتىلما رەۋىشداش شەكلىدە ھالەت بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ ئۆزىنى قورقمىغان قىلىپ كۆرسىتىشكە تىرىشىپ باقتى، لېكىن بولمىدى.

ئاينى تولغان قىلىپ سىزىمەن.

3) تولۇق باغلامچى "تۇر-" نىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان پۈتكەن ھاللىق ئۆزەك شەكلى پەرەز-قارىشلىق مەيلى شەكلىدە كېلىپ، قارىشلىق بېقىندا جۈملىنىڭ پۈتكەن ھاللىق خەۋىرى بولىدۇ ياكى چېتىلما رەۋىشداش شەكلىدە كېلىپ پۈتكەن ھاللىق قارىشلىق ھالتى بولىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ ئالىي مەكتەپنى پۈتتۈرگەن تۇرسا، شۇنىمۇ بىلمەمدۇ؟

مەن ئۇنى كۆرمىگەن تۇرسام، قانداق تونۇيمەن.

سىز ئۇنىڭ بىلەن بىللە ئوقۇغان تۇرۇپ، تونىمايمەن دەيسىزغۇ.

2.5.12. پۈتكەن ھاللىق ئوخشاتما ئۆزەك شەكلى

پېئىلنىڭ پۈتكەن ھاللىق ئوخشاتما ئۆزەك شەكلى، ئوخشاتما كېلىش قوشۇمچىسى قوشۇلغان پۈتكەن ھاللىق سۈپەتداشقا ئايرىم-ئايرىم ھالدا تولۇق باغلامچى رولىدىكى "بول-"، "قىل-"، "تۇر-" پېئىللىرى قوشۇلۇپ ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

يازغاندەك بول-، يازغاندەك قىل-، يازغاندەك تۇر-

1) تولۇق باغلامچىسى "بول-" نىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان پۈتكەن ھاللىق ئوخشاتما ئۆزەك شەكلى سۇبيېكتنىڭ خۇددى شۇ ھەرىكەتنى ئورۇنلىغاندەك ھېسسىياتقا ئىگە بولۇشنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

سۇرىتىڭنى قويۇپ كەت، سۇرىتىڭنى كۆرسەم، ئۆزۈڭنى كۆرگەندەك بولارمەن.

خېتىڭنى ئوقۇپ، خۇددى ئۆزۈڭ بىلەن سۆزلەشكەندەك بولدۇم.

بۇ كىنونى كۆرسە، كىشى خۇددى ئېكراندىكىلەرنىڭ ئىچىگە كىرىپ قالغاندەك بولىدىكەن.

2) تولۇق باغلامچى "قىل-" نىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان پۈتكەن ھاللىق ئوخشاتما ئۆزەك شەكلى سۆزلىگۈچىگە ھەرىكەتنىڭ بارلىققا كەلگەنلىكىدىن بىرەر بېشارەت سېزىلگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

كەينىمدە بىر كىم چاقىرغاندەك قىلدى، قارىسام ئەخمەت ئىكەن.

ئۇلار قايتىپ كەلگەندەك قىلدۇ، قاراپ باقايلى.

ئاخشام ھويلىغا بىركىم كىرگەندەك قىلۇيدى، سەن ئىكەنسەن-دە.

يىغلىغاندەك قىلسىز، نېمە بولدىڭىز؟

3) تولۇق باغلامچى "تۇر-" نىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان پۇتكەن هاللىق ئوخشاتما ئۆزەك شەكلى هەربىرتەنىڭ ئورۇنلانغان هالىتىدىن دېرەك بېرىدىغان بىرەر ئالامەتنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇلار قايتىپ كەلگەندەك تۇرىدۇ، قاراپ باقايلى.

يىغىن باشلىنىپ بولغاندەك تۇرىدۇ، كارىدوردا ھېچكىم يوق.

ئۇ تېخى بۇ ئىشتىن خەۋەردار بولمىغاندەك تۇرىدۇ.

بىر كىمدىن خاپا بولغاندەك تۇرىسىز، نېمە بولدى؟

3.5.12. پۇتمىگەن هاللىق ئۆزەك شەكلى

پېئىلنىڭ پۇتمىگەن هاللىق ئۆزەك شەكلى پۇتمىگەن هاللىق سۈپەتداشقا ئايرىم-ئايرىم هالدا تولۇق باغلامچى رولىدىكى "بول-"، "قىل-"، "تۇر-" پېئىللىرى قوشۇلۇپ ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

يازىدىغان بول-، يازىدىغان قىل-، يازىدىغان تۇر-

1) تولۇق باغلامچى "بول-" نىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان پۇتمىگەن هاللىق ئۆزەك شەكلى تۆۋەندىكىچە قوللىنىلىدۇ:

(1) سۈبېيېكتنىڭ شۇ هەربىرتەكە ئادەتلىنىشى، شۇ هەربىرتەنى ئورۇنلاش ئىقتىدارىغا ياكى ئالاھىدىلىكىگە ئىگە بولۇشى، شۇ هەربىرتەكە مايىل بولۇشى قاتارلىق مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

شۇ دوكلاتنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ھەر كۈنى تەنتەربىيە قىلىدىغان بولدۇم.

ئۇ شۇنىڭدىن ئېتىبارەن كېچىكمەيدىغان بولدى.

ھەر كۈنى مەشق قىلساڭ، ياخشى يازىدىغان بولسەن.

تىرىشسىڭىز، ئىككى يىلدىلا گېزىت ئوقۇيدىغان بولسىز.

شۇنىڭدىن كېيىن ئۇنى ھەممە ئادەم ماختايدىغان بولدى.

(2) ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى ئاددىي ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلىدە كەلگەندە، هەربىرتەنىڭ بولۇشىدىن بېشارەت بولغانلىقى، هەربىرتەنىڭ بولۇشى توغرىسىدا قارار ياكى توختام بولغانلىقى قاتارلىق مەنىلەرنى بىلدۈرۈشى مۇمكىن. مەسىلەن:

چاپسان ماڭايلى، يامغۇر ياغىدىغان بولدى.

بۈگۈنكى يىغىنا سەن سۆزلەيدىغان بولدۇڭ.

ئۇ يېتىپ بېرىپلا تېلېگراممىا بېرىدىغان بولدى.

(3) پەرەز-قارشىلىق مەيلىدىكى خەۋەر شەكلىدە كېلىپ، هەربىرتەنىڭ بولۇشى توغرىسىدىكى پەرەزنى كۆچەيتىدۇ. مەسىلەن:

بارىدىغان بولساڭ، چاپسان ماڭ.

ئەگەر ئۇ تىرىشىدىغان بولسا، هەممىمىزدىن ئۆتۈپ كېتىدۇ.

ئىزاھات:

1) يۇقىرىدا كۆرۈپ ئۆتكىنىمىزدەك، تولۇق باغلامچى "بول-" نىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان پۇتمىگەن هاللىق ئۆزەك شەكلىدە ئاساسەن پۇتمىگەن هاللىق سۈپەتداشنىڭ "-غان" شەكلى قوللىنىلىدۇ. بىراق شېئىرلاردا پۇتمىگەن هاللىق سۈپەتداشنىڭ "-ئار" شەكلى قوللىنىلىشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

مەن كېتەر بولدۇم ياريم، ئەرزىم بايان ئەيلەپ كېتەي.

2) تولۇق باغلامچى "قىل-" نىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان پۇتمىگەن هاللىق ئۆزەك شەكلى سۈبېيېكتنىڭ مەلۇم شەيئىنى شۇ هەربىرتەنى ئورۇنلاش ئىقتىدارىغا ئىگە قىلىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ مېنىڭ سائىتىمنى توغرا ماڭدىغان قىلىپ بەردى.

بۇ ئىشكىنى ئېچىگە ئېچىلىدىغان قىلىڭ.

ئۇنىڭ ئۇسۇلى ياخشى، ئىككى ئايدىلا باللارنى گېزىت ئوقۇيدىغان قىلالايدۇ.

3) تولۇق باغلامچى "تۇر-" نىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان پۇتمىگەن ھاللىق ئۆزەك شەكلى پەرەز-قارشىلىق مەيلىدىكى خەۋەر شەكلىدە كېلىپ، قارشىلىق بېقىندى جۈملىنىڭ پۇتمىگەن ھاللىق خەۋىرى بولىدۇ ياكى چېتىلما رەۋىشداش شەكلىدە كېلىپ، پۇتمىگەن ھاللىق قارشىلىق ھالتى بولىدۇ. مەسىلەن:

مەن مۇشۇ مەكتەپتە ئوقۇيدىغان تۇرسام، نېمىشقا بىلمەيمەن.

ئۇ تاماكا چەكمەيدىغان تۇرسا، تاماكا تۇتقىنىڭىز نېمىسى؟

يازالايدىغان تۇرۇپ، يازالمايمەن دېسىڭىز بولامدۇ؟

4.5.12. پۇتمىگەن ھاللىق ئوخشاتما ئۆزەك شەكلى

پېئىلنىڭ پۇتمىگەن ھاللىق ئوخشاتما ئۆزەك شەكلى تۆۋەندىكىچە ياسىلىدۇ:

— ئوخشاتما كېلىش قوشۇمچىسى قوشۇلغان پۇتمىگەن ھاللىق سۈپەتداشقا تولۇق باغلامچى "قىل-" ياكى "تۇر-" قوشۇلىدۇ. مەسىلەن: يازىدىغاندەك قىل-، يازىدىغاندەك تۇر-

— ئوخشاتما كېلىش قوشۇمچىسى قوشۇلغان "-غۇ" لۇق ئىسىمداشقا تولۇق باغلامچى "بول-" قوشۇلىدۇ. مەسىلەن: يازغۇدەك بول-، تاپقۇدەك بول-، كەلگۈدەك بول-، كەتكۈدەك بول-

1) ئوخشاتما كېلىشتىكى پۇتمىگەن ھاللىق سۈپەتداشقا تولۇق باغلامچى "قىل-" ياكى "تۇر-" قوشۇلۇپ ياسالغان پۇتمىگەن ھاللىق ئوخشاتما ئۆزەك شەكلى ھەرىكەتنىڭ دائىم بارلىققا كېلىدىغانلىقى ياكى كېيىن بارلىققا كېلىدىغانلىقىدىن دېرەك بارلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ خەنزۇچە بىلىدىغاندەك تۇراتتى، بىلمەيدىكەنغۇ؟

بۇ يەردە يامغۇر كۆپ ياغىدىغاندەك قىلىدۇ.

ئۇنىڭ بىلەن تونۇشىدىغاندەك تۇرىسىز، بۇرۇن كۆرۈشكەنمۇ؟

مەن يېقىندا ئۇرۇمچىگە بارىدىغاندەك تۇرىمەن.

بۇگۈن بوران چىقىدىغاندەك قىلىدۇ.

2) ئوخشاتما كېلىشتىكى "-غۇ" لۇق ئىسىمداشقا "بول-" قوشۇلۇپ ياسالغان پۇتمىگەن ھاللىق ئوخشاتما ئۆزەك شەكلى سۇبيېكتنىڭ شۇ ھەرىكەتنى ئورۇنلاش ياكى شۇ ھەرىكەتنىڭ بولۇشىنى تەمىن ئېتىش دەرىجىسىگە يېتىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئاچچىقى كېلىپ يىغلىغۇدەك بولدى.

بۇ ئالمىلار قاچان يېگۈدەك بولىدۇ؟

بىر يىلدا گېزىت ئوقۇغۇدەك بولالايمىزمۇ؟

خەنزۇچە رومانلارنى ئوقۇغۇدەك بولۇپ قالدۇق.

ئەجەبمۇ كەلمىدىڭ ياربم، يولۇڭغا بارغۇدەك بولدۇم،

قولۇمغا قوش پىچاق ئېلىپ، يۈرەكنى يارغۇدەك بولدۇم.

5.5.12. ئىزچىل ھاللىق ئۆزەك شەكلى

پېئىلنىڭ ئىزچىل ھاللىق ئۆزەك شەكلى ئىزچىل ھاللىق سۈپەتداشقا ئايرىم-ئايرىم ھالدا تولۇق باغلامچى رولىدىكى "بول-"، "قىل-"، "تۇر-" پېئىللىرىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن: يېزىۋاتقان بول-، يېزىۋاتقان قىل-، يېزىۋاتقان تۇر-،

1) تولۇق باغلامچى "بول-" نىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان ئىزچىل ھاللىق ئۆزەك شەكلى تۆۋەندىكىچە قوللىنىلىدۇ:

(1) پەرەز-قارشىلىق مەيلىدىكى خەۋەر شەكلىدە كېلىپ، پەرەز بېقىندى جۈملىنىڭ ئىزچىل ھاللىق خەۋىرى بولىدۇ. مەسىلەن:

ئۇلار دەرس ئوقۇۋاتقان بولسا، كېيىن كېلەيلى.

دەم ئېلىۋاتقان بولسىڭىز، ئاۋارە قىلمايمەن.

ئولتۇرغان بولساڭ تۇر، تۇرغان بولساڭ ماڭ.

(2) سۇبيېكتنىڭ شۇ ھەرىكەتنى ئورۇنلاۋاتقان ھالەتكە كىرىۋېلىشنى بىلدۈرىدۇ. بۇ چاغدا ئۇ كۆپىنچە چېتىلما رەۋىشداش شەكلىدە ھالەت بولۇپ كېلىدۇ. ئەگەر خەۋەر شەكلىدە كەلسە، تۈس يارىمچىسى "ئال-" بىلەن بىرىكىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ ئۆخلاۋاتقان بولۇپ جىم ياتتى.

مەن كىتاب ئوقۇۋاتقان بولۇپ ئولتۇردۇم.

ئۇلار ئانىسىنڭ ئۆيگە كېتىۋاتقان بولۇۋالدى.

2) تولۇق باغلامچى "قىل-" نىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان ئىزچىل ھاللىق ئۆزەك شەكلى مەلۇم شەيئىنىڭ مەلۇم ھەرىكەتنى ئورۇنلاۋاتقان ياكى مەلۇم ھالەتتە تۇرغان قىياپەتكە كىرگۈزۈلۈشنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

بۇ رەسىمدە بىر ئوقۇغۇچى پۈتۈن زېھنى بىلەن كىتاب ئوقۇۋاتقان قىلىپ تەسۋىرلىنىپتۇ.

— ئوقۇتقۇچىنىڭ رەسمىنى قانداق سىزىسەن؟

— دەرس سۆزلەۋاتقان ھالىنى سىزىمەن.

3) تولۇق باغلامچى "تۇر-" نىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان ئىزچىل ھاللىق ئۆزەك شەكلى پەرەز-قارىشلىق مەيلىدىكى خەۋەر شەكلىدە كېلىپ، قارىشلىق بېقىندى جۈملىنىڭ ئىزچىل ھاللىق خەۋىرى بولىدۇ ياكى چېتىلما رەۋىشداش شەكلىدە كېلىپ، ئىزچىل ھاللىق ھالەت بولىدۇ. مەسىلەن:

مەن ئىمتىھان بېرىۋاتقان تۇرسام، قانداق بارىمەن.

سىز ئۇ چاغدا ئۇرۇمچىدە يۈرگەن تۇرسىڭىز، ئەلۋەتتە كۆرمىدىڭىز-دە، ئۇنىڭ بىلەن بىر مەكتەپتە ئوقۇۋاتقان تۇرۇپ ئۇنى تونۇمامسىز؟

6.5.12. ئىزچىل ھاللىق ئوخشاتما ئۆزەك شەكلى

پېئىلنىڭ ئىزچىل ھاللىق ئوخشاتما ئۆزەك شەكلى ئوخشاتما كېلىش قوشۇمچىسى قوشۇلغان ئىزچىل ھاللىق سۈپەتداشقا تولۇق باغلامچى "قىل-" ياكى "تۇر-" نىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ.

مەسىلەن: يېزىۋاتقاندەك قىل-، يېزىۋاتقاندەك تۇر-.

پېئىلنىڭ ئىزچىل ھاللىق ئوخشاتما ئۆزەك شەكلى ھەرىكەت ياكى ھالەتنىڭ ئىزچىل داۋاملىشىۋاتقانلىقىدىن دېرەك بولۇشنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

كىرمەيلى، ئۇلار يىغىن ئېچىۋاتقاندەك قىلدۇ.

تۇنۇگۈن بىر نەرسە يېزىۋاتقاندەك تۇراتتىڭىز، نېمە يازدىڭىز؟

سەل توختايلى، تاشقىرىدا يامغۇر يېغىۋاتقاندەك قىلدۇ.

7.5.12. مەقسەت ھاللىق ئۆزەك شەكلى

پېئىلنىڭ مەقسەت ھاللىق ئۆزەك شەكلى بىرلا خىل بولۇپ، مەقسەت پېئىلى شەكلىگە تولۇق باغلامچى "بول-" نىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولىدۇ. مەسىلەن: يازماقچى بول-، ئوقۇماقچى بول-، كەلمەكچى بول.

پېئىلنىڭ مەقسەت ھاللىق ئۆزەك شەكلى ھەرىكەتنىڭ بولۇشى توغرىسىدىكى نىيەت ياكى كېلىشىمنىڭ بارلىققا كېلىشنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

مەن ئۇنىڭ بىلەن بىر سۆزلەشمەكچى بولدۇم.

ئۇ كەتمەكچى بولغانىدى، بىز نۇرغۇن گەپ قىلىپ ئارىن توختىشالدۇق.

ئۇ ئەتە كەلمەكچى بولۇپ كەتتى.

بۇ يىغىنغا سىلەرمۇ قاتناشماقچى بولدۇڭلار.

ئون ئۇچىنچى باب
تۇرغۇن سۆز- باغلامچى قۇرۇلمىلرى

1.13. ئومۇمىي بايان

ئۇيغۇر تىلىدىكى يارەمچى پېئىللارنىڭ بىر تۈرى بولغان باغلامچىلارنىڭ مۇھىم بىر رولى شۇكى، ئۇلار ئىسىم، سۈپەت، سان، مىقدار (ئاساسەن سان-مىقدار بىرىكمىسى)، رەۋىش ۋە ئالماشتىن ئىبارەت تۈرغۇن سۆزلەر بىلەن بىرىكىپ، ئۇلارنىڭ ئورتاق مورفولوگىيىلىك شەكىللىرى بولغان تۇرغۇن سۆز-باغلامچى قۇرۇلمىلرىنى ھاسىل قىلىدۇ. باغلامچىلار بىلەن بىرىكىپ، تۇرغۇن سۆز-باغلامچى قۇرۇلمىلرىنى ھاسىل قىلىش بولسا، ئۆز نۆۋىتىدە يەنە تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ ئەڭ مۇھىم ئورتاق مورفولوگىيىلىك خۇسۇسىيىتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ باغلامچىلار بىلەن بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان تۇرغۇن سۆز-باغلامچى قۇرۇلمىلرىنى تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ پېئىل شەكىللىرى، تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ خەۋەر شەكىللىرى، تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ بولۇشسىز شەكلى ۋە تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ ھۆكۈملۈك ئىسىم شەكلى دېگەن تۈرلەرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

2.13. تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ پېئىل شەكىللىرى

تولۇق باغلامچىلار تۇرغۇن سۆزلەر بىلەن بىرىكىپ، ئۇلارنى پېئىلغا خاس گراماتىكىلىق كاتېگورىيىلەر بىلەن تولۇق باغلىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىدىغان مورفولوگىيىلىك

قۇرۇلمىلارنى ھاسىل قىلىدۇ، بىز مۇشۇ قۇرۇلمىلارنى تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ پېئىل شەكىللىرى دەپ ئاتايمىز.

ئۇيغۇر تىلىدا تولۇق باغلامچى رولىدا كېلىدىغان پېئىللارنىڭ ئەڭ ئۇنۇملۇكى "بول-" بىلەن "قىل-" پېئىلى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئىككى پېئىلدىن باشقا "تۇر-"، "كەل-"، "چىق-"، "كۆر-"، "ھىسابلا-"، "ھىسابلان-" پېئىللىرىمۇ بەلگىلىك دائىرىدە تولۇق باغلامچى رولىدا كېلىدۇ. بىز تۆۋەندە تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ پېئىل شەكىللىرىنى تولۇق باغلامچىلارنىڭ تۈرى بويىچە تونۇشتۇرىمىز.

1.2.13. تولۇق باغلامچى "بول-" نىڭ رولى

تولۇق باغلامچى رولىدىكى "بول-" پېئىلى ئايرىم-ئايرىم ھالدا ئىسىم ياكى ئىسىم بىرىكمىسى، سۈپەت ياكى سۈپەت بىرىكمىسى، سان ياكى سان بىرىكمىسى، سان-مىقدار بىرىكمىسى، رەۋىش ياكى رەۋىش بىرىكمىسى، ئالماش ياكى ئالماش بىرىكمىسى بىلەن بىرىكىپ، ئۇلارنىڭ شۇ سۆز ياكى سۆز بىرىكمىسى ئىپادىلىگەن پاكىتنىڭ بارلىققا كېلىشىنى ياكى مەۋجۇتلۇقىنى بىلدۈرىدىغان ئۆتۈمسىز پېئىل شەكىللىرىنى ياسايدۇ. تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ بۇ خىل پېئىل شەكىللىرى خۇددى ئادەتتىكى ئۆتۈمسىز پېئىللارغا ئوخشاشلا قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

مال سەمرىسە، ياغ بولىدۇ، يەر سەمرىسە باغ بولىدۇ. (ماقال)

ئادەم بولمىساڭ ئەقلىڭ بىلەن، ئەخمەق بولسەن ساقلىڭ بىلەن. (ماقال)

ئاتاڭنىڭ بالىسى بولغىچە، ئەلنىڭ بالىسى بول (ماقال)

يارامليق ئىقتىساس ئىگىسى بولۇش ئۈچۈن تىرىشىمىز.

قار يېغىپ، ھەممە يەر ئاپئاق بولۇپ كەتتى.

بۇگۈنكى تاماق تۇزلۇق بولۇپ قالغانلىقى ئۈچۈن كۆپ ئىشىپ

قالدى.

هازىر بار ئوقۇغۇچى 250، يېڭى ئوقۇغۇچىلار كەلسە 400 بولىدۇ.

يېزىلغان ماقالە 15 پارچە بولۇپتۇ.

يىغىنىڭ ئېچىلىش ۋاقتى بەك كېيىن بولۇپ كەتتى. بۈگۈن بولسا، ياخشى بولاتتى.

ئەمدى بۇ كىتابلارنىڭ ھەممىسى سېتىلىڭ بولدى.

سەن قانداق بولسۇن دېسەڭ، شۇنداق بولسۇن.

بۇ جۈملىلەردە تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ "بول-" قوشۇلۇپ ياسالغان "ياغ بول-"، "باغ بول-"، "ئادەم بول-"، "ئەخمەق بول-"، "ئاتاڭنىڭ بالىسى بول-"، "ئەلنىڭ بالىسى بول-"، "ياراملىق ئىختىساس ئىگىسى بول-"، "ئاپاق بول-"، "تۇزلۇق بول-"، "400 بول-"، "15 پارچە بول-"، "بەك كېيىن بول-"، "بۈگۈن بول-"، "ياخشى بول-"، "سېتىلىڭ بول-"، "قانداق بول-"، "شۇنداق بول-" قاتارلىق پېئىل شەكىللىرى شۇ قۇرۇلمىدىكى تۇرغۇن سۆز ياكى تۇرغۇن سۆز بىرىكمىسى ئىپادىلىگەن پاكىتنىڭ بارلىققا كېلىشىنى بىلدۈرۈپ، ئادەتتىكى ئۆتۈمسىز پېئىللاردەك رول ئويناپ كەلگەن. مەسىلەن:

كەمبەغەل بولساڭ كۆچۈپ باق. (ماقال)

ئۇ كىچىك بولسىمۇ، ئەمگەكتە چوڭلاردىن قېلىشمايدۇ.

مەيلى كىم بولسۇن، بىلەت ئېلىشى كېرەك.

بۇ دورا ئاچچىق بولۇشى مۇمكىن.

بۇ ياق سېتىلىڭ ئاكام بولىدۇ.

مەن سېتىلىڭ تاغاڭ بولىدىكەنمەن.

كاربىز سۇيى تاتلىق بولار ئەمىش.

بۇ جۈملىلەردە تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ "بول-" قوشۇلۇپ ياسالغان "كەمبەغەل بول-"، "كىچىك بول-"، "كىم بول-"، "ئاچچىق

بول-"، "سېتىلىڭ ئاكام بول-"، "سېتىلىڭ تاغاڭ بول-"، "تاتلىق بول-" قاتارلىق پېئىل شەكىللىرى شۇ قۇرۇلمىدىكى تۇرغۇن سۆز ياكى سۆز بىرىكمىسى ئىپادىلىگەن پاكىتنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى بىلدۈرۈپ، ئادەتتىكى ئۆتۈمسىز پېئىللاردەك رول ئويناپ كەلگەن.

بەزى تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ "بول-" باغلامچىسى بىلەن بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان قۇرۇلمىلار تۇراقلىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە. مەسىلەن: "مەغلۇپ بول-"، "پەيدا بول-"، "دەپسەندە بول-"، "ھاسىل بول-"، "بىتچىت بول-"، "تارمار بول-"، "گۇم بول-"، "بەربات بول-"، "مۇپتىلا بول-"، "ھەل بول-"، "پاش بول-"، "ھالاك بول-"، "بىر تەرەپ بول-" دېگەنگە ئوخشاش. مۇنداق قۇرۇلمىلارنى قوشما پېئىل ھېسابلاشقا بولىدۇ.

2.2.13. تولۇق باغلامچى "قىل-" نىڭ رولى

تولۇق باغلامچى رولىدىكى "قىل-" پېئىلى ئايرىم-ئايرىم ھالدا ئىسىم ياكى ئىسىم بىرىكمىسى، سۈپەت ياكى سۈپەت بىرىكمىسى، سان ياكى سان بىرىكمىسى، سان-مىقدار بىرىكمىسى، رەۋىش ياكى رەۋىش بىرىكمىسى، ئالماش ياكى ئالماش بىرىكمىسى بىلەن بىرىكىپ، ئۇلارنىڭ شۇ سۆز ياكى سۆز بىرىكمىسى ئىپادىلىگەن پاكىتنىڭ بارلىققا كەلتۈرۈلۈشىنى بىلدۈرىدىغان ئۆتۈملۈك پېئىل شەكىللىرىنى ياسايدۇ. تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ بۇ خىل پېئىل شەكىللىرى خۇددى ئادەتتىكى ئۆتۈملۈك پېئىللارغا ئوخشاشلا قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

قەست قىلغاننى پەس قىل. (ماقال)

ئاشنى بۇزۇپ ئۇماچ قىلدى، ناننى بۇزۇپ كۆمەچ قىلدى.

(ماقال)

مەن ئوغلۇمنى ئالىم قىلمەن، دەيتتى ئۇنىڭ دادىسى.

مەملىكىتىمىزنى قۇدرەتلىك سوتسىيالىستىك مەملىكەت قىلىپ قۇرۇپ

چقىشقا بەل باغلىدۇق.

بۇگۈنكى تاماقنى تۆزلۇق قىلىپ قويۇپسىز.

قار يېغىپ ھەممە يەرنى ئاپئاق قىلۇەتتى.

خەقنىڭ نەرسىسىنى ئۆزۈڭنىڭ قىلمۇالسىڭ بولامدۇ؟

بۇ ئىشنى يا نېرى قىلايلى، يا بېرى قىلايلى.

بىز ئىككى قولىمىزنى تۆت قىلالمايۇاتساق، ئۇ ئويناپ يۈرىدۇ.

بۇ جۈملىلەردە تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ "قىل-" قوشۇلۇپ ياسالغان "پەس قىل-"، "ئۇماچ قىل-"، "كۆمەچ قىل-"، "ئالىم قىل-"، "قۇدرەتلىك سوتسىيالىستىك مەملىكەت قىل-"، "تۆزلۇق قىل-"، "ئاپئاق قىل-"، "ئۆزۈڭنىڭ قىل-"، "نېرى قىل-"، "بېرى قىل-"، "تۆت قىل-" قاتارلىق پېئىل شەكىللىرى شۇ قۇرۇلمىدىكى تۇرغۇن سۆز ياكى تۇرغۇن سۆز بىرىكمىسى ئىپادىلىگەن پاكىتنىڭ بارلىققا كەلتۈرۈلۈشىنى بىلدۈرۈپ، ئادەتتىكى ئۆتۈملۈك پېئىللارغا ئوخشاش رول ئويناپ كەلگەن.

بەزى تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ "قىل-" باغلامچىسى بىلەن بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان قۇرۇلمىلار تۇراقلىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە. مەسىلەن: "مەغلۇپ قىل-"، "پەيدا قىل-"، "دەپسەندە قىل-"، "ھاسىل قىل-"، "بتچىت قىل-"، "تارمار قىل-"، "گۇم قىل-"، "بەربات قىل-"، "مۇپتىلا قىل-"، "ھەل قىل-"، "پاش قىل-"، "ھالاك قىل-"، "بىر تەرەپ قىل-" دېگەنىگە ئوخشاش. مۇنداق قۇرۇلمىلارنىمۇ قوشما پېئىل ھېسابلاشقا بولىدۇ. بۇلار دەل يۇقىرىدىكى "بول-" باغلامچىسى قوشۇلۇپ ياسالغان قوشما پېئىللارنىڭ ئۆتۈملۈك جۈپى بولۇپ كېلىدۇ.

3.2.13. تولۇق باغلامچى "تۇر-" نىڭ رولى

تولۇق باغلامچى رولىدىكى "تۇر-" پېئىلى ئايرىم-ئايرىم ھالدا ئىسىم ياكى ئىسىم بىرىكمىسى، سۈپەت ياكى سۈپەت

بىرىكمىسى، سان ياكى سان بىرىكمىسى، سان-مىقدار بىرىكمىسى، ئالماش ياكى ئالماش بىرىكمىسى بىلەن بىرىكىپ، ئۇلارنىڭ شۇ سۆز ياكى سۆز بىرىكمىسى ئىپادىلىگەن پاكىتنىڭ مەلۇم ئىشقا قارشى ھالدا مەجبۇرلۇقنى بىلدۈرىدىغان پېئىل شەكلىنى ياسايدۇ. تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ بۇ خىل پېئىل شەكلىنىڭ قوللىنىلىنىش دائىرىسى بىر قەدەر تار بولۇپ، پەقەت پەرەز-قارشىلىق مەيلىدىكى خەۋەر شەكلىدە قارشىلىق بېقىنىدى جۈملىنىڭ خەۋىرى بولۇپ كېلىدۇ ياكى چېتىلما رەۋىشداش شەكلىدە قارشىلىق ھالىتى بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

سەن تەنھەرىكەتچى تۇرسىڭ، بىز ساڭا قانداق تەڭ كېلەلەيمىز؟

ھاۋا سوغۇق تۇرسا، ئوت قالمىسا قانداق بولىدۇ؟

سۆيگۈ دېگىزى چوڭقۇرلۇقىدا مەن بىر قاينام تۇرسام،

ئۇسسۇزلۇقۇم قانداق قانسۇن، ئىچىپ كىچىك كۆلچەكلەرنى.

(ل. مۇتەللىپ)

ئەھۋال مۇشۇ تۇرسا، قانداق قىلغۇلۇق؟

ئۇ سېنىڭ ئاكاڭ تۇرسا، ھۆرمەت قىلمىساڭ بولامدۇ؟

سەن ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىسى تۇرۇپ، مۇشۇنى بىلمەمسەن؟

بۇ بالا كىچىككىنە تۇرۇپ تاماكا چېكىدىكەن.

سىز كادىر تۇرۇپ شۇنداق قىلسىڭىز بولامدۇ؟

4.2.13. تولۇق باغلامچى "كەل-" نىڭ رولى

تولۇق باغلامچى رولىدىكى "كەل-" پېئىلى بىرىنچىدىن، بەزى سۈپەت ياكى سۈپەت بىرىكمىلىرى بىلەن بىرىكىپ، ئۇلارنىڭ شۇ سۈپەت ياكى سۈپەت بىرىكمىسى ئىپادىلىگەن بەلگىنىڭ ئومۇمەن مەجبۇرلۇقنى ياكى مەلۇم شەيئىگە قارىتا نامايان بولۇشىنى بىلدۈرىدىغان پېئىل شەكلىنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

تاجىكلار قاتىشالىق كېلىدۇ.
ئۇ يەرنىڭ توپىسى قىزغۇچ كېلىدىكەن.
بۇ چاپان سىزگە لايىق كېلىدۇ، ماڭا سەل كەڭ كېلىشى مۇمكىن.
بۇ ئۆي سىلەرگە تار كېلىپ قاپتۇ.
سىلەرگە كىچىك كەلگەن ئۆي ئۇلارغا كىچىك كەلمەيدىكەن.
بۇماقالنى يېزىش ماڭا ناھايىتى تەس كەلدى.

ئىككىنچىدىن، سان-مىقدار بىرىكمىسى بىلەن بىرىكىپ، ئۇنىڭ ئۆلچەش نەتىجىسىدە يېڭى ئەگەر ئۆلچەلسە، شۇ سان-مىقدار نامايان بولۇشىنى بىلدۈرىدىغان پېئىل شەكلىنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

تاغاردىكى ئۇن 92 جىڭ كەلدى.
ئۇ 120 كىلوگرام كېلىدىغان بىر تاشنى كۆتۈرۈپ كەتتى.
بۇ مەيدان 500 كۋادرات مېتر كېلىدۇ.
ئۇلارنىڭ ئۆيى 5 چاقىرىم كېلەر.

5.2.13. تولۇق باغلامچى "چىق-" نىڭ رولى

تولۇق باغلامچى رولىدا كەلگەن "چىق-" پېئىلى بىرىنچىدىن ئايرىم-ئايرىم ھالدا سان ياكى سان بىرىكمىسى ۋە سان-مىقدار بىرىكمىسى بىلەن بىرىكىپ، ئۇلارنىڭ ئۆلچەش ياكى ساناش نەتىجىسىدە شۇ سان ياكى سان-مىقدار نامايان بولۇشىنى بىلدۈرىدىغان پېئىل شەكلىنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

قويلارنى سانىسام 62 چىقتى.
بۇ مەيدان 500 كۋادرات مېتر كېلىدۇ.
بۇ لىملارنى 15 تال دېگەن ئىدىك، 13 تال چىقتىغۇ؟

ئىككىنچىدىن، بەزى سۆپەت ياكى سۆپەت بىرىكمىلىرى بىلەن بىرىكىپ، ئۇلارنىڭ سىناق نەتىجىسىدە شۇ بەلگە نامايان

بولۇشىنى بىلدۈرىدىغان پېئىل شەكلىنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

مېنىڭ سائىتىم ياخشى چىقتى.
ھەممىمىزدىن سەن ئۇستا چىقتىڭ.

6.2.13. تولۇق باغلامچى "كۆر-" نىڭ رولى

تولۇق باغلامچى رولىدا كەلگەن "كۆر-" پېئىلى بەزى سۆپەت ياكى سۆپەت بىرىكمىلىرى بىلەن بىرىكىپ، ئۇلارنىڭ بىر خىل پېئىل شەكلىنى ياسايدۇ، بۇ خىل پېئىل شەكلى سۈبيېكتنىڭ مەلۇم شەيئىنى شۇ سۆپەت ياكى سۆپەت بىرىكمىسى ئىپادىلىگەن بەلگىگە ئىگە دەپ ھېسابلىشىنى ياكى ھېس قىلىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

مەن ئۆز كەسپىمنى ياخشى كۆرىمەن.
ئارىلىقنى يىراق كۆرمەي، يوقلاپ كەلگىنىڭز ئۈچۈن رەھمەت.
بو چارىنى بىزمۇ مۇۋاپىق كۆردۇق.
سەن بۇ ئىشنى ئاسان كۆرۈۋاتامسەن؟
ئۇنى ھەممىز چوڭ كۆرىمىز.
بىزنى يات كۆرمەڭ.
يۇقىرىقىلاردىن باشقا "ھېسابلا-"، "ھېسابلان-"، "چاغلا-"، "تاپ-" پېئىللىرىمۇ ئايرىم ئورۇنلاردا تولۇق باغلامچى رولىدا كېلىپ، بەزى تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ پېئىل شەكلىنى ياسىشى مۇمكىن. مەسىلەن: "ئىلغار ھېسابلا-"، "ئىلغار ھېسابلان-"، "ئاسان چاغلا-"، "لازىم تاپ-" دېگەنگە ئوخشاش.

3.13. تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ خەۋەر شەكىللىرى

تۇرغۇن سۆزلەر خەۋەر بولۇپ كەلگەندە، ئومۇمەن تولۇقسىز باغلامچىلارنىڭ ئىچىدىكى شەخسلىك ھۆكۈم باغلامچىلىرى بىلەن بىرىكىپ، تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ خەۋەر شەكىللىرىنى

شەكللەندۇرىدۇ. تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ خەۋەر شەكللىرى شەخسلىك ھۆكۈم باغلامچىلىرىنىڭ تۇرى بويىچە ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى خەۋەر شەكلى، ۋاستىلىك بايان مەيلىدىكى خەۋەر شەكلى، ئاڭلاتما بايان مەيلىدىكى خەۋەر شەكلى، سۇبيېكتسىپ مۆلچەر مەيلىدىكى خەۋەر شەكلى، ئوبيېكتسىپ مۆلچەر مەيلىدىكى خەۋەر شەكلى دېگەن تۇرلەرگە بۆلۈنىدۇ.

1.3.13. تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى خەۋەر شەكلى

تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى خەۋەر شەكلى ھازىرقى زامان ۋە ئۆتكەن زاماندىن ئىبارەت ئىككى تۇرگە بۆلۈنىدۇ.

1) تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلى تۇرغۇن سۆزلەرگە ۋاستىسىز ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ھازىرقى زامان شەكلى قوشۇلۇپ ياسىلىدۇ. تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ بۇ خىل خەۋەر شەكلى جۈملىدىكى ئىشنىڭ بىۋاستە بىلىدىغان تەرزدە ئېيتىلغانلىقىنى ھەم بۇ ئىشنىڭ سۆز بولۇۋاتقان ۋاقىت بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

مەن دوختۇرمەن.

سەن بەكمۇ كەمتەرسەن.

ئۆگنىش بىزنىڭ دائىملىق ۋەزىپىمىزدۇر.

سىلەر تېخى ياشسىلەر.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا، تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلىگە قوشۇلغان ۋاستىسىز ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ھازىرقى زامان شەكلى دائىم چۈشۈپ قېلىپ، ئۇنىڭ ئورنىدا ھۆكۈم

ئىنتوناتسىيسى قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

مەن ئوقۇغۇچى، سەن كادىر، ئۇ ئىشچى.

گەپ بىر، قولاق ئىككى.

بىزنىڭ مۇناسىۋىتىمىز ياخشى.

بۈگۈن چىسلاغا 17.

مېنىڭ دېمەكچى بولغىنىم شۇ.

بۇ خىل خەۋەرلەرنىمۇ تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلى ھېسابلاشقا توغرا كېلىدۇ. چۈنكى، ئۇلار تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ باشقا زامان ۋە مەيلىدىكى خەۋەر شەكىللىرى بىلەن زامان ۋە مەيل جەھەتتىن نىسبەتلىشىدۇ. شۇنىڭدەك پېئىلغا بېقىنىدىغان سۆزلەرنى بېقىندۇرۇپ كېلەلەيدۇ. مەسىلەن:

مەن بۈرۈن ئىشچى ئىدىم، ھازىرمۇ ئىشچى.

ئۇ ھازىر شەھەرلىك سىياسىي كېڭەشكە ئەزا.

2) تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلى تۇرغۇن سۆزلەرگە ۋاستىسىز ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلى قوشۇلۇپ ياسىلىدۇ. تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ بۇ خىل خەۋەر شەكلى جۈملىدىكى ئىشنىڭ بىۋاستە بىلىدىغان تەرزدە ئېيتىلغانلىقىنى ھەم بۇ ئىشنىڭ بۈرۈنقى ۋاقىت بىلەن ياكى مەلۇم بىر ئىشنىڭ ئالدىدىكى ۋاقىت بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

مەن ئۇ چاغدا ئوقۇغۇچى ئىدىم، ئوتتۇرا مەكتەپتە ئوقۇيتتىم.

بىز بۈرۈن 12- بىنادا ئىدۇق، كېيىن كۆچۈپ كەتتۇق.

سىز بۈرۈن سېمىز ئىدىڭىز، ھازىر ئورۇقلاپ قاپسىز.

مەكتەپتىكى ئوقۇغۇچىلار بۇلتۇر 2400 ئىدى، بۇ يىل 3000 غا يەتتى.

مېنىڭ ئىزدىگىنىم مۇشۇ نەرسە ئىدى.
سىز كەلگەندە، ئۇلار ياتاقتا ئىدى.

2.3.13. تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ ۋاستىلىك بايان مەيلىدىكى خەۋەر شەكلى

تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ ۋاستىلىك بايان مەيلىدىكى خەۋەر شەكلى تۇرغۇن سۆزلەرگە ۋاستىلىك ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ بۇ خىل خەۋەر شەكلى جۈملىدىكى ئىشنىڭ ۋاستىلىك بىلگەن (مەلۇم پاكىتلارغا ياكى باشقىلارنىڭ تونۇشتۇرۇشىغا ئاساسەن كېيىن بىلگەن ياكى يېڭىدىن بىلگەن) تەرزدە ئېيتىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

مەن ئۇنى ئوقۇغۇچىمكەن دەپتىمەن، ئوقۇتقۇچى ئىكەن.
ئۇلارنىڭ ئۆيى بەك يىراق ئىكەن، ئىككى سائەتتە يېتىپ باردۇق.
بۇ كىتابنىڭ تىراژى 35 مىڭ ئىكەن.
سىز مېنىڭدىن بەش ياش كىچىك ئىكەنسىز.
مەن كىچىك ۋاقتىمدا ناھايىتى شوخ ئىكەنمەن.
سىلى بەك تارتىنچاق ئىكەنلا.

دېمەك، تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ ۋاستىلىك بايان مەيلىدىكى خەۋەر شەكلى ئومۇمەن زامان جەھەتتىن پەرقلەنمەيدۇ. بىراق بەزىدە، بولۇپمۇ III شەخسىتە ۋاستىلىك ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلى قوشۇلۇپ ياسالغان ئۆتكەن زامان شەكلى ئۇچراپ قېلىشى مۇمكىن، مەسىلەن:

ئۇ ئۇ چاغدا ئوقۇغۇچى ئىكەندۇق.

3.3.13. تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ ئاڭلاتما بايان مەيلىدىكى خەۋەر شەكلى

تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ ئاڭلاتما بايان مەيلىدىكى خەۋەر شەكلى ھازىرقى زامان ۋە ئۆتكەن زامانىدىن ئىبارەت ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ:

1) تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ ئاڭلاتما بايان مەيلىدىكى ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلى تۇرغۇن سۆزلەرگە ئاڭلاتما ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ھازىرقى زامان شەكلى قوشۇلۇپ ياسىلىدۇ. تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ بۇ خىل خەۋەر شەكلى جۈملىدىكى ئىشنىڭ باشقىلارنىڭ سۆزى بويىچە ئېيتىلغانلىقىنى ھەم بۇ ئىشنىڭ سۆز بولۇۋاتقان ۋاقىت بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇنىڭ دادىسى ئۇستا دوختۇرەك.
بۈگۈنكى كىنو بەك ياخشى ئىمىش.
سەن بەك ھاكاۋۇر ئىمىشسەن، ئۇ سەندىن قورقار ئىمىش.
مەن ئاڭلىدىم، سىز ناخشىغا ناھايىتى ئۇستىدەكسىز.
ئۇنىڭ گېپىنى ئاڭلىدىڭمۇ، مەن ئۇنىڭدىن چوڭ ئىمىشمەن.

2) تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ ئاڭلاتما بايان مەيلىدىكى ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلى تۇرغۇن سۆزلەرگە ئاڭلاتما ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلى قوشۇلۇپ ياسىلىدۇ. تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ بۇ خىل خەۋەر شەكلى جۈملىدىكى ئىشنىڭ باشقىلارنىڭ سۆزى بويىچە ئېيتىلغانلىقىنى ھەم بۇ ئىشنىڭ بۇرۇنقى ۋاقىت بىلەن ياكى مەلۇم بىر ئىشنىڭ ئالدىدىكى ۋاقىت بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

مەن كىچىكمىدە بەك شوخ ئىكەنمىشمەن.
بۇ يەرلەر بۇرۇن سازلىق ئىكەنمىش.
سىلەر ئۇ چاغدا يېزىدا ئىكەنمىشسىلەر.

4.3.13. تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ سۇبيېكتىپ مۆلچەر مەيلىدىكى خەۋەر شەكلى

تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ سۇبيېكتىپ مۆلچەر مەيلىدىكى خەۋەر شەكلى ھازىرقى زامان ۋە ئۆتكەن زاماندىن ئىبارەت ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

1) تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ سۇبيېكتىپ مۆلچەر مەيلىدىكى ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلى تۇرغۇن سۆزلەرگە سۇبيېكتىپ مۆلچەر باغلامچىسىنىڭ ھازىرقى زامان شەكلى قوشۇلۇپ ياسلىدۇ. تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ بۇ خىل خەۋەر شەكلى جۈملىدىكى ئىشنىڭ سۇبيېكتىپ چۈشەنچە بويىچە مۆلچەرلەپ ئېيتىلغانلىقىنى ھەم بۇ ئىشنىڭ سۆز بولۇۋاتقان ۋاقىت بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

بۈگۈن مەن دىجورنىدۇرمەن.
سىز ئوقۇغۇچىغۇ دەيمەن.
ئۇلارنىڭ ئۆيى يېقىندۇ؟
ئۇلار بۈگۈن ئۆيىدە يوققۇ دەيمەن.
سىز مېنىڭ بىلەن تەڭدۇرسىز.

2) تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ سۇبيېكتىپ مۆلچەر مەيلىدىكى ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلى تۇرغۇن سۆزلەرگە سۇبيېكتىپ مۆلچەر ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلى قوشۇلۇپ ياسلىدۇ. تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ بۇ خىل خەۋەر شەكلى جۈملىدىكى ئىشنىڭ سۇبيېكتىپ چۈشەنچە بويىچە مۆلچەرلەپ ئېيتىلغانلىقىنى ۋە بۇ ئىشنىڭ بۇرۇنقى ۋاقىت بىلەن ياكى مەلۇم بىر ئىشنىڭ ئالدىدىكى ۋاقىت بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ چاغدا سەن يوق بولغىدىڭ.

سىلەر كەلگەن كۈنى مەنمۇ بار ئىدىمغۇ دەيمەن.
ئۇلار ئۇ كۈنى مەكتەپتە بولغىدى.
مېنىڭ ئالدىمدا سۆزگە چىققان كىشى سىز ئىدىڭىزغۇ دەيمەن.
سىلەر ئۇ چاغدا يېزىدا بولغىدىڭلار؟

5.3.13. تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ ئوبيېكتىپ مۆلچەر مەيلىدىكى خەۋەر شەكلى

تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ ئوبيېكتىپ مۆلچەر مەيلىدىكى خەۋەر شەكلى تۇرغۇن سۆزلەرگە ئوبيېكتىپ مۆلچەر ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسلىدۇ. تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ بۇ خىل خەۋەر شەكلى جۈملىدىكى ئىشنىڭ مەلۇم پاكىتلارغا ئاساسەن مۆلچەرلەپ ئېيتىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ بۈگۈن ئۆيىدە يوق ئوخشايدۇ.
بۇ ئەھۋالغا قارىغاندا، سىز ئوقۇتقۇچى بولسىڭىز كېرەك.
ئۇ چاغدا مەن ئۆيدە يالغۇز چېغىمبا.
بۇ ئۇلارنىڭ ئادىتى ئوخشايدۇ.
سىز مايمۇن يللىق چېغىڭىزۇا.

4.13. تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ بولۇشسىز شەكلى ۋە ھۆكۈملۈك ئىسىم شەكلى

1.4.13. تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ بولۇشسىز شەكلى

تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ بولۇشسىز شەكلى تۇرغۇن سۆزلەرگە بولۇشسىز ھۆكۈم باغلامچىسى "ئەمەس" نىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىپ، تۇرغۇن سۆز ئىپادىلىگەن پاكىتنىڭ ئىنكار قىلىنغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ بولۇشسىز شەكلى سۈپەت خاراكتېرلىك بولۇپ، كۆپىنچە تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ خەۋەر شەكلى سۈپتىدە كېلىپ ئىنكار ئۇقۇمىنى بىلدۈرىدۇ. بەزىدە

ئايرىم ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

مەن ئۇ چاغدا ھازىرقىدەك ئۇرۇق ئەمەس ئىدىم.

ئويلاپ گەپ قىل، كىچىك بالا ئەمەسمەن.

بۇ مېنىڭ كىتابىم ئەمەس ئىكەن.

ئاچقۇچ مەندە ئەمەس، تۇرسۇندا.

توغرا ئەمەس نەرسىنى توغرا دېسەڭ بولامدۇ؟

2.4.13. تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ ھۆكۈملۈك ئىسىم شەكلى

ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ئىسىمداش شەكلى بولغان "ئىكەنلىك" سۆزىنىڭ تۇرغۇن سۆزلەرگە قوشۇلۇشى بىلەن تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ ھۆكۈملۈك ئىسىم شەكلى ھاسىل بولىدۇ. تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ ھۆكۈملۈك ئىسىم شەكلى تۇرغۇن سۆز ئىپادىلىگەن پاكىتنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى بىلدۈرۈپ، ئىسىم ئورنىدا قوللىنىلىدۇ ۋە ھامان ئۆزىنىڭ سۇبېيكتىنى بىلدۈرىدىغان سۆز بىلەن ئىگىلىك مۇناسىۋىتىدە باغلىنىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇلار سېنىڭ تەرجىمان ئىكەنلىكىڭنى بىلمەيدىكەن.

ئۇنىڭ ياخشى يولداش ئىكەنلىكىدە گەپ يوق.

مېنىڭ تېخى تەجرىبىسىز ئىكەنلىكىمنى ئۇنىڭغا ئۇقتۇرۇپ قوي.

ئۇ يەرگە بارغان كىشىنىڭ كىم ئىكەنلىكى ھېچكىمگە مەلۇم ئەمەس.

ئون تۆتىنچى باب تەقلىد سۆزلەر

1.14. تەقلىد سۆزلەرنىڭ مەنىسى

كىشىنىڭ ئاڭلاش سېزىمى، كۆرۈش سېزىمى ۋە ھېسسىي سېزىمىگە تەقلىد قىلىنغان سۆزلەر تەقلىد سۆز دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

ئىشىك غىچ قىلىپ ئېچىلدى.

بۇ ۋاراڭ-چۇرۇڭدا نېمىنى ئاڭلىغلى بولسۇن.

ئۇنىڭ بۇ ئىمىر-چىمىر خەتلىرىنى مەن ئوقۇيالمايمەن.

يۈرىكىم جىغ قىلىپ كەتتى.

بۇ مىساللاردىكى "غىچ"، "ۋاراڭ-چۇرۇڭ" سۆزلىرى كىشىنىڭ قۇلىقىغا ئاڭلانغان ئاۋازغا تەقلىد قىلىنغان. "ئىمىر-چىمىر" سۆزى كىشىنىڭ كۆزىگە كۆرۈنگەن شەكىلگە تەقلىد قىلىنغان. "جىغ" سۆزى كىشى ھېس قىلغان بىر خىل سېزىمگە تەقلىد قىلىنغان. مانا مۇشۇ خىلدىكى سۆزلەر تەقلىد سۆزلەرگە كىرىدۇ.

تەقلىد سۆزلەر تەبىئىي ئاۋاز، كۆرۈنۈش ۋە سېزىمنىڭ ئەينەن ئىنكاسى بولماستىن، بەلكى ئۇلارنىڭ نىسپىي تەقلىد قىلىنىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. تەقلىد سۆزلەر ھەممە تىللاردا ئۇچرايدۇ. ئەگەر ئوخشاش بولمىغان تىللاردىكى بىر خىل نەرسىگە تەقلىد قىلىنغان سۆزلەرنى سېلىشتۇرۇپ كۆرسەك، ئۇلارنىڭ بەكمۇ پەرقلىنىدىغانلىقىنى كۆرىمىز. مەسىلەن: ئۇيغۇر تىلىدا "شار-شۇر" سۆزى بىلەن ئىپادىلەنگەن ئاۋاز خەنزۇ تىلىدا 哗哗 (خۇا خۇا) سۆزى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا

"گۇلدۇر" سۆزى بىلەن ئىپادىلەنگەن ئاۋاز خەنزۇ تىلىدا 轰隆 (خۇگلۇك) سۆزى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. مانا بۇ ھال تەقلىد سۆزلەرنىڭ گەرچە تەبىئىي ئاۋاز، كۆرۈنۈش، سېزىملەرگە تەقلىد قىلىنغان بولسىمۇ، لېكىن يەنىلا باشقا سۆزلەرگە ئوخشاش مەلۇم ئابستراكتلىققا ئىگە بولغان بىر خىل بەلگە ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدا تەقلىد سۆزلەر ناھايىتى راۋاج تاپقان. ئۇلار ئوبرازلىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولغىنى ئۈچۈن، پىكرىنى ئوبرازلىق جانلىق ئىپادىلەش، بەزى ئۇقۇملارنى نازۇك تەرەپلەردىن پەرقلەندۈرۈش جەھەتلىرىدە مۇھىم رول ئويناىدۇ. مەسىلەن: "گۇلدۇرلەپ ئېقىۋاتقان سۇ"، "شارقىراپ ئېقىۋاتقان سۇ"، "شىرقىراپ ئېقىۋاتقان سۇ"، "چۇرۇقلاپ ئېقىۋاتقان سۇ"، "سىرقىراپ ئېقىۋاتقان سۇ" دېگەن بىرىكمىلەر بىزنىڭ كۆز ئالدىمىزدا ئوخشاش بولمىغان مىقدار، ئوخشاش بولمىغان ھالەتتە ئېقىپ تۇرغان بىر قانچە خىل ئېقىننى گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىدۇ، مانا بۇ ئوخشاش بولمىغان ئۇقۇملار پەقەت تەقلىد سۆزلەرنىڭ ۋاستىسى بىلەن ئىپادىلەنگەن.

2.14. تەقلىد سۆزلەرنىڭ تۈرى

تەقلىد سۆزلەرنى مەنىسىگە قاراپ ئاۋاز تەقلىدلىرى، شەكىل تەقلىدلىرى، ھېسسىيات تەقلىدلىرى دېگەن ئۈچ تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

1) ئاۋاز تەقلىدلىرى كىشىنىڭ ئاڭلاش سېزىمىگە تەقلىد قىلىنغان سۆزلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەسىلەن:

شار-شار، شار-شۇر، جىرىڭ-جىرىڭ، ۋاراڭ-چۇرۇڭ، تاراق-تاراق، تىرىق-تىرىق، تاراق-تۇرۇق، دۇكۇر-دۇكۇر، شىپ-شىپ، پۇش-

پۇش، ۋىژ-ۋىژ، تاڭ-تۇڭ، ھا-ھا، ئىكە-ئىكە، غاق-غاق، مە...

2) شەكىل تەقلىدلىرى كىشىنىڭ كۆرۈش سېزىمىگە تەقلىد قىلىنغان سۆزلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەسىلەن:

ۋال-ۋۇل، پار-پۇر، پىل-پىل، غال-غال، لىك-لىك، دەلدەك-دۇلدۇك، ئىمىر-چىمىر، پار-پار، پىر-پىر...

3) ھېسسىيات تەقلىدلىرى كىشىنىڭ ھېسسىي سېزىمىگە تەقلىد قىلىنغان سۆزلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەسىلەن:

لوق-لوق، زىك-زىك، سىر-سىر، چىم-چىم، جىغ...

تەقلىد سۆزلەرنى تۈزۈلۈشىگە قاراپ تاق تەقلىد سۆزلەر ۋە جۈپ تەقلىد سۆزلەر دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

1) تاق تەقلىد سۆزلەر بىر گۇرۇپپا تاۋۇشتىن تۈزۈلگەن بولۇپ، ئاساسىي سېزىمنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

گۇر، جاك، شار، تاراق، تۇرۇق، تىرىق، ۋاراك، چۇرۇك، گۇلدۇر، پاراق، ۋىژ، گىژ، پىژ، دۇر، شۇر، ۋال، پال، پار، زىك، چىم، لوق...

2) جۈپ تەقلىد سۆزلەرنى يەنە تەكرار تەقلىد سۆزلەر ۋە ئارىلاش تەقلىد سۆزلەر دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

A. تەكرار تەقلىد سۆزلەر تاق تەقلىد سۆزلەرنىڭ تەكرارلىنىشىدىن ھاسىل بولۇپ، بىر خىل سېزىمنىڭ تەكرارلىنىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

گۇر-گۇر، جاك-جاك، جىرىڭ-جىرىڭ، تىرىق-تىرىق، ۋاراك-ۋاراك، گۇلدۇر-گۇلدۇر، شىر-شىر، پاراق-پاراق، ۋىژ-ۋىژ، پىژ-پىژ، ۋال-ۋال، پار-پار، ۋىل-ۋىل، لىك-لىك، لوق-لوق، زىك-زىك، چىم-چىم...

B. ئارىلاش تەقلىد سۆزلەر مۇناسىۋەتلىك ئىككى تاق تەقلىد سۆزنىڭ جۈپلىشىشىدىن هاسىل بولۇپ، بىر تىپتىكى هەر خىل سېزىملەرنىڭ ئارىلاشمىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

شار-شۇر، ۋاراڭ-چۈرۈڭ، تاراق-تۇرۇق، جاراڭ-جۇرۇڭ، تاق-تۇق، ۋاڑ-ۋۇڑ، تاڭ-تۇڭ، گۈلدۇر-تاراس، ۋال-ۋۇل، پار-پۇر، دەلدەڭ-دۇلدۇڭ...

3.14. تەقلىد سۆزلەرنىڭ گراممماتىك خۇسۇسىيىتى

1) بىر قىسىم تەقلىد سۆزلەر ئىسىم، سۈپەت، رەۋىش روللىرىدا كېلىپ، جۈملىدە شۇ سۆز تۈركۈملىرى بىلەن ئوخشاش قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

ۋاراڭ-چۈرۈڭ ئەمدى بېسىلدى. (ئىگە)
بۇ تاراق-تۇرۇقنى توختاتسىڭلارچۇ؟ (تولدۇرغۇچى)
بۇ گۈلدۇر-غالدۇردا نېمە ئىش قىلغىلى بولسۇن. (هالەت)
تېشى پال-پال، ئىچى غال-غال. (خەۋەر)
غۇر-غۇر شامال سوقۇۋاتىدۇ. (ئېنىقلىغۇچى)
بېشى زىڭ-زىڭ ئاغرىپ بولمايۋاتىدۇ. (هالەت)

2) تەقلىد سۆزلەرنىڭ هەممىسى دېگۈدەك "قىلماق" پېئىلى بىلەن بىرىكىپ قوشما پېئىل هاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن:

گۈر قىلماق، تارس قىلماق، پۈس قىلماق، ۋال قىلماق، زىڭ قىلماق، پىز قىلماق، چاس قىلماق، داڭ قىلماق، پىر قىلماق، شىر-شىر قىلماق، گۈر-گۈر قىلماق، ۋال-ۋال قىلماق، لوق-لوق قىلماق، پۇش-پۇش قىلماق، ۋاراڭ-چۈرۈڭ قىلماق، تاراق-تۇرۇق قىلماق، غالداڭ-غۇلدۇڭ قىلماق، ئىمىر-چىمىر قىلماق

بۇنداق قوشما پېئىللارنىڭ تاق سۆزلەردىن هاسىل

بولغانلىرى ئاساسەن چېتىلما رەۋىشداش شەكلىدە هالەت بولۇپ كېلىدۇ ياكى سۈپەتداش شەكلىدە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ماشىنا گۈر قىلىپ ئۆتۈپ كەتتى.
ئەينەك چارس قىلىپ پېرىلىپ كەتتى.
ئۆيدىن تارس قىلغان بىر ئاۋاز ئاڭلاندى.

جۈپ تەقلىد سۆزلەردىن هاسىل بولغانلىرى بەزىدە خەۋەر بولۇپ كەلسە، كۆپىنچە چېتىلما رەۋىشداش شەكلىدە هالەت بولۇپ كېلىدۇ ياكى سۈپەتداش شەكلىدە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

تاراق-تۇرۇق قىلماڭلار، باشقىلار دەرس ئوقۇۋاتىدۇ.
ئۇلار كەلگەن ئوخشايدۇ، ماشىنا گۈر-گۈر قىلىۋاتىدۇ.
ئۇلار پۇش-پۇش قىلىپ ئۇخلاۋاتىدۇ.
پۇتۇم لوق-لوق قىلىپ ئاغرىۋاتىدۇ.
سائەتنىڭ چىك-چىك قىلغان ئاۋازىدىن باشقا ئاۋاز يوق.

3) تاق تەقلىد سۆزلەر تۆۆەندىكى قوشۇمچىلار بىلەن بىرىكىپ ياسالما پېئىللارغا ئايلىنالايدۇ.

Δ "-لدا//-لدە//-ۋلدا//-ۋلدا". بۇ قوشۇمچە ئۇزۇق تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان بىر بوغۇملۇق تەقلىد سۆزلەرگە قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

چىك+لدا←چىكلدا-، دىر+لدە←دىرلدە-، پۇش+ۋلدا←پۇشۇلدا، گۈر+ۋلدە←گۈرۈلدە.

Δ "-لا//-له". بۇ قوشۇمچە كۆپ بوغۇملۇق تەقلىد سۆزلەرگە قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

جاراڭ+لا←جاراڭلا-، گۈلدۇر+له←گۈلدۇرلە-، جىرىڭ+لا←جىرىڭلا-، شلدىر+لا←شلدىرلا-، مياۋ+لا←مياۋلا-،

گۇمبۇر+ له ← گۇمبۇرله.

Δ "-قىرا//-كىرە". بۇ قوشۇمچە "ر" بىلەن ئاخىرلاشقان بىر بوغۇملۇق تەقلىد سۆزلەرگە قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

جار + قىرا ← جارقىرا-، گۇر + كىرە← گۇركىرە، خىر+ قىرا ←خىرقىرا-، پار+قىرا ← پارقىرا-

Δ "-را//-رە". بۇ قوشۇمچە سوزۇق تاۋۇش بىلەن ۋە "ك" بىلەن ئاخىرلاشقان بەزى تەقلىد سۆزلەرگە قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

مۆ+رە ← مۆرە-، مە+رە ← مەرە-، ھاك+را← ھاكرا-، ۋاك +را← ۋاكرا-.

Δ "-شى". بۇ قوشۇمچە "ك" ياكى "ۋ" بىلەن ئاخىرلاشقان بەزى بىر بوغۇملۇق تەقلىد سۆزلەرگە قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

غىك+شى ← غىكشى-، غۇك+شى←غۇكشى-، لىك + شى ← لىكشى-، ھاۋ+شى← ھاۋشى-

4) تاق تەقلىد سۆزلەرنىڭ ئاخىرىدىكى ئۇزۇك تاۋۇشنى تەكرارلاپ "-ئىدە" قوشۇمچىسىنى قوشۇش ئارقىلىق ئۇلارنى رەۋىشكە ئايلاندۇرغىلى بولىدۇ. مەسىلەن:

پاق+ق + ىدە← پاققىدە، شار+ر+ىدە← شارىردە، غاچ + چ + ىدە ← غاچچىدە، گۇپ+پ+ ىدە← گۇپپىدە، پۇلاك + ك+ ىدە ← پۇلاكىدە، ۋىز +ز+ ىدە ← ۋىزىزىدە...

5) بىر قىسىم تەقلىد سۆزلەر ئەدەبىي ئەسەرلەردە جۈملە سۈپىتىدە قوللىنىلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

-تات-تات-تات، - پىلىموت ئېتىلىشقا باشلىدى.

-قى-قى-قى! - خوراز چىللىدى.

ئون بەشىنچى باب يارىدەمچى سۆزلەر

ئۆز ئالدىغا جۈملە بولۇپ كېلەلمەيدىغان، پەقەت مۇستەقىل سۆزلەرگە ياكى جۈملىلەرگە قوشۇلۇپ قوشۇمچە مەنە بىلدۈرىدىغان سۆز يارىدەمچى سۆز دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى يارىدەمچى سۆزلەرنى مەنە جەھەتتىكى خۇسۇسىيىتى ۋە گرامماتىكىلىق رولى بويىچە تەركەلمەر، باغلىغۇچىلار، يۆكلىمەلەر دېگەن ئۈچ تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

1.15. تەركەلمەر

ئىسىم ياكى ئىسىم رولىدىكى سۆزلەرگە قوشۇلۇپ، شۇ سۆزنىڭ جۈملە ياكى سۆز بىرىكمىسىدىكى باشقا سۆزلەر بىلەن بولغان ھەر خىل مۇناسىۋەتنى بىلدۈرىدىغان يارىدەمچى سۆزلەر تەركەلمە دەپ ئاتىلىدۇ. دېمەك، تەركەلمەر گرامماتىك رول جەھەتتىن ئىسىمنىڭ كېلىش قوشۇمچىلىرىغا ئوخشايدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى تەركەلمەر يالغۇز گرامماتىك رول جەھەتتىنلا كېلىش قوشۇمچىلىرىغا ئوخشاش بولۇپ قالماستىن، قوشۇلۇش ئورنى جەھەتتىنمۇ ئىسىمنىڭ كېلىش قوشۇمچىلىرى بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

بالا	بالار	بالىرىم
بالىنىڭ	بالىلارنىڭ	بالىلىرىمنىڭ
بالىغا	بالىلارغا	بالىلىرىمغا
بالىنى	بالىلارنى	بالىلىرىمغا
بالىدا	بالىلاردا	بالىلىرىمدا

بالدىن	بالىلاردىن	بالىلىرىمدىن
بالدىكى	بالىلاردىكى	بالىلىرىمدىكى
بالدەك	بالىلاردەك	بالىلىرىمدەك
بالىغچە	بالىلارغچە	بالىلىرىمغچە
بالىچلىك	بالىلارچلىك	بالىلىرىمچلىك
بالا بىلەن	بالىلار بىلەن	بالىلىرىم بىلەن
بالا توغرۇلۇق	بالىلار توغرۇلۇق	بالىلىرىم توغرۇلۇق
بالا ئارقىلىق	بالىلار ئارقىلىق	بالىلىرىم ئارقىلىق
بالا ئۈچۈن	بالىلار ئۈچۈن	بالىلىرىم ئۈچۈن

شۇنىڭ ئۈچۈن، ئىسىمنىڭ تىركەلمىلەر بىلەن بىرىكىشىدىن هاسىل بولغان قۇرۇلمىلار ئىسىمنىڭ ئانالىتىك كېلىش شەكلى هېسابلىنىپ، ئىسىمنىڭ كېلىش كاتېگورىيىسىگە كىرگۈزۈلۈشى كېرەك. بىز بۇ هەقتە "ئىسىم" بابىنىڭ "ئىسىم-تىركەلمە قۇرۇلمىسى" قىسمىدا توختالدۇق هەم ئاساسلىق تىركەلمىلەرنىڭ مەنىسىنمۇ شۇ قىسمىدا تونۇشتۇرۇپ ئوتتۇق. بىز بۇ يەردە تىركەلمىلەرنىڭ باشقا خۇسۇسىيەتلىرى جەهەتتە ئازراق توختالماقچى.

ئۇيغۇر تىلىدىكى تىركەلمىلەرنىڭ خاس تىركەلمىلەر ۋە كۆچمە تىركەلمىلەر دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ. پەقەت تىركەلمە ۋەزىپىسىدىلا كېلىدىغان "ئۈچۈن"، "ئارقىلىق"، "توغرۇلۇق"، "قاتارلىق"، "كەبى"، "ئائىت"، "قەدەر"، "ئىبارەت" قاتارلىق تىركەلمىلەر خاس تىركەلمىلەرگە كىرىدۇ. بىر قىسىم تىركەلمىلەر باشقا سۆزلەردىن ياكى باشقا سۆزلەرنىڭ مەلۇم گرامماتىك شەكلىدىن بۆلۈنۈپ چىققان بولۇپ، ئۆزى بۆلۈنۈپ چىققان شۇ سۆز ياكى شۇ سۆزنىڭ شۇ خىل گرامماتىك شەكلى بىلەن ئاھاڭداش كېلىدۇ. مەسىلەن: "بىلەن" تىركەلمىسى

"بىلەن" دېگەن باغلىغۇچىدىن بۆلۈنۈپ چىققان بولۇپ، شۇ باغلىغۇچى بىلەن ئاھاڭداش كېلىدۇ. (سېلىشتۇرۇڭ: ئەخمەت بىلەن قاسىم كەلدى، قەلەم بىلەن يېزىلدى)؛ "تەرىپىدىن" تىركەلمىسى "تەرەپ" دېگەن ئىسىمنىڭ تەۋەلىك III شەخس چىقىش كېلىش شەكلىدىن بۆلۈنۈپ چىققان بولۇپ، شۇ ئىسىمنىڭ شۇ خىل گرامماتىك شەكلى بىلەن ئاھاڭداش كېلىدۇ. (سېلىشتۇرۇڭ: ئۇنىڭ ئوڭ تەرىپىدىن ئۆت، راسخوت هۆكۈمەت تەرىپىدىن بېرىلدى)؛ "قارىغاندا" تىركەلمىسى "قارا-" دېگەن پېئىلنىڭ ئورۇن كېلىشتىكى پۈتكەن هاللىق سۈپەتداش شەكلىدىن بۆلۈنۈپ چىققان بولۇپ، شۇ پېئىلنىڭ شۇ خىل گرامماتىك شەكلى بىلەن ئاھاڭداش كېلىدۇ (سېلىشتۇرۇڭ: ئەهۋالغا قارىغاندا ئۇلار بۇگۈن كەلمەيدۇ، ماڭا قارىغاندا سەن ياخشى) مانا مۇشۇنداق مەلۇم سۆزدىن ياكى مەلۇم سۆزنىڭ مەلۇم گرامماتىك شەكلىدىن بۆلۈنۈپ چىققان تىركەلمىلەر كۆچمە تىركەلمە دەپ ئاتىلىدۇ. كۆچمە تىركەلمىلەر ئۆزىنىڭ مەنە جەهەتتىن ئابستراكتلىشىپ كەتكەنلىكى ياكى گرامماتىك خۇسۇسىيىتىنى ئۆزگەرتكەنلىكى بىلەن ئۆزى بۆلۈنۈپ چىققان سۆز ياكى سۆز شەكلىدىن پەرقلىنىدۇ. مەسىلەن: "بىلەن" سۆزى باغلىغۇچى ۋەزىپىسىدە كەلگەندە ئىككى ئىسىم ياكى ئىسىم رولىدىكى سۆزنىڭ ئوتتۇرىسىدا كېلىدۇ (مەسىلەن: ئەخمەت بىلەن قاسىم). تىركەلمە ۋەزىپىسىدە كەلگەندە بولسا، بىر ئىسىم ياكى ئىسىم رولىدىكى سۆزگە قوشۇلۇپ، شۇنىڭ بىلەن بىللە پېئىلغا بېقىنىپ كېلىدۇ (قەلەم بىلەن يېزىلدى)؛ "قارىغاندا" سۆزى پېئىل رولىدا كەلگەندە، هەرىكەت مەنىسى، هال مەنىسى، ئىسىملىك خۇسۇسىيىتى، ئورۇن كېلىش مەنىسى قاتارلىقلارنى ئىپادىلەپ تۇرىدۇ. (مەسىلەن: تازا دىققەت بىلەن قارىغاندا كۆرگىلى بولىدۇ)، تىركەلمە رولىدا كەلگەندە بولسا، پەقەت سېلىشتۇرۇش مەنىسىنلا

بىلدۇرىدۇ (مەسىلەن: ماڭا قارىغاندا، سەن ياخشى.).

خاس تىركەلمىلەر بىلەن كۆچمە تىركەلمىلەرنى سېلىشتۇرغاندا، كۆچمە تىركەلمىلەرنىڭ ئابستراكتلىق دەرىجىسى خاس تىركەلمىلەرنىڭكىگە قارىغاندا، تۆۋەنرەك بولىدۇ. بەزى كۆچمە تىركەلمىلەر ئۆزى بۆلۈنۈپ چىققان سۆزنىڭ بەزى گراماتىك خۇسۇسىيەتلىرىنى ساقلايدۇ. مەسىلەن، "ھەققىدە"، "توغرىسىدا" تىركەلمىلىرى "ھەق (ئۇلۇش)"، "توغرا (ئۇدۇل تەرەپ)" ئىسىملىرىنىڭ تەۋەلىك III شەخس ئورۇن كېلىش شەكلىدىن بۆلۈنۈپ چىققانلىقى ئۈچۈن، بەزىدە ئورۇن-بەلگە كېلىش شەكلىدە، بەزىدە تەۋەلىك I، II شەخس شەكىللىرىدە كېلىپ قېلىشىمۇ مۇمكىن، مەسىلەن، "دەرس توغرىسىدىكى پىكرىم"، "ۋەزىيەت ھەققىدىكى دوكلات"، "سىنىڭ توغرۇڭدا گەپ بولمىدى" دېگەنگە ئوخشاش.

2.15. باغلىغۇچىلار

سۆز، سۆز بىرىكمىلىرىنى ۋە جۈملىلەرنى بىر-بىرى بىلەن باغلاش رولىنى ئويناىدىغان يارەمچى سۆزلەر باغلىغۇچى دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى ئاساسلىق باغلىغۇچىلارنى مەنىسى ۋە رولىغا قاراپ تۆۋەندىكىچە تەھلىل قىلىشقا بولىدۇ:

تىزىلما مۇناسىۋەت باغلىغۇچىسى: ۋە، ھەم.

بىرلەشمە مۇناسىۋەت باغلىغۇچىسى: بىلەن.

چېتىشما مۇناسىۋەت باغلىغۇچىسى: ھەم... ھەم...

ئوخشاشلىق باغلىغۇچىسى: مۇ... مۇ...، نە... نە...

تاللاش باغلىغۇچىسى: ياكى، يا، خاھى.

چوڭقۇرلاش باغلىغۇچىسى: ھەتتا، ھېلىمۇ.

ئىلگىرىلەش باغلىغۇچىسى: ئۇنىڭ ئۈستىگە.

بۇرولۇش باغلىغۇچىسى: بەلكى، ئەكسىچە، لېكىن، بىراق، دېگەنبىلەن، ۋەھالەنكى.

تەكتىلەش باغلىغۇچىسى: بولۇپمۇ، خۇسۇسەن.

ئىزاھات باغلىغۇچىسى: يەنى.

يەكۈن باغلىغۇچىسى: دېمەك.

تولۇقلاش باغلىغۇچىسى: شۇنىڭدەك، شۇنداقلا.

ئومۇملاشتۇرۇش باغلىغۇچىسى: قىسقىسى، ئومۇمەن ئېيتقاندا.

ئايرىش باغلىغۇچىسى: جۈملىدىن.

قارشىلىق باغلىغۇچىسى: -ئۇ (-يۇ).

نەتىجە باغلىغۇچىسى: شۇڭا، شۇنىڭ ئۈچۈن، شۇڭلاشقا.

سەۋەب باغلىغۇچىسى: چۈنكى، سەۋەبى، نېمىشقا دېگەندە.

ئەگەشمە باغلىغۇچى: كى.

باغلىغۇچىلار سۆز، سۆز بىرىكمىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى، جۈملىلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەرنى ئايدىڭلاشتۇرۇشتا ئىنتايىن مۇھىم رول ئويناىدۇ. بەزى سىنتاكسىسلىق قۇرۇلمىلاردا باغلىغۇچىنىڭ رولى شۇ قەدەر مۇھىمكى، ئۇ باغلىغۇچىسىز ئۇ خىل سىنتاكسىسلىق قۇرۇلمىنىڭ بولۇشىنى تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن ئەمەس. مەسىلەن، "ماركسىزم بىلەن جۇڭگو ئىنقلابىنىڭ مۇناسىۋىتى ئوق بىلەن نىشانىنىڭ مۇناسىۋىتىگە ئوخشايدۇ" دېگەن جۈملىدىكى "ماركسىزم بىلەن جۇڭگو ئىنقلابىنىڭ"، "ئوق بىلەن نىشانىنىڭ" دېگەن قۇرۇلمىلاردا "بىلەن" باغلىغۇچىسى بولماي مۇمكىن ئەمەس؛ "بىز باىرمىز ياكى ئۇلار كېلىدۇ" دېگەن قۇرۇلمىمۇ "ياكى" دېگەن باغلىغۇچىسىز مەۋجۇت بولۇپ تۇرالمايدۇ، ۋەھاكازا. بىز ھەر قايسى باغلىغۇچىلارنىڭ رولىنى سىنتاكسىس بۆلۈمىنىڭ "سۆز بىرىكمىسى" ۋە "مۇرەككەپ جۈملە" بابلىرىدا تەپسىلىي

تونۇشتۇرىمىز.

3.15. يۆكلىمىلەر

سۆزلەرگە، سۆز بىرىكمىلىرىگە ياكى جۈملىلەرگە قوشۇلۇپ قوشۇمچە مەنە بىلدۈرىدىغان ياردەمچى سۆزلەر يۆكلىمە دەپ ئاتىلىدۇ. يۆكلىمىلەر، ئومۇمەن ئېيتقاندا، سۆزنىڭ گراماتىك شەكىللىرىگە ياكى جۈملىلەرگە ياندىشىپ كېلىپ، شۇ سۆز-جۈملىلەرنىڭ بەلگىلىك تەرزدە ئېيتىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا بىر قەدەر كۆپ ئۇچرايدىغان يۆكلىمىلەر مۇنۇلاردىن ئىبارەت:

-مۇ، -چۇ، -ما، -غۇ(-قۇ)، -دە(-تە)، -كىن، -لا، -زە، -ئا، -ھە(-ئە)، ئەمسە، مەيلى، تېخى، قېنى، ئېھتىمال، ناھايىتى، ھەر ھالدا، جۈملە، بىكا (ھېلى بىكا)، ئىشقىلىپ، خۇددى، بەئەينى، گويا، زادى، بەلكى (بەلكىم)، ھەتتا، خالاس، ھېلىمۇ (ھېلىمۇ ياخشى)، يەنە، پەقەت، يالغۇز، مانا، ئەنە، دەيمەن، دەيسەن (دەيسىز، دەيسىلەر)، دەپ (دېگىنە، دەپلار)، دەمسەن (دەمسىز، دەمسىلەر)

ئايرىم يۆكلىمىلەر سۆزنىڭ مەلۇم گراماتىك شەكلى بىلەن بىرىكىپ ئۇنىڭ باشقا بىر خىل گراماتىك شەكلىنى ياساش رولىنىمۇ ئويناپىدۇ. بەزى يۆكلىمىلەر ئوخشاش بولمىغان ئورۇنلاردا ئوخشاش بولمىغان بىر نەچچە خىل يۆكلىمىنىڭ ۋەزىپىسىنى ئۆتەپىدۇ. بىز تۆۋەندە يۇقىرىدىكى يۆكلىمىلەرنىڭ قوللىنىلىشى ۋە مەنىسىنى بىر-بىرلەپ تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز.

1.3.15. "-مۇ" يۆكلىمىسى

1) سوئال يۆكلىمىسى بولۇپ، ئاساسەن جۈملىنىڭ

خەۋىرىگە ئۇلىنىپ كېلىدۇ. بۇ يۆكلىمە پېئىلنىڭ سىنتېتىك شەكلى بىلەن ئىپادىلەنگەن خەۋەرلەردە ئاساسەن خەۋەرنىڭ ئاخىرىغا ئۇلىنىدۇ. پېئىلنىڭ ئانالىتىك شەكلى بىلەن ئىپادىلەنگەن خەۋەرلەردە ياكى ھۆكۈملۈك خەۋەرلەردە خەۋەرنىڭ ئاخىرىغا ئۇلىنىشىمۇ، ئوتتۇرىسىغا ئولىنىشمۇ مۇمكىن. خەۋەرنىڭ ئوتتۇرىسىغا ئۇلانغاندا، ھامان فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشكە ئۇچراپ "م" شەكلىگە كىرىپ قېلىشى مۇمكىن. بۇ يۆكلىمىنىڭ كونكرېت ئۇلىنىش ئەھۋالى تۆۋەندىكىچە:

Δ ۋاستىسىز ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ھازىرقى زامان شەكلى قوشۇلۇپ كەلگەن ھۆكۈملۈك خەۋەرلەردە ياكى پېئىلنىڭ ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى پۈتكەن ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلىدە تۇرغۇن سۆز ياكى سۈپەتداش بىلەن ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ئارىلىقىغا ئۇلىنىدۇ. ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ III شەخس شەكلى قوللىنىلمايدۇ. مەسىلەن: كادىرمۇسەن، ئوقۇتقۇچىمۇسىز، تىنچمۇسلەر، يازغانمۇسەن، يازغانمۇسىز.

Δ پېئىلنىڭ ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى پۈتمىگەن ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلىدە I شەخسته "مد" (<مۇدۇر) شەكلىدە، قالغان شەخسلەردە "م" شەكلىدە "ئا" لىق رەۋىشداش بىلەن ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ئارىلىقىغا قوشۇلىدۇ؛ I شەخسته تولۇق شەكلىدە ئاخىرىغا قوشۇلۇشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن: يازامدىمەن//يازمەنمۇ، يازامدىمىز//يازمىزمۇ، يازامسەن، يازامسىز، يازاملا، يازامسىلەر، يازامدۇ.

پېئىلنىڭ ۋاستىلىك بايان مەيلىدىكى پۈتمىگەن ھازىرقى زامان خەۋەر شەكلىدە ئەڭ ئاخىرىغا قوشۇلۇشمۇ، "م" شەكلىدە "ئا" لىق رەۋىشداش بىلەن "د" قوشۇمچىسىنىڭ ئارىلىقىغا قوشۇلۇشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن: يازىدىكەنمەنمۇ // يازامدىكەنمەن،

يازىدىكەنمزمۇ // يازامدىكەنمز، يازىدىكەنسەنمۇ // يازامدىكەنسەن، يازىدىكەنسىزمۇ // يازامدىكەنسىز، يازىدىكەنسىلەرمۇ // يازامدىكەنسىلەر، يازىدىكەنمۇ // يازامدىكەن، يازمايدىكەنمۇ // يازمامدىكەن.

Δ پېئىلنىڭ ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى پۈتمىگەن ئۆتكەن زامان ياكى ئىزچىل ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكىللىرىدە ئەڭ ئاخىرىغا قوشۇلۇشىمۇ مۇمكىن، "م" شەكلىدە "ئا" لىق رەۋىشداش بىلەن ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ئارىلىقىغا قوشۇلۇشىمۇ مۇمكىن، كېيىنكى ئەھۋالدا "ئا" لىق رەۋىشداشنىڭ ئاخىرىدىكى "ي" قوشۇمچىسى (ئەگەر بولسا) چۈشۈپ قالىدۇ. ھۆكۈم باغلامچىسى قىسمىدىكى ئىككى "ت" تاۋۇشنىڭ بىرىمۇ چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن: يازاتتىمۇ // يازامتىم، يازاتتىڭمۇ // يازامتىڭ، يازاتتىمۇ // يازامتى، يېزىۋاتاتتۇقمۇ // يېزىۋاتامدۇق، سۆزلەيتتىمۇ // سۆزلەمتىم، سۆزلەيتتىڭمۇ // سۆزلەمتىڭ، سۆزلەيتتىمۇ // سۆزلەمتى، سۆزلىمەيتتىمۇ // سۆزلىمەمتى.

Δ بۇلاردىن باشقا ئاخىرىدا ۋاستىسىز ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلى ياكى ۋاستىلىك ھۆكۈم باغلامچىسى كەلگەن خەۋەرلەردە ياكى پېئىلنىڭ مەقسەت ھازىرقى زامان شەكلىدىكى خەۋەرلەردە ئەڭ ئاخىرىغا ئۇلىنىشمۇ مۇمكىن، "م" شەكلىدە ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ئالدىغا ئۇلىنىشمۇ مۇمكىن (مەقسەت ھازىرقى زامان شەكلىدىكى خەۋەرلەردە تولۇق شەكلىدە قوشۇلىدۇ) مەسىلەن: ئورۇق ئىدىمۇ//ئورۇقمىدىم، ئۆيدە ئىدۇقمۇ//ئۆيدىمىدۇق، ئوقۇغۇچى ئىدىكەنمۇ//ئوقۇغۇچىمىدىكەن، سەن ئىدىكەنمۇ//سەنمىدىڭ، ئاجىز ئىكەنمەنمۇ//ئاجىزمىكەنمەن، بار ئىكەنسىزمۇ//بارمىكەنسىز؛ يازغان ئىدىمۇ//يازغانمىدىم، يازغان ئىدىكەنمۇ//يازغانمىدىكەن، يازىدىغان ئىدۇقمۇ// يازىدىغانمىدۇق، يازىدىغان ئىدىمۇ//يازىدىغانمىدى، يازار ئىدىمۇ//يازارمىدىم، يازار ئىدىمۇ//يازارمىدى،

يازماقچى ئىدىكەنمۇ//يازماقچىمىدىڭ، يازماقچى ئىدىمۇ//يازماقچىمىدى، يازغان ئىكەنمەنمۇ//يازغانمىكەنمەن//، يازغان ئىكەنسىزمۇ//يازغانمىكەنسىز، يازماقچى ئىكەنمەنمۇ//يازماقچىمىكەنمەن، يازماقچى ئىكەنمۇ//يازماقچىمىكەن، يازماقچىمەنمۇ//يازماقچىمۇمەن، يازماقچىسەنمۇ//يازماقچىمۇسەن.

Δ يۇقىرىقىلاردىن باشقا خەۋەرلەرنىڭ ھەممىسىدە ئەڭ ئاخىرىغا قوشۇلىدۇ. ("ئۇ" بىلەن ئاخىرلاشقان خەۋەرلەرگە قوشۇلغاندا، "ئۇ" تاۋۇشى "ئى" غا ئۆزگىرىدۇ) مەسىلەن: يازدىممۇ، يازدۇقمۇ، يازدىڭمۇ، يازدىمۇ؛ يېزىپتىمەنمۇ، يېزىپتىمزمۇ، يېزىپسىزمۇ، يېزىپتىمۇ؛ يېزىپتىدەكمۇ، يېزىپتىمىشمۇ، يازغاندىمۇ، يازارسەنمۇ.

بۇ يۆكلىمە قوشۇلغان خەۋەر "ھە" ياكى "ياق" جاۋابىنى ئىلىش مەقسىتىدە قويۇلغان سوئالنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ماقالنى يېزىپ بولدىڭىزمۇ؟
بۈگۈن چىسلاغا بەشمۇ؟
ئورۇمچىگە سىلەرمۇ بارامسىلەر؟
ئۇ سىياسىي كىشىنىڭ ئەزاسمۇ؟
ئۆكتەبىرمۇ سىزدەك ئېگىزمۇ؟
مەجلىسكە بىزمۇ قاتنىشامدىكەنمىز؟
سىزمۇ بارغۇدەكسىزمۇ؟
ئۇلار بارغاندا سىلەر مەجلىس ئېچىۋاتامتىكىلار؟

تىل شارائىتى ئېنىق بولغان ئەھۋالدا جۈملىنىڭ سوئال چۈشكەن بۆلۈكلا ئېيتىلىپ، "مۇ" يۆكلىمىسى شۇ بۆلەككىلا قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

بۇ خەۋەرنى كىمدىن ئاڭلىدىڭىز؟ تۇرسۇندىنمۇ؟
قاچان كەلدىڭىز؟ ئۆتكەن يەكشەنبە كۈنمۇ؟
كىم كەلدى؟ ئەخمەتمۇ؟
يىغىن نەدە ئېچىلىدۇ؟ مەجلىسخانىدىمۇ؟

بۇ يۇكلىمە قوشۇلغان خەۋەرلەر باشقىچە مەنىلەردە قوللىنىلىشىمۇ مۇمكىن:

(1) شۇ جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئىشنىڭ ئەكسىنىڭ پاكىت ياكى مۇقەررەر ئىكەنلىكىنى ئەسلىتىش رولىنى ئويناىدۇ. مەسىلەن:

نېمە ماڭا خاپا بولسەن؟ لۇغەتنى مەن يېتۈردۈممۇ؟
مەن ئۇ كىتابنى شۇ كۈنى ساڭا قايتۇرۇپ بەرمىدىممۇ؟
ئۇنتۇپ قالدىڭمۇ؟ مۇشۇ دەرەخنى بىللە تىكمىگەنمىدۇق؟
ئەخمەتزە، شۇ يەرگە بارامدۇ!
مۇنچىلىك ئىشلار ئۈنىڭ ئېسىدە تۇرامدۇ؟
بوپتۇ، بۇگۈن ئويناپ كەلسۇن، بايرام ئەمەسمۇ.

(2) پېئىلنىڭ I ۋە III شەخس بولۇشسىز بۇيرۇق-تەلەپ مەيلىدىكى خەۋەر شەكلىگە ۋە پېئىلنىڭ ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى پۈتمىگەن ھازىرقى زامان II شەخس بۇلۇشسىز خەۋەر شەكلىگە قوشۇلۇپ كەلگەندە:

A مەسلىھەت تەرزىدىكى سوئالنى بىلدۈرۈشى مۇمكىن. مەسىلەن:

ئەخمەتكە بىر پارچە خەت يازمايلىمۇ؟ (يازساق قانداق)
بۇگۈنكى يىغىنى ئەخمەت باشقۇرمىسۇنمۇ؟ (باشقۇرسا قانداق)
مۇشۇ لۇغەتتىن بىرنى ئالمامسز؟ (ئالسىڭىز قانداق)
مۇشۇ توغرۇلۇق بىر ھېكايە يازمامسەن؟ (يازساڭ قانداق)

B تەكىتلەنگەن بولۇشلۇق بۇيرۇق-تەلەپ مەيلىنى بىلدۈرۈشى مۇمكىن. مەسىلەن:

تۇرسۇن سۆزلەپ باقمىسۇنمۇ، ئاندىن پىكىر بولسا بەرمەيلىمۇ!
تۇرۇپ تۇرساڭلارچۇ، تامىقىمنى يەۋالمايمۇ!

نېمە ئالدىرايسىلەر، ۋاقىت توشمىسۇنمۇ!
پىكرىڭ يوللۇق بولسا كۆپچىلىكنىڭ ئالدىدا ئېيتمامسەن؟!
ئاۋۇال كۆرۈپ ئاندىن باھا بەرمەمسز.

(3) "نېمە" ئالمىشى بىلەن بىرىكىپ، ئوبيېكتىپ مۆلچەر تەرزىدىكى سوئالنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ياتاقنىڭ چىرىغى يېنىق تۇرىدۇ، ئۇلار قايتىپ كەلدىمۇ نېمە؟
گەپ قىلسام بېشىنى لىڭشىتىۋاتىدۇ، ئۇيغۇرچە بىلەمدۇ نېمە؟
چىرايىڭىز ياخشى ئەمەس، بىر يېرىڭىز ئاغرىۋاتامدۇ نېمە؟
بەك قىزىق گەپ قىلدىكەن، ئۆزى ئارتىسمۇ نېمە؟
يۈزلىرىڭ قىزىرىپ كېتىپتۇ، تالا بەك سوغۇقمۇ نېمە؟

(4) ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى ئاددىي ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلىگە ئۇلانغاندا، ئۇنىڭدىن كېيىن "بولدى" پېئىلى كەلسە، شۇ خەۋەرنى كۆچەيتىلگەن شەرت ئۇقۇمنى بىلدۈرىدىغان بېقىندى جۈملە خەۋىرىگە ئايلاندۇرىدۇ. مەسىلەن:

قىش كەلدىمۇ بولدى، ئۇنى مۆز مەيدانىدىن باشقا يەردە كۆرمەيسەن.
ئۇنىڭغا گەپ قىلدىڭمۇ بولدى، بالاغا قالسەن.
ئىشىڭ تۈگىدىمۇ بولدى، يولۇڭغا ماڭ.

(5) تۇرغۇن سۆزلەرگە ۋە پېئىلنىڭ خەۋەر شەكىللىرىگە ئۇلىنىپ كېلىپ، ئېنىقسىزلىق مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ، مۇنداق سۆزلەر ھامان ئېنىقسىزلىقنى بىلدۈرىدىغان ئالماش خاراكتېرلىك سۆز-ئىبارىلەر بىلەن تەڭداش مۇناسىۋەتتە بىرىكىپ، جۈملىنىڭ بىر بۆلىكى بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

شۇ چاغدا مېنى تۇرسۇنمۇ بىرسى چاقىرىپ چىقىپ كەتكەندى.
ئەخمەت كىتابمۇ بىرنەرسنى كۆتۈرۈپ سىنىپ تەرەپكە كەتتى.

ئۇ بۇلتۇر يازدىمۇ بىر چاغدا كەلگەن ئىدىغۇ؟
شۇ كۈنى "سەرگەردان"مۇ بىر كىنوغا بارغان ئىدۇق.
تۇنۇگۈنكى يىغىنغا ئۇنمۇ ئادەم قاتناشتى.

2) پېئىلنىڭ پەرەز-قارشىلىق مەيلىدىكى خەۋەر شەكلىگە قوشۇلۇپ، شۇ خەۋەرنى توسقۇنسىز بېقىندى جۈملىنىڭ خەۋىرىگە ئايلاندۇرىدۇ. مەسىلەن:

بارساڭمۇ تاپالمايسەن.
يامغۇر ياغسىمۇ بېرىۋېرىمز.
شۇنچە تىرىشساممۇ بولمىدى.

3) جۈملىنىڭ مەلۇم بۆلىكىگە قوشۇلۇپ كېلىپ، شۇ بۆلەك بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىشنىڭ يەنە بىر ئىشقا قاتارداش قىلىپ ئېيتىلغانلىقى، قوشۇمچە قىلىپ ئېيتىلغانلىقى، يەنە بىر ئىش ئاساسىدا ئىلگىرىلەپ ئېيتىلغانلىقى قاتارلىق مەنىلەرنى بىلدۇرىدۇ. مەسىلەن:

سەن بارساڭ مەنمۇ بارىمەن.
ئەخمەت بۇ خىزمەتكە لايىق، ئۆزى ياش، سالامەتلىكمۇ ياخشى.
ئۇ رۇسچىدا ناھايىتى ياخشى، ئىنگلىزچىمۇ بىلىدۇ.
ئۇ بۇگۈنمۇ كېچىكىپ كەلدى.
بۇ لۇغەتتىن ئەخمەتكىمۇ بىرنى ئالغاچ بارايلى، ئۇنىڭمۇ لۇغىتى يوق.
ئۇنىڭ ئەسىتە قالدۇرۇش قابلىيىتى نېمىدېگەن ياخشى، مۇشۇ ئىشمۇ يادىدا بار ئىكەن.
بۇ تاغدىن ئادەم تۈگۈل ئۇچار قۇشمۇ ئۆتەلمەيدۇ.

4) خەۋىرى پېئىلنىڭ ئاددىي ئۆتكەن زامان ياكى پۈتمىگەن ھازىرقى زامان شەكلىدە كەلگەن جۈملىلەرنىڭ مەلۇم بۆلىكىگە

قوشۇلۇپ، شۇ جۈملىنى ۋاقىت بېقىندى جۈملىگە ئايلاندۇرىدۇ، بوندىق جۈملىلەر ئۆزى ئىپادىلىگەن ئىشنىڭ بارلىققا كېلىشى بىلەن تەڭ، باش جۈملىدىكى ئىشنىڭ بارلىققا كېلىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

يازمۇ بولىدۇ، ئۇنى شەھەردىن تاپالمايسەن.
ئۇ قولىغا كىتابنىمۇ ئالىدۇ، ھەممە ئىشنى ئۇنتۇيدۇ.
سەنمۇ كەلدىڭ، مېنىڭ ئىشلىرىم ئوڭمىغلى تۇردى.

5) جۈملىنىڭ مەلۇم بۆلىكى بولۇپ كەلگەن سوئال ئالماشلىرىغا قوشۇلۇپ، بىلىپ بولماسلىق مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ نەگىمۇ كەتكەندۇ؟
بۇنى ئىلىپ نېمىمۇ قىلارسەن؟
ئۇ بىچارە ئەمدى قانداقمۇ قىلار؟

6) جۈملىنىڭ مەلۇم بۆلىكى بولۇپ كەلگەن ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىشنىڭ ئاخىرى بارلىققا كېلىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

مانا بىيجىڭغىمۇ يېتىپ كەلدۇق.
ئىمتىھاندىنمۇ ئۆتتۇڭ، ئەمدى گەپ، مەكتەپنى ياخشى پۈتتۈرۈشتە.
ئالدىرىما، ئاكاڭ بىلەنمۇ كۆرۈشسەن.

7) ئۇندەشلىك جۈملىلەردە كەلگەن سۆيەت يۇكى رەۋىشلەرگە قوشۇلۇپ، مەنىنى كۈچەيتىش رولىنى ئويناىدۇ. مەسىلەن:

چىرايلىقمۇ شەھەر ئىكەن.
يىراقمۇ يول ئىكەن، ساق بەش كۈن ماڭدۇق.
تازىمۇ كېچىكتۇردۇڭ.

2.3.15. "-چۇ" يۈكلىمىسى

1) سوئال يۈكلىمىسى بولۇپ تۆۋەندىكىچە قوللىنىلىدۇ:

A. تىل شارائىتى ئېنىق بولغان ئەھۋال ئاستىدا جۈملىنىڭ خەۋەردىن باشقا نۇقتىلىق بۆلىكىگە قوشۇلۇپ، شۇ جۈملىنىڭ سوئاللىق خەۋىرىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ. مەسىلەن:

— تۇرسۇن كەلدى.

— ئەخمەتچۇ؟ (= ئەخمەت كەلدىمۇ؟)

ھەممەيلەنگە بىلەت بەردىڭ، ماڭچۇ ؟ (= ماڭا بەرمەمسەن؟)

— بۇ تەتىلدە ئۆيگە قايتمايمەن.

— كېينكى تەتىلدىچۇ؟ (= كېينكى تەتىلدە قايتامسەن؟)

B. پەرەز بېقىنىدى جۈملىگە قوشۇلۇپ، سوئاللىق باش جۈملىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ. مەسىلەن:

— ئەتە كېلىڭ، ئەتە سۆزلىشەيلى.

— ئەتە كېلەلمەسمەچۇ؟ (= قانداق بولىدۇ؟)

— سەن مېنى ساقلاپ تۇر.

— سەن كەلگۈچە ماشىنا كېلىپ قالسىچۇ؟ (قانداق قىلمەن؟)

C. پېئىلنىڭ بولۇشسىز "ئا" لىق رەۋىشداش شەكلىگە قوشۇلۇپ، شۇ رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ بولماسلىقىغا نىسبەتەن ئاساس بار، دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

— سەنمۇ بارامسەن؟

— بارمايچۇ (= ئەلۋەتتە بارىمەن، نېمشقا بارمايمەن)

— سەنمۇ باردىڭمۇ؟

— بارمايچۇ. (= نېمشقا بارمايتتىم.)

2) ئاڭلىغۇچىغا بىر ئىشنى ئالدىرىمايلا چۈشەندۈرۈشتە جۈملىنىڭ نۇقتا قىلىنغان بۆلىكىگە قوشۇلۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

مەنچۇ، بۇ يېقىندا ئۇ يەرگە بارالمايمەن.

سىزنىچۇ، ئەخمەت چاقىرىۋاتىدۇ.

ماۋۇ كىتابنىچۇ، ئەخمەت مۇئەللىمگە بېرىپ قويۇڭ.

مەنچۇ، ساڭىچۇ، تازا ياخشى ئويۇنچۇق ئېلىپ بېرىمەن.

3) سۈپەتنىڭ "-لىق//-لىك//-لۇق//-لۈك" قوشۇمچىسى ئارقىلىق ياسالغان ئىسىم شەكلىگە ۋە پېئىلنىڭ ھالىلىق ئىسىمداش شەكىللىرىگە قوشۇلۇپ، بىرخىل ئۇستىلىمە ئۇنىدەش جۈملە ھاسىل قىلىدۇ. بۇ خىل جۈملىلەر مەلۇم شەيئى ياكى مەلۇم ئىشقا بېرىلگەن باھانى بىلدۈرۈپ كەلگەن جۈملىلەردىن كېيىن كېلىپ، ئۇنىڭغا ئۇستىلەپ قوشۇلغان يەنە بىر باھا ياكى پاكىتنى بىلدۈرىدۇ. بۇ خىل جۈملىدىكى سۈپەت ياكى ئىسىمداشنىڭ سۇبېيېكتى ئالدىنقى جۈملىنىڭ سۇبېيېكتى بىلەن بىر بولۇشمۇ مۇمكىن، باشقا بولۇشمۇ مۇمكىن، سۈپەت ياكى ئىسىمداشنىڭ سۇبېيېكتى ئالدىنقى جۈملىنىڭكى بىلەن بىر بولغاندا، ئۇ شۇ سۇبېيېكتنىڭ شەخسكە مۇۋاپىق تەۋەلىك شەكلىگە كىرىدۇ؛ باشقا بولغاندا بۇ سۇبېيېكت ئەگەر ئالدىنقى جۈملىدىكى سۇبېيېكتنىڭ بىر قىسمىنى تەشكىل قىلىدىغان شەيئى بولسا، ئۇ شۇ سۇبېيېكتنىڭ شەخسكە مۇۋاپىق تەۋەلىك شەكلىگە كىرىپ، ئاندىن ئىگىلىك كېلىش بىلەن تۇرلىنىدۇ. ئەگەر مۇستەقىل بولسا، بۇ ئاستە ئىگىلىك كېلىش بىلەن تۇرلىنىدۇ. سۈپەت ياكى ئىسىمداش ئوخشاشلا سۇبېيېكتنىڭ شەخسى بىلەن ماسلاشقان تەۋەلىك شەكلىگە كىرىدۇ. مۇنداق جۈملىلەر كۆپ ھاللاردا يەنە "تېخى" يۈكلىمىسى بىلەن بىرىكىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ ناھايىتى ياخشى بالا، ئۇتۇكۇرلۇكچۇ تېخى.

بۇ يەر بەك مولچىلىق ئىكەن، ھاۋاسىنىڭ ياخشىلىقچۇ تېخى.

— ئۇ بەك ئېسىل ئادەم ئىكەن.
— بىلمىنىڭ چوڭقۇرلۇقىچۇ تېخى.
بۇ ماقالە بەك ناچار يېزىلغان، ئۇزۇنلۇقىچۇ تېخى.
ئۇ ھەم ھورۇن، ھەم قابىلىيەتسىز ئادەم ئىكەن، تەنقىدنى قوبۇل قىلمايدىغىنىچۇ تېخى.
ئاخشامقى پائالىيەت ياخشى بولمىدى. توكنىڭ توختاپ قالغىنىچۇ تېخى.

بۇنداق جۈملىلەردىن سۈپەتنىڭ سۈبيېكتى ئالدىنقى جۈملىدىكى سۈبيېكتنىڭ بىر قىسمىدىن ئىبارەت بولغان بەزىلىرىنى تېخىمۇ ئىخچاملاشتۇرۇپ، ئۇنىڭ تەركىبىدىكى سۈپەتنى چۈشۈرۈپ قويۇشقىمۇ بولىدۇ. مەسىلەن:
بۇ يەر بەك مولچىلىق ئىكەن، ھاۋاسىچۇ تېخى.
— ئۇ بەك ئېسىل ئادەم ئىدى.
— بىلمىچۇ تېخى.

4) پېئىلنىڭ بۇيرۇق-تەلەپ مەيلىدىكى خەۋەر شەكلىگە قوشۇلۇپ، تۆۋەندىكى مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ:
(1) مەسلىھەت، يېقىنلىق، ئامراقلىق تەرزلىرىنى بىلدۈرىدۇ؛ بىرلىك I شەخسته شۇ ئىشنىڭ يېڭى ئەسكە ئېلىنغانلىقىنى بىلدۈرىشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:
خاپا بولماي، ئەخمەتنى چاقىرىپ قويۇڭچۇ.
بۇگۈن مۇنۇ ماقالىنى تەرجىمە قىلۇۋەتچۇ.
ھېلىقى يىغىننى بۇگۈن ئېچىۋېتەيلىچۇ.
ئوغلۇم، قولۇمغا سۇ قۇيۇپ بەرچۇ.
بىكار ئولتۇرغىچە ئۆيگە خەت يازايلىچۇ.

(2) شۇ ھەرىكەتنىڭ بولۇشىنى كۆتۈش مەنىسىنى

كۈچەيتىدۇ. مەسىلەن:
مەن ئىشمنى تۈگىتەيچۇ، تازا ئويناپمىز.
ياز كەلسۇنچۇ، مەن سېنى دېڭىز بويىغا ئاپىرىمەن
خاماننى تېپىپ بولۇڭلارچۇ، ئاندىن بىر گەپ بولار.

(3) سىناق تۈس شەكلىدىكى پېئىللارنىڭ بويرۇق-تەلەپ مەيلىدىكى خەۋەر شەكلىگە قوشۇلغاندا، بۇ ھەرىكەتتىن كۈتكەن نەتىجىگە ئېرىشەلمەسلىك، ياماق ئاقىۋەتكە قېلىش تەرزلىرىنى بىلدۈرۈشى مۇمكىن. مەسىلەن:
ياماق بولساڭ بىزنى بۇ يولدىن قايتۇرۇپ باقچۇ.
ئۇ مېنى ئۇرمەن دېگۈدەك، ئۇرۇپ باقسۇنچۇ.
قورقماڭ، قانۇن بار، ئەمدى سىزگە چېقىلىپ باقسۇنچۇ.

5) پېئىلنىڭ پەرەز-قارشىلىق مەيلىدىكى خەۋەر شەكىللىرىگە قوشۇلۇپ، پېئىلنىڭ يالۇۋرۇش رايى، ئەپسۇس رايى شەكىللىرىنى ھاسىل قىلىدۇ. (بۇ ھەقتە پېئىلنىڭ شەخسلىك شەكىللىرى بابىدا توختالغان ئىدۇق).

3.3.15. "-ما" يۈكلىمىسى

بۇ يۈكلىمە "-مۇ" يۈكلىمىسى بىلەن "ئا" يۈكلىمىسىنىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان. شۇڭا "-مۇ" يۈكلىمىسى ئاخىرىغا قوشۇلىدىغان سۆزلەردە "-ما" شەكلىدە ئىپادىلەنسە، "-مۇ" يۈكلىمىسى "م" شەكلىدە ھۆكۈم يارىمچىسىنىڭ ئالدىدا كېلىدىغان سۆزلەردە "ئا" شەكلىدە ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:
كەلدىڭىزما، ئىشچىما، يازغان ئىدىڭىزما،
بارامسىزا، ئىشچىمىدىڭىز، يازغانمىدىڭىزا.

بۇ يۈكلىمە ئاساسەن خەۋەر تەركىبىدە كېلىپ، سۆزلىگۈچى ئاڭلىغان، پەملىگەن ھەتتا ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن ئىشنى

تەستىقلىتىش مەقسىتىدە قويۇلغان سوئالنى بىلدۇرىدۇ. بۇنداق سوئاللار كۆپىنچە قىزىققان، ئەجەبلەنگەن، نارازى بولغان، ئىشەنمىگەن ياكى ئىشىنىشكە پېتىنمىغان تەرزلەردە قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

تۇنۇگۈن كەلدىڭىزما؟
دۇنيادا كەچ بولمايدىغان يەرلەرمۇ بارما؟
سىز مېنى تونۇمىدىڭىزما؟
مەن سىزگە قوپاللىق قىلدىمما؟
سىز ئارتىسما؟
سىز چەت ئەلگە چىقامسىزا؟
ئۇلار راستىنلا كېتەمدا؟
بىز راستىنلا بىرىنچىلىكنى ئالدۇقما؟

بۇ يۇكلىمە بەزىدە پېئىلنىڭ ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى ئاددىي ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلىگە قوشۇلۇپ، سوئالنى ئەمەس، بەلكى سۆزلىگۈچى ئۆزىنىڭ خەۋەر ئىپادىلىگەن ئىشنى كۆرگەن ياكى بىلگەنلىكىنى ئىزھار قىلىش مەقسىتىدىلا قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

ئىشقا ماڭدىڭىزما، بىللە ماڭايلى
كەلدىڭلارما، ئەمسە يىغىنى باشلايلى.
كەلدىڭىزما، ئۆيگە كىرىڭ.
يېزىپ بولدىڭىزما، ياخشى بوپتۇ.

4.3.15. "-غۇ (-قۇ)" يۇكلىمىسى

1) سوئال يۇكلىمىسى سۆپىتىدە جۈملىنىڭ خەۋىرىگە قوشۇلۇپ، شۇ جۈملىدىكى ئىشنىڭ پاكىت ئىكەنلىكىنى ئەسلىتىش ياكى ئۇنىڭ سەۋەبىنى بىلىش مەقسىتىدە قويۇلغان سوئالنى بىلدۇرىدۇ. مەسىلەن:

— تۇنۇگۈن يىغىنغا كەلمىدىڭىزغۇ؟
— كەلدىمغۇ، كۆرمىدىڭما؟
ئەتە ئۇلار بۇ يەرگە كېلىدۇغۇ؟ شۇ چاغدا كۆرۈشمەمسىز.
بۇ قاسمغۇ؟ تونۇمامسىز؟
ئەخمەت قايتىپ كەپتۇغۇ؟ كۆرۈشتىڭىزمۇ؟
مەن ساڭا ئېيتقانغۇ؟ يادىڭدىن چىقىپ قالدىمۇ؟
ئەخمەت يوققۇ؟ نەگە كەتتى؟

بۇ خىل جۈملىلەر بەزىدە سوئال ئۇقۇمىنى بىلدۈرمەستىن پەقەت پاكىتنى ئەسلىتىش رولىنىلا ئويناىدۇ. مەسىلەن:

سائەت توشتىغۇ، سىنىپقا كىرەيلى.
بايا قايسى يولنى تاللايمىز دېدىڭغۇ... مەن ئاشۇ جاپالىق يولغا تەييار.

2) جۈملىنىڭ خەۋەردىن باشقا نۇقتا قىلىنغان بۆلۈكىگە قوشۇلۇپ، شۇ بۆلەك بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىشنىڭ مۇقەررەر ئىكەنلىكى، هەممىگە ئايان ئىكەنلىكى، ئاللىقاچان بەلگىلىنىپ بولغانلىقى، بىر مەسىلە بولمايدىغانلىقى، ئۇنى مۇستەسنا قىلىشقا بولمايدىغانلىقى قاتارلىق تەرەپلىرىنى تەكىتلەش رولىنى ئويناىدۇ. بۇ مەنىدىكى "غۇ" يۇكلىمىسى باغلىغۇچلىق رولىنمۇ ئويناىدۇ. مەسىلەن:

مەنغۇ ۋېلىسىپت بىلەن باريمەن، سەن قانداق قىلسەن؟
مەن بۇلارنى تونۇشتۇرۇپ قويماي، بۇ ياقىنغۇ تونۇيسىز.
لۇغىتىڭنغۇ بەرمىدىڭ، ماۋۇ رومانىنى بېرىپ تۇرارسەن.
ئىمتىھاندىنغۇ ئۆتەلەيدۇ، بەدەن تەكشۈرۈشتىن قانداق بولاركىن.
رۇسچىنغۇ بىلمەيمەن، خەنزۇچىنمۇ چالا بىلمەن.
بۇنىغۇ ئالدۇق، ئەمدى قانداق ئىشلىتىمىز؟

3) پەرەز بىقىنىدى جۈملىنىڭ خەۋىرىگە ئۇلىنىپ، باش

جۈملىدىكى ئىشنىڭ مۇقەررەرلىكىنى تەكتلەش رولىنى ئويناىدۇ. مەسىلەن:

ئىمتىھانغا قاتناشسامغۇ ئۆتۈپ كېتىمەن.

تىرىشسىغۇ ھەممىنىڭ ئالدىغا ئۆتۈپ كېتىدۇ.

بارساڭغۇ ياخشى بولاتتى، بارمىدىڭ-ده.

4) جۈملىنىڭ خەۋىرىگە قوشۇلۇپ، خەۋەردە ئىپادىلەنگەن ئىشنىڭ قانداق بولۇشى، سەۋەبى قاتارلىقلار ئېنىق ئەمەسلىكىنى بىلدۈرىدۇ، بۇ چاغدا كۆپىنچە "تاك" يۈكلىمىسى بىلەن ماسلىشىپ كېلىدۇ، "تاك" يۈكلىمىسى ئادەتتە "غۇ" دىن كېيىن كېلىدۇ، بەزىدە "تاڭە" شەكلىدە جۈملىنىڭ بېشىدا كېلىشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

ئۇ ناھىيىگە كەتكەن ئىدى، كەلمەيدۇغۇ-تاك.

نېمە بولدىكىن، ھېچنېمە يېمەيدۇغۇ-تاك.

مۇشۇ ئەكىرىنكىلا دىتىغا ياقمىدىغۇ-تاك.

— ئۇ نېمىشقا كەلمەيدۇ؟

— تاڭە، كەلمىدىغۇ.

ئەكىر...”قاۋانلىق“ بىلەن بىر ئېلىشسام دەيدۇغۇ!

5) تولۇقسىزلىق مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان پېئىل قوروللىمىسىنىڭ تەركىبىدە كېلىشى مۇمكىن، مەسىلەن:

بېرىشنىغۇ باريمەن، بىراق بۇگۈن ماڭالمايمەن.

يېزىشنىغۇ يېزىپتۇ، بىراق ئانچە ياخشى يازالماپتۇ.

5.3.15. ”-ده (-ته)“ يۈكلىمىسى

بۇ يۈكلىمە جۈملىنىڭ خەۋىرىگە ئولىنىپ كېلىپ، تۆۋەندىكى مەنىلەرنى بىلدۈرۈشى مۇمكىن:

1) جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئىشنىڭ ماختاش تەرزىدە

ئېيتىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

تازا ۋاقتىدا كەلدىڭ-ده.

ماڭدى-ده بۇ ماشىنا.

ناخشا دېگەننى ئېيتىدۇ-ده بۇ قىز.

2) جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئىشنىڭ ئەپسۇسلانغان تەرزىدە ئېيتىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ۋاقىت يوق-تە، بولمىسا مەنمۇ يازاتتىم.

ئەمدى ھەر قانچە قىلساقمۇ ئۆلگۈرەلمەيمىز-ده.

سۇ ئۈزۈشنى بىلمەيمەن-ده، بولمىسا ئاللىقاچان سۇغا سەكرەيتتىم.

سىز كۆرمىدىڭىز-ده، شۇڭا شۇنداق دەيسىز.

3) ۋاستىلىك بايان مەيلىدىكى خەۋەرلەرگە ئۇلىنىپ كېلىپ، چۈشەنچىنىڭ يېڭى ھاسىل بولغانلىقىنى كۆچەيتىش رولىنى ئويناىدۇ. مەسىلەن:

ساڭا قالسا يول ياساتمايدىكەنسەن-ده،

ئەھۋاللارنى تازا ئىگەللەپسەن-ده!

كەينىمىزدە ماراپ يۈرۈپتىكەن-ده!

ئارتىس ئىكەن-ده ئۇ.

4) جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئىشنىڭ ئەقىلگە مۇۋاپىق ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

پۇل تاپقان ئادەم ياخشىسىنى ئالدۇ-ده،

ھەممە ئادەم جان ساقلاش ئۈچۈن ھەرىكەت قىلدۇ-ده،

ئىنتىزام بولمىسا، ھېچ ئىشنى ۋۇجۇدقا چىقارغىلى بولمايدۇ-ده،

ئۇمۇ ئامالسىزلىقتىن شۇنداق قىلدۇ-ده،

5) جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئىشنىڭ بولغىنىچىلا قىلىنىشىنى

بىلدۇرىدۇ. مەسىلەن:

يازدىم-دە بىر نەرسىلەر قىلىپ.

6.3.15. "-كەن" يۈكلىمىسى

سوئال جۈملىنىڭ خەۋىرىگە قوشۇلۇپ تۆۋەندىكى مەنىلەرنى بىلدۇرىدۇ ("مۇ" يۈكلىمىسىگە ۋە "ئۇ" بىلەن ئاخىرلاشقان خەۋەرلەرگە قوشۇلغاندا، ئۇنىڭ ئالدىدىكى "ئۇ" تاۋۇشى"ئى" غا ئۆزگىرىدۇ):

1) سۆزلىگۈچىنىڭ جۈملىدە ئىپادىلەنگەن مەسىلە ئۈستىدە بىر قارارغا كەلمىگەنلىكىنى، ئويلىنىۋاتقانلىقىنى ياكى ئۇنى بىلمەيدىغانلىقىنى بىلدۇرىدۇ. مەسىلەن:

مەن بارايمىكىن ئاندا، يار كېلەرمىكىن مۇنداق،

يارغا يار كېرەك بولسا، قول سېلىپ كېلەر مۇنداق.

ئىشكىنىڭ ئالدىدا ۋېلىسىپىت تۇرىدۇ، كىم كەلدىكىن؟

ياتاقتا بىر كىم ئولتۇرىدۇ، دەيدۇ، كىمكىن، قاسسامكىن.

مەنمۇ بىر پارچە ماقالە يازدىم، بولامدىكىن.

2) سۆزلىگۈچىنىڭ جۈملىدىكى ئىشنىڭ بولۇپ قېلىشىدىن ئەنسىرىگەنلىكىنى بىلدۇرىدۇ. مەسىلەن:

ئەتە بارساڭ كېچىكىپ قالامسەنكىن.

بارسىڭىز جاپا تارتىپ قالارسىزمىكىن.

ئۇ بالا بەك شوخ، ئۇنى خاپا قىلىپ قويارمىكىن.

3) سوئالنىڭ ئەمەلىي جاۋابىنى بىلىش خاھىشىنى بىلدۇرىدۇ. مەسىلەن:

كىرىپ باقايلى، كىم كەلدىكىن.

سوراپ باق، بىلەمدىكىن.

ئاۋازغا سېلىپ باقايلى، قېنى قانچىلىك ئادەم قوشۇلدىكىن.

ئوقۇغىنا، قىزلار نېمە دەپ يازدىكىن.

7.3.15. "-لا" يۈكلىمىسى

1) جۈملىنىڭ مەلۇم بۆلىكى بولۇپ كەلگەن ئىسىم رولىدىكى سۆزلەرنىڭ نۇقتا قىلىنغان بىرىگە قوشۇلۇپ، ئىشنىڭ شۇ بۆلەك بىلەنلا چەكلىنىشىنى بىلدۇرىدۇ. مەسىلەن:

مەنلا باراي.

بولدى، ئۆيگە كىرمەيلى، مەشەدىلا ئولتۇرايلى.

مەن قاسىملا كۆردۈم، باشقىسىنى ئۇچراتمىدىم.

ئۇ ئۇرۇمچىگىلا باردىكەن، نېرىسىغا ئۆتمەيدىكەن.

مەن مۇشۇ ئىش ئۈچۈنلا كەلدىم.

مەن بۇ يىل مۇشۇ چاپان بىلەنلا قىشنى چىقاردىم.

2) ئوخشاتما كېلىش ۋە تەڭلەشتۈرمە كېلىشتىكى ئىسىم يېكى ئىسىم رولىدىكى سۆزلەرگە قوشۇلغاندا، ئوخشاشلىقنى تەكتىلەش رولىنى ئۈينايدۇ. مەسىلەن:

ئۇ مۇشۇ جوزىدەكلا (جوزىچىلىكلا) بىر تاشنى كۆتۈرۈپ كەتتى.

ئۇ مەندەكلا بار ئىكەن.

مەنمۇ سىزدەكلا مۇشۇ مەكتەپنىڭ ئوقۇغۇچىسى.

ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەندەكلا سۆزلەۋاتىدۇ.

3) ئورۇن كېلىش ۋە چىقىش كېلىشتىكى ئىسىملارغا قوشۇلغاندا، "ئۈدۈل" مەنىسىنى ئىپادىلەپ كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

ئۆيگىلا ماڭ، چاي تەييار.

مەن ئىداربىدىنلا كەلدىم.

4) ۋاقىت ھالەتلىرىگە قوشۇلۇپ، مەلۇم ئىشنىڭ تېز ئارىدا بولىدىغانلىقى ياكى بولغىنىغا ئۇزاق ۋاقىت بولمىغانلىقى ياكى

بالدۇرلا بولغانلىقى قاتارلىق مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ يېقىندىلا ئۆيگە بېرىپ كەلگەن ئىدىغۇ، يەنە كەتتىما؟

مەن تۇنۇگۈنلا كەلگەن ئىدىم، بۈگۈن يەنە ماڭىدىغان بولدۇم.

مەن ئەتىلا ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشمەن.

بىز توختۇ چىللىغاندىلا تۇرۇپ كەتتۇق.

5) ئورۇن كېلىشتىكى پۈتكەن هاللىق سۈپەتداشقا "-لا" قوشۇلۇپ كەلگەن شەكىل بەزىدە مەلۇم بىر ئىشنىڭ بىردىنبىر شەرتىنى بىلدۈرۈپ كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

خاتالىقنى تونۇغاندىلا ئۇنى تۈزەتكىلى بولىدۇ.

ئۆي مەسلىسى مۇشۇ بىنالار پۈتكەندىلا هەل بولىدۇ.

6) چېتىلما رەۋىشداشلارغا ئۇلىنىپ، رەۋىشداش ئىپادىلىگەن هەرىكەتكە ئۇلىنىپلا يېكى شۇ هەرىكەت بولۇپ ئۈزاق ئۆتمەيلا يەنە بىر هەرىكەتنىڭ بارلىققا كېلىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

مەن ئۇنىڭغا مەجلىس بارلىقىنى ئېيتىپ قويۇپلا قايتىپ چىقىمەن.

ئۇ كېلىپلا ئىشقا چۈشۈپ كەتتى.

دەرستىن چۈشۈپلا مېنىڭ قېشىمغا كىرىڭ.

ئۇ مېنى كۆرۈپلا تونۇۋالدى.

7) چېتىلما رەۋىشداشنىڭ بولۇشسىز شەكلىگە يېكى پۈتمىگەن هاللىق سۈپەتداشنىڭ بولۇشسىز "-ئار" تۈرىنىڭ چىقىش كېلىش قوشۇمچىسى قوشۇلغان شەكلىگە قوشۇلۇپ، شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن هەرىكەت بارلىققا كېلىشتىن بۇرۇنلا يېكى شۇ هەرىكەت بارلىققا كەلمىگەن ئەھۋال ئاستىدىلا يەنە بىر هەرىكەتنىڭ بارلىققا كېلىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

بىز تاڭ ئاتمايلا (// ئاتماستىلا) يولغا چىقتۇق.

سۆزۈمنى ئاڭلاپ بولماستىلا (//بولمايلا) ۋارقىراپ كەتتى.

قايتىپ كېلىپ ئۆيگە كىرمەيلا (//كىرمەستىلا) ئۇنىڭ قېشىغا كىردىم.

8) قوشۇلما پېئىللارنىڭ يېكى تۈسلۈك ئۆزەك شەكىللىرىنىڭ رەۋىشداش قىسمىغا قوشۇلۇپ، شۇ هەرىكەتنىڭ بىر يولىلا ئورۇنلىنىشى، بىر قېتىمدىلا ئورۇنلىنىشى، ئۇزۇلمەي داۋاملىشىشى (ئىزچىل تۇس شەكىللىرىدە) قاتارلىق مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئاران بىر كەلگەندە ئىشكىنى تۇڭتىپلا كەت.

شۇنچە ئىشنى بىر كۈندە تۈگىتىپلاۋەتتۇق.

دورىنى ئىچىشمگە قورسىقىمنىڭ ئاغرىقى بېسىلىپلا قالدى.

ئۇ بىزنى كۆرۈش بىلەن تەڭ سۆزلەپلا كەتتى.

شۇنچە تاماقنى يەپلا بولدى.

ئۇ هەر كۈنى كېلىپلاۋاتىدۇ.

بېشىم تېخچە ئاغرىپلىۋاتىدۇ.

ئۇ سېنى ساقلاپلا ئولتۇرىدۇ.

9) سان يېكى سان-مىقدار بىرىكمىسىگە قوشۇلۇپ، كىشىگە شۇ قەدەر ئاز چۈشەنچىنى بېرىدۇ. مەسىلەن:

بۇ ئىداردا ئون ئىككىلا ئادەم بار.

يىغىنغا تۆتلا ۋەكىل قاتناشتى.

مەجلىس بىر سائەتلا ئېچىلدى.

ئۇ بىر كۈندە ئالتە سەرلا تاماق يەيدۇ.

10) پۈتكەن هاللىق سۈپەتداشقا قوشۇلۇپ، شۇ خىل هەرىكەت بەلگىسىگە ئىگە بولغان شەيئىنىڭ بىرىنكۈمۇ مۇستەسنا ئەمەس ئىكەنلىكىنى تەكىتلەش رولىنى ئويناىدۇ. مەسىلەن:

ئۇنى كۆرگەنلا ئادەم ماختايدۇ.
سورىغانلا سوئالىگىزغا جاۋاب بېرىدۇ.
ۋەكىللەر بارغانلا پىرىدە قىزغىن قارشى ئېلىندى.

11) يۆنىلىش كېلىشتىكى "ش" لىق ئىسىمداش + "بولىدۇ" قوروللىنىدا ئىسىمداشنىڭ ئاخىرىغا قوشۇلۇپ، پەقەت شۇ ئىسىمداش ئىپادىلىگەن ئىشنى قىلىشقىلا يول قويۇلىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

بۇ پۈلنى باشقا نەرسىگە خەجلەشكە بولمايدۇ. كىتاب ئېلىشقىلا بولىدۇ.

بۇ كىتابلارنى مەشھەدە كۆرۈشكىلا بولىدۇ، سىرتقا ئېلىپ چىقىشقا بولمايدۇ.

12) "ھەممە" ئالمىشىغا ۋە بەلگىلەش ئالمىشى ۋەزىپىسىدە كەلگەن سوئال ئالماشلىرىغا قوشۇلۇپ كەلگەندە، مۇستەسناسىزلىقنى تەكىتلەش رولىنى ئويناىدۇ. ئالماش سانلارغا قوشۇلۇپ كەلگەندىمۇ، شۇ رولنى ئويىنىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

بۇ يەرنى ھەممىلا ئادەم ماختايدۇ.
ھەممىزلا بارايلى.
ھەممىزگىلا رۇخسەت قىلىندى.
نەگىلا قارىسىاق ئادەم.
قاچانلا كەلسىڭىز قارشى ئالىمىز.
كىمدىنلا سوراىسىاق ئېيتىپ بېرىدۇ.
بىز ئۈچ بالا، ئۈچىمىزلا ئوغۇل.

13) پەرەز بېقىندى جۈملىنىڭ خەۋىرىگە ئۇلىنىپ، شۇ شەرتنىڭ پۈتۈنلەي يېتەرلىك بولىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

تىرىشساڭلا ئالغا باسسەن.
ئاممىدىن ئايرىلمىساقلا مەغلۇپ بولمايمىز.
سىلەر كەلسەڭلەرلا يىغىنى باشلايمىز.
رەڭگى مەيلى، پىششىق بولسىلا بولىدۇ.
تولۇق ئوتتۇرىنى تۇڭەتكەن بولسىلا بۇ خىزمەتنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالايدۇ.

بەزىدە "-لا" يۇكلىمىسى پەرەز بېقىندا جۈملىنىڭ خەۋىرىگە ئەمەس، بەلكى باشقا بۆلەكلىرىگە قوشۇلۇشى مۇمكىن. مەسىلەن:

ئاممىدىنلا ئايرىلمىساق مەغلۇپ بولمايمىز.
سىلەرلا كەلسەڭلار يىغىنى باشلايمىز.
رەڭگى مەيلى، پىششىقلا بولسا بولىدۇ.
تولۇق ئوتتۇرىنى تۇڭەتكەنلا بولسا، بۇ خىزمەتنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالايدۇ.

14) قارشىلىق بېقىندى جۈملىنىڭ خەۋىرىگە قوشۇلۇپ، سۇبيېكتنىڭ ھەر قېتىمدا باش جۈملىدىكى ھالەت ياكى ھەرىكەتكە دۇچ كېلىشنى ياكى بېقىندى جۈملىنىڭ خەۋىرىدىكى ھەرىكەتنى ئورۇنلاش بىلەنلا باش جۈملىدىكى ھەرىكەتكە دۇچ كېلىشنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ نەگە كېتىدىكەن، بارساملا ئۆيىدە يوق.
مېنىڭ سىزگە ئازراق پىكرىم بار دېسەملا خاپا بولۇپ كەتتى.
مەن مەشھەگە يېتىپ كەلسەملا ئۇمۇ ئۆيىدىن چىقىپ ئىشقا ماڭىدۇ.

15) چەكلەنمەسلىكنى بىلدۈرىدىغان پېئىل قۇرۇلمىلىرىنىڭ تەركىبىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ سۆزلەش بىلەنلا قالماي، ئەمەلىيەتتە كۆرسەتتى.
ئۇ بىزگە دەرس بېرىپلا قالماي، ئىدىيە جەھەتتىنمۇ كۆڭۈل بۆلىدۇ.

8.3.15. "-زە" يۈكلىمىسى

1) سوئال شەكلىدە ياكى ئىنتوناتسىيە ئارقىلىق ئىنكار مەنىسىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن جۈملىلەرنىڭ نۇقتا قىلىنغان بۆلىكىگە قوشۇلۇپ "مەسىلە ئېنىققۇ" دېگەن تەرزنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

مەشەدىزە زىرائەت ئۈنەمدۇ! (ئەلۋەتتە ئۈنمەيدۇ)
مەشەدىزە زىرائەت ئۈندۇ! (ئەلۋەتتە ئۈنمەيدۇ)
ئەخمەتزە شۇنى يارتامدۇ! (ياراتمايدىغنى ئېنىق)
ئەخمەتزە شۇنى يارتىدۇ! (ياراتمايدىغنى ئېنىق)

2) ئادەتتىكى جۈملىلەرنىڭ نۇقتا قىلىنغان بۆلىكىگە قوشۇلۇپ بۇرالما تەكىت تەرزنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ ھاراق ئىچمەيدۇ، تاماكىنزە ئۈزۈلدۈرمەي چېكىدۇ.
سەنمىزە بەك تەرسا جۇمۇ.
بۇگۈنزە راسا قىزىتىدىغان بولدۇق-تە.

3) ئىنتوناتسىيە ئارقىلىق سوئال مەنىسى ئىپادىلەنگەن جۈملىلەرنىڭ نۇقتا قىلىنغان بۆلىكىگە قوشۇلۇپ "نەدە شۇنداق قائىدە بار" دېگەن تەرزنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

بىز كېتمىز، سەنزە مەشەدە قالىسەن؟ مەن بۇنىڭغا قوشۇلمايمەن.
مەشەگە كېلىۋىزە (كېلىپزە) بىزنىڭ ئۆيگە كىرمەيسەن؟

4) خەۋەرنىڭ ئاخىرىغا ئۇلىنىپ، خەۋەردە ئىپادىلەنگەن ئىشنىڭ ئېھتىمالسىزلىك بىلەن ئېيتىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

خۇش بولۇپ قالسۇن دەپ بېرىپ قويدۇمزە!
ئېغىز ئۈزىنىڭ بولغاندىن كېيىن دەيدۇزە!

9.3.15. "-ئا" يۈكلىمىسى

1) بايان مەيلىدىكى خەۋەرلەرگە قوشۇلۇپ، ئەجەبلەنگەن تەرزدىكى سوئالنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

نېمە بولدۇڭ، جاۋاب بېرەلمەيسىنا!؟
كېچىكىپ قالدىڭا؟ نەگە باردىڭ؟
تېخچە كەلمىدا؟ نېمە بولغاندۇ؟
تاماكا چېكىدىكەنسىنا، كېچىككىنە تۇرۇپ.

2) ۋاستىسىز بايان مەيلىدىكى ئاددىي ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكىللىرىگە قوشۇلۇپ، ھەرىكەتنىڭ كۈچلۈك بولغانلىقى ياكى ئۇزۇن داۋاملاشقانلىقىنى بىلدۈرىدىغان ئۇندەشلىك جۈملىلەرنى ھاسىل قىلىدۇ. بۇنداق خەۋەرلەر كۆپىنچە تەكرارلىنىپ كېلىدۇ. بىراق تەكرارلانمىغا "-ئا" قوشۇلمايدۇ. III شەخس شەكلىگە "ئا" قوشۇلغاندا، ئاخىرىدىكى "ى" تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

بۇ خەتنى يازدىڭا-يازدىڭ!
زېرىكتىما-زېرىكتىم!
بۇ يامغۇر ياغدا-ياغدى!

3) پېئىلنىڭ بۇيرۇق-تەلەپ مەيلىدىكى II شەخس خەۋەر شەكلىگە قوشۇلۇپ، يالۇرۇش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ ياكى بۇيرۇق تەرزنى ئاجىزلىتىش رولىنى ئويناىدۇ. مەسىلەن:

خۇش بولاي، ماڭا بىر خەت يېزىپ بېرىڭا.
مەيەگە كېلا (كېلە)، ساڭا بىر گېپىم بار.
ياتاقتا بارسىڭىز مېنىڭ لۇغتىمنى ئالغاچ كېلىڭا.
لۇغتىڭنى بېرىپ تۇرا.

10.3.15. "هە" يۈكلىمىسى

1) سوئال جۈملىلەرنىڭ ئالدىدا كېلىپ، قارىتىش رولىنى ئويناپدۇ. مەسىلەن:

هە، نەدىن كېلىۋاتسەن؟

هە، نېمە قىلغىلى كەلدىڭ؟

2) بايان مەيلىدىكى جۈملىلەرنىڭ ئالدىدا كېلىپ، تەلەپ ھاسىل بولغانلىقىنى ياكى ئىشنىڭ مۇۋاپىق تېپىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

هە، ئەمدى قورساق توپدى.

هە، بۇ ئىشڭ ياراپدۇ.

هە، تازا ياخشى بوپتۇ.

هە، بۇ پىلان ياخشى بولدى.

3) بۇيرۇق-تەلەپ مەيلىدىكى جۈملىلەرنىڭ بېشىدا كېلىپ، شۇ ئىشقا نۆۋەت كەلگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

هە، ئەمدى ماڭايلى.

هە، تەيياز بول.

هە، ئەمدى سۆزلە.

4) بايان مەيلىدىكى جۈملىلەرنىڭ بېشىدا كېلىپ، چۈشەنگەنلىك، ئېسىگە ئالغانلىق مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ چاغدا ئۇ سەل سوزۇپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.

هە...ئىسمگە كەلدى.

هە.....سىز ئىكەنسىز-دە!

هە.....توغرا، بىز ئۇرۇمچىدە كۆرۈشكەن.

5) بايان مەيلىدىكى جۈملىلەرنىڭ بېشىدا كېلىپ، چۆچۈگەنلىك ياكى ئېنىق ئاڭلىمىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ، بۇ چاغدا

ئۇ كۆچلۈك ھەم ئۇزۇك تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

هە؟ كەلمىدى؟

هە؟ ئەخمەتما؟ ئۆمۇ بارمايدۇ.

6) بۇيرۇق-تەلەپ مەيلى II شەخس شەكلىدىكى خەۋەرلەرگە قوشۇلۇپ، قوپاللىق بىلەن قىلىنغان بۇيرۇقنى بىلدۈرىدۇ. بۇنداق خەۋەرلەر ھامان جۈملىنىڭ بېشىدا كېلىدۇ، ئەگەر "هە" قوشۇلمىغان سۆز ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان بولسا، ئۇ "ئە" شەكلىگە كىرىپ قالىدۇ. مەسىلەن:

يازە، تولا گەپ قىلماي!

ماڭە چاپسان!

ئۇخلا هە!

11.3.15. "ئەمسە" يۈكلىمىسى

1) جۈملىنىڭ بېشىدا كېلىپ، يۇقىرىدا ئېيتىلغان ئىش شەرت قىلىنغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

— مەن بارالمايمەن.

— ئەمسە مەن باراي.

— بۇ لۇغەت بولمايدۇ.

— ئەمسە مانى ئال.

— مەن بۇ يەرنىغا قاتناشمايمەن.

— ئەمسە نېمىشقا كەلدىڭ؟

2) جۈملىنىڭ بېشىدا ياكى ئاخىرىدا كېلىپ، بىر ئىشتىن يەنە بىر ئىشقا بۇرولۇش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

— ئەمسە يەغىنى باشلايلى.

— ئەمسە مەن ئازراق پىكىر بايان قىلاي.

— خوش ئەمسە، بىز كەتتۇق.

12.3.15. "مەيلى" يۈكلىمسى

1) ئىختىيارىغا قويۇش، پەرۋا قىلماسلىق، تەۋەككۈل قىلىش قاتارلىق مەنىلەرنى بىلدۈرۈپ، جۈملىنىڭ بېشىدا كېلىدۇ. مەسىلەن:

مەيلى، بارسۇن.
مەيلى، يازغۇبرىڭ.
مەيلى، خاپا بولساڭ بولغۇدەك.

2) پەرەز بېقىنىدى جۈملىلەردىن كېيىن كېلىپ، ئۇنى توسقۇنسىز قارىشلىق بېقىنىدى جۈملىگە ئايلاندۇرىدۇ. مەسىلەن:

بارمساڭ مەيلى، ئىختىيار ئۆزۈڭدە.
يېڭىلسەم مەيلى، بىر تۇتۇشۇپ باقايلى.
ئۇ كەلمىسە مەيلى، يىغىنى ئېچىۋېرەيلى.

3) بۇيرۇق-تەلەپ مەيلىدىكى جۈملىلەرنىڭ ئالدىدا كېلىپ، ئۇنى يەنە بىر خىل توسقۇنسىز قارىشلىق بېقىنىدى جۈملىگە ئايلاندۇرىدۇ (بۇ ھەقتە "پېئىلنىڭ خەۋەر شەكىللىرى" بابىدا توختالغانىدۇق)

13.3.15. "تېخى" يۈكلىمسى

بۇ سۆز بەزىدە رەۋىش رولىدا كەلسە، بەزىدە يۈكلىمە رولىدا كېلىدۇ: ئەگەر ئۇنى "تېخىچە" سۆزى بىلەن ئالماشتۇرغىلى بولسا، رەۋىش رولىدا كەلگەن بولىدۇ. ئالماشتۇرغىلى بولمىسا، يۈكلىمە رولىدا كەلگەن بولىدۇ. بۇ سۆز يۈكلىمە رولىدا كەلگەندە تۆۋەندىكىچە مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ:

1) جۈملىنىڭ خەۋىرىدىن بۇرۇن ياكى كېيىن كېلىپ، شۇ جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئىشنىڭ ئۇستىلەپ ئېيتلغان يەنە بىر ئىش ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ قابىلىيەتلىك ئادەم، تېخى ئىنگلىزچە بىلىدۇ.
ئۇ قاملاشمىغان ئادەم ئىكەن، پىكىر بەرسەك قوبۇل قىلمايدىكەن تېخى.
قارا، مۇنۇ ماشىنا نېمىدېگەن چىرايلىق، تېخى رادىئوسى بار ئىكەن.

2) جۈملىنىڭ خەۋىرىدىن بۇرۇن ياكى كېيىن كېلىپ، شۇ جۈملىدىكى ئىشنىڭ نۆۋەت كۈتۈپ تۇرغان ئىش ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئەتە-ئۆگۈن تېخى قاشنىڭ سۈيىنى چىپلا توختىتىپ ئېتىزلارغا باشلارمىز.
مەن ھازىر ياتمايمەن، ئۆيگە خەت يازمەن تېخى.
بۇنىڭدىنمۇ تاتلىق ئارزۇلار تېخى ئالدىمىزدا ئىدى.
تېخى مۇشۇ دۆۋىلەكلىك بۇغداي باغلىرىنى يومشىتىش كېرەك.

3) جۈملىنىڭ خەۋىرىدىن بۇرۇن ياكى كېيىن كېلىپ، جۈملىدىكى ئىشنى باشقا بىر ئىشقا نىسبەتەن شۇنداق دېيىشكە بولىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

— نېمانچە ئورۇقلاپ كەتتىڭ!
— ھازىر سەمرىپ قالدىم تېخى، بۇرۇن كۆرسەڭ قورقۇپ كېتەتتىڭ.
— ئۆيىڭلار نېمانچە يىراق؟
— بىزنىڭ ئۇي يېقىن تېخى، ئەخمەتلەرنىڭكىگە بىر سائەت ماڭىسەن.
— بۇغدىيڭلار ئوخشاپتۇ.
— بۇ تېخى ئوخشىغىنى ئەمەس، ئوخشىغنى ئا تەرەپتە.

4) جۈملىنىڭ خەۋىرىدىن بۇرۇن ياكى كېيىن كېلىپ، سۆزلىگۈچىنىڭ قارىشىچە خەۋەردە ئىپادىلەنگەن ئىشنىڭ بەھۇدە

بولغانلىقى، چەكتىن ئېشىپ كەتكەنلىكى، سۈبيېكت ئۇچۇن مۇناسىپ ئەمەسلىكى قاتارلىق مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئەبلىغازى، گادايمەن دەپ زارلايسەن تېخى، مانا بايلىق.....

قىلغان-ئەتكىنىنى ئاز دەپ تېخى ئادەم ئۇرغىنىنى قارىمامدىغان.

ئۇ ئۆچىرەتكىمۇ تۇرماي، ھەممىنى ئالدىدا ماشىنىغا چىقىۋالدى، ئۆزى كادىر تېخى.

ئۇ دائىم ئىمتىھاندىن ئۆتەلمەيدۇ، شۇ ھالىغا تېخى باشقىلارنى كۆزگە ئىلمايدۇ.

تەنقىد قىلسا كۆلۈۋاتىدۇ تېخى.

5) بەزى ۋاقىت ھالەتلەرنىڭ يەكى چېتىلما ھالەتلەرنىڭ ئالدىدا كېلىپ، ئۇزاق ۋاقىت ئۆتمىگەنلىك مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ چاغدا كۆپىنچە "-لا" يۈكلىمىسى بىلەن ماسلىشىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ تېخى تۇنۇگۈنلا كېلىپ كەتكەن ئىدىغۇ؟

تېخى ھازىرلا كەلدىم.

تېخى سوئالنى كۆرۈپ بولمايلا سائەت توشۇپ قالدى.

6) ئۇستىلىمە ئۇندەش جۈملىلەرنىڭ تەركىبىدە كېلىدۇ. بۇ ھەقتە "-چۇ" يۈكلىمىسى توغرىسىدىكى بايانغا قارالسۇن.

14.3.15. "قېنى" يۈكلىمىسى

بۇ سۆز "ئەخمەت قېنى" قاتارلىق جۈملىلەردە سوئال ئالمىشى رولىدا كەلگەندىن تاشقىرى، كۆپىنچە يۈكلىمە رولىدا كېلىپ تۆۋەندىكى مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ:

1) بۇيرۇق-تەلەپ مەيلىدىكى جۈملىلەرنىڭ بېشىدا كېلىپ تەكلىپ ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

قېنى، ئۆيگە كىرەيلى.

قېنى، چوش ئاسمىكا، كاۋاپ يەيمىز.

قېنى، تاماققا بېقىڭلار.

قېنى، يۇر ئاتلارغا يەم بېرەيلى.

2) سوئال جۈملىلەرنىڭ بېشىدا ياكى ئاخىرىدا كېلىپ، شۇ سوئالنىڭ ئەمەلىي جاۋابىنى بىلىش خاھىشىنى بىلدۈرىدۇ، ياكى ئاڭلىغۇچىدىن جاۋاب تەلەپ قىلىش رولىنى ئويناىدۇ. مەسىلەن:

يەنە بىر دەم كۆرەيلى، قېنى كىم يېڭىدۇ.

سوراپ باقايلى، نېمە دەپ جاۋاب بېرىدۇ قېنى.

قېنى قايسى يولنى تاللايمىز؟

كىم بارىدۇ قېنى؟

3) پېئىلنىڭ بۇيرۇق-تەلەپ مەيلى شەكلىگە "-چۇ" يۈكلىمىسى قوشۇلۇپ، ھەرىكەتنىڭ بۇلۇشىنى كۈتۈش، ھەرىكەتتىن كۈتكەن نەتىجىگە ئېرىشەلمەسلىك ياكى يامان ئاقىۋەتكە قېلىش تەرزلىرىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن خەۋەرلەرگە ماسلىشىپ كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

مەن ئىشلىرىمنى تۈگىتەيچۇ قېنى، تازا ئويناىمىز.

ئۇ مېنى ئۇرىمەن دېگۈدەك، ئۇرۇپ باقسۇنچۇ قېنى!

15.3.15. "ئېھتىمال" يۈكلىمىسى

بۇ سۆز ئىسىم رولىدا قوللىنىلغاندىن تاشقىرى، يۈكلىمە رولىدىمۇ قوللىنىشى مۇمكىن، بۇ سۆز يۈكلىمە رولىدا كەلگەندە، مۆلچەر بايان مەيلىدىكى جۈملىلەرنىڭ بېشىدا ياكى ئاخىرىدا كېلىپ، مۆلچەر ئۇقۇمىنى تېخىمۇ ئايدىڭلاشتۇرۇش رولىنى ئويناىدۇ، ياكى ئادەتتىكى جۈملىلەرنىڭ بېشىدا ياكى ئاخىرىدا كېلىپ، مۆلچەر مەنىسىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

ئېھتىمال بۇ يىگىت بۇرۇن ھەرىپىدە تۇرغان بولسا كېرەك.

ئۇ بىزنى كۆرمىدى، ئېھتىمال.

بۇ يۈكلىمە ئورنىدا بەزەن "ئەتىمالىم"، "ھەقچان" (ھەر قاچان) سۆزلىرى قوللىنىلىشى مۇمكىن، "ئەتىمالىم" ئاساسەن جۈملىنىڭ ئاخىرىدا كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئۆزىمۇ ھازىر ئۆيقۇدىن تۇرغان بولسا كېرەك ئەتىمالىم.

ئىككىنچى قېتىم ئاتقان ئىدىم، بېشىغا قاتتىق تەگدى ئەتىمالىم.

ھەقچان ئورمىغا يەتكۈچە ئۇمۇ جازانىخورلارغا بىرمۇنچە قەرزدار بولغاندۇ.

ئۇ بىزنى كۆرمىدى ھەقچان.

16.3.15. "نايىتى" يۈكلىمىسى

بۇ ئەرەبچىدىن ئۆزلەشكەن "نىھايەت//ناھايىتى" سۆزىنىڭ ئۆزگەرگەن تۈرى بولۇپ، تۆۋەندىكىچە مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ:

1) سان، سان-مىقدار بىرىكمىسى، ئىسىم ياكى ئىسىم رولىدىكى سۆزلەرنىڭ ئالدىدا كېلىپ، ياكى جۈملىنىڭ ئاخىرىدا كېلىپ، ئازلىق تەرزىنى ("ھەممىسى بولۇپ"، "بار-يوقى"، "پەقەتلا" دېگەن مەنىلەرنى) بىلدۈرىدۇ. بۇ چاغدا "-لا" يۈكلىمىسى بىلەن ماسلىشىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

بۇگۈن نايىتى ئىككى سائەتلا دەرس بار.

لۇغەت ئىلىشقا نايىتى ئۇچلا ئادەم يېزىلدى.

ئۇنىڭ بىرلا بالىسى بار نايىتى.

مېنىڭ نايىتى مۇشۇ لۇغىتىم بار.

بىزدىن نايىتى ئەخمەت قاتنىشىدۇ.

2) جۈملىنىڭ بېشىدا ياكى ئاخىرىدا كېلىپ، ئىشنى كىچىكلىتىش تەرزىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

مەن ھېچقانچە چوڭ ئىش قىلغىنىم يوق. نايىتى ئۆز بۇرچۇمنى

ئادا قىلدىم.

قورقما، ھېچ نەرسە بولمايدۇ، بىرئاز ئاغرىتىدۇ نايىتى.

17.3.15. "ھەر ھالدا" يۈكلىمىسى

جۈملىنىڭ بېشىدا، بەزەن ئاخىرىدا كېلىپ "قانداق بولمىسۇن"، "ئۇمۇمەن" دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرۈشى مۇمكىن. مەسىلەن:

ھەر ھالدا ياماندىن ئەمەس كېتىۋاتىمىز.

ھەر ھالدا ئۇمىدىمىزنى يەردە قويماسسەن.

18.3.15. "دەرۋەقە" يۈكلىمىسى

جۈملىنىڭ بېشىدا كېلىپ، جۈملىدە ئېيتىلغان ئىشنى ئېتىراپ قىلىش تەرزىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

دەرۋەقە، بۇ مەسىلىدە مېنىڭ مەسئۇلىيىتىم بار.

دەرۋەقە، بىز شۇ چاغدا كېلىشىم ھاسىل قىلغان ئىدۇق.

دەرۋەقە، سىزدە قېينىچلىق بار.

19.3.15. "جۈمۇ" يۈكلىمىسى

1) بۇيرۇق-تەلەپ مەيلىدىكى جۈملىلەرنىڭ ئاخىرىغا قوشۇلۇپ، ئالاھىدە جېكىلەش تەرزىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

چاپسان قايتىپ كەل جۈمۇ.

(لېمنىڭ) ئىنچىكىلىرىنى باس جۈمۇ.

مالچىلارنىڭ ئۈيلىرىنى بۇگۈن كۆرۈپ بولايلى جۈمۇ.

ئۇلار ماڭا قارىماي كېتىۋەرسۇن جۈمۇ.

2) بايان مەيلىدىكى جۈملىلەرنىڭ ئاخىرىغا قوشۇلۇپ، ئاڭلىغۇچىدىن جۈملىدە ئېيتىلغان ئىشنى بىلىپ قويۇش تەلەپ قىلىنغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. بەزىدە ئاگاھلاندۇرۇش، ئەسلىتىش تەرزىنى بىلدۈرۈشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

بەرمسەك تۇك- پۇكۇك بىلەن كۆتۈرۈپ ماڭمەن جۇمۇ.
مۇنۇ ئاسسم مۇردىنى تاشلاپ قويۇپ، جەرەن قوغلايدىغانلاردىن جۇمۇ!
ئەمما مەن ئېلىشساق دەيدىغانلار قاتارغا تىزىلمەن جۇمۇ.
مەن بەك قىزىققان جۇمۇ، ئەخمەت.

20.3.15. "بىكا (ھېلى بىكا)" يۇكلىمىسى

بۇ "بىكار" دېگەن سۆپەتتىن ئايرىلىپ چىققان يۇكلىمە بولۇپ، جۇملىنىڭ بېشىدا ياكى ئاخىرىدا كېلىپ ئاگاھلاندۇرۇش تەرزىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

تارتما، بىكا ئۆزۈلۈپ كېتىدۇ.
بولدى، تولا گەپ قىلما، ھېلى بىكا ئۆرۈشۈپ قالمىز.

21.3.15. "ئىشقىلىپ" يۇكلىمىسى

جۇملىنىڭ بېشىدا كېلىپ "قانداق بولمىسۇن" دېگەن تەرزىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئىشقىلىپ، كېچىكسە قالمىدۇق.
ئىشقىلىپ، زىيان تارتمىدۇق.
ئىشقىلىپ، ئىشنى ۋاقتىدا باشلا.

22.3.15. "خۇددى" يۇكلىمىسى

جۇملىنىڭ ئوخشاشلىقىنى بىلدۈرىدىغان بۆلەكلىرىنىڭ ئالدىدا كېلىپ، ئوخشاشلىقىنى كۈچەيتىش رولىنى ئويناىدۇ. مەسىلەن:

خۇددى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەندەك سۆزلەۋاتىدۇ.
خۇددى مۇشۇ جوزىدەك بىر تاشنى كۆتۈرۈپ كەتتى.

بەزىدە خەۋەر بولۇپ كەلگەن ئىسىم ياكى ئىسىم بىرىكمىلىرىنىڭ ئالدىدا كېلىپ ئوخشاشلىقىنى بىلدۈرۈش

مۇمكىن. مەسىلەن:

قولۇمنى تۇتۇپ باقە، خۇددى مۇز.
بۇ بالا خۇددى دادىسىنىڭ ئۆزى ئىكەن.

بەزىدە بۇ يۇكلىمىنىڭ ئورنىدا "بەئەينى"، "گويا" يۇكلىمىلىرى كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

بەئەينى (گويا) ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەندەك سۆزلەۋاتىدۇ.
قولۇمنى تۇتۇپ باقە، بەئەينى مۇز.
ئىرادە چېلىك بولسۇن گويا (خۇددى) پولاتتەك.
قورساق كەك بولسۇن گويا (خۇددى) دېڭىزدەك.

23.3.15. "زادى" يۇكلىمىسى

بۇ سۆز "ھەرگىز"، "قەتئىي" سۆزلىرى بىلەن مەنداش رەۋىش رولىدا كەلگەندىن تاشقىرى، يەنە يۇكلىمە رولىدا كېلىپ تۆۋەندىكى مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ:

1) سوئال جۇملىلەرنىڭ بېشىدا ياكى ئاخىرىدا كېلىپ جاۋابنىڭ ئېنىق بولۇشى تەلەپ قىلىنغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

زادى نەگە بارىسەن؟
كىم بارىدۇ زادى؟
زادى قانچىلىك ئادەم قاتنىشىدۇ؟
قاچان كېلىسەن زادى؟
كىلەمسەن زادى؟
سىز دۇختۇرمۇ زادى؟

2) جۇملىنىڭ بېشىدا ياكى ئاخىرىدا كېلىپ، شۇ جۇملىدىكى ئىشنىڭ قانداق بولمىسۇن بولۇشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

زادى بىر بېرىپ كەلمىسەم بولمايدۇ.
مەنمۇ مۇشۇ لۇغەتتىن بىرنى ئالاي زادى.

3) جۈملىنىڭ بېشىدا ياكى ئاخىرىدا كېلىپ، جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئىشنىڭ تۈپتىن شۇنداق ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

زادى سېنىڭ باشقا بىر پىلانىڭ بار.
ئۇ بۇ ئىشقا رازى ئەمەس زادى.
زادى ئەخمەتنىڭ سۆزى توغرا.

24.3.15. "بەلكى (بەلكىم)" يۈكلىمىسى

بۇ سۆز كۆپىنچە باغلىغۇچى بولۇپ كەلگەندىن تاشقىرى، بەزىدە يۈكلىمە بولۇپمۇ كېلىدۇ ۋە ئاساسەن مۆلچەر مەيلىدىكى جۈملىلەرنىڭ ئالدىدا ياكى ئارقىدا كېلىپ ياكى خەۋەرنىڭ ئالدىدا كېلىپ، مۆلچەر تەرزىنى كۈچەيتىش رولىنى ئويناىدۇ. مەسىلەن:

ئەكبەرنىڭ نىيتى ياخشىدۇ بەلكى. (ز.سابىر)
بەلكىم بۇ تۈگۈنسىمۇ يېشۈالارمىز. (ز.سابىر)
ئۇ يىغىنغا سىلەرمۇ قاتناشقان بولغىيدىكلار بەلكىم.

25.3.15. "ھەتتا" يۈكلىمىسى

بۇ سۆز كۆپىنچە باغلىغۇچى بولۇپ كەلگەندىن تاشقىرى، بەزىدە يۈكلىمە بولۇپمۇ كېلىدۇ. ئۇ يۈكلىمە ۋەزىپىسىدە كەلگەندە، جۈملىنىڭ نۇقتا قىلىنغان بۆلىكىنىڭ ئالدىغا قوشۇلۇپ، شۇ بۆلەكنىڭ ئىلگىرىلەپ ئىپادىلىنىلىقىنى بىلدۈرىدۇ ۋە كۆپىنچە شۇ مەندىكى "مۇ" يۈكلىمىسى بىلەن ماسلىشىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇلار خەلقنىڭ ئازادلىقى ئۈچۈن ھەتتا جېنىنمۇ ئايىمىدى

ئۇ ۋەزىپە تەلەپ قىلىپ ھەتتا شەھەرلىك پارتكومغىچە باردى.

26.3.15. "خالاس" يۈكلىمىسى

جۈملىنىڭ ئاخىرىغا قوشۇلۇپ، ئىشنىڭ شۇ جۈملىدە ئىپادىلىنىشىنى بىلەنلا چەكلىنىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

مەن ئۇنىڭ سۆزىنى يەتكۈزۈپ قويدۇم، خالاس.
مەن ھېچقانچە چوڭ ئىش قىلغىنىم يوق. ئۆز بۇرچۇمنى ئادا قىلدىم، خالاس.

27.3.15. "ھېلىمۇ (ھېلىمۇ ياخشى)" يۈكلىمىسى

بۇ سۆز "ھازىرمۇ" بىلەن مەنداش رەۋىش رولىدا قوللىنىلغاندىن تاشقىرى، يۈكلىمە رولىدىمۇ كېلىپ، تۆۋەندىكى مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ:

1) جۈملىنىڭ بېشىدا كېلىپ، جۈملىدىكى ئىشنىڭ ئامەت سۈپىتىدە بولغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ھېلىمۇ (ياخشى) ماشىنا چىقىپ قالدى، بولمىسا قانداق كېلەتتۇق؟
ھېلىمۇ (ياخشى) يامغۇر يېغىپ كەتمىدى، ئەگەر يامغۇر ياغسا چاتاق بولاتتى.
نېمىدېگەن خەتەرلىك! ھېلىمۇ (ياخشى) بىر يېرىگە تەگمىدى.

2) خەۋەرنىڭ ئالدىدا ياكى ئاخىرىدا، ياكى جۈملىنىڭ بېشىدا كېلىپ، جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئىشنى ئېتىراپ قىلىشقا ياكى ئۇنىڭغا قانائەت قىلىشقا ئۇندەش تەرزىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

تەشكىل ھېلىمۇ ساڭا كۆپ ئېتىبار بەردى.
ئوقۇشنى ھېلىمۇ ياخشى تۇگەتتىڭ. ئاساسىڭ ئاجىز ئەمەسمۇ؟
ھېلىمۇ غەيرەت قىلدىڭلار، ئاسان ئىشمۇ بۇ.

28.3.15. "يەنە" يۈكلىمسى

بۇ سۆز ھەربىرتۈرلۈك ئۇستىلىنىشىنى بىلدۈرۈپ، رەۋىش رولىدا كەلگەندىن تاشقىرى، يۈكلىمە ۋەزىپىسىدە كېلىپ، تۆۋەندىكى مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ:

1) پېئىلنىڭ بولۇشسىز بۇيرۇق-تەلەپ مەيلى شەكلىگە قوشۇلۇپ، ئەنسىرەش تەرزىدىكى تەلەپنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

بۇ سائەت بىلەن بەك ئېتىشىپ كەتتىڭ، بۇزۇپ قويما يەنە.

مەن ماڭاي، كېچىكىپ قالماي يەنە.

چاپسان ياز، سائەت توشۇپ قالمىسۇن يەنە.

بۇ ئىشنى ئۇنىڭغا ئېيتىپ يۈرمە يەنە.

2) جۈملىنىڭ بېشىدا ياكى خەۋەرنىڭ ئالدىدا كېلىپ، خەۋەردە ئىپادىلەنگەن ئىشنىڭ ئاخىرقى ھېسابتا شۇنداق ئىكەنلىكىنى ياكى داۋاملىق شۇنداق بولۇپ قېلىشىنى بىلدۈرىدۇ. بەزىدە ئۇنىڭغا يەنە "-لا" يۈكلىمىسى قوشۇلۇپ كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

يەنە (يەنىلا) مۇشۇ لۇغەت ياخشى ئىكەن.

مەن ئوقۇشنى تۈگەتكەن بولساممۇ، سىز يەنە (يەنىلا) مېنىڭ ئوقۇتقۇچىم.

يەنە (يەنىلا) شۇ بالا ئەسقاتتى.

29.3.15. "پەقەت" يۈكلىمسى

بۇ سۆز "قەتئي"، "ھەرگىز" سۆزلىرى بىلەن مەنىداش رەۋىش رولىدا كەلگەندىن تاشقىرى، يۈكلىمە ۋەزىپىسىدە كېلىپ، كۆپىنچە چەكلەش رولىدا كەلگەن "-لا" يۈكلىمىسى بىلەن ماسلىشىدۇ، بەزىدە ئۆزى يالغۇز چەكلەش رولىدا كېلىشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

ھەممەيلەن كەلدى، پەقەت ئەخمەتلا كەلمىدى.

مەن پەقەت مۇشۇ ئىش ئۈچۈن كەلدىم.

بۇ مەسىلە پەقەت تۈرسۇن كەلگەندىلا ھەل بولدۇ.

30.3.15. "يالغۇز" يۈكلىمسى

بۇ سۆز سۈپەت رولىدا قوللىنىلغاندىن تاشقىرى، يۈكلىمە ۋەزىپىسىدىمۇ كېلىپ، بەزى ئورۇنلاردا "پەقەت" يۈكلىمسى بىلەن مەنداش قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

ھەممەيلەن كەلدى، يالغۇز ئەخمەتلا كەلمىدى.

مەن يالغۇز مۇشۇ ئىش ئۈچۈن كەلدىم.

31.3.15. "مانا" يۈكلىمسى

بۇ سۆز "ماۋۇ يەردە" مەنىسىنى بىلدۈرۈپ، ئالماش رولىدا كەلگەندىن تاشقىرى، يۈكلىمە ۋەزىپىسىدە كېلىپ، يېقىنراقتىكى نەرسىگە ئاگاھلىغۇچىنىڭ دىققىتىنى جەلپ قىلىش رولىنى ئويناپدۇ. مەسىلەن:

مانا، ھەممە ئوقۇغۇچىلار كېلىپ بولدى.

مانا، ئىش چاتاق بولدى.

بەزىدە تىزلىك ئىماسىنى بىلدۈرۈپ كېلىشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

مانا ھازىر باربمەن.

مانا بىردەمدىلا تەييار بولدۇ.

32.3.15. "ئەنە" يۈكلىمسى

بۇ سۆز "ئاۋۇ يەردە" مەنىسىنى بىلدۈرۈپ، ئالماش رولىدا كەلگەندىن تاشقىرى، يۈكلىمە رولىدا كېلىپ، يىراقتىكى نەرسىگە ئاگاھلىغۇچىنىڭ دىققىتىنى جەلپ قىلىش رولىنى ئويناپدۇ. مەسىلەن:

ئەنە، ھەممە ئوقۇغۇچى مەيداندا ھەربىرىكەت قىلۋاتىدۇ.

ئەنە، كۈن چىقتى.
ئەنە، ئۇلار توپتوغرا مەن تەرەپكە كېلىۋاتىدۇ. (ز.سابىر)

33.3.15. يۈكلىمە رولىدىكى "دە-" پېئىلى

"دە-" پېئىلىنىڭ بەزى گرامماتىك شەكىللىرى بەزى كونتېكستلاردا يۈكلىمە ۋەزىپىسىدە كېلىپ تۆۋەندىكىچە قوللىنىلىدۇ.

1) "دەيمەن" شەكلى II شەخس بۇيرۇق-تەلەپ مەيلى شەكلىدىكى جۈملىلەرنىڭ ئاخىرىدا كېلىپ، بۇيرۇقنى تەكتلەش ياكى ئاگاھلاندۇرۇش تەرزىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

جىم تۇر دەيمەن! ھىلى بىكا...
مېنى توسما، توسما دەيمەن!
— ئۆت، نېرى ئۆت دەيمەن، دېدى زېۋىرشا... (ز.سابىر)
ئەكە دەيمەن ھەي باخشى! (ز.سابىر)

2) II شەخستىكى پۈتمىگەن ھازىرقى زامان شەكىللىرى سوئال ئالماشلىرى قاتناشقان سوئال جۈملىلەرنىڭ ئاخىرىغا قوشۇلۇپ كېلىپ، شۇ سوئالنىڭ بولۇشسىز جاۋابى (ئەگەر سوئال جۈملە بولۇشسىز بولسا، ئۇنىڭ بولۇشلۇق جاۋابى) نەزەردە تۇتۇلغانلىقىنى تېخىمۇ ئايدىڭلاشتۇرۇش رولىنى ئويناپىدۇ. مەسىلەن:

كىم بىلىدۇ دەيسەن(= ھېچكىم بىلمەيدۇ).
بۇ ئىشنى كىمنىڭ خىيالىغا كېلىدۇ دەيسىز (= ھېچكىمنىڭ خىيالىغا كەلمەيدۇ).
ئۇ كىچىك بالا نېمنى بىلىدۇ دەيسىلەر! (= ھېچنېمنى بىلمەيدۇ).
ئۇ قايسى ھەربىكەتتە ئالدىدا ماڭمىغان دەيسەن! (= ھەممە ھەربىكەتتە ئالدىدا ماڭغان)

3) بۇيرۇق-تەلەپ مەيلىدىكى II شەخس شەكىللىرى بايان جۈملىلەرنىڭ ئاخىرىدا كېلىپ، تەكىتلەش، ئاگاھلاندۇرۇشنىڭ دەققىتىنى تېخىمۇ جەلپ قىلىش رولىنى ئويناپىدۇ (بىرلىك ئاددىي تۈرىگە ھامان "دېگىنە" قوشۇلىدۇ، سىپايە تۈرىگە "ئا" قوشۇلىدۇ). مەسىلەن:

مەھەللە ھۆكۈمەتتە يىغىن بار دەپ چاقىرىپتىكەن... نېمە ئىش بارىكىن دەپ ئىششىنى تاشلاپ، شاپاشلاپ بېرىپتىمەن دەڭا،...
شۇ كۈنى زۇكام تېگىپ ساق بەش كۈن ياتتىم دېگىنە،
ئۇنىڭ باققاندەك بەش بالىسى بار دەڭلار.

4) II شەخستىكى پۈتمىگەن ھازىرقى زامان سوئال شەكلى قاتار كەلگەن بىرنەچچە ئىسىم ياكى ئىسىم بىرىكمىسىنىڭ ھەر بىرىنىڭ كەينىگە قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىملار ئىپادىلىگەن شەيئىلەرنىڭ مۇناسىۋەتلىك نۇرغۇن شەيئىلەر ئىچىدىن يادىغا كەلگىنىچىلا ئاتاپ كۆرسىتىلگەن بىرنەچچىسى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. بۇنداق تىزىلمىلار ھامان ئومۇملاشتۇرغۇچى بىر سۆز ياكى سۆز بىرىكمىسىگە باغلىنىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ ھوسۇللۇق يازغۇچى، شېئىر دەمسىز، ھېكايە دەمسىز، دراما دەمسىز، ئىشقىلىپ يازمايدىغنى يوق.
ئۇنىڭ سېۋىتىگە قارىسىڭىز، يىرتىق بوتى دەمسىز، سۇنۇق قازان، ماكچىيەپ كەتكەن مەش، كونا كىيىم-كېچەك دەمسىز، يۇگەكلىك قوغۇشۇن سىم ۋە ھەر خىل تۇمۇر-تەسەكلەر دەمسىز، كونا گېزىت، بوشقاغان ھەر خىل ھاراق بوتۇلكىلىرى دەمسىز، ئەيتاۋۇر جاھاندا بار نەرسىلەرنىڭ ھەممىسى تېپىلىدۇ. (ئىلى دەرياسى)
بىراق ئۇ بىكار ياتماستىن، ئوقۇتقۇچىلارنى كەسپىي جەھەتتىن يېتەكلەش دەمسەن، مەكتەپنىڭ ئىچى-تېشىنى سۈپۈرۈش دەمسەن ھەممىنى قىلاتتى. (ئىلى دەرياسى)

ئون ئالتىنچى باب ئىملىق سۆز

1.16. ئىملىق سۆزلەرنىڭ خۇسۇسىيىتى

ھېس-تۇيغۇ، چاقىرىق، بۇيرۇق، جاۋاب قاتارلىقلارغا ئىما (ئىشارەت) بولۇپ كېلىدىغان سۆزلەر ئىملىق سۆز دېيىلىدۇ. مەسىلەن، "پا!" دېگەن سۆز، ئىسسىقلىق، كۆيگەنلىك تۇيغۇسىغا ئىما بولۇپ كېلىدۇ. (پا! قولۇم كۆيدى)، "ئايھاي" دېگەن سۆز، ياقتۇرۇش تۇيغۇسىغا ئىما بولۇپ كېلىدۇ. (ئايھاي، نېمىدېگەن گۈزەل مەنزىرە)، "ئەستاغپۇرۇللا" دېگەن سۆز، تىت-تىت بولۇش تۇيغۇسىغا ئىما بولۇپ كېلىشى مۇمكىن (ئەستاغپۇرۇللا، ئۇنىڭ كەلمەيۋاتقىنىنى قارىمامدىغان!)، "تۇ، تۇ!" دېگەن سۆز توخۇنى قىچقىرىشقا، "تاخ" دېگەن سۆز توخۇنى قوغلاشقا، "چۇھ!" دېگەن سۆز ئات-ئېشەكنى ماڭدۇرۇشقا، "ۋوي!" دېگەن تاۋۇش ئات-ئېشەكنى توختىتىشقا ئىما بولۇپ كېلىدۇ. "ھەئە" دېگەن سۆز، بولۇشلۇق جاۋابقا ئىما بولۇپ كېلىدۇ (ھەئە، بارىمەن). مانا مۇشۇ "پا!"، "ئايھاي"، "ئەستاغپۇرۇللا"، "تۇ، تۇ، تۇ"، "تاخ!"، "چۇھ!"، "ۋوي"، "ھەئە" سۆزلىرى ئىملىق سۆزلەرگە كىرىدۇ.

ئىملىق سۆزلەر ھېس-تۇيغۇ، چاقىرىق، بۇيرۇق، جاۋاب قاتارلىقلارنى كونكرېت ئاتاپ ئىپادىلىمەي، پەقەت ئۇلارغا ئىما بولۇپلا كېلىدىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ كۆپچىلىكى، بولۇپمۇ ھېس-تۇيغۇنى بىلدۈرىدىغان ئىملىقلار مەنە جەھەتتىن ناھايىتى ئابستراكت بولىدۇ. شۇڭا ئۇلار شۇ خىل ئىمانىڭ كونكرېت مەزمۇنىنى ئاتاپ ئىپادىلەيدىغان نۇرغۇن جۈملىلەردىن بۇرۇن (بەزەن كېيىن) كېلىپ، شۇ جۈملىدىكى پىكرىنىڭ تەگدىشى

سۈپىتىدە ئۇنى كۈچەيتىش رولىنى ئوينىيالايدۇ ياكى بەزى تىل شارائىتلىرىدا كونكرېت ئېيتىلمىغان مەزمۇنلارغا ۋەكىللىك قىلالايدۇ. مەسىلەن:

ئۇف! ھېرىپ ھالىم قالمىدى.
ئۇف! بۇگۈن ماڭا بەك ھاردۇق يەتتى.
ئۇف! مېنى بەك چارچىتىۋەتتىڭ.

مانا بۇ يەردە "ئۇف" دېگەن ئىملىق سۆز ھارغىنلىق تۇيغۇسىنى ھەر خىل ئاتاپ ئىپادىلىگەن ئۈچ جۈملىنىڭ ئالدىدا كېلىپ، ئۇلارنىڭ تەگدىشى سۈپىتىدە كۈچەيتىش رولىنى ئوينىاپ كەلگەن.

ئۇف! نېمىدېگەن يېراق يول بۇ!
ئۇف! بۇ چاپان بەكمۇ ئېغىر كەلدى.

مانا بۇ جۈملىلەردىكى "ئۇف!" دېگەن ئىملىق سۆز "مېنى بەك ھارغۇزۇۋەتتى" دېگەندەك بىر مەزمۇنغا ۋەكىللىك قىلىپ كەلگەن.

ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىملىق سۆزلەرنىڭ سانى ئانچە كۆپ ئەمەس، لېكىن ئۇلارنىڭ كۆپچىلىكى ئوخشاش بولمىغان كونتېكستلاردا كېلىپ ياكى ئوخشاش بولمىغان ئىنتوناتسىيىدە تەلەپپۇز قىلىنىپ، بىرنەچچە ئىملىق سۆزنىڭ رولىدا كىلەلەيدۇ. مەسىلەن، يۇقىرىدىكى "ئۇف!" دېگەن ئىملىق سۆز، يۇقىرىدىكى جۈملىلەردە ھارغىنلىق تۇيغۇسىنى ئىپادىلەپ كەلگەن بولسا، "ئۇف! نېمىدېگەن راھەت جاي بۇ!"، "ئۇف! تازا ئۇسسىغان يېرىمگە تەگدى بۇ سۇ!" دېگەن جۈملىلەردە راھەت ھېس قىلغانلىق تۇيغۇسىنى بىلدۈرىدۇ. "بەللى" دېگەن ئىملىق سۆز "بەللى، بۇ مەسلىنى تازا جايىدا قويدۇڭ!" دېگەن جۈملىدە ماختاش تۇيغۇسىنى بىلدۈرسە، "بەللى، شۇنداق گەپنىمۇ قىلامدىكەن" دېگەن

جۈمله ياقتۇرمىغانلىق تۇيغۇسىنى بىلدۈرىدۇ.

كۆپ سانلىق ئىملىق سۆزلەرنىڭ يېزىقتا ئىپادىلىنىشى نىسپىي بولىدۇ. ئۇلارنىڭ قانداق ئىنتوناتسىيە بىلەن ئېيتىلىشىنى ئېنىق كۆرسىتىپ بېرىش تەس. مەسىلەن، "ۋاي-ۋۇي، بۇ نېمە تۇگمىگەن گەپ!" دېگەن جۈملىدىكى "ۋاي-ۋۇي" دېگەن ئىملىقنىڭ ئەمەلىي تەلەپپۇزى مۇنداق ئاددىي ئەمەس، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇنى هەر خىل ئىنتوناتسىيىدە تەلەپپۇز قىلىش ئارقىلىق ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدىكى بىزارلىق تۇيغۇسىنى ئىپادىلەشكە بولىدۇ. لېكىن بۇ پەرقلەرنى يېزىقتا كۆرسىتىپ بەرگىلى بولمايدۇ.

يەنە شۇنىمۇ ئېيتىپ ئۆتۈش كېرەككى، تۇرمۇشتا يېزىق ئارقىلىق ئىپادىلىگىلى بولمايدىغان ئىملىق سۆزلەرمۇ ئاز ئەمەس. مەسىلەن، ئاچچىقلىق تۇيغۇسىنى بىلدۈرىدىغان، سوغۇقتىن شۇركىنىش تۇيغۇسىنى بىلدۈرىدىغان، باققان قۇشلارنى قارىتىش ئۈچۈن قوللىنىلىدىغان ئىملىقلارنى يېزىقتا كۆرسىتىپ بېرىش ناهايىتى تەس.

ئىملىق سۆزلەرنىڭ گرامماتىك ئالاهىدىلىكى مۇنداق:

1) جۈملىدە باشقا سۆزلەر بىلەن هېچقانداق قۇرۇلما مۇناسىۋىتىدە بولماستىن، هامان مۇستەقىل بۆلەك بولۇپ كېلىدۇ ياكى ئۆز ئالدىغا جۈمله بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

پاھ، نېمىدېگەن ئېگىز تاغ بۇ! (مۇستەقىل بۆلەك)

قاسمىغۇ بۇ، هوي! (مۇستەقىل بۆلەك)

— بەللى! - دېدى ئۇ بارمىقىنى كۆرسىتىپ (جۈمله)

— بارامسەن؟

— هەئە (جۈمله)

2) بەزى ئىملىق سۆزلەر ئىسىملىشىپ، ئىسىم رولىدا

قوللىنىلىشى مۇمكىن. مەسىلەن، "زېمىنى باسىۋىن ئاھىم مېنىڭ" دېگەن جۈملىدە قايغۇ تۇيغۇسىنى بىلدۈرىدىغان "ئاھ" دېگەن ئىملىق سۆز ئىسىملىشىپ كەلگەن؛ بەزى ئىملىق سۆزلەر پېئىل ياساشقا ئاساس بولۇشى مۇمكىن. مەسىلەن، "ۋاي-ۋايلا-" (<ۋاي-ۋاي+لا)، "ئاھ ئۇر-"، "ئۇف دە-" دېگەنگە ئوخشاش.

2.16. ئىملىق سۆزلەرنىڭ تۈزۈلۈشى

ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىملىق سۆزلەرنى تۈزۈلۈشىگە قاراپ ئەسلى ئىملىق سۆزلەر ۋە ياسالما ياكى كۆچمە ئىملىق سۆزلەر دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

ئەسلى ئىملىق سۆزلەر مەخسۇس تاۋۇشلار ئارقىلىق گەۋدىلىنىدىغان ئىملىق سۆزلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇلارنىڭ بەزىلىرى بىر گۇرۇپپا تاۋۇشتىن تۈزۈلۈشى مۇمكىن. مەسىلەن، "پاھ"، "ۋاي"، "ئايهاي"، "پا"، "ئۇھ"، "هەئە"، "چۇھ" دېگەنگە ئوخشاش؛ بەزىلىرى ئوخشاش بىر گۇرۇپپا تاۋۇشنىڭ تەكرارلىنىشىدىن تۈزۈلۈشى مۇمكىن. مەسىلەن، "ۋاي-ۋاي"، "ئېھ-ئېھ"، "تۇ-تۇ-تۇ" دېگەنگە ئوخشاش؛ بەزىلىرى ئوخشاش بولمىغان ئىككى گۇرۇپپا تاۋۇشنىڭ جۈپلىشىشىدىن تۈزۈلۈشى مۇمكىن. مەسىلەن، "ۋاي-ۋۇي"، "ئاھ-ئۇھ" دېگەنگە ئوخشاش.

ياسالما ياكى كۆچمە ئىملىق سۆزلەر ئىملىق سۆزلەرنىڭ باشقا سۆزلەر بىلەن بىرىكىشى ياكى باشقا سۆز-جۈملىلەرنىڭ ئىملىق سۆزگە كۆچۈشى نەتىجىسىدە هاسىل بولغان ئىملىق سۆزلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەسىلەن، "ۋايجان"، "ۋاي ئاتام"، "ۋاي قوۋۇرغام"، "ۋاي چىشىم"، "ئاپا"، "خۇدا"، "ئەستاغپۇرۇللا" (<ئەستاغپۇرۇللا—ئاللادىن كەچۈرۈم تىلەيمەن)، "ئاپلاھەكپەر" (<ئاللاھۇئەكبەر—ئاللا ئەڭ ئۇلۇغ) دېگەنگە ئوخشاش.

3.16. ئىملىق سۆزلەرنىڭ تۈرى

ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىملىق سۆزلەرنى مەنىسىگە قاراپ ھېس-تۇيغۇ ئىملىقلىرى، جاۋاب ئىملىقلىرى، بۇيرۇق-چاقىرىق ئىملىقلىرى دېگەن ئۈچ تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

1.3.16. ھېس-تويغۇ ئىملىقلىرى

بۇ تۈرگە تۆۋەندىكىدەك ئىملىق سۆزلەر كىرىدۇ:

ھەببەللى

ئىنتايىن مۇڭاپىق كۆرگەنلىك ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ.

مەسىلەن:

پاتەمخان: ... سىيىت ئۆيگە كىرگۈچە مەن غۇنچەمنى باشلاپ چىقىمەن.

تۇرغان: ھەببەللى، جايىدا، (ز. قادىر)

بەللى

ماختاش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

بەللى، يارايسىلەر، بۇ ئىشنى ناھايىتى ياخشى قىلدىڭلار.

بەزىدە ئەكسى مەنىدىمۇ قوللىنىلىدۇ، مەسىلەن:

بەللى، شۇنىمۇ گەپ دەپ قىلۇاتامسەن؟

بەللى - بەللى

"ھەببەللى" بىلەن مەنىداش قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

بەللى - بەللى، قالتىس گەپ قىلدىڭىزدە شاڭيۇكا ... (ز. قادىر)

ۋاھ

بەكمۇ يارىتىش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ۋاھ، ناھايىتى ياخشى ئىش ئىكەن بۇ. (ز. قادىر)

ۋاھ، تازا لايىق كەلدى.

ئوھۇ (ئوھۇي)

1) كۈتۈلمىگەن خۇشاللىق ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئوھۇ... مانا كارامەت، سەنئەت، سەنئەت...

2) ھەيران قېلىش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئوھۇ...نېمىدېگەن كاتتا ئىمارەت بۇ.

ئوھۇي، باربكالا، ياخشى، چىرايلىق تىكىپسىلەر.

باربكالا

كىشىلەرنىڭ ھەربىر ئىشى ماختاش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ.

مەسىلەن:

باربكالا، ناھايىتى ياخشى ئىش قىلدىڭلار.

ئايھاي

ياقتۇرۇش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئايھاي، بۇ بۇغدايلار نېمىدېگەن ئوخشىغان!

ئېخ

شۈرلاردا سۆيۈنۈش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئېخ جۇڭگو! ئىقبالى پارلاق ۋەتىنىم!

پاھ

1) ھەيران قېلىش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

پاھ، قوللىرىڭىز نېمانچە قاتمال!

2) مەمنۇنلۇق ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

پاھ، تازا ۋاقتىدا مېھمان بولۇپ كەپتىمەن-دە!

3) يېڭىلىق ھېس قىلىش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

پاھ، مانا قىزىق گەپ، "يۇز تاپار" دېگىنى قانداق كىشىلەر؟

ئاھ

قايغۇ-ھەسرەت ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئاھ...ئۆچمىگە ئوت كەتتى.

يانغىن ئوراپ ئالدى گۈمبەك بالىنى...

ئاھ! ئوتتەك قانلار يۇگۈردى ئادىمىي يۈرەككە.

هەي...

1) ئېچىنىش ئىماسىنى بىلدۇرىدۇ. مەسىلەن:

مېنىڭ ئۆكام كەنجىتاي، دادام، مېھرىبان ئانام بىچارە، هەي... بۇ كۈنلەرنى كۆرەلمىدى، خەپ!

2) تەقەززالىق ئىماسىنى بىلدۇرىدۇ. مەسىلەن:

هەي... كېچىكىپ قالدىغان بولدۇق-تە!

3) يىرگىنىش ئىماسىنى بىلدۇرىدۇ. مەسىلەن:

هەي...نېمىدېگەن سەت هايۋان بۇ!

ئېھە، ئېھە

بۇ سۆز قايتا-قايتا تەكرارلىنىپ، هالسىزلىنىش، ئاغرىقتىن ئازابلىنىش ئىماسىنى بىلدۇرىدۇ. مەسىلەن:

شاھزادە: ئېھە، ئېھە... سۇ، سۇ...جىگىرىم قۇرۇپ كەتتى، ئاھ، ۋايجان.

ۋايجان (ۋايجانەي)

1) ئاغرىش ئىماسىنى بىلدۇرىدۇ. مەسىلەن:

ۋايجان، بېشىم بەك ئاغرىپ كېتىۋاتىدۇ.

2) چارچاش، ئۇسىسىش، ئېچىرقاش قاتارلىق هالسىزلىنىش ئىمالىرىنى بىلدۇرىدۇ. مەسىلەن:

ۋايجان، بەك هېرىپ كەتتىم،

ۋايجان، قورسىقىم بەك ئېچىپ كەتتى،

ۋايجان، بەك ئۇسىسىپ كەتتىم.

3) قورقۇش، چۆچۈش ئىمالىرىنى بىلدۇرىدۇ. مەسىلەن:

ۋايجان نېمىدېگەن سەت هايۋان بۇ!

4) پىسخىنت قىلماسلىق ئىماسىنى بىلدۇرىدۇ. مەسىلەن:

ۋايجانەي، پۇل-پۇل دەپ، بىز دۇكان ئاچاتتۇقمۇ؟!

ۋىيەي

بۇ ئىملىق ئاساسەن خوتۇن-قىزلار تەرىپىدىن قوللىنىلىپ، تۆۋەندىكى ئىمالارنى بىلدۇرىدۇ.

1) ئىزا تارتىش، ئۇڭايسىزلىنىش ئىمالىرىنى بىلدۇرىدۇ. مەسىلەن:

ۋىيەي، سىز بىر بويتاق، مەن بىر تۇل ئايال، قانداق مېھمان بولىمەن ئەمسە؟

ۋىيەي، خەق نېمە دەپ قالغاندۇ؟

2) ئېتىراز بىلدۇرۇش ئىماسىنى بىلدۇرىدۇ. مەسىلەن:

زورىخان: ئۇ كۈنى سىلەر هاشارغا بارمىدىڭلار... دەپ ۋالاقلاۋاتىدۇ.

غۇنچەم: ۋىيەي، ئۇستەڭگە دەپ باغدىن نەچچە هارۋا شاخ كېسىپ كەتتىغۇ...

3) چۆچۈش، قورقۇش ئىمالىرىنى بىلدۇرىدۇ. مەسىلەن:

غۇنچەم: ۋىيەي، كىمدۇ ئۇ؟

ۋاييەي

1) ئاغرىش ئىماسىنى بىلدۇرىدۇ. مەسىلەن:

ۋاييەي، قولۇمنى دەسسىدىڭ!

ۋاييەي، قولۇم! قولۇمنى ئىشىك قىستىۋالدى!

2) پىسخىنت قىلماسلىق ئىماسىنى بىلدۇرىدۇ. مەسىلەن:

نۇرۇم: ...پۇل تېپىش كېرەك ئىكەن غۇنچەم.

غۇنچەم: ۋاييەي، جان بولسا جاھان، ئاش بولسا قازان، پۇل، پۇل دەپ دۇكان ئاچاتتۇقمۇ.

3) ئېتىراز ئىماسىنى بىلدۇرىدۇ. مەسىلەن:

شائىيۇ: ...بىزنىڭ ئۇچ-تۆت كالا تۇغۇپتۇ، بىرەنى ئەكېلىپ سېغىپ ئىچسىلە.

زورىخان: ۋاييەي، كىشىنىڭ جانلىق مېلىنى تۇتامدىغان.

ۋاي

1) قاراتما سۆزلەرنىڭ ئالدىدا كېلىپ ھەسرەتلىنىش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ (سوزۇپ ئېيتىلىدۇ). مەسىلەن:

ۋا...ي دوستۇم، ئۇ كۈنلەردە مۇنداق ئىشلار كىمنىڭ بېشىغا كەلمىگەن.

2) قاراتما سۆزلەرنىڭ ئالدىدا كېلىپ، جىملەش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ۋاي سادەتخان! ئەمدى كەلدىڭزمۇ؟ سازچىلار سىزدىن رەنجىشتى.

3) ئوگايسىزلىنىش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

قازى: (پۈلنى قولىغا ئېلىپ) ۋاي، بۇ نېمە قىلغانلىرى...

4) جىددىيلىشىش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ۋاي چۈشۈڭلار، ئاكاڭلارنىڭ كىيىمنى بولغايسىلەر.

ۋاي ئۇلار كېلىپ قالدى! چاپسان بولۇڭلار.

5) ئاغرىش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ (ئاغرىغان ئەزانى بىلدۈرگۈچى سۆزنىڭ ئالدىدا كېلىدۇ). مەسىلەن:

ۋاي قولۇم! قولۇمنى دەسسىدىڭ!

تەكرارلىنىپ كەلسە، بەك ئاغرىغانلىق ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

پاتەمخان: غالجىر ئىت (سىيتىنىڭ كاچىتىغا بىر شاپىلاق ئۇرىدۇ)

سىيت: ۋاي، ۋاي، ۋاي ياڭقىم!

6) ۋاپات بولغان كىشى ئۈچۈن يىغلىغاندا شۇ كىشىنىڭ ئاتالمىسى ئالدىغا قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

تۇيۇقسىزدىن يان ھويلىنى "ۋاي ئاتام، ۋاي قېرىندىشىم" دەپ يىغلىغان ئاۋاز قاپلاپ كەتتى.

ئاپلا ھەكبەر (ئاپلا)

1) غەزەپلىنىش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئاپلا ھەكبەر، مۇشۇ بالىنى قانداق قىلسام بولار.

2) ئۈمىدسىزلىنىش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئاپلا ھەكبەر، ۋاقىت ئۆتۈپ كېتىپتۇ ئەمەسمۇ؟

ئاپلا ھەكبەر...ئىش بولمىدى، ئەمدى نېمە قىلغۇلۇق...

3) پۇشايمان ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئاپلا، بۇ سۆزنى ئۇنىڭغا بىكار دەپتىمەن.

ئەستاغپۇرولا (ئەستا)

جىلە بولۇش، تىت-تىت بولۇش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

شەرۋان: بۇ پەقەت نۇرنىڭ ئىشى، غۇنچىنى پايلاپ يۈرۈپتىكەن دۆيۈز.

شاگىيۇ: ئەستاغپۇرولا!!

ئەستا، بۇ ئىشنىڭ تەتۈرىگە تارتقىنىڭ.

توۋا

1) چۈشەنمەي ھەيران قېلىش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

توۋا، راھەت پوتلىشپ يۈرسىمۇ كۆز قىرىنى سالماي جېنىغا جاپا ئىزدەپ يۈرىدىكەن.

2) مەلۇم كېلىشمەسلىكنىڭ ئۆز بېشىغا كېلىپ قېلىشىدىن قورقۇش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

— ئون نەچچە ياشلىق بىر قىز تۇيۇقسىزدىنلا گەپ قىلماس بولۇپ قاپتۇ.

— توۋا، خۇدا ساقلىسۇن.

ۋاي-ۋۇي

1) بىزار بولۇش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ۋاي-ۋۇي... مۇنۇ پۇرۇمچۇقاينىڭ مەمەدانلىقىنى...

2) مەلۇم بىر نەرسىنىڭ مىقدار-ئۆلچىمىگە ھەيران بولۇش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ۋاي-ۋۇي، بىر ئەقىلڭ قايسىبىرسىگە يېتەتتى سېنىڭ؟

ۋاي-ۋۇي، نېمىدېگەن كۆپ ئادەم بۇ!

3) مەسخىرە قىلىش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ۋاي-ۋۇي، چېقىپ كېتىمەن دەپ بىزنى قورقۇتماقچىمۇسەن!

ھىم

1) چۈشەنگەنلىك ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ھىم، راسا ئويلىشىپ ئىش قىلدىغان يېرى ئىكەن.

2) نەپرەتلىنىش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ (ئۇرغۇلۇق، قىسقا ئېيتىلىدۇ). مەسىلەن:

— مەن چوقۇم كېلىمەن.

— ھىم!

— نېمە، ئىشەنمەمسز؟

ۋۇي

تۇيۇقسىزلىق ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ۋۇي، سۇنۇپ كەتتىغۇ بۇ!

ۋۇي، ئەكبەرمۇ سەن!

ئوي (ئو)

ياقتۇرماسلىق ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ (سەل سوزۇپ ئېيتىلىدۇ). مەسىلەن:

ئو...ي، پايدىسى يوق نەرسىنى قويۇپ تۇرساڭچۇ.

ئو قويۇڭا چاقچىقىڭزنى.

ۋاي تېخى

ئانچە ئىشەنمەسلىك ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

نۇرۇم: كېچە-كۈندۈز مېنىڭ خىيالىم سىلەردە.

غۇنچەم: ۋاي تېخى، ئۇستىلىق دېگەن مانا.

ھە

1) يېڭى چۈشەنگەنلىك ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ (سەل سوزۇلۇپ، ئاخىرى كۆتۈرۈلىدۇ). مەسىلەن:

ھە... شۇ ئىشقا خاپا بولغان ئىكەنسەن- دە!

باست: بىر ئات ھارۋىسى بار، ئۇنى ھۆركىرەتكەن شۇمكەن.

شاگىرت: ھە...توختاپ تۇرسۇن، كۆرىمز.

2) ئەسلەۋاتقانلىق ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ (تۇز سوزۇپ ئېيتىلىدۇ). مەسىلەن:

ھەزرەتلىرى ئۇچ نەرسىنى ياخشى كۆرىلا: بىرىنچىسى، پۇل، ئىككىنچىسى، پادىشاھنى، ئۈچىنچىسى، ھە... (سەل تۇرۇۋېلىپ) خېنىمنى، ھە، خانقىزنى.

3) يېڭى ئەسكە ئالغانلىق ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ھە، ئەمدى ئېسىمگە كەلدى.

ھە، راست، ئاۋۋال چۆچەك ئاڭلايلى.

پا

كۆيگەنلىك ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

پا، چىنە نېمىدېگەن قىزىق!

ئۇف (ئۇھ)

1) چارچاش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇھ...ھېرىپ كەتتىما.

2) ھالسىزلىنىش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

غۇنچەم: ...ئۇھ جېنىما (كالتا يۆتىلىپ مەيدىسىنى تۇتىدۇ)

3) راھەت ھېس قىلىش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇف، ئەجەب سالقىن شامال چىقتى!

ئىست

ئېچىنىش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئىست، ئېچىلماي توزىغان غۇنچەم.

بۇ سۆز بەزىدە "ۋاي ئىست"، "ۋاي ئىستەي"، "ئىستىقىنا" شەكىللىرىدە كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

ۋاي ئىستەي، غۇنچەمدەك چىرايلىق، چېچەن قىز باينىڭ شۇ قوپال، ماڭقا ئوغلىغا خوتۇن بولۇپ كېتەرمۇ.

ئىستىقىنا ئاغزىم، ساڭا گەپ قىلغان!

ياللا

1) چۈشىنەلمەي ھەيران بولۇش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ياللا شۇنداقمۇ ئادەملەر بولىدىكەن-ھە!

2) ئىشنىڭ ئاقىۋىتىدىن قورقانلىق ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ياللا، تۈيۈپ قالسا قانداق قىلارمىز.

3) زارلىنىش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ياللا، زادى ئارام بەرمەيدىغان بولدۇڭ-دە.

ھەتتەكچە

تەقەززالىق ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ھەتتەكچە، ئەمدى چىقسا بولاتتى!

خەپ

ئادەتتىن تۇتۇش، تەن بەرمەسلىك ئىمالىرىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

يايى: خەپ، نۇر، بىرقوشۇق قېنىڭنى ئىچمىسەم، توختاپ تۇر.

خەپ، بۇ قېتىم ئوتتۇرۇۋەتتۇق.

خەير

خوشلىشىش، كەچۈرۈش، زورىغا ماقۇل بولۇش، ھازىرچە تەن بېرىش ئىمالىرىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

خەير، قورۇنما ئاپا، يەرلىكىدە تىنچ يات.

سىز ئارىغا چۈشۈپ قالدىڭىز، خەير بوپتۇ.

خەير... مەن ھاياتلا بولسام ئۇنىڭ بىلەن تېخى ھېسابلىشىمەن.

ۋاي خۇدايىمەي

1) ئەنسىرەش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ۋاي خۇدايىمەي، ئەمدى قانداق قىلارمەن؟

2) ھەيران بولۇش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ۋاي خۇدايىمەي، كىچىكلا قىزغۇ...كەل سىڭلىم.

3) پىسەنت قىلماسلىق ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ۋاي خۇدايىمەي، پۇل كەتسە كەتمەمدۇ!

ۋاي ئاتام

1) باش قېتىش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ۋاي ئاتام، مۇنچە كۆپ ئادەمنى نەگە پاتقۇزارمىز.

2) ئەجەبلىنىش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ۋاي ئاتام، نېمانداق قارائۇغۇ ئۇي بۇ.

ۋاي قوۋۇرغام

مازاق قىلىش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ۋاي قوۋۇرغام، تېخى چىقىپ كېتىمەن دەپ بىزنى قورقۇتماقچىمىكەن!

خۇدا (ھەي خۇدا)

باش قېتىش، ئەنسىرەش ئىمالىرىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

خۇدا، بۇ چاتاقنى قانداقمۇ تۈگىتەرمىز.
ھەي خۇدا، ئۇ بىچارە قانداقمۇ قىلار!

ئاپا

خوتۇن-قىزلار تەرىپىدىن قوللىنىلىپ، چۆچۈش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

— ئاپا! — قىز ئورنىدىن سەكرەپ تۇرۇپ كەتتى.

2.3.16. جاۋاب ئىملىقلىرى

بۇ تۈرگە تۆۋەندىكىدەك ئىملىق سۆزلەر كىرىدۇ:

ھەئە

بولۇشلۇق جاۋاب ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

— بارامسەن؟
— ھەئە.
— قاسمنى كۆردۈڭمۇ؟
— ھەئە، كۆردۈم.

ياق

بولۇشسىز جاۋاب ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

— بارامسەن؟
— ياق.
— قاسمنى كۆردۈڭمۇ؟
— ياق، كۆرمىدىم.

ھە

1) ئىلىك ئېلىش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

— ئەخمەت!
— ھە.

2) "ھەئە" نىڭ ئورنىدا كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

— بارامسەن؟
— ھە.
— قاسمنى كۆردۈڭمۇ؟
— ھە، كۆردۈم.

لەببەي

ھۆرمەت بىلەن ئىلىك ئېلىش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

شاھ: ھەي مۇلازىم!
مۇلازىم: لەببەي...

خوش

1) ھۆرمەت بىلەن ئىلىك ئېلىش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

— ھەي ئەخمەت!
— خوش.

2) ھۆرمەت بىلەن ماقۇل بولۇش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

شاھ: قەلەندەرگە سەدىقە ئېلىپ چىق!
مۇلازىم: خوش...

خوپ

ھۆرمەت بىلەن ماقۇل بولۇش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

— جەڭچىلەر تىزىلسۇن!
— خوپ!

3.3.16. بۇيرۇق ـ چاقىرىق ئىملىقلىرى

بۇ تۈرگە تۆۋەندىكى ئىملىق سۆزلەر كىرىدۇ. مەسىلەن:

مە — ئېلىشقا ئۇندەش.

بەس — سۆزدىن توختاشقا ئۇندەش.

تىش — جىم بولۇشقا ئۇندەش.

چۈھ — ئات ـ ئېشەكلەرنى مېڭىشقا ئۇندەش.

تاخ — توخۇنى قوغلاش.

چاق — ئىتنى قوغلاش.

كۈش — ئۇچار قوشلارنى قوغلاش.

پەش — مۈشۈكنى قوغلاش.

قىخ — ئېشەكنى مېڭىشقا ئۇندەش.

ھەي (ھوي) — ئادەمنى چاقىرىشتا قوللىنىلىدۇ. كۆپىنچە، ئىسىمنىڭ ئالدىدا كېلىپ، چاقىرىقنى كۈچەيتىدۇ. مەسىلەن:

ئەخمەت، ھەي، ئەخمەت!

تۇ، تۇ، تۇ — توخۇنى قىچقىرىش.

مە، مە — ئىتنى قىچقىرىش.

پىش، پىش — مۈشۈكنى قىچقىرىش.

تىر، تىر — ئېشەكنى قىچقىرىش.

مەسئۇل مۇھەررلىر: قاھار پولات
مەسئۇل كورراكتور: خەيرىنسا روزى

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى گراماتىكىسى

(مورفولوگىيە)

خەمىت تۆمۈر

نەشر قىلغۇچى : مىللەتلەر نەشرىياتى
بېيجىڭ شەھىرى خېپىڭلى شىمالىي كوچا 14 ـ قورۇ
ئادرېسى : پوچتا نومۇرى: 100013 تېلېفون: 64290862—010
ساتقۇچى : جايلاردىكى شىنخۇا كىتابخانىلىرى
باسقۇچى : بېيجىڭ يېخۇي باسمىچىلىق چەكلىك شىركىتى
نەشرى : 2011 ـ يىل 5 ـ ئايدا 2 ـ قېتىم نەشر قىلىندى
بېسىلىشى : 2011 ـ يىل 5 ـ ئايدا بېيجىڭدا 2 ـ قېتىم بېسىلدى
ئۆلچىمى : 850×1168 م م. 32 كەسلەم
باسما تاۋىقى : 15.125
باھاسى : 25.00 يۈەن
ISBN 978-7-105-11223-4/H. 766 (维30)

图书在版编目(CIP)数据

现代维吾尔语语法：维吾尔文/哈米提·铁木尔著.
—2版.—北京：民族出版社，1987.6（2010.11重印）
ISBN 978-7-105-11223-4

Ⅰ.①现…Ⅱ.①哈…Ⅲ.①维吾尔语（中国少数民族语言）— 语法— 现代 Ⅳ.H215.4

中国版本图书馆CIP数据核字(2010)第234353号

责任编辑：卡哈尔·普拉提
责任校对：海仁沙·肉孜
出版发行：民族出版社　http://www.mzcbs.com.
社　　址：北京市和平里北街14号　邮编：100013
电　　话：010-64290862（维文室）
印　　刷：北京艺辉印刷有限公司
版　　次：2011年5月第2版 2011年5月北京第2次印刷
开　　本：850×1168毫米 1/32
印　　张：15.125
定　　价：25.00元

ISBN 978-7-105-11223-4/H.766（维30）

مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى: نۇرمۇھەممەد ئۆمەر ئوچقۇن

ISBN 978-7-105-11223-4

9 787105 112234 >

定价：25.00 元